THE

KASHI SANSKRIT SERIES

235

CATURVARGACINTĀMAṆI

OF

ŚRĪ HEMADRI

Volume III

PARIŚEṢAKHAṆḌA

PART I

ŚRĀDDHAKALPA—1

EDITED BY

PAṆḌITA YAJÑEŚVARA SMṚTIRATNA

and

PAṆḌITA KĀMĀKHYĀNĀTHA TARKAVĀGĪŚA

CHAUKHAMBHA SANSKRIT SANSTHAN

Publishers and Distributors of Oriental Cultural Literature

P. O. Chaukhambha, P. Box No. 1139

Phone · 65889
Price : Rs. 2500-00 for the set of four volumes in seven parts
Rs. 800-00 for Volume III (Pariśeṣakhaṇḍa)
(Part 1-2 Śrāddhakalpa)

Originally Published by The Asiatic Society of Bengal in 1888
Reprinted 1985

Also can be had of
CHAUKHAMBHA VISVABHARATI
Post Box No. 1084
Chowk (Opposite Chitra Cinema)
VARANASI-221001
Phone : 65444

Printers-Srigokul Mudranalaya, Gopal Mandir Lane, Varanasi
and Globe Offset Press, New Delhi

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

२३५

चतुर्वर्गचिन्तामणिः

श्रीहेमाद्रिविरचितः

तत्र

परिशेषखण्डनाम्नः

तृतीयखण्डस्य

प्रथमो भागः

श्राद्धकल्पः—१

श्रीयज्ञेश्वरस्मृतिरत्नेन

श्रीकामाख्यानाथतर्कवागीशेन

च

परिशोधितः

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० ११३९

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

प्रकाशक : चौखम्भा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
मूल्य : रु० २५००-०० संपूर्ण १-४ खण्ड, ७ भाग
रु० ८००-०० तृतीय खण्ड (परिशेष खण्ड)
(भाग १-२ श्राद्धकल्प)

मूल रूप से आसियाटिक् सोसायिटि आफ बंगाल द्वारा प्रकाशित, १८८८
पुनर्मुद्रणम् १९८५

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्भा विश्वभारती
पोस्ट बाक्स नं० १०८४
चौक, (चित्रा सिनेमा के सामने)
वाराणसी-२२१००१ (भारत)
फोन : ६५४४४

मुद्रक—श्रीगोकुलमुद्रणालय, गोपाल मन्दिर लेन, वाराणसी एवं
ग्लोब आफसेट प्रेस, नई दिल्ली

विज्ञापनम्।

सुधीसम्पन्न-श्रीहेमाद्रिनामक-महापण्डितेन विरचितोऽयं चतुर्व्वर्ग-चिन्तामणिनामा स्मृतिनिबन्धः व्रत-दान-तीर्थ-परिशेषखण्डैर्विभक्ती-कृतश्च। तत्र व्रतखण्डं दानखण्डंच सोसाइटी समाजाध्यक्ष महोदयानामनुमत्या पण्डिताग्रणी स्वर्गीयभरतचन्द्रशिरोमणि महोदयानां परिशोधनप्रयत्नेन मुद्रितमभूत्। तदनन्तरमुक्तमहोदयानां परलोकावाप्तौ परिशेषखण्डान्तर्गतश्राद्धखण्डमुक्तसमाजाध्यक्ष महोदयानुमत्या आवयोः परिशोधनप्रयत्नेन च मुद्रितं। परिशोधने त्रीणि आदर्शपुस्तकानि आवयोः सहायभूतानि आसन्। तेषां द्वयं क-खचिह्नितं वाराणस्यां लब्धं, एकं गचिह्नितं कलिकाता-संस्कृतविद्यामन्दिर-पुस्तकालयाल्लब्धं। एतस्मिन् पुस्तकत्रये द्वयं परिशुद्धं, एकमपरिशुद्धं, यत्र पुस्तकत्रये संशयो जातः, तत्र स्मार्त्तशूलपाणि-मन्वादिस्मृति-निबन्धानां साहाय्येन परिशोधितं। अनन्तरं परिशेषखण्डान्तर्गत-कालखण्डस्य मुद्रणं भविष्यति। सम्भाव्यते यदेतन्मुद्रणं महात्मनामुपकाराय भविष्यति।

अपि च विज्ञाप्यते हेमाद्रिस्तु वात्सगोत्रीयदाक्षिणात्यब्राह्मण आसीत्। कामदेवो वामदेवो वामनदेवश्च क्रमेणास्य पिता, पितामहः, प्रपितामहश्चासीत्। स हि देवगिरिस्थ-यादववंशज-महाराजाधिराज महादेव-नृपतेः सकल करणाधिपतिपण्डित आसीत्। स हि पक्षग्रहधरेन्दुमिते शकनृपतिसंवत्सरे समुदितवान्। हेमाद्रिस्तु तत्समकालिक एवेत्यलं।

श्रीयज्ञेश्वरशर्म्मणः।
श्रीकामाख्यानाथशर्म्मणः।

चतुर्वर्गचिन्तामण्युपक्रमणिका ।

सूचीपत्रम्।

अ

पृष्ठायां ।

आ

इ

उ

क

ग

च

छ

ज

ε

भ

म

य

र

व

ॐ नमः श्रीगणेशाय ।

चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ श्राद्धविधिफलप्रशंसाप्रकरणम् ।

क्षीरोदार्णवसारसम्भृतकलालीलासमालिङ्गितो-
भ्राम्यन्मन्दरकूटकोटिघटनानिर्मृष्टरत्नाङ्गदः ।
उन्मीलन्नवनीलनीरजदलश्रेणिप्रभामण्डल-
श्लाघालङ्घनजाङ्घिकच्छविरसौ पायादपायाद्धरिः ॥१॥

गणेशं वन्देऽहं मदजलगलन्निर्झरभरित-
परामोदास्वादप्रसृतमनसां क्रीडनवताम् ।
द्विरेफद्वन्द्वानां कलमधुरझङ्कारसुरस-
स्वरप्रायैर्गेयैः श्रवणपुटपेयैः प्रमुदितम् ॥२॥

देवीं शारदकौमुदीमदहरस्फारप्रभामण्डली-
लेशक्लेशितदुस्तरान्तरतमस्तोमोद्भवापद्गणाम् ।
सीमन्तान्तनिवेशितोज्ज्वलकलासर्वाङ्गनिर्यत्सुधा-
धाराधोरणिपूरिताम्बरतलां वन्दामहे शारदाम् ॥३॥

यामामाद्य पदैश्चतुर्भिरभितो लब्धोदयामाश्रते
कर्त्तुं संव्यवहारमाकृरिह ते सर्व्वेऽप्यमी नान्यथा ।
या चैवोपनिषन्मयीं तनुमनुप्राप्ता व्युदस्य भ्रमं
स्वैरानन्दपदं परं वितनुते तां नौमि देवीं गिरम् ॥४॥
तां वाचं समुपास्महे परिमिता यासौ चतुर्भिः पदैः
वेदैर्यत्परिपाकमेतदखिलं ब्रह्माण्डमाकृर्बुधाः ।
यस्याः प्राप्य परं प्रसादमश्नुते सर्व्वोऽपि सर्व्वज्ञतां
हीनस्तेन तु पङ्क्तिसमश्रयो ब्रह्मापि जिह्मायते ॥५॥
यद्ये चादीयसरसरमात्रेऽपि विधिना
विना वा केनापि क्वचिदपि च पिण्डे विनिहिते ।
समस्तपापालेपास्त्रिदशपदमायान्ति पितरो
नमस्तस्मै कुर्म्मो सकलमधगयास्थाय हरये[१] ॥६॥
प्रदत्तपिण्डान् स्वपुरः सपिण्डैः
प्रभूतपापान्नरकौकसोऽपि ।
समुद्धरन्तं कृपयादिदेवं
गदाधरं नौमि गयाशिरस्थम् ॥७॥
वसून् वसुपाहरणे समुद्यतान्
रुद्रान् विमुद्रान् कृतयोगसम्पदः ।
नमामि सत्कर्म्मपथप्रवर्त्तका-
नादित्यनाथस्त्रिदशेशपूजितान् ॥८॥

(१) निरवच्छिन्नमधगयाय मश्नुते इति ख० ।

यन्निस्त्रिंशविशीर्य्यमाण-सुभटच्युत्करोटीघटत्-
कारस्फारविरावभैरवरणक्षोणीक्षणक्रीडिनः।
नृत्यन्ति स्म गलद्गलास्तमिलितस्कन्धाः[1] कबन्धा मुहुः
योऽभूद्विक्रमनिर्जितोर्जितरिपुः श्रीसिंहणो भूपतिः ॥९॥
यस्योद्यत्करवालकालभुजगी निष्पीतभूयोऽखिल-
प्रत्यर्थिक्षितिपालपुष्कलयशःक्षीरातितृप्ता सती।
तन्द्रालुः परिवृत्य घोरसमरक्रीडारसे निर्भरं
बध्नाति स्म महावकाशविलसत्कोषप्रवेशे मतिम् ॥१०॥

एतस्मादभवत् प्रौढप्रतापानलदुर्जयः।
तनूजो विजितारातिर्जैत्रपाल इतीरितः ॥११॥
तस्मादपि महादेवः पालिताशेषभूतलः।
विजिताशेषदिक्चक्रो विक्रमैकरसोऽभवत् ॥१२॥
यत्प्रतापानलज्वालाकुलास्तु परिपातुकम्।
अमित्रमण्डलं भेजे शलभावलिकल्पताम् ॥१३॥

यस्यैतस्य धनुर्विमुक्तविशिखव्रातव्रणास्रव-
द्विभ्राड्सविनिर्म्मिताखिलसरित्पूरेषु भूरेणवः।
मिश्रीभूय सकल्कपङ्कविषमां सङ्ग्रामभूमिं व्यधुः
तस्यामोघपराक्रमस्य महिमा वर्ण्यः कथं भूपतेः ॥१४॥
यः श्रीमत्करपुष्करच्युतमहादानाम्बुधारागमात्,
संसिञ्चन् वरविप्रवर्य्यनिवहान् यान् धर्म्मकल्पद्रुमान्।

(१) गलद्गलाग्रकलितस्कन्धा इति ग०।

यक्रे पल्लवितान् महीतलमिलच्छायाघने तद्वने
लोकः शोकमुदस्य निर्वृतिमयीं लेभे शुभां सुस्थितिम् ॥१५॥
यद्वक्त्राग्रविनिर्गतोग्रकिरणप्राग्भाररात्रुग्रह-
ग्रस्ते वैरिकुलप्रतापतपने यः पुण्यकालोऽभवत्।
तस्मिन्नायतवाहिनीषु धवलप्रोन्मालवज्रावली-
कल्लोलाकुलितासु वीरनिकरं स्वैरं न्यमज्जच्चिरम् ॥१६॥

भूपेन तेनाथ कृतोऽधिनाथः
स्फारश्रिया श्रीकरणे मनस्वी।
हेमाद्रिनामास्य च वर्ण्यमानं
वंशं समाकर्णयत प्रकाशम् ॥१७॥

स्वाध्यायाध्ययनप्रवीणधरणीगीर्वाणचूडामणिः
वंशे वत्समुनेर्मनोहरगुणग्रामाभिरामाकृतिः।
जज्ञे वामनसञ्ज्ञको वलिकथागाथासमुन्मीलित-
प्रत्यग्राप्रतिमप्रभावरुचिरां यः प्राप लक्ष्मीं पराम् ॥१८॥
स प्रासूत सुतं नवोज्ज्वलकलासम्भारगोष्ठीसदं
भूतस्फीतगलोद्गलन्नवरसप्रह्लादिवेदोदयम्।
पुण्यावर्जनसर्गसज्जनमनःसन्तोषवर्षाम्बुदं
शब्दोदररहस्यवस्तुरसिकं श्रीवासुदेवाह्वयम् ॥१९॥
आसीत्तस्मादभिनवसुधासोदरालापलीलः
शीलाचारप्रवरधिषणातोषिताशेषलोकः।
सत्यां वाचं त्यजति न पुरा क्वापि यः सङ्कटेऽपि-
प्रश्नाराशिः सुकृतरसिको नामतः कामदेवः ॥२०॥

येनाचार्य्यवरार्य्यसङ्गतिमता निर्व्वाह्य मौञ्जीव्रतं
कृत्वा दारपरिग्रहं विदधिरे कर्म्माणि गृह्याणि च ।
वेद्यावेद्यमहेन्द्रजालदलनं क्षेमङ्करं शाङ्करं
ज्योतिः किञ्चिदुपासितुं स जगृहे वर्य्यस्तुरीयाश्रमम् ॥२१॥
तस्मादिस्मयनीयपुण्यचरितो हेमाद्रिनामाजनि
प्रत्यग्राप्रतिमप्रभावविकसद्दिग्भ्रान्तरश्रीनिधिः ।
योऽसौ सर्व्वकलाविशारदशिरोरत्नाङ्कुरो भास्वरः
सर्व्वश्रीकरणेश्वरो नृपमहादेवस्य मान्योऽभवत् ॥२२॥
यस्याज्ञां स्वविशालमौलिवलभीसिंहासने सादरं
क्ष्मापालाः परिपाल्य निर्ज्जितनिजव्यापज्ज्वराः शेरते ।
किञ्चोल्लासितदीप्यमानमहसो वर्द्धिष्णुजिष्णुश्रियः
श्लाघां दिक्षु विदिक्षु चातिमहतीमासादयन्ति क्षणात् ॥२३॥
यः कीर्त्तिप्रसरावधीरितविधुप्रत्यग्ररोचिश्च यः
चक्रे विक्रमचातुरीमदजुषः शत्रूनपास्तश्रियः ।
यस्य प्रह्वशिरःकिरीटघटनानिर्म्मृष्टसेवाव्रणं
धन्यन्त्वन्यदुरापरीतिरसिकामृद्धिं निनायाचिरात् ॥२४॥
सोऽयं सेवाप्रसङ्गे विनयनयनमन्मण्डलाधीशमौलि
प्रत्युप्तोद्दीप्ररत्नद्युमणिकरभरभ्राजमानाङ्घ्रिपद्मः ।
श्रीहेमाद्रिः कराग्रचरदमलजलप्रस्तवित्तप्रवाहैः,
लोके कस्येह जिह्वां निजगुणगणनालोलमूर्त्तां न चक्रे ॥२५॥
आसिन्धोरातुषाराचलशिखरभुवः कीर्त्तिगङ्गायभङ्गीः
स्वीकृत्योत्कृष्टनृत्यप्रचयपरिचिता यस्य लोके चरन्ती ।

शश्वद्वैमानिकानामकुरुत रयभृन्मन्दरावर्त्तनृत्यत्-
क्षीराकूपारवृद्धिं स जयति मतिमानेष हेमाद्रिसूरिः ॥२६॥
ज्ञातुं नीतिरहस्यमस्य गुरुतां यस्येहते शिष्यतां
नूनं सोऽपि बृहस्पतिः स च कविर्यस्तेन संस्पर्द्धते ।
सोऽयं चित्रचरित्रमान्यमहिमा मन्त्रीन्द्रचूडामणिः
हेमाद्रिर्न निमाय विस्मयरसं कं धीरधुर्य्यं नरम् ॥२७॥
येनाचारविचारचारुचरितश्लाघ्येन तीव्रव्रत-
ज्ञातप्रीणितनन्दनन्दनघनप्रेमप्रवृद्धश्रिया ।
दत्तैर्विप्रगणाङ्गनानि गणनातीतैर्द्धनैश्चक्रिरे
भूभृत्कोषनिवेशभङ्गिमचमत्कारोत्किराणि क्षणात् ॥२८॥
क्षौमं दिङ्नायिकानां सितरुचिरुचिरा हारयष्टिः क्षमायाः
सद्यः सम्फुल्लमल्लीकुसुमचयमयी द्योवधूकेशभूषा ।
ब्रह्माण्डोद्दण्डवेश्मोदरनिहितसुधालेपलक्ष्मीर्यदीया
कीर्त्तिर्हेमाद्रिमन्त्री स जयति जगतीभूषणं धर्म्महेतुः ॥२९॥
येनाभोज्यनुवासरं रसलसन्मेध्यादिभेदास्पदैः
अन्नैर्भिन्नगुणक्रियाक्रमगतस्वादूपदंशान्वितैः ।
विप्राणां खलु साङ्गवेदविदुषां नित्यं सहस्रत्रयं
हर्षोत्कर्षमना ये चातिबहुभिः स्वर्णैर्विकीर्णैर्मुहुः ॥३०॥
हरिहरमहाभक्तिव्यक्तप्रभूतविभूतिमान्
उपचितनिजप्रज्ञो यज्ञक्रियाक्रमसुन्दरः ।
गुणमणिगणश्रेणिश्रीमत्प्रकाशविकस्वरः
करणतिलकः श्रीहेमाद्रिः कथं स हि वर्ण्यते ॥३१॥

प्रणीतश्च चतुर्व्वर्गचिन्तामणिसमाह्वयम् ।
शास्त्रं तेन समस्तार्त्तनिःशेषार्त्तिनिवर्त्तकम् ॥१२॥

यो मन्थाचलमूलवेगविचलद्दुग्धाब्धिमुग्धोत्कलो-
न्निर्धूतः स जगाम शक्रसदनं कश्चिन्मणिग्रामणीः ।
इत्यालोच्य विमथ्य शब्दजलधिं हेमाद्रिणा निर्म्मितो
दाता वर्गचतुष्टयस्य विमलश्चिन्तामणिर्नूतनः ॥१३॥

इहानुपूर्व्वेण विनिर्म्मितानि
पञ्च प्रपञ्चेन च खण्डकानि ।
व्रतेषु दानेषु च तीर्थसार्थे
मोक्षे च शेषेऽथ तथार्थजाते ॥१४॥

आराधनं हव्यभुजान्तु पञ्चमे
खण्डे समस्तं प्रतिपाद्य कथ्यते ।
हेमाद्रिणा सम्प्रति कव्यभोजिनां
श्राद्धस्य कल्पेन महोज्ज्वलश्रिया ॥१५॥

बहूनि शास्त्राणि विमृश्य रच्यते
श्राद्धस्य कल्पोऽयमतिप्रयत्नतः ।
इहोपनेयः सहसा न केनचित्
दोषो लघीयानपि बुद्धिशालिना ॥१६॥

तत्राद्ये प्रकरणे स हेमाद्रिः शुभाशयः ।
फलप्रशंसासंयुक्तं वक्ति श्राद्धविधिं सुधीः ॥१७॥

उक्तमादौ लिङ्गप्रतिमाद्यधिष्ठाने शिवविष्णुगणेशादिदेवतानामा- राधनम्। अनन्तरं गवाधिष्ठाने देवतारूपाणां नन्दादिकामधेनूनां हवि-

न्द्रादीनामाराधनम। अथेदानीं ब्राह्मणादिरूपाधिष्ठाने वसु-रुद्रा-दित्य-पितृमत्सोमाङ्गिरस-यम-कव्यवाहनाग्नि-सोमपाज्यपाग्निष्वात्ता-दीनां महामहिम्नां पितृरूपाणां देवतानामाराधनमुच्यते। आराधनञ्च, मनसः प्रीणनं, तस्य चोपायः श्राद्धलक्षणं कर्म्म। अतस्तदुच्यते।

तत्र तावद्विधिः स्वविधेयेऽर्थे पुरुषं प्रवर्त्तयन् स्वसाध्यपुरुषप्रवृत्त्यनिश्चयकारिणीं विधेयप्ररोचनामपेक्षमाणो विधयरुच्युत्पादकानि प्रशंसावचनान्यपेक्षते फलवचनानि च। यथैवैते पुरुषा विधेये प्रवर्त्तन्ते तथैव तद्विषये ग्रन्थे श्रोतारः। अतस्तेषामपि तत्र विधिफलप्रशंसावाक्यानि प्रवर्त्तकानीति श्राद्धविषयाणि। तान्येव प्रथममभिलिख्यन्ते। तानि च परस्परान्वयादेकवाक्यतां गतानीत्येकमेवेदं प्रकरणम।

आह सुमन्तुः ।

श्राद्धात्परतरं नान्यच्छ्रेयस्करमुदाहृतम ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तस्माच्छ्राद्धं नरो भक्त्या शाकैरपि यथाविधि ।
कुर्व्वीत श्रद्धया तस्य कुले कश्चिन्न सीदति ॥

विष्णुपुराणे ।

पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च शृणुष्व मे[१] ।
श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्रादृतात्मना[२] ॥
अपि धन्यः कुले जायादस्माकं[३] मतिमान् नरः ।

(१) पितृगीतास्तथेमांश्च श्लोकांस्तांस्तु शृणु पार्थिव इति ग०।
(२ तत्र धृतात्मना इति ख० ।
(३) भूयादस्माकमिति ग० ।

अकुर्व्वन् वित्तशाठ्यं यः पिण्डान् नो निर्वपिष्यति[1] ॥
रत्नवस्त्रमहीयानसर्व्वभोगादिकं[2] वसु ।
विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ॥
अन्नेन वा यथा शक्त्या कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।
भोजयिष्यति विप्राग्र्यान् तन्मात्रविभवो नरः ॥

नागरखण्डे ।

लोकान्तरेषु ते तोयं लभन्ते नान्नमेव च ।
दत्तं न वंशजैर्येषां ते व्यर्था यान्ति दारुणाम् ॥
क्षुत्पिपासासमुद्भूतां तस्मात् सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥
नित्यं शक्त्या यथा राजंस्तोयैर्भोज्यैः पृथग्विधैः ।
तथान्नैर्विस्तरैर्वेद्यैः पुष्पगन्धानुलेपनैः ।
पितृमेधादिभिः पुण्यैः श्राद्धैरुच्चावचैरपि ॥
तर्पितास्ते प्रयच्छन्ति कामानिष्टान् हृदि स्थितान् ।
त्रिवर्गञ्च महाराज पितरः श्राद्धतर्पिताः ॥

कूर्म्मपुराणे ।

योऽनेन विधिना श्राद्धं कुर्य्याद्वै शान्तमानसः ।
व्यपेतकल्मषो नित्यं याति नावर्त्तते पुनः ॥

यमस्मृतौ ।

इममत्र विधिश्रेष्ठं कामार्थं कल्पितं द्विजैः ।
ये विप्रा अनुवर्त्तन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥

मा

(१) पिण्डान् निर्व्वापयिष्यति इति ग० ।
(२) रत्नवस्त्रमहायानसर्व्वभोगादिकमिति ख० ।

आयुः पुत्रान् यशः स्वर्गं कीर्त्तिं पुष्टिं बलं श्रियम् ।
पशून् सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात् पितृपूजनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं सम्यग्गृहस्थेन देवताः पितरस्तथा ।
सम्पूज्या हव्यकव्याभ्यामन्नेनातिथिबान्धवाः ॥
आचारमाचरेत्तच्च पितृमेधाश्रितं नरः ।
आयुषा धनपुत्रैश्च वर्द्धते नैव संशयः ॥

देवलस्मृतौ ।

अरोगः प्रकृतिस्थश्च चिरायुः पुत्रपौत्रवान् ।
अर्थवानर्थभोगी च श्राद्धकामो भवेदिह ॥
परत्र च परां पुष्टिं लोकांश्च विपुलान् शुभान् ।
श्राद्धकृत्समवाप्नोति यशश्च विपुलं नरः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

देवकार्य्यादपि सदा पितृकार्य्यं विशिष्यते ।
देवताभ्यः पितॄणां हि पूर्व्वमाप्यायनं शुभम् ॥

सर्व्वेषु दैवेषु कर्म्मसु कर्म्माङ्गश्राद्धस्य पूर्व्वमनुष्ठानात् देवेभ्यः पूर्व्वं पितृणामाप्यायनमिति विष्णुधर्म्मोत्तरे वराहवचनम् ।

अद्यप्रभृति लोकेषु प्रेतानुद्दिश्य वै पितॄन् ।
ये तु श्राद्धं करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥
श्राद्धकाले तथान्नेन पिण्डनिर्व्वपणं तथा ।
पितॄणां ये करिष्यन्ति तेषां पुष्टिर्भविष्यति ॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तेषां त्रयः पूजिताश्च भविष्यन्ति तथाग्नयः ॥
त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्तथैव च युगत्रयम् ।
पूजिताश्च त्रयो देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
पूजितस्तैर्भविष्यामि चतुरात्मा तथाप्यहम् ॥
पैतृपैतामहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्त्तितः ।
पैतामहश्च निर्द्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः ॥
पितृपिण्डस्तु विज्ञेयः प्रद्युम्नश्चापराजितः ।
आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः ॥
एवं सम्पूजितस्तेन चतुरात्मा त्वहं स्थितः ।
भविष्यामि प्रदास्यामि तस्य कामान् तथेप्सितान् ॥
चत्वारः पूजिता वेदाश्चत्वारश्च तथाश्रमाः ।
पुरुषार्थाश्च चत्वारश्चतस्रश्च तथा दिशः ।
चत्वारश्च तथा वर्णाश्चत्वारश्च तथा युगाः ॥

पितृपितामहस्यायं पैतृपैतामहः प्रापितामह इत्यर्थः ।

यमस्मृतौ ।

ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्च हुताशनान् ।
सर्व्वभूतान्तरात्मानं विष्णुमेव यजन्ति ते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

एवं विधानतः श्राद्धं कृत्वा स्वविभवोचितम् ।
आब्रह्मस्तम्भपर्य्यन्तं जगत् प्रीणाति मानवः ॥

विष्णुपुराणे ।

ब्रह्मेन्द्र-रुद्र-नासत्य-सूर्य्याग्नि-वसु-मारुतान् ।

विश्वेदेवान् ऋषिगणान्[१] वयांसि मनुजान् पशून् ॥
सरीसृपान् पितृगणान् यच्चान्यज्जन्तुसंज्ञकम्[२] ।
श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्व्वन् तर्पयत्यखिलं हि तत्[३] ॥

येन केनचित् पुरुषेण स्वीयपितृपितामहोद्देशेन श्राद्धे क्रियमाणे ब्रह्मेन्द्रादीनामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे युगपत्प्रीतिरन्यत्कुलोत्पन्नानामपि सरीसृपादीनाञ्च तृप्तिः स्यादिति वचनार्थः । श्राद्धकर्तृकुलोत्पन्नानान्तु नानायोनिगतानामनुद्दिष्टानामप्यनेकेषामेकस्मिन्नेव प्रयोगे तत्तच्छ्राद्धक्रियावयवैस्तृप्तिः स्यादिति व्यक्तमुक्तम् मार्कण्डेय-स्कान्द-ब्रह्मपुराणेषु ।

अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।
तेन तृप्तिमुपायान्ति ये पिशाचत्वमागताः ॥
यत्तोयं[४] स्नानवस्त्रेभ्यो भूमौ पतति पुत्रक ।
तेन ये तरुतां प्राप्तास्तेषां तृप्तिः प्रजायते ॥
यास्तु गन्धाम्बुकणिकाः पतन्ति धरणीतले ।
ताभिराप्यायनं तेषां ये च तिर्य्यक्कुले गताः ॥
ये चादन्ताः कुले बाल्याः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्ते तु विकिरसम्मार्ज्जनजलाशिनः ॥
भुक्त्वा चाचमनं यच्च जलं यच्चाङ्घ्रिशौचजम् ।

---

(१) पितृगणानिति ग० ।
(२) यच्चान्यज्जन्तुसञ्ज्ञितमिति ख० ।
(३) प्रीणयत्यखिलं जगदिति ग० ।
(४) यद्वाम्ब इति ख० ।

ब्राह्मणानां तथैवान्ये तेन तृप्तिं प्रयान्ति वै ॥
पिशाचत्वमनुप्राप्ताः कृमिकीटत्वमेव ये ।
एवं यो यजमानस्य यच्च तेषां द्विजन्मनाम् ॥
कश्चिज्जलान्नावलेपो हविरुच्छिष्टमेव वा ।
तेनान्नेन कुले तत्र तत्तद्योन्यन्तरं गताः ।
प्रयान्त्याप्यायनं वत्स सम्यक्श्राद्धक्रियावताम् ॥
अन्यायोपार्ज्जितैरर्थैर्यच्छ्राद्धं क्रियते नरैः ।
तृप्यन्ति तेन चाण्डालपुक्कसाद्यासु योनिषु ॥
एवमाप्यायनं वत्स बहूनामपि बान्धवैः ।
श्राद्धं कुर्व्वद्भिरन्नाम्बुशाकैरपि हि जायते ॥

नागरखण्ड ।

श्राद्धे तु क्रियमाणे वै न किञ्चिद्व्यर्थतां व्रजेत् ।
उच्छिष्टमपि राजेन्द्र तस्माच्छ्राद्धं समाचरेत् ॥
विप्रपादोदकं यच्च भूमौ पतति पार्थिव ।
तेन ये गोत्रजाः केचिदपुत्रा मरणं गताः ।
तावत् पुष्करपात्रैस्तु पिबन्ति पितरो जलम् ॥
श्राद्धे प्रक्रियमाणे तु यत्किञ्चित् पतति क्षितौ ।
पुष्पगन्धादिकं चान्नमपि तोयं नरेश्वर ॥
तेन तृप्तिं परां यान्ति ये कृमित्वमुपागताः ।
कीटत्वं वापि तिर्य्यक्त्वं व्यालत्वं वा नराधिप ॥
यदुच्छिष्टं क्षितौ याति पात्रप्रक्षालनोद्भवम् ।
तेन तृप्तिं परां यान्ति ये प्रेतत्वमुपागताः ॥

ये चापमृत्युना केचिन्मृत्युं प्राप्ताः सवंशजाः ।
विकिरेण प्रदत्तेन ते तृप्तिं यान्ति चाखिलाः ॥

तदेवं श्राद्धावयवैः केषामपि वंश्यानां तृप्तिरुक्ता । ब्राह्मणभोजनादिना प्रधानकर्म्मणा तु मुख्यानामुद्दिश्यमानानां पितृपितामहादीनां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् ।

स्कान्दे ।

पितॄनुद्दिश्य यत्कव्यं ब्राह्मणेभ्यश्च दीयते ।
सम्यक्श्रद्धापरैर्मर्त्त्यैस्तद्भवेत् तृप्तिदं महत् ॥
पितॄणां सर्व्वदेवेश इत्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
पितुः पितामहस्यापि तत्पितुश्च ततः परम् ॥
समुद्देशेन दत्तेन ब्राह्मणेभ्यः प्रभक्तितः ।
सर्व्वेषां स्यात् परा तृप्तिर्यावदाभूतसंप्लवम् ॥

ननु पुण्योत्कर्षवशात् स्वर्गलोकं गतानां मनुष्यपितृपितामहादीनाम् अमृताहाराणां[(१)] मतां कथं ब्राह्मणभोजनविनष्टेन मानुषेण चान्नेन तृप्तिः सम्भवति । पापीयसां वा तिर्य्यग्योनिगतानां तृणाद्याहाराणां मतां प्रेतादिरूपत्वं गतानां वा रुधिराद्याहाराणां सतामित्युक्तं पाद्म-मात्स्ययोः ।

यदि मर्त्त्यैर्द्विजैर्भुक्तं ह्रयते यदि चानले ।
शुभाशुभात्मकैः प्रेतैस्तद्दत्तं भुज्यते कथम् ॥

अस्याक्षेपस्य समाधानं तत्रैवोक्तम् ।

---

(१) अमृतान्धसामिति ग० ।

तत्राह देवलः ।

देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।
तस्यान्नममृतं भूत्वा देवत्वेऽप्यनुगच्छति ॥
गान्धर्व्वे भोग्यरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।
श्राद्धान्नं वायुरूपेण नागत्वेऽप्यनुगच्छति ॥
पानं भवति यक्षत्वे राक्षसत्वे तथामिषम् ।
दानवत्वे तथा मांसं प्रेतत्वे रुधिरोदकम् ।
मनुष्यत्वेऽन्नपानादि नानाभोगरसो भवेत् ॥ इति ॥

ननु यथा क्षीरस्य दधिरूपेण परिणामः, दध्नश्च तक्रादिरूपेण प्रत्यक्षतो दृश्यते, नैवं भोज्यमानस्य क्षयमानस्य वा अमृतादिरूपेण तृणादिरूपेण वा परिणामो दृश्यते। न च परिणतस्यापि स्वातन्त्र्येण क्रियाशक्तिशून्यस्य देशान्तरगतप्राणिप्राप्तिः सम्भवति। नापि नाना-कर्म्मवशङ्गतानां प्रमीतप्राणिनां श्राद्धदेशोपसर्पणमुपपद्यते। नापि चास्य सुपर्ण-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस-प्रेत-पिशाच-नर-किन्नर-पशु-पक्षि-कृमि-कीटादिकोटिजातिसहस्रतिरस्कृतस्वरूपैः श्राद्धकर्त्तृपूर्व्वजैः सह स्व विविध सम्बन्धः सम्भवतीत्याद्याक्षेपाः पुराणेषु सूचिताः ।

पाद्म-मात्स्ययोः ।

कथं कव्यानि दत्तानि हव्यानि च जनैरिह ।
गच्छन्ति पितृलोकं वा प्रापकः कोऽत्र गद्यते ॥

विष्णुपुराणे ।

तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः ।
दद्यात् श्राद्धं श्रद्धयान्नं न वहेयुः प्रवासिनः ॥

स्कान्दे ।

मृतानां यदि जन्तूनां श्राद्धमाप्यायनं ततः ।
निर्व्वाणस्य प्रदीपस्य तैलं यच्चर्द्धयेच्छिखाम् ॥

नागरखण्डे ।

किमर्थं क्रियते श्राद्धममावास्यादिषु द्विजैः ।
मृताश्च पुरुषा विप्र स्वकर्म्मजनितां गतिम् ।
गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्नममाप्नुयुः ॥
परिहारा अपि पुराणेष्वेव सूचिताः ।

तत्र मात्स्य-पाद्मयोः ।

नामगोत्रं पितॄणान्तु प्रापकं हव्यकव्ययोः ।
श्राद्धस्य मन्त्रास्तद्वच्च उपलभ्यानि भक्तितः ॥

पित्रादिनामादीनि उपलभ्यानि ज्ञातव्यानीत्यर्थः । नन्वचेतन-नामादीनां कथं हव्यकव्यप्रापकत्वमित्याशङ्क्योक्तम् ।

अग्निष्वात्तादयस्तेषामाधिपत्ये व्यवस्थिता इति ॥

अग्निष्वात्तादयः पितृविशेषाणामाद्यधिष्ठातारः प्रापका इत्यर्थं भवति । ननु यदि नामगोत्रं प्रापकं तर्हि नामगोत्राज्ञाने श्राद्धं क्रियमाणमनर्थकं स्यात् । तथा च "यदि नाम न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथिवी षद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं दद्यात्" इत्यापस्तम्बसूत्र-विरोध इत्याशङ्क्य च जडपदस्यापि प्रापकत्वं दर्शितं तत्रैव ।

नाममन्त्रास्तथादेशा भवान्तरगतानपि ।
प्राणिनः प्रीणयन्त्येते तदाहारत्वमागतान् ॥

तदादेशा नामगोत्रमन्त्रादीनामादेशा ऊहादिप्रकारेण विपरिवर्त्तिताः मन्त्रा इत्यर्थः ।

अर्थान्तरञ्च । देवदत्तादिनामसु शून्यप्रकाशकेषु च मन्त्रेषु कञ्चिदपि सम्बन्धमलभमानाना-मग्निष्वात्तादिप्रकाशकानां मन्त्राणाम् अतत्प्रकाशका नाममन्त्राद्यादेशास्तत्कार्य्यकारिण इत्यर्थः ।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः स्वपितृणाञ्च नामधृक् ।
तानेवार्च्चयते सम्यक् विधिमन्त्रबहिष्कृतान् ॥ ६

इति वाराहपुराणस्मरणात् ।

भवान्तरगतानपीत्यनेकदेशकालयोन्यवस्थान्तरगतानपीत्यर्थः । तदाहारत्वमागतानित्यनेन प्रदत्तस्य हविषस्तत्तद्योनिसमुचितसुधाद्याहाररूपेण परिणामत्व[1] मन्त्रादेरेवालौकिकस्य हेतोरुक्तम् । मन्त्रादिग्रहणं श्राद्धीयस्य सर्व्वस्यापि विधेरुपलक्षणार्थम् ।

अतएव वायुपुराणे ।

काले न्यायागतं पात्रे विधिना प्रतिपादितम् ।
अन्नं नयन्ति तत्रैते जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥
यथा गोषु प्रणष्टासु वत्सो विन्दति मातरम् ।
तथान्नं नयते विप्रो जन्तुर्यत्रावतिष्ठते ॥
नामगोत्रञ्च मन्त्रश्च दत्तमन्नं नयन्ति ते ।
अपि योनिशतं प्राप्तान् तृप्तांस्तानुपतिष्ठति ॥

तदेवं श्राद्धदेशं प्रत्यनागतान् लोकान्तरस्थानेव पितॄन् प्रति मन्त्रादयो हविः प्रापयन्तीत्युक्तम् ।

---

(१) प्रीणयितृत्वमिति ग० ।

एवमेव वायुपुराणे निरयस्थान् प्रेतस्थानस्थितांश्च पितॄनभिधायोक्तम्।

तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रकैः।
भूम्यामसव्यं दर्भेषु दत्ताः पिण्डाः सुतैस्तु वै[१]।
यान्ति तांस्तर्पयन्त्येव प्रेतस्थानस्थितान् पितॄन्॥
अप्राप्ता यातनास्थानं भ्रष्टा ये भुवि पञ्चधा।
नानारूपासु जाता ये तिर्य्यग्योन्यादिजातिषु॥
यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्विह योनिषु।
तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं श्राद्धान्नमुपतिष्ठति॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे दिव्यान् पितृगणानभिधायोक्तम्।

एते श्राद्धस्य भोक्तारो विश्वेदेवैः सदा सह।
एते श्राद्धं सदा भुक्त्वा पितॄन् सन्तर्पयन्त्युत।
यत्र कुत्र धर्म्मज्ञा वर्त्तमाना हि योगतः॥
एते सुपुष्टा विनियोजयन्ति
श्राद्धस्य दातारमदीनसत्त्वाः।
हृष्टा तथैते विनियोजयन्ति
दातुः पितॄन् सर्व्वगणान् महीपते[२]॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ।

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवताः।
प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितॄन् श्राद्धेन तर्पिताः॥

---

(१) सयस्तु वै इति ख०।
(२) महीयते इति ग०।

यथा ह्यन्तर्वत्नी सुहृदा दीयमानं दोहदादिद्रव्यमुपभुञ्जाना स्वयं तृप्यति, तेनैव च दोहदद्रव्येण स्वकीयोदरवर्त्तिनं गर्भं तर्पयति, दोहदप्रदानेनोपकारकर्त्तारं प्रत्युपकारैः परितोषयति, तथाग्निष्वात्तादयो वस्वादयश्च देवताविशेषत्वादचिन्त्यमहिमानः श्राद्धं भुक्का स्वयं तृप्यन्ति स्वाधिष्ठितांश्च मनुष्यपितॄंस्तर्पयन्ति, श्राद्धकर्त्तारञ्च आयुष्यादिभिः फलैर्योजयन्तीत्याशयः । अत्र येषां पितॄणां देशकालव्यवहितातीन्द्रियार्थज्ञाने श्राद्धदेशं प्रत्यागमने च शक्तिर्नास्ति तेषां देशान्तरस्थानामेव मन्त्रादिप्रापितेन हविषा तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् । अतीन्द्रियज्ञानयुक्तानामागमनशक्तियुक्तानां श्राद्धदेशञ्च प्रत्यागतानां वायवीयेन शरीरेण ब्राह्मणशरीराविष्टानां तृप्तिर्भवतीत्युक्तम् कूर्म्मपुराणे ।

तृप्यन्ते पितरः श्रुत्वा श्राद्धकालमुपस्थितम् ।
अन्योन्यं मनसा ध्यात्वा सम्पतन्ति मनोजवाः ॥
तैर्ब्राह्मणैः सहाश्नन्ति पितरो ह्यन्तरीक्षगाः ।
वायुभूतास्तु तिष्ठन्ति भुक्का यान्ति परां गतिम् ॥

मत्स्यपुराणे ।

निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
वायुवच्चानुगच्छन्ति[1] तथासीनानुपासते ॥

तथा एकब्राह्मणपक्षे बौधायनः ।

उरस्याः पितरस्तस्य वामपार्श्वे पितामहाः ।
प्रपितामहा दक्षिणतः पृष्ठतः पिण्डभक्षकाः ॥

---

(१) वायुभूता न गच्छन्तीति ग० ।

अतएव ब्रह्मपुराणादिषु उक्तम् ।

आश्वयुज्यास्तु कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।
प्रावृडन्ते यमः प्रेतान् पितॄंश्चाथ यमालयात् ।
विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ॥
क्षुधार्त्ताः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतञ्च स्वयं कृतम् ।
काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यो पायसं मधुसंयुतम् ।
तस्मात् तांस्तत्र विधिना तर्पयेत् पायसेन तु ॥

अतश्चागमनसमक्रियुक्ताः पितरः श्राद्धदेशं प्रत्यागच्छन्ति, अतएव पुष्करयात्रायां वियोगवाप्यां रामेण श्राद्धे क्रियमाणे सीता ब्राह्मण-शरीरे दशरथादीनपश्यत् ।

तथाच पद्मपुराणे ।

परिपक्वन्तु जानक्या सिद्धं रामे निवेदितम् ।
स्नात्वा वियोगवाप्यां स सुस्नानत्वमपालयत्[१] ॥
मघासु चलिते सूर्य्ये काले कुतपके तथा ।
आयाता ऋषयः सर्व्वे ये रामेण निमन्त्रिताः ॥
तानागतान् मुनीन् दृष्ट्वा वैदेही जनकात्मजा ।
अपासर्पत् ततो दूरे विप्राणां मध्यतः स्थिता[२] ।
गुल्मैराच्छाद्य चात्मानं निगूढा सा तदा स्थिता ॥
अपक्रान्तां तदा सीतां ज्ञात्वा राघवनन्दनः ।
विमृश्य सुचिरं कालमियं किमिति चात्वरम् ।

(१) सुस्नानमन्वपालयदिति ग० ।
(२) विप्रमध्ये सुसंस्थिता इति ख० ।

अन्यत्र च गता साध्वी मन्ये चाहं त्रपान्विता ॥
किन्नावद्भोजये विप्रान् सीतामन्वेषयामि किम् ।
कारणं नैव जानामि श्राद्धकाले ह्युपस्थिते ।
रामेण भोजिता विप्रा इत्युक्त्वा च यथाविधि ॥
गतेषु द्विजमुख्येषु प्रियां रामोऽब्रवीदिदम् ।
किमर्थं सुभ्रु नष्टासि मुनीन् दृष्ट्वा समागतान् ।
तत्सर्वं मम तन्वङ्गि कारणं वद माचिरम् ॥
एवमुक्ता तदा भर्त्रा त्रपयाधोमुखी स्थिता ।
मुञ्चन्ती चाश्रुसङ्घातं राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥
शृणु त्वं नाथ यत् दृष्टमाश्चर्यमिह[1] यादृशम् ।
पिता तव मया दृष्टो ब्राह्मणाङ्गेषु राघव ॥
सर्व्वाभरणसंयुक्तौ द्वौ चान्यौ च तथाविधौ ।
दृष्ट्वा त्रपान्विता चाहमपक्रान्ता तवान्तिकात् ॥
वल्कलाजिनसंवीता कथं राज्ञः पुरःसरा ।
भवामि रिपुवीरघ्न [illegible]दुराहतम् ॥
स्वहस्तेन कथं राज्ञे वा नेयं भोजनं त्विदम् ।
दासानामपि यत् दासा नोपभुञ्जन्ति कर्हिचित् ।
तादृशन्तु कथं तस्मै क्षमा दातुं वदस्व मे ॥
याहं राज्ञा पुरा दृष्टा सर्व्वालङ्कारभूषिता ।
सा स्वेदमलदिग्धाङ्गी कथं पश्यामि भूमिपम् ॥ इति ॥

---

(१) यद्दृष्टमाश्चर्यमिहेति ख० ।

नागरखण्डे श्राद्धदेशं प्रति पितृणामागमनमुक्तम् ।
अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः ।
वायुभूताः प्रवाञ्छन्ति श्राद्धं पितृगणा नृणाम् ॥
यावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः ।
ततश्चास्तं गते भानौ निराशा दुःखसंयुताः ।
निश्वस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजम् ॥

आनर्त्त उवाच ।

मृतास्तु पुरुषा विप्र स्वकर्मजनितां गतिम् ।
गच्छन्ति ते कथं तस्य सुतस्याश्रममाप्नुयुः ॥

भर्तृयज्ञ उवाच ।

सत्यमेतन्महाभाग यत्त्वया व्याहृतं वचः ।
स्वकर्मार्हां गतिं यान्ति मृताः सर्व्वे मानवाः ॥
परं यथा समायान्ति वंशजस्याश्रमं(१) लिह ।
तथा तेऽहं प्रवक्ष्यामि सन्देहो न यथा भवेत् ॥
मृता यान्ति यथा राजन् ये च केचिन्महामते(२) ।
ते जायन्ते न मर्त्त्येऽत्र यावद्वंशस्य संस्थितिः ॥
परं शुभात्मका ये च ते तिष्ठन्ति सुरालये ।
पापात्मानश्च नरा ये च तेऽपि स्वर्गनिकेतने ।
अन्यदेहं समाश्रित्य भुञ्जते कर्म्मणः फलम् ॥
शुभं यद्वंशजैः श्राद्धं स्वयं विहितमात्मनः ।

(१) वंशजस्याश्रयमिति ख० ।
(२) यत्र केचिन्महीपते इति ग० ।

पितृलोकस्थितानाञ्च स्वर्गस्थानामपि क्षुधा ।
पिपासा च तथा राजन् तेषां सञ्जायतेऽधिका ॥
यावन्नरत्रयं राजन् पितरो मातरस्तथा[1] ।
उद्धृता ये गयाश्राद्धे ब्रह्मलोकेषु ते शुभम् ।
भुञ्जते क्षुत्पिपासा वा न तेषां जायते क्वचित् ॥
न चापि पतनं तस्मात् स्थानात् भवति भूमिप ।
वंशोच्छेदात् पुनः सर्व्वे निपतन्ति महीतले ॥
आगत्यास्मात् ततो मर्त्या निपत्य जगतीतले ।
पापाः पापं समायान्ति योनिश्रेष्ठं शुभान्विताः ॥

तदेवमुपपन्ना पितॄणां श्राद्धदत्तेन हविषा तृप्तिः, दिव्यपितॄणाञ्च फलदातृत्वमिति ।

तत्र केचिदाहुः । हविःप्रत्तोद्देश्यत्वं देवतात्वम्, न तु हविर्भोक्तृत्वं फलदातृत्वं वा । ग्रावद्रुः स्वाहेत्यादिष्वचेतनस्यापि देवतात्वदर्शनात् । इन्द्रादीनामपि विग्रहादिमत्त्वेन देवत्वानभ्युपगमात् । यत्किञ्चिद्रूपाणाम् पित्रादीनामुद्देश्यत्वसम्भवात् देवतात्वोपपत्तेः । फलहेतुत्वन्तु कर्म्मण एव । तत् साधनभूतायां देवतायां स्तुत्यर्थमर्थवादरूपे वाक्ये उपचर्य्यते । तृप्तिवाक्यमपि चेतनत्वादिगुणं गमयत्प्राशस्त्यपरमेवेति । तन्न श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु सर्व्वत्र पितृतृप्तिप्राधान्येनैव श्राद्धारम्भदर्शनात् फलदातृत्वस्यापि विधिमन्त्रयोगादिसध्यात्रसानेष्वनेकशोऽभिधानादभियुक्ततराणां शिष्टानां तादृगर्थादार्थ्या-

(१) पितरो मातृतस्त्वथेति ग० ।

लोकस्यायथाविधिक्रियाप्रतीतेस्तृप्तिफलदातृत्वयोरलौकिकत्वकल्पनानुपपत्तेः। यथा चैतानि स्मृतिपुराणेषु पितृतृप्त्याद्यनेकफलप्रतिपादकानि श्राद्धविषयाणि वाक्यानि दर्शितानि, तथा तदकरणे प्रत्यवायप्रतिपादकान्यपि लिख्यन्ते ।

नागरखण्डे ।

तर्पयन्ति न ये पापाः स्वान् पितॄन् नित्यशो नृप ।
पशवस्ते नरा ज्ञेया द्विपदाः शृङ्गवर्जिताः ॥

अल्पप्रयासं महाफलं श्राद्धमकृत्वा प्रत्यवायरूपमनर्थमङ्गीकुर्व्वाणास्तमोगुणावृतज्ञाना हिताहितमप्रतिपद्यमानाः पशुसाम्यात् पशवः ।

तथा । जलेनापि च न श्राद्धं शाकेनापि करोति यः ।
अमायां पितरस्तस्य शापं दत्त्वा प्रयान्ति च ॥

हारीतस्मृतौ ।

न तत्र वीरा जायन्ते नारोगा न शतायुषः ।
न च श्रेयोधिगच्छन्ति यत्र श्राद्धं विवर्जितम् ॥
अपि मूलैः फलैर्वापि तथाप्युदकतर्पणैः ।
अविद्यमाने कुर्व्वन्ति नैव श्राद्धं विवर्जयेत् ॥

कूर्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकादिनित्यकालाननुक्रम्योक्तम् ।

तस्य पाकश्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता मनीषिभिः[1] ।
नैमित्तिकन्तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
बान्धवानान्तु कर्त्तव्यं नारकी स्यादतोऽन्यथा ॥

---

(१) दिनेदिने इति ग० ।

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः अष्टकासु श्राद्धं विधायोक्तम् ।

पितरः पर्व्वकालेषु[१] तिथिकालेषु देवताः ।
सर्व्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव धेनवः ॥
मास्म ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।
मोघास्तस्य भवन्त्याशाः परत्रेह च सर्व्वशः ॥
पूजकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ।
देवांस्तु दायिनो यान्ति तिर्य्यगच्छन्त्यदायिनः ॥

वायुपुराणे पाठभेदः ।

मोघस्तस्य भवेल्लोको लब्धञ्चास्य विनश्यति ॥ इति ॥

विष्णुस्मृतिविष्णुधर्म्मोत्तरयोः अमावास्यादिकालनुकम्योक्तम् ।

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

न सन्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।
श्राद्धं न कुरुते मोहात्[२] तस्य रक्तं पिबन्ति ते ॥

इत्येवं श्राद्धप्रशंसाद्वारेण श्राद्धमाहात्म्यमुक्तम् । अथेदानीं श्राद्धदेवतारूपपितृप्रशंसाद्वारेण[३] श्राद्धमहिमोच्यते । ब्रह्मवैवर्त्ते

न हि योगगतिः सूक्ष्मा न पितृणां परा गतिः ।

---

(१) सर्व्वकालेष्विति ग० ।

(२) तेषामिति ख० । कालेे इति ग० ।

(३) श्राद्धदेवता निरूपयन् पितृप्रशंसाद्वारेणेति ख० ।

तपसापि न दृश्यास्ते[1] किं पुनर्मांसचक्षुषा ॥
चत्वारः पितरो मूर्त्ता मूर्त्तिहीनास्त्रयस्तथा ।
तेषां श्राद्धानि सत्कृत्य देवाः कुर्व्वन्ति यत्नतः ॥
भक्ताः प्राञ्जलयः सर्व्वे देवास्तद्गतमानसाः ।
विश्वे च वसवश्चैव पृष्टिनः[2] शृङ्गिणस्तथा ।
कृष्णाः श्वेतास्त्वजाश्चैव विधिवत् पूजयन्त्युत ॥
प्रजाता वातरसना दिवाकृत्यास्तथैव च ।
मेघाश्च मरुतश्चैव ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ॥
अत्रिभृग्वङ्गिराद्याश्च ऋषयः सर्व्व एव च ।
यक्षा नागाः सुपर्णाश्च किन्नरा राक्षसैः सह ।
पितॄंस्तेऽपूजयन् सर्व्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥
एवमेते महात्मानः श्राद्धैः सत्कृत्य पूजिताः ।
सर्व्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ।
हित्वा त्रैलोक्यसंसारं जरामृत्युभयं तथा ।
मोक्षं योगमथैश्वर्य्यं सूक्ष्मदेहमदेहताम् ।
कृत्स्नं वैराग्यमानन्त्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
वरिष्ठः सर्व्वधर्म्माणां मोक्षधर्म्मः सनातनः ।
पितॄणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥
मुक्तावैदूर्य्यवासांसि वाजिनागायुधानि च ।
कोटिशश्चैव रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥

---

(१) दृश्या सा इति ग० ।
(२) पृष्टिजा इति ग० ।

हंसबर्हिणयुक्तानि मुक्तावैदूर्य्यवन्ति च।
किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च॥
विमानानां सहस्राणि जुष्टान्यप्सरसाङ्गणैः।
सर्व्वकामसमृद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः॥
प्रजां पुष्टिं स्मृतिं मेधां राज्यमारोग्यमेव च।
प्रीता नित्यं प्रयच्छन्ति मानुषाणां पितामहाः।
पितॄन् प्रीणाति यो भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तम्॥

वायुपुराणे।

आद्यो गणस्तु योगानां स नित्यं योगवर्द्धनः।
द्वितीयो देवतानाञ्च तृतीयो देववैरिणाम्॥
शेषास्तु वर्णिनां ज्ञेया इति सर्व्वे प्रकीर्त्तिताः।
देवास्त्वेतान् यजन्ते वै सर्व्वेष्वेतेष्ववस्थितान्॥
आश्रमास्तु यजन्ते तांश्चत्वारस्तु यथाक्रमम्।
वर्णाश्चैव यजन्ते तान् चत्वारश्च यथाविधि॥
यथा सङ्करजाताश्च म्लेच्छाश्चैव यजन्ति वै।
तथा वै पितरः पूज्याः सदारो देशकालयोः॥
पितृभक्त्या ततो नित्यं योगं प्राप्नोत्यनुत्तमम्।
योगेन मोक्षं लभते हित्वा कर्म्म शुभाशुभम्॥
यस्मादेतेऽर्थदं कृत्य मोहयित्वा जगत्सदा।
गुहायां निहितो योगः कश्यपेन महात्मना॥
तच्च योगं समासेन पितृभक्तस्तु तत्त्वतः।

अयत्नात् प्राप्नुयाज्जन्तुः[१] सर्व्वमेव न संशयः॥
यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा।
क्षिप्रं प्राप्नोति तत्सर्व्वं पितृभक्तिपरो नरः[२]॥
राजा तु लभते राज्यमधनश्चोत्तमं धनम्।
क्षीणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः।
यान् कामान्[३] मनसा वाञ्छेत् ददुस्तान् पितरोऽस्य[४] वै॥

मात्स्यपाद्मादिषु।

आयुः प्रज्ञां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च।
राज्यञ्चापि प्रयच्छन्ति प्रीताः पितृगणा नृप॥
रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तता[५]।
दानशक्तिः सविभवा रूपमारोग्यसम्पदः।
श्राद्धपुष्पमिदं[६] प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः॥
श्रूयते हि पुरा मोक्षं प्राप्ताः कौशिकसूनवः।
पञ्चभिर्जन्मसम्बन्धैः प्राप्ताः ब्रह्मपदं परम्[७]॥
कौशिको नाम धर्मात्मा कुरुक्षेत्रे महान् ऋषिः।
नामतः कर्म्मतस्तस्य सुतान् सप्त निबोधत॥

(१) प्राप्यते जन्तुरिति ख०।
(२) श्राद्धे दाता न संशय इति ख०।
(३) यत्किञ्चिदिति ग०।
(४) पितरोऽस्य इति ग०।
(५) भोजनशक्तितेति ख०।
(६) श्राद्धे पुण्यमिदमिति क०, ग० च।
(७) ब्रह्म परं पदमिति ग०।

खसृमः(१) क्रोधनो हिंस्रः पिशुनः कविरेव च ।
वाग्दुष्टः पितृवर्त्ती च गर्गशिष्यास्तदाभवन् ॥
पितर्य्युपरते तेषामभूद्दुर्भिक्षमुल्बणम् ।
अनावृष्टिश्च महती सर्व्वलोकभयङ्करी ॥
गर्गादेशाद्वने दोग्ध्रीं रक्षन्तस्ते तदा द्विजाः ।
चनामः कपिलामेकां धेनुं क्षुत्पीड़िता भृशम् ॥
इति चिन्तयतां तेषां लघु प्राह तदानुजः ।
अथावश्यमियं वध्या श्राद्धरूपेण योज्यताम् ।
श्राद्धे नियोज्यमानेयं पापात् त्रास्यति नो ध्रुवम् ॥
एवं कुर्व्वित्यनुज्ञातः पितृवर्त्ती तदाग्रजैः ।
चक्रे समाहितः श्राद्धमालभ्य कपिलां च ताम् ॥
द्वौ दैवे भ्रातरौ कृत्वा पित्र्ये त्रींश्चापरान् क्रमात् ।
तथैकमतिथिं कृत्वा श्राद्धदः स्वयमेव तु ॥
चकार मन्त्रवच्छ्राद्धं स्मरन् पितृपरायणः ।
तया गवा विशुद्धास्ते गुरवे वै न्यवेदयन् ।
व्याघ्रेण निहता धेनुर्वत्सोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥
एवं सा भक्षिता धेनुः सप्तभिस्तैस्तपोधनैः ।
वैदिकं बलमाश्रित्य क्रूरे कर्म्मणि निर्भयैः ।
ततः कालापकृष्टास्ते व्याधा दाशपुरेऽभवन् ॥

अत्र दाशपुरं दशार्णदेशे विद्यत इति ज्ञायते । जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्म्मविचक्षणाः—इति हरिवंशदर्शनात् ।

(१) खसृम इति ग० ।

जातिस्मरत्वं प्राप्तास्ते पितृभावानुभाविताः ।
यत्कृतं क्रूरकर्म्मापि श्राद्धरूपेण तैस्तदा ॥
तेन ते भवने जाता व्याधानां क्रूरकर्म्मणाम् ।
पितॄणाञ्चैव माहात्म्यात् जाता जातिस्मराश्च ते ॥
नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन् महात्मनाम् ।
निर्वैरो निर्वृतिः शान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ।
वैधसो मातृवर्त्ती च व्याधाः परमधार्म्मिकाः ॥
मृता वैराग्ययोगेन आस्थायानशनं पुनः ।
जातिस्मराः सप्त मृगा जाताः कालञ्जरे गिरौ ॥
उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ।
पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥
जहुः प्राणान् मरु साध्य लब्धाहारा जितेन्द्रियाः[१] ।
तेषां मरु साधयतां पदस्थानानि तत्र वै ॥
तथैवाद्यापि दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे शुभे ।
मरुप्रपतनेनाथ जाता वैराग्ययोगिनः ॥
मानसे चक्रवाकास्ते सञ्जाताः सप्त योगिनः ।
नामतः कर्म्मतः सर्व्वान् शृणु त्वं ऋषिसत्तम ॥
सुमनः कुमुदः शुद्धः छिद्रदर्शी सुनेत्रकः ।
स्वतन्त्रः शकुनश्चैव सप्तैते योगपारगाः ॥
दृष्ट्वा विभ्राजनामानमुद्याने स्त्रीभिरन्वितम् ।
क्रीड़न्तं विविधैर्भोगैर्महाबलपराक्रमम् ॥

---

(१) तपस्विन इति ग० ।

योगभ्रष्टास्ततस्तेषां बभूवुश्चाल्पचेतसः ।
राज्यकामोऽभवच्चैकस्तेषां मध्ये जघन्यकम् ।
पितृवर्त्ती च यो विप्रः श्राद्धकृत् पितृवत्सलः ॥
अपरौ मन्त्रिणौ दृष्ट्वा प्रभूतबलवाहनौ ।
मन्त्रित्वे चक्रतुश्चित्तं कण्डरीकसुबालकौ ॥
ब्रह्मदत्तोऽभिषिक्तस्तु काम्पिल्ये नगरोत्तमे ।
पञ्चालराजो विख्यातः सर्व्वशास्त्रविशारदः ।
योगवित्सर्व्वजन्तूनां रुतवेत्ताभवत्तदा ॥
तस्य राज्ञोऽभवत् भार्य्या देवलस्यात्मजा तदा ।
सन्नतिर्नामविख्याता कपिला याऽभवत्पुरा ॥
पितृकार्य्यनियुक्तत्वादभवत् ब्रह्मवादिनी ।
तया चकार सहितः स राज्यं राज्यनन्दनः ॥
ये च योगादविभ्रष्टाश्चत्वारस्ते महाद्विजाः ।
तस्मिन्नेव पुरे जातास्ते तु चक्राङ्कयास्तदा ।
वृद्धद्विजस्य दायादाः विप्रा जातिस्मराः पुरा ॥
स्मृतिमान् तत्त्वदर्शी च विद्याचन्द्रस्तपोत्सुकः ।
नामतः कर्म्मतश्चैव सुदरिद्रस्य ते सुताः ॥
तपसे बुद्धिरभवत्तदा तेषां द्विजन्मनाम् ।
यास्यामः परमां सिद्धिमित्यूचुस्ते द्विजोत्तमाः ॥
ततस्तद्वचनं श्रुत्वा सुदरिद्रो महातपाः ।
उवाच दीनया वाचा किमेतदिति पुत्रकाः ॥
अधर्म्म एष इति वः पिता तानभ्युवाच च ।

4

वृद्धं पितरमुत्सृज्य दरिद्रं वनवासिनम् ।
को नु धर्म्मो नु भवतामन्याय्या गतिरेव च ॥
ऊचुस्ते कल्पिता वृत्तिस्तव तावच्छृणुष्व नः ।
वृत्तमेतत्पुरा राज्ञः स ते दास्यति पुष्कलम् ।
धनं ग्रामसहस्राणि प्रभाते पठतस्तव ॥
कुरुक्षेत्रे तु ये विप्रा व्याधा दाशपुरे तु ये ।
कालञ्जरे मृगा भूताश्चक्रवाकास्तु मानसे ॥
इत्युक्त्वा पितरं जग्मुस्ते वनं तपसे पुनः ।
वृद्धोऽपि राजभवनं जगामात्मसमृद्धये ॥
ततः प्रभाते नगरान्नृपः सेनासमावृतः ।
निर्गच्छन् मन्त्रिसहितः सभार्य्यो वृद्धमागतं ।
गदन्तं विप्रमायान्तं तं वृद्धं स ददर्श ह ॥

वृद्ध उवाच ।

ये विप्रमुख्याः कुरुजाङ्गलेषु
जातास्तथा दाशपुरे मृगाश्च ।
कालञ्जरे सप्त च चक्रवाकाः
ये मानसे ते वयमप्रसिद्धाः ॥

पुराणान्तरे तु कौशिकदायादानां शरद्वीपे क्वापि जम्बाशये चक्रवाकत्वमभिधाय पुनर्मानसे सरसि राजहंसत्वमुक्तम् । तथा च नन्दिखण्डादिषु तल्लिङ्गश्लोकाः ।

ये ते गुरुवधाच्छापाद्गोवधेनातिपीड़िताः ।
पितृभक्ता हितश्रामा जाताः सर्व्वे शिवोदयाः ॥

सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।
चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥
एतदेव विदित्वैवं किमर्थस्त्वावमीदथ ।
सम्प्रधार्य्य च तत्त्वेन राज्यं कृत्वातिचञ्चलम् ।
त्यक्त्वा मानुष्यकं जन्म कुरु त्वं वचनं हि नः ॥ इति ॥

हरिवंशादिषु तु सप्त व्याधा इत्यारभ्य हंसाः सरसि मानस इत्युक्त्वा तेऽपि जाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदथेति वाक्यशेष उक्तः ।

पाद्म-मात्स्ययोः ।

इत्याकर्ण्य नृपो वाक्यं स पपात मुहुर्मुहुः[१] ।
जातिस्मरत्वमगमत्तौ च मन्त्रिवरावुभौ[२] ॥
हा वयं योगविभ्रष्टाः कामतः कर्म्मबन्धनात् ।
एवं विलप्य बहुशस्त्रयस्ते योगपारगाः ॥
विस्मिताः श्राद्धमाहात्म्यमभिनन्द्य पुनः पुनः ।
स तु तस्मै धनं दत्त्वा प्रभूतग्रामसंयुतम् ॥
विश्वक्सेनाभिधानन्तु राजा राज्येऽभ्यषेचयत् ।
मानसे मिलिताः सर्व्वे ततस्ते योगिनां वराः ॥
ब्रह्मदत्तादयस्तस्मिन् पितृभक्ता विमत्सराः ।
ततस्ते योगमास्थाय सर्व्वएव वनौकसः ॥

---

(१) नृपस्ताभ्यां स पपातासु यामत इति ख० ।
(२) मन्त्रिवरात्मजाविति ग० ।

ब्रह्मरन्ध्रेण परमं पदमापुस्तपोबलात्।
अनतिख्यातियोगेन पदमाख्याय चाव्ययम्॥

हरिवंशे।

एवमेतत् पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत।
तद्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः॥
ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम्।
तिर्य्यग्योनिषु ते जातु[१] न भविष्यन्ति कर्हिचित्॥
श्रुत्वा चेदमुपाख्यानं महार्थं महतां गतिम्।
योगधर्म्मो हृदि सदा परिवर्त्तेत भारत॥
स तेनैवानुबन्धेन कदाचिल्लभते शमम्।
ततो योगगतिं याति सिद्धानामपि[२] दुर्लभाम्॥ इति॥

अस्य पुराकल्परूपार्थवादात्मकस्य सप्तव्याधोपाख्यानस्येदं तात्पर्य्यं, यद्गुरुस्वामिकामननुज्ञातामपि स्वबुभुक्षानिबन्धनं भक्षणोद्देशेनापि गुरुं वञ्चयित्वापि गामपि हत्वापि सपिण्डानामपि श्राद्धभोजनं विधाय छद्मनापि श्राद्धं कृतवतामन्यस्मिन् जन्मनि तिर्य्यग्जातीनामपि यदा पूर्व्वजन्मस्मृतिस्तादृग्विधज्ञानवैराग्यपूर्व्वको योगलाभो राज्यलाभः, सर्व्वसत्त्वरुतज्ञता मोक्षलाभ इत्येवं विधानि बभूवुः तदा किं वक्तव्यम्। न्यायार्जितधनसम्पादितशालियवाज्यादिनिष्पादितैरतिसुन्दरचनामयैरन्नैर्वेदवेदार्थविदः पात्रीभूतान् निमन्त्रणादिविधिना सम्यक्

(१) जाता इति ख०।
(२) सिद्धानां भुवि इति ग०।

सम्पादितान् द्विजानुपवेश्य यथाविधि श्राद्धं कुर्वतामायुरारोग्या-दीनि निःश्रेयसपर्यन्तानि फलानि भवन्तीति। तथाह विष्णुधर्मोत्तरे।

स्वर्गञ्च मोक्षञ्च यशः सुखानि
राज्यञ्च पुत्रानथ भूमिपाल।
स्त्रियश्च मुख्या विविधाश्च कामाः
देवेश्वरः श्राद्धकृतो विधत्ते॥ इति॥

तथा अन्यान्यपि श्राद्धविशेषजन्यानि फलानि भवन्ति। तद्यथा आभ्युदयिकेऽभ्युदयः। कर्माङ्गे कर्मसागुण्यं। तीर्थयात्राङ्गे यात्रा। स्वतन्त्रेषु[1] प्रत्यवायानुत्पत्तिरपात्तदुरितक्षयश्च। गयादितीर्थश्राद्धेषु पितॄणां विशिष्टलोकावाप्तिः। पितृतृप्तिस्तु सर्व्वेष्वपि श्राद्धेषु प्रयोजनमिति। श्राद्धविधिपाठस्यापि फलं हारीतेनोक्तम्।

इमं श्राद्धविधिं पुण्यं कुर्य्याच्चापि पठेच्च यः।
स सर्व्वकामसंयुक्तो ह्यमृतत्वञ्च विन्दति॥

बृहस्पतिना तु श्राद्धविधिज्ञानोपदेशानुमन्तॄणामपि फलमुक्तम्।

एवं वेत्ति मतिमान् तस्य श्राद्धफलं भवेत्।
उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ॥ इति॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपति-
पण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ
परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे श्राद्धविधिफल-
प्रशंसाप्रकरणं नाम प्रथमोऽध्यायः।

---

(१) सात्त्विकेष्विति ख०।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

पितृनिरूपणप्रकरणम् ।

करोति हेमाद्रिरिमं हिमाद्रि-
प्रट्टावलिश्रीमदधारिकीर्त्तिः ।
निरूपणं भूरिगुणं पितृणां
धीमत्सभानन्दकरं प्रबन्धम् ॥

उक्तमुक्ते प्रकरणे श्राद्धैराराधितानां पितृणां फलदातृत्वम् ;
अथैतेषामुत्पत्त्यादिभिर्निरूपणं कर्त्तुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र
तावत् प्रकरणप्रतिपाद्योऽर्थः प्रश्नभङ्ग्या प्रस्तूयते ।

ब्रह्मवैवर्त्त-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

क एते पितरो नाम वर्त्तन्ते क्व च ते प्रभो ।
पुत्राश्च के स्मृतास्तेषां कथञ्च पितरः स्मृताः ॥
कथं वा ते समुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ।
स्वर्गे वै पितरोऽन्ये तु देवानामपि देवताः ॥
स्वर्गे च के तु वर्त्तन्ते पितरो नरके तु के ।
किमर्थं ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं स्मृतम् ॥
के च कैः पितरः पूज्याः कान् यजामो वयं पुनः ।
देवा अपि पितॄन् स्वर्गे यजन्तीति हि नः श्रुतम् ॥

एतद्वेदितुमिच्छामो विस्तरेण वहुश्रुत ।
स्पष्टाभिधानमर्थन्तु तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥

तदेतत्सर्व्वमुच्यते । तत्र तावदुत्पत्तिः । सा च द्विधा पुराणेषु दृश्यते । क्वचित् साक्षाद्ब्रह्मशरीराः क्वचिद्ध्यवधानेन । तत्र तावत् साक्षादभिधीयते ।

विष्णुपुराणे ।

सत्त्वमात्रात्मिकामेव ततोऽन्यां जगृहे तनुम् ।
पितृवन्मन्यमानस्य पितरस्तस्य जज्ञिरे ।
उत्ससर्ज पितॄन् सृष्ट्वा ततस्तामपि स प्रभुः ॥

वाराहपुराणे ।

पूर्व्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
एकाग्रमानसः सर्व्वास्तन्मात्रान् मनसो वहिः ॥
कृत्वा परमकं ब्रह्म ध्यायन् स्वर्गमगाच्च वै ।
तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ॥
तन्मात्रा निर्ययुर्देहाद्धूमवर्णाक्षतत्विषः ।
पिवाम इति भाषन्तः खादाम इति चापरे ।
ऊर्द्ध्वं जिगमिषन्तो वै वियत्संख्यास्तपस्विनः ॥
तान् दृष्ट्वा सहसोवाच ब्रह्मा विश्वपितामहः ।
भवन्तः पितरः सन्तु सर्व्वेषां गृहमेधिनाम् ॥

वायुपुराणे ।

ऋतमग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।
जज्ञिरे ऋतवस्तस्मादृतुभ्यश्चार्त्तवास्तथा ॥

आर्त्तवाश्चनुमासाख्याः पितरो ह्यनुसूनवः।
ऋतुः पितामहा मासा आर्त्तवाश्चास्य सूनवः।
प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः ब्रह्मणः सुताः॥

आदित्यपुराणे।

अम्भांसि जज्ञिरे पूर्व्वं तमोभूते जगत्त्रये।
ब्रह्मणो विश्रुताः पुत्रास्ततः स्वायम्भुवेऽन्तरे॥
पितेव पूज्यमानास्तु जज्ञिरे पितरोऽस्य वै।
प्रजापतिः स्मृतो यस्तु स तु संवत्सरो मतः॥
संवत्सरः स्मृतो ह्यग्निर्ऋतमित्युच्यते बुधैः।
ऋतात्तु ऋतवो देवा जज्ञिरे ऋतवस्तु ते॥
मासास्त्वार्त्तवा ज्ञेया ऋतोरेतेऽभवन् सुताः।
ततोऽभवंस्तु पितरो ऋतवस्य पितामहाः॥
स्वमेकात्तु प्रसूयन्ति प्रजा यस्मादशेषतः।
तस्मात् स्मृतः प्रजानां वै स्वमेकः प्रपितामहः॥

अत्र संवत्सरकालाभिमानिन्यो देवताः पितृशब्देनोच्यन्ते न कालमात्रं, फलदातृत्वस्य चेतनधर्म्मस्य तत्रासम्भवात्। संवत्सरादिशब्दास्तु संवत्सराद्यभिमानिनीषु देवतासु लाक्षणिका एतदप्यादित्यपुराणे एवोक्तम्।

संवत्सरः स्वमेकस्तु मासान्येतानि स्थानिनाम्।
स्थाने तु स्थानिनो ह्येते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः॥
स्थानाख्यास्तु इधानास्तु तदात्मानः सुराः स्मृताः।
मन्वन्तरे तिष्ठन्त्ये ते स्थिताः कालाभिमानिनः।

कार्य्यकारणसुक्तास्ते ऐश्वर्य्याधिष्ण्यसंस्थिताः ॥

स्थानशब्देन चात्र काल एव । अतएव कालाभिमानिन इत्यभिधायोक्तम् ।

स्थानाभिमानिनो ह्येते तिष्ठन्तीह प्रसङ्गतः ॥ इति ॥

इत्येते पितरो देवाः पितरश्चार्त्तवाश्च ये ।

ऋतुत्वञ्च पितृत्वञ्च आर्त्तवत्वञ्च कीर्त्तितम् ॥

तत्र ते पञ्च भवन्ति ।

आदित्यपुराणे ।

ऋतवः पितरो ज्ञेया ऋतात्पञ्चाभवन् मृताः[१] ।

मनुष्याणां पशूनाञ्च पक्षिणाञ्च सरीसृपाम् ।

स्थावराणाञ्च पञ्चानां पुष्पकालर्त्तवः[२] स्मृताः ॥

इत्यभिधानात् । कालिकापुराणे तु ऋतुसंज्ञाः पितरः षड़क्ताः षड्मध्वादयः ते ऋतवः पितरो देवा इति वैदिकी श्रुतिः । मधुमाधवौ वसन्तौ । शुचिशुक्रौ शुश्मिणौ । नभानभस्यौ वार्षिकावृतुः । इषोर्जौ शरदृतुः । सहःसहस्यौ हेमन्तऋतुः । तपस्तपस्यौ शैशिर्य्यौ । ऋतवो ब्रह्मण आत्मजा तैः षड्भिः संवत्सरः स प्रजापतिः संवत्सरोऽग्निरृत-मुच्यते । ऋताच्च ऋतवो जज्ञिरे तेभ्यः स्थानुजङ्गमा ऋतुः कालस्तस्मात् सर्व्वमुत्पद्यते तस्मात् पितरश्चेति । इति ब्रह्मशरीरात् साक्षात् पितृणा-मुत्पत्तिरुक्ता ।

तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्तासृजन्मुनीन् ।

(१) ऋतात् पञ्चार्त्तवस्मृता इति ख० ।
(२) विसर्गलोपात् परं सन्धिरार्षः ।

मां यजध्वमनेनोक्तास्तदा ते परमेष्ठिना ॥
आत्मनात्मानमेवाग्रे ते यजन्त इति श्रुतिः ।
तेषाञ्च यजतां ब्रह्मा महावैकारिकात्मवान् ॥
अशपद्व्यभिचारो मे महानेष कृतो यतः ।
प्रभ्रष्टज्ञानिनः सर्व्वे भविष्यथ न संशयः ॥
एवं शप्तास्ततस्तेन ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
सद्यो वंशकरान् पुत्रानुत्पाद्य त्रिदिवं ययुः ॥
ते च वैमानिकाः सर्व्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
तत्पिण्डदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो व्यवस्थिताः ।
ये च ते पितरो ब्रह्मन्निबोध मम शंसतः ॥ इति ॥

अत्र त इति मरीच्यादयस्तत्पुत्राश्च ।

ते वर्त्तन्ते पुरा कल्पे देवानां सोमवर्द्धनाः ।
ये मरीच्यादयः सप्त स्वर्गे ते पितरः स्मृताः ॥

अथ मरीच्यादिपुत्रेषु पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणम् ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोरुक्तं तथाहि ।

देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति वै प्रभुः ।
तमुत्सृज्य तदात्मानमयजन्त फलार्थिनः ॥
ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा भविष्यथ ।
मास्म किञ्चिदजानन्त ततो लोकोऽथ मुह्यत ॥
ते भूयः प्रणताः सर्व्वे प्रावोचन्त पितामहम् ।
अनुग्रहात् स लोकानां पुनस्तानब्रवीद्वचः ॥
प्रायश्चित्तञ्च कर्त्तव्यं व्यभिचारो हि वः कृतः ।

पुत्रान् स्वान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥
प्रायश्चित्तार्थिनस्ते वै पृष्टवन्तः स्वकान् सुतान् ।
तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसु(१)रनेकशः ॥
प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ।
ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता लब्धसंज्ञा दिवौकसः ॥
यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ।
धर्मं ज्ञानञ्च कामञ्च को वरो वः प्रदीयताम् ॥
पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः ।
तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥
उक्ता वः पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्म वः ।
पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽयं दीयतां वरः ॥
यूयं शरीरकर्त्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ।
ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वै न संशयः ॥
तेनैव वचसा पूर्व्वं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
पुत्राः पितृत्वमापन्नाः पुत्रत्वं पितरः पुनः ।
अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ॥

वायुपुराणे ।

इत्येते पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च वै ।
ऋतार्त्तवाः स्वमेकान्तु अन्योन्यं पितरः स्मृताः ॥

अत्र वाराहादिपुराणेषु मरीच्यादीनां ऋषीणां पुत्राः पितर इति दृश्यन्ते । ब्रह्मवैवर्त्तादिषु पुनः देवानां पुत्राः पितर इति ।

(१) शंसुरित्ययं प्रयोग आर्षः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्तादिषु दिव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्त्या देवशब्देन मरीच्यादय एवोक्ता इति भवितुमर्हतीतिवाराहपुराणेन सह सादृश्यादेकत्वस्य प्रत्यभिज्ञानात् । तथा ब्रह्मवैवर्त्त एव लोकसृष्टिपूर्व्वकमेतेषां पितृशब्दप्रवृत्तौ कारणान्तरमुक्तम् ।

घोरान्तरीक्षं पृथिवी नक्षत्राणि दिशस्तथा ।
सूर्य्या चन्द्रमसौ चैव तथाहोरात्रमेव च ॥
न बभूव तथा तत्र तमोभूतमिदं जगत् ।
ब्रह्मैको दुश्चरं तत्र चचार परमं तपः ॥
सर्व्वेषां तपसां श्रेष्ठं यमाहुर्योगमुत्तमम् ।
योगमन्विच्छता सृष्टा ब्रह्मणा योगचक्षुषा ॥
लोकाः सन्तानका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्कराः(१) ।
वैराजा इति विख्याता देवानां दिवि देवताः ॥
तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः ।
उपरिष्टात् त्रयस्तेषां वर्त्तन्ते च त्रिमूर्त्तयः ॥
ततो देवास्ततो भूमिरेवं लोकपरम्परा ।
वर्त्तन्ते ये तु लोकेऽस्मिन् तेभ्यः पर्जन्यसम्भवाः ॥
वृष्टिर्भवति वै वृष्ट्या लोकानां सम्भवः स्मृतः ।
ऊचुस्ते वै पितृंस्तस्माल्लोकानां लोकसत्तमाः ॥

अथ ब्रह्मशरीरात् पितॄणां व्यवधानेनैवोत्पत्तिः ।

कालिकापुराणे ।

अव्यक्तजन्मनः पुत्रा ये मरीच्यादयः स्मृताः ।

---

(१) ते सुरा इति ग० ।

तेषां पितृगणा मुख्या जातास्तेभ्यश्च देवताः ॥
देवेभ्यश्च जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम्।
विद्धि तत्त्वं परं वत्स ऋषीणां पितरः सुताः ॥

तत्र या ब्रह्मशरीरात् पितृणां साक्षादुत्पत्तिः पुराणेषु दृश्यते, सा मरीच्यादीनां पितृत्वमपेक्ष्य, या तु ब्रह्मशरीराव्यवधानेन सा मरीच्यादिपुत्राणां पितृत्वमपेक्ष्येति विवेक्तव्यम्। अतो न विरोधः। एवञ्च सति मरीच्यादीनां ये पुत्रास्ते पितरः, मरीच्यादयः पितामहाः, ब्रह्मा प्रपितामह इति गम्यते। यश्च ब्रह्मा स प्रजापतिशब्दवाच्यः संवत्सरः प्रपितामहः। मरीच्यादयश्च ऋतवः पितामहाः। मासाश्चार्त्तवाः पितर इति न कश्चित् विरोधः पुराणानाम्।

मनोर्हिरण्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुताः।
तेषामृषीणां सर्व्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥

इति मनुवाक्ये यन्मरीच्यादीनामपि ब्रह्मशरीराव्यवधानेन जन्मोक्तं तदपि कल्पभेदेन सृष्टिभेदादुपपन्नम्। अथैतेषां पितृणां नामरूपादिभेदाः।

तत्र विष्णुधर्म्मोत्तरे।

पितृणां हि गणाः सप्त नामतस्तु निबोध मे।
सुभास्वरा बर्हिषद अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥
क्रव्यादाश्चोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः।,
मूर्त्तिहीनास्त्रयस्तेषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥
सुभास्वरा बर्हिषद अग्निष्वात्तास्तथैव च।
त्रयो मूर्त्तिविहीनास्ते राजन् पितृगणाः स्मृताः ॥

क्रव्यादाश्चोपहूताश्च आज्यपाश्च सुकालिनः ।
मूर्त्तिमन्तः पितृगणाश्चत्वारः परिकीर्त्तिताः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः ।

तेषां सप्त समाख्याता गणास्त्रैलोक्यपूजिताः ।
अमूर्त्तयस्त्रयस्तेषां चत्वारश्च समूर्त्तयः ॥
उपरिष्टाच्च ये तेषां वर्त्तन्ते ते अमूर्त्तयः ।
तेषामधस्ताद्वर्त्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त्तयः ॥

अतएव छन्दोगानामपि पितृकन्या सूक्ष्मान्पितृनपश्यत् । तदप्युक्तं ब्रह्माण्डपुराणादिषु ।

सा तेन व्यभिचारेण मनसा कामरूपिणी ।
पितरं प्रार्थयित्वान्यं योगभ्रष्टा पपात ह ॥
त्रीण्यपश्यद्विमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।
त्रसरेणुप्रमाणानि तेष्वपश्यच्च तान् पितॄन् ।
सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानग्नीनग्निष्विवाहितान् ॥

निगमे ।

ये हतास्तत्र संग्रामे पितरस्ते त्रिधाभवन् ।
यद्धुतं पितृयज्ञेषु तेषां गच्छति तद्धविः ॥

तत्रेति वृत्रसंग्रामे ये हता देवास्ते पितरोऽभवन् । त्रिधेति शरद्धेमन्तशिशिरा इति । एतएव सोमवन्तो वर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च ।

तथा च शतपथश्रुतिः ।

महाहविषा ह वै देवा वृत्रं जघ्नुः । तेनोऽएव व्यजयन्त येयमेषां विजितिस्तामथ यानेवैषां तस्मिन्संग्रामेऽघ्नंस्तान्पितृयज्ञेन समैरयन्त

पितरो वै तऽग्रासंस्तस्मात्पितृयज्ञो नाम॥ तद्वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः। एते ते ये व्यजयन्त शरद्धेमन्तः शिशिरस्तऽउ ते यान्पुनः समैरयन्त॥ तद्ये सोमेनेजानाः। ते पितरः सोमवन्तोऽथ ये दत्तेन पक्केन लोकं जयन्ति ते पितरो बर्हिषदोऽथ ये ततो नान्यतरच्चन यानग्निरेव दहन्त्स्वदयति ते पितरोऽग्निष्वात्ता एतऽउ ते ये पितरः॥

ब्रह्मपुराणे।

अमूर्त्ता मूर्त्तिमन्तश्च पितरो द्विविधा स्मृताः।
नान्दीमुखास्त्वमूर्त्तास्तु मूर्त्तिमन्तोऽथ पार्व्वणाः।
एकोद्दिष्टाशिनः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा॥

वाराहपुराणे पितृसृष्टिमुक्तोक्तम्।

तान् दृष्ट्वा प्राह स ब्रह्मा तिर्य्यक्संस्थानधोमुखान्।
भवन्तः पितरः सन्तु सर्व्वेषां गृहमेधिनाम्।
ऊर्द्धवक्त्रास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः॥

नन्दिपुराणे।

निर्म्मिताः पितरो नाम पञ्च वै देवयोनयः।
ब्रह्मणा तपसा वत्स अर्थज्ञाः शुद्धमूर्त्तयः॥
अग्निष्वात्ता बर्हिषदः काव्याश्चापि सुकालिनः।
यामाश्च योमयो ह्येते पञ्चोक्ताः पितृयाजिनाम्॥

नागरखण्डे।

अग्निष्वात्ता बर्हिषद आज्यपाः सोमपाः स्मृताः।
रश्मिपा उपहूताश्च तथैवायन्तु नः परे॥
तथा स्वादुषदश्चान्ये स्मृता नान्दीमुखा नृप।

एते पितृगणाः ख्यातास्ते च देवसमुद्भवाः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा नासत्यावश्विनावपि ।
सन्तर्पयन्ति ते चैतान् मुक्त्वा नान्दीमुखान् पितॄन् ॥

हारीतस्मृतौ ।

सोमो यमोऽङ्गिराश्चैव सोमपाः पितरस्तथा ।
बर्हिषदोऽग्निष्वात्ताश्च हुतादः षड्विधो गणः ॥
चन्द्रमा ऋतवश्चैव मृतं योऽग्निर्दहत्यपि ।
सोमोपहूताः प्राक्सोमा अनीजानाश्च ब्राह्मणाः ॥

एवमुक्ता नामतो रूपतश्च देवपितॄणां भेदाः, सन्ति मनुष्यपितॄणामपि भेदाः, त इदानीमुच्यन्ते ।

वायुपुराणे ।

अतः पितॄन् प्रवक्ष्यामि मासश्राद्धभुजस्तु ये ।
देवानां पितरो देवाः पितरो लौकिकास्तथा ॥
देवाः सौम्याश्च यज्वानो ह्ययज्वानो ह्ययोनिजाः ।
देवास्ते पितरः सर्व्वे देवांस्तान् भावयन्त्युत ॥
मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये लौकिकाः स्मृताः ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ॥
यज्वानो ये तु सोमेन सोमवन्तस्तु ये स्मृताः ।
ये यज्वानः स्मृतास्तेषां ते वै बर्हिषदः स्मृताः ॥
कर्म्मस्वेतेषु युक्ता ये भवन्त्यादेहसंप्लवात् ।
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तेषां होमिनोऽयाज्ययाजिनः ॥

तेषां ते धर्मसाधर्म्यात् स्मृता सा योज्यकैः द्विजैः ।
ये चाप्याश्रमधर्माणः प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥
अन्ते च नावसीदन्ति श्राद्धयुक्तेन कर्मणा ।
ब्रह्मचर्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ।
श्रद्धया प्रज्ञया चैव प्रदानेन च सप्तधा ॥
कर्मस्वेतेषु ये युक्ता भवन्त्यादेहपातनात् ।
देवैस्तैः पितृभिः सार्द्धं सूक्ष्मैर्वै सोमपाय्यपैः ।
स्वर्गता दिवि मोदन्ते पितॄन् ये समुपासते ॥
प्रजावतां प्रसंसैषा स्मृता श्राद्धक्रियावताम् ।
तेषां निर्व्वाणकपदं तत्कुलीनैस्च मान्धवैः ॥
मासश्राद्धभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
एते मनुष्यपितरो मासश्राद्धभुजस्तु ते ॥

उक्ताः सत्कर्मभिर्देवपितृसाम्यं प्राप्ता मनुष्यपितरः । अथ दुष्कर्मभिरधोगतिं प्राप्ता मनुष्यपितरोऽभिधीयन्ते ।

तेभ्योऽपरे तु येऽप्यन्ये सङ्कीर्णाः कर्मयोनिषु ।
भ्रष्टाश्चाश्रमधर्मेभ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥
भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।
स्वकर्माण्येव शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥
दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च स्मश्रुलाश्च विवाससः ।
क्षुत्पिपासापरीताश्च विद्रवन्ति ततस्ततः ॥
सरित्सरस्तड़ागानि वापीश्चैवाभिलिप्सवः ।
परान्नानि च लिप्सन्ते काममानास्ततस्ततः ॥

स्थानेषु पच्यमानाश्च[१] यातनानिरयेषु वै ।
शाल्मलौ वैतरण्याञ्च कुम्भीपाकेषु तेषु च ॥
करम्भवालुकायाञ्च असिपत्रवनेषु च ।
शिलासम्पेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ।
तत्र स्थानानि तेषां वै दुःखितानामनेकशः ॥

उक्ता नरकस्था मनुष्यपितरः अथ भूमिस्थाः ।

अप्राप्ता यातनास्थानं भ्रष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
पश्चात्तु ये स्थावरान्ते भूतानां केषु कर्मसु ॥
नानारूपासु जाता ये तिर्य्यग्योन्यादिजातिषु ।
वाह्लीकाश्चोपपाश्चैव दिवाकीर्त्त्याश्च ते स्मृताः ।
कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥

नागरखण्डेऽपि ।

अथ ये पितरो मर्त्या निवसन्ति त्रिपिष्टपे ।
द्विविधास्ते प्रदृश्यन्ते सुखिनोऽसुखिनः परे ॥
येभ्यः श्राद्धानि यच्छन्ति मर्त्त्यलोके स्ववंशजाः ।
ते सर्व्वे तत्र संहृष्टा देववन्मुदिताः स्थिताः ॥
येषां प्रयच्छते नैव किञ्चित्कश्चित् स्ववंशजः ।
क्षुत्पिपासाकुलास्ते च दृश्यन्ते ते च दुःखिताः ॥

मनुस्मृतौ ।

य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः ।
तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥

---

(१) याच्यमानाश्चेति ग० ।

वाराहपुराणे ।

एष ते पैतृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ।
कथितो नाम्न एवास्य वर्षकोट्या हि दृश्यते ॥

याज्ञवल्क्यस्मृतौ ।

वसुरुद्रादितिसुताः पितरः श्राद्धदेवता इति ॥

अथ मुख्याः पितर उच्यन्ते नन्दिपुराणे। अग्निष्वात्तादीन् पितृभेदानभिधाय महेश्वरेणोक्तम् ।

अथामरास्च पितरो मुख्याः शृणु नरोत्तम ।
विष्णुः पितास्य जगतो दिव्यो यज्ञः स एव च ।
ब्रह्मा पितामहो ज्ञेयो रुद्रश्च प्रपितामह इति ॥

एते ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा अपि पितरः विश्वसृष्टिहेतुत्वात् । पितृपितामहाद्यधिष्ठानभूताग्निष्वात्ताद्यधिष्ठातृत्वेन श्राद्धे पितरो देवतारूपास्तद्रूपेणानुसन्धीयमानाः श्राद्धस्य कामपूर्व्वामैष्मिकामुष्मिकफलोत्पादिकां शक्तिं जनयन्तीति सर्व्वेषु श्राद्धकल्पेषु गोपितत्वेन श्राद्धोपदेशोपनिषन्निरूप्या, अग्निष्वात्तादिवत् पितृत्वेनाप्रसिद्धाश्चेति मुख्याः अपूर्व्वां शक्तिं जनयन्तीत्येतदेव दर्शितम् ।

उद्दिश्य विष्णुर्यैरिष्टः पितरस्तैस्तु तर्पिताः ।
ब्रह्मा समिष्टः प्रीणाति पुंसः सर्व्वान् पितामहान् ॥
प्रपितामहानुद्दिश्य स्तिष्टोऽस्त्वं यैर्महात्मभिः ।
न यान्ति नरके घोरे तेषां वै प्रपितामहाः ॥
लोकानि दिव्यानि मनोरमाणि

प्रयान्ति सर्व्वे प्रसभं गणेश ।
पिता च तेषान्तु पितामहश्च
तथा च तेषां प्रपितामहश्च ॥
ये वैष्णवज्ञानविदोऽर्च्चयन्ति
विष्णुं समभ्यर्च्च्य तु सर्व्वभावैः ।
भजन्ति तेषां पितरस्तु तुष्टिम् ।
निकृष्टजातीश्च परित्यजन्ति ॥

वाराहपुराणे पितॄन् प्रति वराहवचनम् ।

यमोऽधिदेवो भवतां सौम्यः स्वाध्याय ईरितः ।
अधियज्ञस्ततस्त्वग्निर्भवतां कल्पना स्थिरा ॥
अग्निर्वायुश्च सूर्य्यश्च स्थानञ्च भवतामिति ।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवतामधिपूरुषाः ॥
आदित्या वसवो रुद्रा भवतां मूर्त्तयस्त्विमेः ।
योगिनो योगदेहाश्च योगाधाराश्च सुव्रताः ।
कामतो विचरिष्यध्वं फलदाः सर्व्वजन्तुषु ॥

महाभारते वराहरूपेण विष्णुना जलनिमग्नां धरणीमुद्धृत्य दंष्ट्राविलग्नान् मृत्पिण्डान् पितृत्वेन कल्पयित्वा तानभ्यर्च्च्याक्रम् ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिण्डेषु संस्थितः ॥
नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्च्यो मया स्वयम् ।
को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः ।
पितुः पितामहश्चैव अहमेवात्र कारणम् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

पितृपैतामहः पिण्डो वासुदेवः प्रकीर्त्तितः।
पैतामहस्य निर्द्दिष्टस्तथा सङ्कर्षणः प्रभुः॥
पितृपिण्डस्य विज्ञेयः प्रद्युम्नस्त्वपराजितः।
आत्मानिरुद्धो विज्ञेयः पिण्डनिर्व्वपणे बुधैः।
श्राद्धं कर्म्म कथं ब्रह्मन् विना वैष्णवतेजसा॥

भविष्यपुराणे।

अनिरुद्धः स्वयं देवः प्रद्युम्नस्तु पिता स्मृतः।
सङ्कर्षणस्तज्जनको वासुदेवस्तु तत्पिता॥

स्वयं श्राद्धकर्त्ता अनिरुद्धो देवः। श्राद्धकर्त्तुः पिता प्रद्युम्नः। तज्जनकः श्राद्धकर्तृपितृजनकः सङ्कर्षणः। तत्पिता श्राद्धकर्तृपितृजनकपिता वासुदेवः स्मृत इत्यर्थः।

स्मृतिषु पिण्डानां वरुणादिरूपत्वमुक्तम्।

प्रथमो वरुणो देवः प्राजापत्यस्तथापरः।
तृतीयोऽग्निः स्मृतः पिण्ड एष पिण्डविधिः स्मृत इति॥

अथास्मिन् प्रकरणे पूर्व्वमुद्दिष्टानां सुभास्वरबर्हिषदाग्निष्वात्तादीनां लोकजनकोपासनभेदाः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

सुभास्वरा ब्रह्मसुताः सोममाप्याययन्ति ते।
ब्रह्मलोकचरा राजन्नित्यं मूर्त्तिविवर्जिताः॥
तथा बर्हिषदो राजन् स्मृताः पुत्रा मरीचिनः।

आप्याययन्ति ते देवलोके तिष्ठन्ति पूजिताः[१] ॥
विभ्राजलोके तिष्ठन्ति अग्निष्वात्ता नराधिप ।
पुलस्त्यस्य ऋषेः पुत्रा भावयन्ति जनानिमे ॥
क्रव्यादाश्चोपहूतास्च आज्यपाश्च सुकालिनः ।
कवेरङ्गिरसश्चैव कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।
वशिष्ठस्य तथा पुत्राः क्रमेणैते प्रकीर्त्तिताः ॥
ज्योतिर्भासाः स्मृताः लोका ये च लोका मरीचिनः ।
तेजस्विनो मानसाश्च क्रमेणैषां प्रकीर्त्तिताः ॥

मात्स्यपाद्मादिषु ।

अमूर्त्तयः पितृगणा वैराजस्य प्रजापतेः ।
यजन्ति यान् देवगणा वैराजा इति विश्रुताः ॥
लोकाः सोमपथा नाम यत्र मारीचनन्दनाः ।
वर्त्तन्ते देवपितरो यान् देवा भावयन्त्यलम् ॥
अग्निष्वात्ता इति ख्याता यज्वानो यत्र संस्थिताः ।
यत्र वैभ्राजनामानो दिवि सन्ति सुवर्चसः ।
लोका बर्हिषदो यत्र पितरः सन्ति सुव्रताः ।
यत्र बर्हिषपुत्राणि विमानानि सहस्रशः ॥
सङ्कल्पा बर्हिषो यत्र तिष्ठन्ति फलदायिनः ।
यत्राभ्युदयशालासु मोदन्ते श्राद्धदायिनः ॥
यांश्च देवासुरगणाः[२] गन्धर्व्वाप्सरसाङ्गणाः ।

(१) सोमपदे स्थिता इति ग० ।
(२) यान् दानवाः सुरगणा इति ख० ।

यत्तरक्षोगणाश्चैव यजन्ति दिवि देवताः ॥
पुलस्त्यपुत्राः शतशस्तपोयोगबलान्विताः[१]।
अमूर्त्तिमन्तः पितरो वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥
नाम्ना तु मानसाः सर्व्वे सर्व्वे ते[२] धर्म्ममूर्त्तयः ।
ज्योतिर्भासेषु लोकेषु ये वसन्ति दिवं परम् ॥
विराजमानाः क्रीड़न्ति यत्र ते श्राद्धदायिनः ।
सर्व्वकामसमृद्धेषु विमानेष्वपि पादपाः ।
किं पुनः श्राद्धदा विप्रा भक्तिमन्तः क्रियान्विताः ॥
मरीचिगर्भा नाम्ना तु लोका मार्त्तण्डमण्डले ।
पितरो यत्र तिष्ठन्ति हविष्मन्तोऽङ्गिरस्सुताः ।
तीर्थश्राद्धप्रदा यान्ति यत्र क्षत्रियसत्तमाः ॥
राज्ञान्तु पितरस्ते वै स्वर्गमोक्षफलप्रदाः ।
सुस्वधा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति ते सुताः ॥
आज्यपा नाम लोकेषु कर्द्दमस्य[३] प्रजापतेः ।
पुलहाङ्गजदायादा वैश्यास्तान् भावयन्ति च ॥
यत्र श्राद्धकृतः सर्व्वे पश्यन्ति युगपद्गतान् ।
पितृ-मातृ-स्वसृ-भ्रातृ-सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।
अपि जन्मायुतैर्द्दामहेतुभूतान् सहस्रशः ॥
लोकास्तु मानसा नाम ब्रह्माण्डोपरिसंस्थिताः ।

(१) तपोयोगसमन्विता इति ग०।
(२) सर्व्वे च इति ग०।
(३) कल्मापस्येति ग०।

सोमपा नाम पितरो यत्र तिष्ठन्ति शाश्वताः ॥
धर्म्ममूर्त्तिधराः सर्व्वे पितरो ब्रह्मणः सुताः ।
उत्पन्नाः स्वधया ये तु ब्रह्मत्वं प्राप्य योगिनः ॥
कृत्वा सृष्ट्यादिकं सर्व्वं मानसे संप्रतिष्ठिताः ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

लोकाः सनातना नाम[१] यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः[२] ॥
अमूर्त्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ।
विराजस्य प्रजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ॥
लोकाः सोमपथा नाम यत्र पूर्व्वं मरीचिनः ।
पितरस्तांश्च वर्त्तन्ते देवास्तान् भावयन्त्युत ॥
वर्हिषदस्तु विख्याताः पितरः सोमपायिनः ।
विभ्राजमाना लोकास्ते दिवि भान्ति सुदर्शनाः ॥
अग्निष्वात्ताः स्मृतास्तत्र पितरो ये परिश्रुताः ।
तान्दानवगणा यक्षा रक्षोगन्धर्व्वकिन्नराः ।
नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसः ॥
एते पुत्राः स्मृता ब्रह्मन् पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ।
भूय एते गणाः प्रोक्ता धर्म्ममूर्त्तिधराः स्मृताः ॥
उत्पन्ना ये स्वधायान्तु काव्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ।
पितरो देवलोकेषु ज्योतिर्भासेषु भास्कराः ॥
सर्व्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत ।

---

(१) सन्तानकामाय इति ग० ।
(२) भास्करा इति ख० ।

मरीचिगर्भास्ते लोकान् समाश्रित्य दिवि स्थिताः ॥
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः साध्यैः संवर्द्धिताः पुरा ।
उपहूताः स्मृतास्ते वै पितरो भास्वरा दिवि ।
तान् क्षत्रियगणा दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥
आज्यपा नाम पितरः कर्द्दमस्य प्रजापतेः ।
समुत्पन्नस्य पुलहादुत्पन्नाः कर्द्दमस्य ते ॥
तेजस्विनोऽपि वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
एतान् वैश्यगणाः श्राद्धे भावयन्ति फलार्थिनः ॥
सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ।
मानसा नाम ते लोका वर्त्तन्ते यत्र ते दिवि ॥

मनुस्मृतौ ।

विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीच्या लोकविश्रुताः ॥
दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्व्वोरगरक्षसाम् ।
सुपर्णकिन्नराणाञ्च स्मृता बर्हिषदोऽत्रिजाः ॥
सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः ॥
सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्मन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुकालिनः ॥
अनग्निदग्धाग्निदग्धान्[1] काव्यान् बर्हिषदस्तथा ।

(१) अग्निदग्धानग्निदग्धानिति मनुः १९९ श्लोकः, ३य अ० ।

अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥

अस्य वाक्यस्य मनुभाष्यकृता व्याख्योच्यते।

विराट्सुताः विराजः सुताः सोमसदो नाम, ते च साध्यानां देवविशेषाणां पितरस्तेषां पूज्याः। अनेनैतत् सूच्यते ईदृशमिदं पित्र्यं कर्मावश्यं कर्त्तव्यम्, यत्कृतकृत्यैरपि साध्यनामकैर्देवैः क्रियत इति। अग्निष्वात्तास्तु देवानां अग्नौ पक्कं चरुपुरोडाशादि स्वदन्ते इत्यग्निष्वात्ताः, देवानामिन्द्राग्न्यादीनां पितरस्तेषां पूज्याः। अनेनावश्यकर्त्तव्यता सूच्यते। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्।

दैत्यदानवयक्षाणां वर्हिषदो नाम पितरः, अत्रेर्जाता अत्रिजाः। सुपर्णाः पक्षिणः, किन्नराः अश्वमुखाः, एतेषां तिरश्चामपि पितरोऽर्चनीयाः, किमुत कर्म्माधिकारिणां मनुष्याणामिति श्राद्धस्यावश्यकर्त्तव्यतैव सूचिता।

सोमपा नामेत्यादि। सोमं पिबन्तीति सोमपाः, ज्योतिष्टोमादिदेवताः इन्द्रवाय्वाद्याः। हविर्भुजः पुरोडाशादिभुजो दर्शपूर्णमासादिदेवताः। आज्यपा आघाराज्यभागादिदेवताः। सुकालिनः कालयन्ति अपवर्जयन्ति समापयन्ति कर्म्मेति सुकालिनः कर्म्मापवर्गहोमादिदेवताः, अयाश्चाग्नेश्चनभिशस्तिपाश्चेत्यादिविहिताः।

सोमपास्तु कवेरित्यादि। हविर्भुज एव हविष्मन्तः।

अनग्निदग्धेत्यादि। अनग्निदग्धः सोमः न ह्यग्निनास्य पाकोऽस्ति, तेन या देवता इज्यन्ते ता अपि तत्सम्बन्धेनानग्निदग्धा इत्युच्यन्ते। एवमग्निदग्धा इत्यग्निना पच्यमानपुरोडाशादिर्हविःसम्बन्धिन्यः, अत्रैवमभिसम्बन्धः क्रियते। येऽग्निदग्धा उच्यन्ते तानग्निष्वात्तानिति

वचनेन बाध्यते । न पुनर्वचनमात्रलभ्यपित्रादिसामान्यगतत्रिसंख्यानियम इति पूर्वोक्तदोषद्वयानवकाशः । विरुद्धत्वानुरोधाच्च षट्पिण्डा इत्यस्योपलक्षणपरत्वमेव न्याय्यं । तथा हि पारस्करस्मृतौ ।

द्विगोत्रैः परतो जातास्तेषाञ्चेत् पुत्रिकासुतः ।
स त्रिगोत्रस्त्रिवर्गस्य सुताद्यान्यत्र कारयेत् ॥

ये द्व्यामुष्यायणत्वाद्द्विगोत्रा भवन्ति तैरुत्पादितः उत्पादकैः पितृभिः पितामहेन च सम्बन्धत्वादुभयसम्बन्धी स चेत् पुत्रिकापुत्रस्त्रिगोत्रः, द्वे द्व्यामुष्यायणजनकसम्बन्धिनी गोत्रे मातामहसम्बन्धि चैकमित्यतः स त्रिवर्गसम्बन्धितया वर्गत्रयस्य सुताद्यादन्यत्र अमावास्यादौ साधारणे काले श्राद्धं कारयेत् कुर्य्यादिति । अतः कार्य्याणि षट्पिण्डाकरणं विषयीकृत्याह ।

यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः[1] ।
प्रेतानां योजनं कुर्य्युः स्वकार्ये पितृभिः सह ॥
द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम् ।
चतुर्थपुरुषं छन्दस्तस्मादेषा त्रिपौरुषी ॥
साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणाम् ।
सुताहे त्वेकमुद्दिश्य कुर्य्युः श्राद्धं यथाविधीति ॥

अस्यार्थः । दत्तकादिद्व्यामुष्यायणानां यावन्तः पित्राः सम्बन्धिनः पितामहवर्गाः स्युस्तत्सावस्थेन च स्वं प्रति पितृत्वादिरूपतां गताः, ये च मुख्यगौणपितृसम्बन्धेन भ्रात्रादिरूपतां गता, ते सर्वे दत्तका-

---

(१) तावद् दत्तकादय इति ख० ।

दीनां पितृवर्गाः। तेषु मध्ये ये प्रेताः स्युस्तेषां तत्समानजातीयवर्गजैः पितृभिः सह ते दत्तकादयो योजनं सपिण्डीकरणं कुर्य्युः। द्व्यामुष्यायणपुत्रास्तु तेषु तेषु वर्गेषु मध्ये स्वकीयेन पित्रा तत्पूर्व्वाभ्याञ्च द्वाभ्यां तस्य तस्य प्रेतस्य सपिण्डीकरणं कुर्य्युः। द्व्यामुष्यायणपौत्रस्तु स्वेन पित्रा द्व्यामुष्यायणेन च पितामहेन तत्पित्रा चैकेन तत्समं तत्तद्वर्गोत्पन्नं तेन तेन योजयेत्। द्व्यामुष्यायणप्रपौत्रस्तु गौणपितृवर्गमध्यस्थितं प्रेतं योजयेत् वा न वा। एषा हि गौणपितृसन्ततिस्त्रिपौरुष्येव। यथा दत्तकादिभिः सर्वपितृवर्गसम्बन्धिनः सपिण्डीकरणं कार्य्यं तथैवामावास्यादौ साधारणे काले सर्व्ववर्गसम्बन्धेन नैयमिकं श्राद्धं कर्त्तव्यमित्येतदनुमुक्तं साधारणेषु कालेषु विशेषो नास्ति वर्गिणामिति। मृताहे त्वेकमुद्दिश्येति। यो यस्मिन्नहनि मृतस्तस्मिन्नहनि तु यच्छ्राद्धं तत्तस्यैव नान्यस्येति। तदेवमेतत् सिद्धं, यावन्तः पितामहाः प्रपितामहाः स्युस्तावतां द्व्यामुष्यायणैरमावास्यादिश्राद्धेपूद्देशं कृत्वा पृथक्पिण्डाः प्रदेयाः। एकैकस्मिन् वा पिण्डे तावतां नामानि कीर्त्तनीयानि।

अथ पुत्रिकापुत्राधिकारिकश्राद्धदेवताः। तत्र तावत् पुत्रिकापुत्रश्चतुःप्रकारो भवति। एकस्तावत् पुत्रिकैव पुत्र इत्येवंविधया संविदा कृतः। अस्यास्तु पुत्रो यः परः स मातृदमन्त्रेणैव योगसामर्थ्यात् पुत्रिकापुत्रसंज्ञां लभते। एतावांस्तु विशेषो यदयं न पुत्रस्थानीयः किन्तु पौत्रस्थानीयः दौहित्र एव वा। अतएव शङ्खलिखितयोर्वचने दौहित्रत्वनाथं निर्दिष्टः। पुत्रिका हि पुत्रवदिति प्राचेतसस्तस्या अपत्यं पुत्रिकासुतो मातामहपितामहानां पिण्डदः, पौत्रदौ-

द्वित्रयोर्न विशेषोऽस्त्यनुपपत्त इति । तृतीयस्तु पुत्रिकापुत्रः "यदपत्यं भवेदस्यान्तन्मम स्यात् स्वधकरं" इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्य्युत्पन्नः । स तु गौणपुत्रत्वेन मातामहसम्बन्ध्येव । चतुर्थस्तु "यदपत्यं भवेदस्यान्तद्द्वयोः स्यात् स्वधाकरं" इत्येवंविधया संविदा दत्तायां दुहितर्य्युत्पन्नः स मातामहस्य जनयितुश्च, इत्येवमुभाभ्यां पुत्रत्वेनैव सम्बन्धी भवति । चिन्तितापि पुत्रिका भवतीत्यस्मिन् पक्षे संविदमन्तरेणापि स्वचित्तपरिकल्पनामात्रेणैव एवं पुत्रिकापुत्रभेदा भवन्ति । पुत्रभेदप्रकरणे चैते व्यक्ता भविष्यन्तीति । एवं स्थिते स्मृतिः ।

मातामहस्यन्तु मात्रादिपैतृकं पितृपूर्वकम् ।
मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति ॥

न चैतद्वचनं दौहित्रमात्रविषयमिति मन्तव्यम् । मनुस्मृतावेवैतद्वचनार्थस्य पुत्रिकापुत्रसम्बन्धावगमात् ।

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
द्वितीयन्तु पितुस्तस्याः तृतीयन्तु पितुः पितुरिति ॥

एतच्च वचनद्वयं न सामान्यतः पुत्रिकापुत्रविषयम् । किन्तु पुत्रत्वेन परिकल्पिता या पुत्रिका तत्पुत्रैकविषयम् । ननु निर्वपेत्पुत्रिकासुत इति सामान्योपन्यासात् कुतः पुत्रिकापुत्रविशेषैकविषयः । उच्यते । या हि पुत्रिका पुत्रत्वेन न कल्पिता तत्पुत्रस्तु कल्पितः, स तु गौणसुतत्वेन साक्षान्मातामहसम्बन्धीति कृत्वा मातामहश्राद्धं कुर्वन्मातामहस्यैव कुर्य्यात् । पुत्रस्य हि पितृश्राद्धे पितृप्रभृत्येवाधिकारात् । या तु पुत्रत्वेन कल्पिता पुत्रिका तस्यास्तु सुतो मातामहपुत्रस्य सुत इति

मातामहस्य पौत्रस्थानीय इति पौत्रक्रियमाणश्राद्धतुल्यं स्वमातामह-
श्राद्धं करिष्यन् पितृस्थानीयमातृप्रभृत्येव कुर्य्यादिति । ननु नास्ति-
वचनस्यातिभार इति न्यायाद्वचनात् पुत्रिकापुत्रमात्रक्रियमाणमाता-
महश्राद्धे मात्रादित्वमस्तु । मैवं । सन्निहिताभिहितेनौचित्येन वचनस्य
विशेषेऽवस्थापनात् । ननु किमिदमौचित्यमदृष्टार्थेषु पदार्थेषु "कृते
सपिण्डीकरणे तत्पूर्वं श्राद्धमाचरेत्" इत्यादिवचनान्तरावगतकर्मस्व-
रूपानुसरणं भवेत्येवं हि एकवाक्योपात्तहेतुसामर्थ्यञ्च । यतोऽत्र मातृ-
पूर्वकत्वं पितृपूर्वकत्वञ्चोपदिश्य तत्पूर्वकत्वसाधकस्तथाविधाधिकारस-
द्भावो हेतुरुक्तः "मातृतः पितृतो यस्मादधिकारोऽस्ति धर्मत इति"।
स चायं हेतुर्हेतुत्वादेव पूर्वसिद्धतामपेक्षमाणः पौत्रस्थानीयमेव
श्राद्धाधिकारिणं विषयीकरोति । अनेनैवंविधस्य पूर्वसिद्धत्वाभा-
वात् हेतुवन्निगदोऽस्त्विति चेन्न । हेतुत्वासम्भवे हि हेतुवन्निगदो
न पुनस्तस्य सम्भवे । इतश्च गौणपुत्रीभूतस्य पुत्रिकापुत्रस्य नायं मा-
तृपूर्वकत्वविधिः किन्तु दौहित्ररूपस्यैव मातामह्यमितिनिर्देशात् ।
अन्यथा पैतृकमितिनिर्देशोऽभविष्यत् । ननु पौत्रस्थानीयत्वात्पैतामह्य-
मिति निर्देशः प्राप्नुयात् । पुत्रस्य हि पुत्रः पौत्रो भवति यमपेक्ष्य
च यः पौत्रस्तदपेक्षया स पितामहो भवति यतः । मैवं । पुत्रत्वमेव
हि संविदोत्पादितं पुत्रिकायां तत्पुत्रस्य मातामहं प्रति पौत्रत्वं कल्प-
नामात्रभवं न लौकिकं न वैदिकमिति नोत्तरव्यवहारोत्पादनसमर्थं।
नन्वेवं सति क्षेत्रजादीनां पुत्रैः पितृश्राद्धादीनि कुर्व्वाणैः क्षेत्र्यादयः
पितामहत्वेन न सङ्कीर्त्तेरन् । उच्यते । वयमत्र गौणत्वेन स्वरसतो
लौकिकव्यवहारगम्यत्वेन च सूक्ष्मतरं पितृपितामहादिरूपसम्बन्धान्तरं

शास्त्रोपदिष्टप्रकारमसमुत्पादितं नात्यन्तं निवारयामः किन्तु तद्वाचक-शब्दप्रयोगेण व्यवहारं । यस्मादयं व्यवहारः स्वारसिकतया सकलजन-साचितया च समुद्भूततरं बलवत्तरं मातृमातामह्यादिसम्बन्धं गोचरयता जनकमन्त्रनिवाचकताभ्रमविषयतामलभमानेन मातृमातामह्यादिशब्द-प्रयोगरूपेण व्यवहारान्तरेण बाध्यते । अतोऽयं पुत्रिकापुत्रो माता-महश्राद्धं कुर्वन्मातृमातामहादिशब्दप्रयोगेण पितृपितामहादिशब्द-प्रयोगं बाधते । यथा भ्रातृसुतः गौणपितृताङ्गतस्य मृतस्य पितृव्यस्य गौणसुतः श्राद्धमन्यमपि वा कर्मापि लौकिकव्यवहारं कुर्वन् स्वारसि-कसर्वजनसाक्षिक-पितृव्यत्वरूपसम्बन्धवाचक-शब्दप्रयोगेण पितृत्वरूपस-म्बन्धवाचक-शब्दप्रयोगरूपं व्यवहारम । नन्वेवं सत्यन्येनापि पुत्रिका-पुत्रेण न्यायसाम्यात मातामहादिशब्दैरेव श्राद्धप्रयोगोऽनुष्ठेयः । मैवं । तथाहि सति पुत्रिकापुत्रापदेशोऽनर्थकः स्यात । आवश्यकश्राद्धाधि-कारप्राप्त्यर्थं स इति चेन्न । विनापि हि पुत्रीकरणं दौहित्रस्यापुत्रमा-तामहश्राद्धाधिकारस्यावश्यकत्वात । न चैष दायहरस्यैव दौहित्रस्येति शङ्कनीयं । अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात । अत. पुत्रीकृतस्य पुत्रिका-पुत्रस्य पित्रादिशब्दप्रयोगयोग्यत्व मातामहश्राद्ध मातामह्याद्येव च । पुत्रीकरणरहितस्य तु पुत्रिकापुत्रस्य मात्रादि मातृमातामह्यादिशब्द-प्रयोगयोग्यत्व चेति । इतश्चैतन्मातामहादिशब्दप्रयोगयुक्तं । यतो माता-मह्यन्तु मात्रादि मातुः प्रथमतः पिण्डमित्यादिषु तच्छ्राद्धप्रकार-विधायकवाक्येषु मातृमातामहशब्दप्रयोग एव श्रूयते[1] विधिशब्दस्य च मन्त्रकार्थकत्वं न्यायम् । ननु नात्र मातृमातामहादिशब्दाः श्राद्ध-

(१) दृश्यते इति ख० ।

प्रयोगकालेऽप्येत एव प्रयोज्या इत्यनेनाभिप्रायेण प्रयुक्ताः किन्तु मात्रादित्वमात्रविधानार्थवाक्यावयवभावेनेति। सत्यं। किन्तु यत्र विधिशब्दः प्रयोगकाले मन्त्रवदनुष्ठेयस्मारकत्वेन प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र विधेयस्मारकशक्तियुक्तत्वेनैवाकाङ्क्षावशादेव च स्वीक्रियते न तु तदभिप्रायप्रयुक्तत्वादित्यदोषः। न च चेत्रशादिषु सम्बन्धान्तरमस्ति। न चास्ति कश्चित् पितृपितामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः। अतस्तेषां पितृपितामहादिशब्दव्यतिरिक्तो विधिशब्दः। अतस्तेषां पितृपितामहादिशब्दैरेव सङ्कीर्त्तनं न्याय्यमिति। यत्तु पुत्रिकापुत्रस्य मातामहश्राद्धं मातृपूर्व्वकत्वमुक्तं तस्य वृद्धावपवादमाह व्याघ्रपात्।

कुर्य्यान्मातामहश्राद्धं[१] सर्वदा मातृपूर्वकम्।
विधिज्ञो विधिमास्थाय वृद्धौ मातामहादिति॥

न चात्रैवं शङ्कनीयं मातृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च दौहित्रमात्रस्यैकस्मिन् काले कदाचिदन्वष्टकादौ तीर्थादिविशेषे वा देशकालादीनां साधारणत्वेन युगपत्कर्त्तव्ये प्राप्ते तत्र द्वयोः क्रमप्रतिपादनार्थं वचनं न पुनः पुत्रिकापुत्रकर्तृके मातामहश्राद्धे मातुर्देवतात्वस्य विधायकस्यापवादकमस्येति। यतः पुत्रिकापुत्रक्रमेऽस्य वचनस्योपलम्भात् वृद्धिश्राद्धप्रकरणे वक्ष्यमाणस्य मातृश्राद्धपूर्व्वकत्वस्य बाधापत्तेश्च। न च क्रमविकल्पो न्याय्यः। सर्व्वस्मृतिपुराणेषु वचनशतेन प्रत्यहं मातृश्राद्धपूर्व्वकत्वस्य विधानात्। इति पुत्रिकापुत्रकर्तृकश्राद्धदेवताः। तदेवमुक्तं द्व्यामुष्यायणाधिकारिकेषु नैयमिकेषु श्राद्धेषु गौणस्यापि पितृवर्गस्य देवतात्वम्।

(१) कुर्व्वन्मातामहश्राद्धमिति ग०।

अथेदं वक्तव्यं किमेतत्कर्त्तव्येष्वेतेषु श्राद्धेषु गौणपितृवर्गीयः पत्नीवर्गोऽपि मुख्यपितृवर्गीयपत्नीवर्गवत् स्वपतिसहभावेन देवतात्वं लभते वा न वेति। तत्र तावद्गौणपितृवर्गेण देवतात्वे लब्धे सति वचनान्तरेण तस्य पत्नीसहितस्य देवतात्वमुक्तमिति, न तद्रहितस्य देवतात्वं शाब्दम्। नन्वेवं तर्हि गौणस्य पितुरविद्यमानायां पत्न्यां विद्यमानायामपि वा जीवन्त्याममावास्यादिश्राद्धेषु तस्यामुद्देशः प्राप्नोति। तथा च सति "षण्णान्देयास्तु षट्पिण्डाः" इत्यादिका नित्यवच्छ्रुतिर्बाध्यते। अथ किं नित्यवच्छ्रुतिबाधभयाद्दप्रमीतेऽपि पितरीति पितुरुद्देशः कार्य्यः। यदि पुनः सा पित्रादिमरणापेक्षा नित्यवच्छ्रुतिस्तर्हि मातृमरणापेक्षाप्यस्तु, जीवत्पितृकाधिकारिक-श्राद्धन्यायो वास्त्विति। न चात्र मुख्ये सम्प्रत्यय इत्ययं न्यायः प्रवेशं लभते गौणपितृपत्नीत्वं गताया मुख्याया मातुरभावात् गौणपितृनिवेशस्य न्याय्यत्वात्। अतोऽत्र गौणस्य पित्रादेर्देवतात्वे गौणीनां मातॄणां सहभावेन देवतात्वमस्तु। अत्रोच्यते। यथा मुख्यपितृश्राद्धे गौणीनां न सहभावेन देवतात्वं तथात्रापि[1] यासां हि स्वतन्त्राधिकारेण पृथक्श्राद्धं प्राप्नोति तासामेवैष सहभावो विहितः। पृथक्श्राद्धविध्यपवादरूपत्वादस्य सहभावविधेः। न चास्ति गौणमातृश्राद्धं पृथङ्नित्याधिकारः। मातृश्राद्धविधेर्मुख्यमातृपरि-ग्रहेण कृतार्थत्वात्। नन्वेवं तर्हि गौणपितृपत्नीनां श्राद्धानि कः कुर्य्यात्। लोकदृष्ट्या पुत्रस्थानपातात् स एवेति ब्रूमः। सोऽपि

(१) यथा मुख्ये पितृश्राद्धे नित्यानित्यसंयोग विरोधादिना गौणमातॄणां न सहोद्देश्यत्वं तथा गौण पितृश्राद्धेऽपि इति ग०।

लोकविरोधपरिहाराय परिच्छदादानकलङ्कक्षालनाय वा कृपया स्नेहेन वा करोतीति न तत्र तस्य नित्योऽधिकारः। यस्तु स्त्रीपुंसाभ्यामेव गौणत्वेन गृहीतः पुत्रः स यथा बहुभिः पुरुषैः गृहीतो बहूनां पुरुषाणां करोति एवं स्त्रीपुंसाभ्यामपीति । अत्र तु मातामहानामनेकत्वेऽपि मातामहश्राद्धविधेर्मुख्यमातामहश्राद्धेनैव कृतार्थत्वात् न बहूनि मातामहश्राद्धानि। न चाप्येकस्मिन्नेव श्राद्धे सर्व्वेषां नामानि कीर्त्तनीयानि, तथा विध्यभावात् । अथ वा यः पत्न्या सम्पादितो गौणः पुत्रः सम्मत एव पत्न्या अपि पुत्रो भवति। विवाहसमये हि तस्याः पत्न्या धर्मकामार्थेष्वनतिचरणीयत्वप्रतिज्ञानात् । अतएव तदुपार्जितधनधर्मयोस्तस्याः स्वतः स्वत्वं । उक्तं हि इदमापस्तम्बादिभिः "जायापत्योर्न विभागो विद्यते सहाधिकाराद्धनधर्मयोः"। नहि प्रोषिते प्रेते वा पत्यौ आवश्यकेषु धनसाध्येषु धर्मकार्य्येषु पतिधनेन क्रियमाणेषु पत्न्याः स्तेयमुपदिशन्तीति । अतोऽस्ति गौणसुतस्य गौणमातृश्राद्धे पृथगधिकार इति कृत्वा अन्यत्र पतिना सहेत्यपवादोऽप्यस्तीति सिद्धं पार्व्वणे तस्याः सहभावेन देवतात्वमिति । न चैवं जननीसपत्नीष्वपि वाच्यं। तत्र मुख्यमातृसद्भावेन कृतार्थत्वादिति पूर्वमुक्तत्वात्। एवञ्च सति गौणमातामहानामपि गौणपितृवच्छ्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एवमुक्ता द्व्यामुष्यायणाधिकारिकेषु श्राद्धेषु देवताः ।

अथेदानीं जीवत्पितृकाधिकारिकेषु श्राद्धमुच्यन्ते ।

तत्राह विष्णुः ।

पितरि जीवति श्राद्धं कुर्य्यात् येषां पिता कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात्। पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः। पितरि पितामहे प्रपि-

तामहे च जीवति नैव कुर्य्यात् यस्य पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं कुर्य्यात् श्राद्धं विचक्षणः ।
मन्त्रोहेन यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्ज्जितं । ६

अस्यार्थः । पितरि जीवति श्राद्धं कुर्य्यात् येषां पिता कुर्य्यात् । पितर्य्येव जीवत्यन्येषु प्रमीतेष्विति प्रथमः पक्षः । पितरि पितामहे च जीवति अन्येषु प्रमीतेष्विति द्वितीयः । त्रयो जीवन्तीति तृतीयः । यस्य पिता प्रेतः स्यात् पितामहप्रपितामहौ जीवत इति चतुर्थः । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां प्रपितामहश्च जीवतीति पञ्चमः । पितामहपितामहो वृद्धप्रपितामहः । यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् पिता प्रपितामहश्च जीवत इति षष्ठः । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां पितामहश्च जीवति इति सप्तमः । अयमत्राशयः । अन्तर्हितेभ्योऽनन्तर्हितेभ्यो वा प्रेतेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । न्यायप्राप्ते ऊहे पुनर्वचनं एकप्रयोगतया तद्प्राप्त्यामूहार्थं शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति । पितृमातामहव्यतिरिक्तानां 'ऊहितमन्त्रवर्जितं पितृपदवानेव मन्त्रः स्यादित्यर्थः । अत्र च मन्त्रोहवचनं लिङ्गं, न पुनः पितृव्यादिश्राद्धमन्त्रनिषेधः । कुर्य्यादिति यच्छ्रा-

योगादकरणे न जीवत्पितृकस्य प्रत्यवायः किन्तु कुर्व्वाणस्य फलविशेषो भवतीति ।

अथ जीवच्छ्राद्धदेवताः ।

ब्रह्मा, विष्णुः, ईश्वरः, रुद्रः, इन्द्रः, प्रकृतिः, मुद्गलः पुरुषः, शिव इत्यष्टौ । शर्वः, शर्वपत्नी, भवो, भवपत्नी, रुद्रो, रुद्रपत्नी, उग्रः, उग्रपत्नी, भीमो, भीमपत्नी, ईशः, ईशपत्नी, महादेवो, महादेवपत्नी, पशुपतिः, पशुपतिपत्नी, इति षोड़श । प्राणापानव्यानसमानोदानाः एषामधिपतयः पृथातका रुद्राश्चेति दश । अग्निवाय्वादित्या व्याहृतिदेवतास्तिस्रः । सपत्नीकाः पित्रादयो मातामहादयश्चेति षट् । पार्व्वणोपदिष्टाग्नौकरणवैश्वदेविकदेवताश्च एताश्च विधिना मन्त्रवर्णनातिदेशेन चावगताः । विष्ण्वादींश्च तत्तत्प्रकरणे दर्शयिष्यामः । इति जीवच्छ्राद्धदेवताः ।

अथ सन्न्यासाङ्गभूतश्राद्धेषु देवताः ।

तत्र देवश्राद्धे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । ऋषिश्राद्धे देवर्षिब्रह्मर्षिक्षत्रर्षयः । क्वचिद् ग्रन्थे देवर्षिक्षत्रर्षिमनुष्यर्षयः । दिव्यश्राद्धे वसुरुद्रादित्याः । मनुष्यश्राद्धे सनकसनन्दनसनातनाः । भूतश्राद्धे पृथिव्यादीनि भूतानि, चक्षुरादीनि करणि, चतुर्व्विधभूतग्राम इति तिस्रः । पितृश्राद्धे पितृ-पितामहा मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहाश्च । मातृश्राद्धे मातृपितामहीप्रपितामह्यः । आत्मश्राद्धे आत्मपितृपितामहाः । एते च सर्व्वे नान्दीमुखविशेषणवन्तो देवताः। यतः शौनकप्रोक्ते सन्न्यासविधौ पठ्यते ।

अथातः सन्न्यासविधिं व्याख्यास्यामः ।

पूर्व्वेद्युर्नान्दीमुखश्राद्धं कुर्य्यादेव । ऋषिदिव्यमनुष्यभूतपितृमात्रात्मादीनां पृथक्पिण्डदानैर्युग्मैर्ब्राह्मणैरष्टौ श्राद्धानि कुर्य्यादिति । एषाञ्च श्राद्धानां सन्न्यासार्थत्वेन कर्माङ्गत्वादिष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष इति, विश्वेदेवाः सत्यवसुसंज्ञका वा "सत्यो नान्दीमुखे वसुः" इति वचनात्। इति सन्न्यासाङ्गश्राद्धे देवताः ।

तदेवमुक्ताः श्राद्धशब्दार्थान्तर्गत-ब्राह्मणभोजन-पिण्डनिर्व्वपणात्मकप्रधानकर्म्मद्वय-सम्बन्धिन्यो देवताः । अथेदानीं श्राद्धान्तर्गताग्नौकरणसंज्ञक-प्रधानकर्म्म-सम्बन्धिन्योऽभिधीयन्ते ।

तत्रावश्चतपथे पिण्डपितृयज्ञप्रकरणे ।

स उद्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः । देवान्वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति यो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजतेऽथैतत् पितृयज्ञेनेवाचारीत्तद्देवेभ्यो निह्नुते स देवैः प्रसूतोऽथैतत्पितृभ्यो ददाति तस्माद्‌द्वास्याग्नौ द्वे आहुती जुहोति देवेभ्यः॥ स वा अग्नये च सोमाय च जुहोति[1] ।

महाभारतेऽपि पुराकल्पच्छपार्थग्रादसहितोऽग्नौकरणे श्राद्धविधिर्दृश्यते । तथा ।

तच यज्ञे प्रवृत्ते[2] तु सर्व्व एव महर्षयः ।
पितृयज्ञानकुर्व्वंस्ते विधिदृष्टेन कर्म्मणा ॥
ऋषयो धर्म्मनित्यास्तु कृत्वा निवपनान्युत ।
तर्पणञ्चाप्यकुर्व्वन् वै तीर्थाम्भोभिर्यतव्रताः ॥

---

(१) शतपथब्राह्मणे २ अ०. ४ ब्रा. १.
(२) पुराकल्पप्रवर्त्ते इति ग० ।

निवापैर्दीयमानैश्च चातुर्वर्ण्येन भारत।
तर्पिताः पितरो देवास्तेऽन्नं न जरयन्ति वै॥
अजीर्णेनाभ्यहन्यन्त ते देवाः पितृभिः सह।
सोममेवाभ्यपद्यन्त निवापान्नाभिपीड़िताः॥
तेऽब्रुवन् सोममासाद्य पितरो जीर्णपीड़िताः।
निवापान्नेन पीड़ा नः श्रेयो नोऽत्र विधीयताम्॥
तान् सोमः प्रत्युवाचाथ श्रेयश्चेदीप्सितं सुराः।
स्वयम्भूसदनं यात स च श्रेयो विधास्यति॥
ते सोमवचनाद्देवाः पितृभिः सह भारत।
मेरुशृङ्गे समासीनं पितामहमुपागमन्॥

देवपितर ऊचुः।

निवापान्नेन भगवन् भृशं पीड्यामहे वयम्।
प्रसादं कुरु नो देव श्रेयो नः संविधीयताम्॥
इति तेषां वचः श्रुत्वा स्वयम्भूरिदमब्रवीत्।
एष मे पार्श्वतो वह्निर्युष्मच्छ्रेयो विधास्यति॥

अग्निरुवाच।

सहितास्तत्र भक्ष्यामो निवापे समुपस्थिते।
जरिष्यत्यथ वोऽप्यन्नं मया सार्द्धं न संशयः॥
एतच्छ्रुत्वा तु पितरस्ततस्ते विज्वरा बभुः।
एतस्मात् कारणादग्नेः प्राक्तनं दीयते नृप॥
न्युप्ते चैवाग्निपूर्व्वे वै निवापे पुरुषर्षभ।
न ब्रह्मराक्षसास्तं वै निवापं धर्षयन्त्युत॥

रक्षांसि चापवर्त्तन्ते स्थिते देवे विभावसौ ।

ब्रह्मवैवर्त्तब्रह्माण्डपुराणयोः यमस्यापि देवतात्वमाहुतिमन्त्राम्नानादवगम्यते ।

अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।
सोमाय पितृमते स्वधा चाङ्गिरसे नमः ।
यमाय वैवस्वते स्वधा नम इति ब्रुवन्निति ।

आपस्तम्बसूत्रे यमस्य वैकल्पिकं देवतात्वमुक्तम् । न यमाय जुहोतीत्येक इत्यभिधानात् । एवमुक्ताः श्राद्धे प्रधानकर्म्मदेवताः ।

अथेदानीं वैश्वदेविकाख्याङ्गकर्मदेवताविशेषोऽभिधीयन्ते ।
तत्र विश्वेषां देवानामुत्पत्तिर्ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

दक्षस्य दुहिता साध्वी विश्वा नामेति विश्रुता ।
विधिना सा तु धर्म्मज्ञ दत्ता धर्म्माय धीमते ॥
तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ।
विख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकनमस्कृताः ॥

एतेषां स्वरूपं गरुड़पुराणे ।

विश्वायां दक्षकन्यायां जाता धर्म्मान्महात्मनः ।
विश्वेदेवा इति ख्याता देवर्य्यो महाबलाः ॥
शक्रेण सह योद्धृणां विजेतारस्तु रक्षसां ।
यन्नामस्मरणादेव प्रद्रवन्त्यसुराः क्षणात् ॥
बाणबाणासनधरा द्विभुजाः श्वेतवाससः ।
केयूरिणः कुण्डलिनः किरीटकटकान्विताः ॥
धैर्य्यसौन्दर्य्यसंयुक्ता दिव्यस्रगनुलेपनाः ।

इन्द्रस्यानुचराः सर्व्वे गोप्तारस्त्रिदिवस्य ते ॥

यमसंहितायां ।

विश्वेऽपि विश्वेदेवास्तु दक्षिणे बाणपाणयः ।

द्विहस्ता वामभागे तु शरासनपरायणाः ॥

पद्मपुराणे ।

विश्वांस्तु देवान् शरचापपाणीन्

ध्यायेद्विचित्राभरणान् सुवेशान् इति ।

एतेषां श्राद्धदेवतात्वे इतिहासस्तु ब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्त्तयोः ।

समानवमहात्मानश्चेरुरुग्रमहत्तपः ।

हिमवच्छिखरे रम्ये देवर्षिगणसेविते ॥

सर्व्वाप्सरोभिश्चरिते नित्यं गन्धर्व्वसेविते ।

श्रद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानथाब्रुवन् ॥

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ।

ब्रह्मा चाह महातेजास्तपसासौ सुतर्पितः ॥

प्रीतोऽस्मि तपसानेन कं कामं वितरामि वः ।

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा विश्वकर्म्मणा ॥

ऊचुस्ते सहिताः सर्व्वे ब्रह्माणं लोकपावनं ।

श्राद्धेऽस्माकं भवेद्देयं स ह्येष काङ्क्षितो वरः ॥

प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा तान् वै त्रिदशपूजितः ।

भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ॥

पितृभिश्च तथेत्युक्तमेवमेतन्न संशयः ।

सहास्माभिस्तु भोक्तव्यं यत् किञ्चित् पच्यते त्विह ॥

अस्माकं कल्पिते श्राद्धे भवन्तोऽग्र्याग्निनो हि वै ।
भविष्यन्ति मनुष्येषु सत्यमेतदुदाहृतम् ।
माल्यैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मांश्चैवार्चयन्तु वै ॥
दत्ते दत्ते तु युष्मभ्यमस्मभ्यन्दास्यते ततः ।
विसर्जनमथास्माकं पूर्व्वं पश्चात्तु दैवतं ॥
रक्षणञ्चैव श्राद्धस्य अतिथेस्तु विधिश्च यः ।
भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां श्राद्धकर्म्मणि ॥
एवं कार्य्यञ्च सम्यक् तु सर्व्वमेतद्भविष्यति ।
एवं दत्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
भूतानुग्रहकृद्देवः स चचार यथासुखमिति ॥

तथा क्रतुस्मृतिभविष्यतपुराणयोः ।

सदैवं भोजयेच्छ्राद्धं तत्पूर्व्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ।
अन्यथा ह्यवलुम्पन्ति सदवासुरराक्षसाः ॥

अ । विश्वान्देवानुदिश्य क्रियमाणं श्राद्धाङ्गभूतं कर्म्म दैवमित्युच्यते । तेन सहितं सदैवं, सदैवेतिनियमेन तत्पूर्व्वं दैवपूर्व्वं प्रवर्त्तयेत कुर्य्यात्। यदि तन्न क्रियते तदा श्राद्धफलं रक्षांस्यपघ्नन्ति स्वयं वा आददते। अत्र खलु दैवेन कर्म्मणा सह वर्त्तते श्राद्धशब्द . यं कर्म्मेति समासार्थावगमात् श्राद्धाङ्गदेनाप्रधानत्वेन च दैवस्य व्यपदेशादङ्गत्वमवगम्यते। श्राद्धरक्षार्थत्वाभिधानेनोपकारकत्वावगमात्।

मनुस्मृतावपि ।

दैवकार्य्याद्द्विजातीनां पितृकार्य्यं विशिष्यते ।
दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥

तेषामारक्षभूतन्तु पूर्व्वं दैवं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति[१] श्राद्धमारक्षवर्जितं ॥

अस्यार्थः । पितृकार्य्यं विशिष्यते प्रधानतया श्रेष्ठतां लभते । कथमित्यत आह दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वं क्रियमाणं विघ्नकारकराक्षसनिवारणद्वारेणाप्यायननिर्वाहकं भवतीति । अनेनापि वैश्वदेविकमङ्गकर्म्मैवेति ज्ञायते, पित्रादिदैवत्यमातामहदैवत्य-प्रधानद्वयवत्यमावास्याश्राद्धप्रयोगे "तन्त्रं वा वैश्वदेविकम्" इति याज्ञवल्क्येन प्रधानप्रवृत्तत्वाभिधानाच्च[२] तत्पूर्व्वं प्रवर्त्तयेदित्युक्तं । अतोवक्ष्यमाणान् पदार्थान् प्रत्येकं वैश्वदेवस्थाने कृत्वा पितृस्थाने कुर्य्यात् ।

तथा च देवलः ।

यत्र तत् क्रियते कर्म्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत्सर्व्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदैवत्यपूर्व्वकं ॥

पैतृके पितृदैवत्ये कर्म्मणि श्राद्ध इत्यर्थः ।

विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि ।

आदौ समर्च्चयेद्विप्रान् वैश्वदेवनिवेशितान् ।

निवेशितांश्च पित्रर्थे ततः पश्चात् समर्च्चयेत् ॥

वृद्धशातातपेऽपि ।

उदङ्मुखस्तु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।

प्रदद्यात् पार्व्वणश्राद्धे दैवपूर्व्वं विधानतः ॥

पार्व्वणग्रहणादमावास्याश्राद्ध एव वैश्वदेवपूर्व्वकत्वं नियम्यते ।

---

(१) रक्षांसि विप्रलुम्पन्तीति ग० ।

(२) प्रधानद्वयोपकारार्थमिति ख० ।

एकोद्दिष्टाभ्युदयिकनित्यश्राद्धेषु वैश्वदेविकाभावो वक्ष्यते भविष्यत्-पुराणे ।

तप्यमानास्तपस्तीव्रं प्रेषिता ब्रह्मणा मनात् ।
विश्वेदेवास्तु रक्षार्थं पितृयज्ञे च सर्व्वदा ।
अतः पूर्व्वं प्रदातव्यं तेभ्योऽन्नं पितृकर्म्मणि ॥

अन्नग्रहणं गन्धादीनामप्युपलक्षणार्थं । एवं सर्व्वेषां श्राद्धसम्बन्धिनां पदार्थानां वैश्वदेवपूर्व्वत्वप्राप्तौ क्वचिदपवादः प्रदर्श्यते ब्रह्माण्डपुराणे ।

पश्चाद्विसर्जयेद्देवान् पूर्व्वं पैतामहान् द्विजान् ।
मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

पैतामहग्रहणं पैत्रप्रपैतामहयोरप्युपलक्षणार्थं ।
शातातपस्मृति-विष्णुधर्म्मोत्तरयोः ।

विश्वेदेवनिविष्टानां चरमं हस्तधावनं ।
विसर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्थिता ।
सर्व्वमन्यत् प्रदातव्यमादौ तेषां नराधिप ॥

'चरमं' पाद्यात्यं । 'हस्तधावनं' भाजनान्नान्तलिप्तहस्तक्षालनार्थजलदानम् ।

तदेवमेतद्ब्रह्मवैवर्त्तायुक्तं विश्वेषां देवानां श्राद्धे देवतात्वं नित्यश्राद्धादावपोद्यते ।

आह शातातपः ।

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च ।
मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् ।

योजयेद्दैवपूर्व्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः॥

मातृश्राद्धमत्राभ्युदयिकपूर्व्ववर्त्ति विवक्षितं। ब्राह्मणयुग्मत्वप्राङ्मुखोपवेशनलिङ्गात्। तत्र यद्यपि पित्रा मातामहादिश्राद्धद्वयात् पृथग्भिन्नकालेऽनुष्ठीयते तदानीमदैवं वैश्वदेवरहितं कर्त्तव्यम्। यदा पुनरेकस्मिन्नेव काले श्राद्धत्रयं क्रियते तदा तन्त्रेणावृत्त्या वा वैश्वदेविकानुष्ठानमिति श्राद्धत्रयं प्रकुर्व्वीत। "तन्त्रं वा वैश्वदेविकमिति" वशिष्ठवचनादवगन्तव्यं। तत्र भिन्नकाले श्राद्धत्रयानुष्ठानं।

पूर्व्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्म्माहे पितृकं तथा।
उत्तरेद्युः प्रकुर्वीत मातामहगणस्य तु॥

इत्यादिभिर्वचनैराभ्युदयिकश्राद्धप्रकरणे दर्शयिष्यते। पृथगनुष्ठीयमानमातृश्राद्धव्यतिरिक्तान्याभ्युदयिकनिमित्तकानि श्राद्धानि विकल्पेन वैश्वदेवविहीनानि कार्य्याणि। तथाचाभ्युदयिकं प्रकृत्य मार्कण्डेयपुराणे उक्तं।

विश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति मानवाः।
युग्माश्चात्र द्विजाः कार्य्यास्ते पूज्याश्च प्रदक्षिणम्॥

केचिद्ग्रहणाद्‌च विकल्पो गम्यते।

शातातपभविष्यत्पुराणयोः।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते।
तदप्यदैवं कर्त्तव्यमयुग्मानाशयेत् द्विजान्॥

ब्रह्मपुराणे।

पार्व्वणं दैवपूर्व्वं स्यादेकोद्दिष्टं सुरैर्व्विना।

तथा एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकमित्यादि चैकोद्दिष्टप्र-

करणे वक्ष्यते । अथैकोद्दिष्टेषु वैश्वदेविककर्माभावे कारणं नागरखण्डेऽभिहितं ।

वृत्रासुरस्य सङ्ग्रामे प्रमीतानां दिवौकसां ।
निवापाय गयाकूपमवाप त्रिदशेश्वरः ॥
नगरे नगरे तत्र चतुर्दश्यां महालये ।
श्राद्धानि श्रद्धया कर्त्तुमारेभे विधिवद् वृषा ॥
श्राद्धमन्त्रैरथाहूतानग्निष्वात्तादिकान् पितॄन् ।
अन्यानपि स्ववर्गीयान्[१] प्रेतान् शक्रहतांश्च तान् ॥
ब्राह्मणानां शरीरेषु विशतः सन्ददर्श सः ।
विश्वान्देवांस्तु नापश्यत्तदर्थञ्च व्यलम्बत ॥
अथ शक्रेण सहसा दृष्टः पृष्टश्च नारदः ।
विश्वेषां प्राह देवानामनागमनकारणं ॥
गयायां कुर्वतः श्राद्धं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
विश्वेदेवा मया दृष्टाः तत्किमर्थं विलम्बसे ॥
इति नारदवाक्येन क्रुद्धो वृद्धश्रवास्ततः ।
विश्वैर्देवैर्विना श्राद्धमेकोद्दिष्टविधानतः ॥
चक्रे शतक्रतुस्तेऽपि प्रेताः प्रापुः परां गतिं ।
एवंविधञ्च समयं श्रावयामास तान्[२] द्विजान् ॥
विश्वे हि देवाः श्राद्धस्य रक्षणार्थं व्यवस्थिताः ।
तैर्विना श्राद्धरक्षा मयैव हि विधास्यते ॥

---

(१) अन्यांश्च पितृवर्गांश्चेति ग० ।
(२) स इति ग० ।

अवैश्वदेविकं श्राद्धमत ऊर्द्धं प्रवर्त्तताम्।
इति तस्मिन् वदत्युच्चैर्विश्वेदेवाः समाययुः॥
पुरुहूत पुरा हृता वयं देवेन वेधसा।
त्वया तु चरमं नाथ[१] विस्मृत्यैवं प्रसीद नः॥
मघवन्नघवन्तोऽद्य न भवामः कथञ्चन।
बहिः करोषि श्राद्धेऽद्य[२] कस्मादस्मान् दिवस्पते॥
इति वाष्पाम्बुकल्लोलचालितः चितिशोकतः।
अभ्यर्थनाभिस्तेषां स प्रससाद न सीदताम्॥
अथ वाष्पोष्मणस्तस्मादण्डान्यासन्ननेकशः।
जज्ञिरे पुरुषास्तेभ्यो लक्षशो राक्षसोपमाः॥
विश्वैर्देवैस्तथादिष्टास्ते जगद्ग्रासलालसाः।
अस्मद्विरहितं श्राद्धमाहारो वो भविष्यति॥
जाताः चित्युष्मजैरण्डैस्तेन कुष्माण्डसंज्ञिताः।
विहरध्वमिति प्रोच्य विश्वेदेवास्तिरोदधुः॥
अथ कुष्माण्डसंकीर्णविश्वमालोक्य विश्वसृक्।
आहूय विश्वानिन्द्रञ्च व्यवस्थां विदधे विधिः॥
एकोद्दिष्टाभिधानानि सदा श्राद्धान्यतः परं।
विश्वैर्देवैर्विना सन्तु सत्यवागस्तु वृत्रहा॥
अवैश्वदेविकं श्राद्धमन्यत् कुष्माण्डतृप्तये।
भविता भस्मरेखाभिः पाचरत्ता च यत्र न॥

(१) तातेतिख०।
(२) श्राद्धेभ्य इति ग०।

कूष्माण्डीभिरतोरग्निः सलिलैरभिमन्त्रितैः ।
अप्रोक्षितः श्राद्धपाको भवद्भिर्भुज्यतां सुखम् ॥
इत्युक्ता प्रीणणश्चक्रे कूष्माण्डानां पितामहः ।
अग्नये वायवेऽर्काय प्रददौ प्रविभज्य तान् ॥
पितृपक्षे चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधानतः ।
श्राद्धं शस्त्रहतस्यैव कार्य्यं नान्यस्य कस्यचित् ॥
इत्यूचिवांस्त्रिरिश्चोऽन्तर्दधे सर्व्वान् विसर्ज्य तान् ।
अवैश्वदेविकं श्राद्धमेकोद्दिष्टं ततोऽभवत् ॥

अथैतेषां विश्वेषां नामान्युच्यन्ते । तत्र तावन्महाभारते ॥

विश्वे नाग्निमुखादेवाः संख्याताः पूर्व्वमेव ते ।
तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनाम् ॥
महः कृतिर्विपाप्मा च पुण्यकृत् पावनस्तथा ।
ग्राष्णिक्षमः समूहश्च दिव्यभानुस्तथैव च ॥
विवस्वान् वीर्य्यवान् ह्रीमान् कीर्त्तिमान् कृत एव च ।
जितात्मा मुनिवीर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः ॥
विध्यर्थः सोमपूर्व्वश्च सूर्य्यश्रीश्चेति नामतः ॥
सोमाय सूर्य्य. सावित्रो दत्तात्मा पुण्डरीयकः ।
उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च ॥
चमूहरः सुवेषश्च यमारिः शङ्करोभवः ।
ईशः कर्त्ता कृतिर्धाता भुवनो दिव्यकर्म्मकृत् ॥
गणितः पञ्चवीर्य्यश्च प्राचीनोरश्मितस्तथा ।
सप्तकृत्सोमवर्चाश्च विश्वकृत कविरेव च ॥
अनुगोप्ता सुगोप्ता च नप्ता चेश्वर एव च ।

जितात्मा मुनिवीर्य्यश्च दृप्तरोमा प्रभङ्करः ॥
अतिकर्म्मा प्रतीतश्च प्रदाता चांशुमांस्तथा ।
शैलाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा ॥
स्रजीवो विकरी चैव विश्वेदेवाः सनातनाः ।
कीर्त्तितास्ते महाभागाः कालस्य गतिगोचराः ॥

एते च महाभारतोक्ता मदकृत्यादिनामानो विश्वेदेवाः यथोक्तैर्नामभिः संबुद्ध्यादिविभक्त्यन्तैः प्रतिपदार्थं सङ्कीर्त्य श्राद्धे समुच्चयेन विनियोज्याः। संक्षेपेण वा सकृत् सर्व्वानपि बुद्धावारोप्य मदकृत्यादयो विकरीपर्य्यन्ता विश्वेदेवा इदं वः पाद्यमित्यादिप्रकारः प्रयोगो विधेयः। एते च परस्परमेव समुच्चीयन्ते न तु वृहस्पत्याद्युक्तपुरूरवआर्द्रवादिभिः सहेति। यतस्तेषां नामानि वक्ष्यामि भागार्हाणां महात्मनामित्यनेन भागशब्दवाच्यहविःसंबन्धविधायकेन शास्त्रेण तेषामिति सर्व्वनामरूपैकपदोपात्तानामेतेषामेव मदकृत्यादीनां परस्परसापेक्षाणामेव प्रयोगनिर्वर्त्तकत्वमवगम्यते। ननु शास्त्रान्तरविहितपुरूरव-आर्द्रवादिसापेक्षाणामिति न वाच्यं। इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्ष इत्यादिना वचनेन विशेषविहितपुरूरव-आर्द्रवादिभिरेव सर्व्वेषां श्राद्धानामवरुद्धत्वात्मदकृत्यादयो न क्वचिदवकाशं लभन्त इति न वैश्वदेविके देवतात्वेन कीर्त्तनार्हा इति। आनर्थक्यप्रहतानां विपरीतं बलाबलमिति न्यायात् सामान्यतो विहिता अपि विशेषतो विहितान् पुरूरवआर्द्रवादीन् बाधित्वा देवतात्वेन निविशन्ते। ते च विशेषलक्षणाभावात् सर्व्वेष्वपि श्राद्धेष्विति मन्यमानं प्रतिविशेषग्रहणमुच्यते। प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादिति न्यायात् प्रकरणात् पार्व्वण एव

निविशन्ते। न पार्व्वणविकृतिभूतेषु कर्म्माङ्गादिश्राद्धेषु। नन्वतिदेशा द्भविष्यति। न। आतिदेशिकैः क्रत्वादिभिर्बाधात्। तदेवं पार्व्वणश्राद्धे महद्रुत्यादीनां वैश्वदेविके कर्म्मणि पुरूरवआर्द्रवाभ्यां सह विकल्पेन देवतात्वं सिद्धम्। अथैतेषां यैर्नामभिः कर्म्मसमावायः प्रसिद्धस्ता-न्युच्यन्ते। वृहस्पतिस्मृतौ।

क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथैव च।
धुरिश्च रोचनश्चैव तथा चैव पुरूरवाः।
आर्द्रवश्च दशैते तु विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिताः॥
एते एव श्राद्धेषु विभज्य विनियोज्याः।

उक्तं वृहस्पतिस्मृतावेव।
इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः।
नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिरोचनौ।
पुरूरवा आर्द्रवश्च पार्व्वणे समुदाहृताविति॥

शङ्खस्मृतावपि।
इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः संकीर्त्यौ वैश्वदेविके।
नान्दीमुखे सत्यवसू काम्ये च धुरिरोचनौ॥
पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्व्वणे समुदाहृतौ।
नैमित्तिके कालकामाविति सर्व्वत्र कीर्त्तयेत॥ इति।

इष्टिश्राद्धशब्देनात्र कर्म्माङ्गं श्राद्धं गृह्यते। तथा चाधानसोम-यागनिषेकादिसंस्कारादिभूतमपि श्राद्धं लभ्यते। कर्म्माङ्गञ्च श्राद्ध-भेदप्रकरणे वक्ष्यते।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्म्माङ्गं वृद्धिवत्कृतमिति ।

अत्र कर्म्माङ्गमिति परिभाष्यते। वृद्धिवदिति नान्दीमुखे दैवतत्व-स्वाहाशब्दप्रयोगो दधिवदरादिमिश्रपिण्डत्वादयो वृद्धिश्राद्धधर्म्मा अतिदिश्यन्ते। विहितं वृद्धिश्राद्धं याज्ञवल्क्यादिस्मृतिषु। एवं प्रद-क्षिणीकृत्य वृद्धौ नान्दीमुखान् पितॄन् यजेतेत्यादिभिर्वचनैः वृद्धि-श्राद्धञ्च वृद्धवशिष्ठादिभिर्दर्शितं। पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमु-दाहृतमिति। अत्राभ्युदयिकश्राद्धविशेषे वृद्धिश्राद्धशब्दः परिभाष्यते। आदिशब्देन गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-व्यतिरिक्तानामन्नप्राशन-चूड़ाकरणादिसंस्कारकर्म्मणां ग्रहणं। गर्भाधानादिसंस्कारत्रयाङ्गभूत-स्याभ्युदयिकस्य कर्म्माङ्गशब्देनाभिधानात। एतच्च वृद्धिश्राद्धाद्भिन्नं क-र्म्माङ्गं वृद्धिवदिति पारस्करेऽतिदेशे दर्शनात्। भेदे ह्यतिदेशो भवति। श्राद्धभेदोद्देशे भेदाभिधानाच्च। काम्यपार्व्वणादिभेदास्तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते। ननु नैमित्तिके कालकामावित्युक्तं एकोद्दिष्टञ्च श्राद्धं नैमि-त्तिकशब्देनोच्यते, एकोद्दिष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते इत्येवं परिभाषितत्वात्। एकोद्दिष्टं दैवहीनमेकार्घ्यैकपवित्रकमित्येवञ्चै-कोद्दिष्टे वैश्वदेविकनिषेधात् कथं कालकामौ। न च निमित्ते भवं नैमित्तिकमित्येवं व्युत्पत्त्या नवान्नलाभादिनिमित्तविहितमपि नैमि-त्तिकशब्देनाभिधातुं शक्यं। तस्य सामान्यशास्त्रस्यानीयस्य योगस्य विशेषशास्त्ररूपिण्या परिभाषया बाधस्य न्याय्यत्वात्। सत्यमेवं तथापि प्रकृते विरोधात् योगमेवाश्रित्य नैमित्तिकशब्देन नवान्नलाभादि-निमित्तविशेषे क्रियमाणं श्राद्धमुच्यते। यदुक्तमादित्यपुराणे।

विश्वेदेवौ क्रतुर्दक्षः सर्व्वास्विष्टिषु कीर्त्तितौ ।
नित्यं नान्दीमुखश्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके ॥
नवान्नलाभे द्वौ देवौ कालकामौ सदैव हि ।
अपि कन्यागते सूर्य्ये श्राद्धे च धुरिरोचनौ ।
पुरूरवार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे ॥ इति ।

सर्व्वास्विष्टिषु सर्व्वेषु कर्म्माङ्गश्राद्धेषु, नवान्नलाभे नवान्नलाभनिमित्ते सति । अत्रापि श्राद्धविधिः श्राद्धकालप्रकरणे व्रीहियवपाकेरित्यादिना वक्ष्यते । स्मृतिचन्द्रिकाकारस्तु नवान्नलाभे सति नवान्नभोजनोपक्रमात् पूर्व्वं पितृभक्त्या नवान्नेन श्राद्धे क्रियमाणे द्वौ कालकामौ वैश्वदेविके कर्म्मणि देवतात्वेन कीर्त्तनीयावित्याह । एतच्च निमित्ताधिकारेण क्रियमाणानां वैश्वदेविकान्वितानामुपरागादिश्राद्धानामुपलक्षणार्थं । कन्यागते सूर्य्ये इति भाद्रपदापरपक्षे, एतच्च काम्यश्राद्धोपलक्षणार्थं । तदेतं विरोधाद्वचनाच्च नैमित्तिकशब्देन नवान्नलाभादिनिमित्ते क्रियमाणं श्राद्धमुच्यत इति सिद्धं । अथवा नैमित्तिके कालकामावित्यत्र नैमित्तिकशब्देनैकोद्दिष्टाभिधायिना एकोद्दिष्टयुक्तं सपिण्डीकरणमुच्यते । तत हि एकोद्दिष्टपार्व्वणरूपप्रधानद्वयात्मकं अतोविश्वदेविकं तत्रास्तीति कालकामयोर्विधिर्युक्तः । शङ्खधरहरिहरौ पुनरेवमाहतुः । केचित् प्रत्यब्दमेकोद्दिष्टमिच्छन्ति । अन्ये तु पार्व्वणं । अतोनैमित्तिकशब्दवाच्यस्यैकोद्दिष्टस्य स्थाने क्रियमाणं क्षयाहिकं पार्व्वणमपि नैमित्तिकशब्दं लब्धुमर्हतीति तस्मिन् कालकामविधिरिति । इयं वा अनयोरुत्प्रेक्षा प्रागुक्तरीत्या वचनार्थव्यवस्थोपपत्तेर्नाविचार्य्य ग्रहीतव्या ।

अत्रेदं चिन्त्यते। किं पुरूरवआर्द्रवयोः पार्वणप्रयोगे समुच्चितयोः प्रयोग उत विकल्पितयोरिति। एवमिष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षयोः, एवं नान्दीमुखादिविहितसत्यवस्वादिषु युग्मेष्वपि विकल्पनीयम्। तत्र तावद्विकल्पितयोरिति गृह्यते। व्यवस्थापने क्रतुर्दक्ष इति पृथगेकैकस्य कर्म्मसम्बन्धावगमात्। न त्वेकैकस्य पृथग्देवतात्वात् द्रव्यदेवतासम्बन्धभेदात् कर्म्मण एव भेदः स्यात। को विकल्पस्यावकाशः। एककर्म्मान्वयिनोर्ह्येकदात्वे विकल्पाभिधा। अस्तु नाम कर्म्मभेदः एकप्रयोगानन्वयमात्रेण विकल्पाभिधा। वस्तुतस्तु न देवताभेदात् कर्म्मभेदः। शब्दान्तराभ्यास-संख्या-गुण-प्रक्रिया-नामधेयानां कर्म्मभेदकत्वाभिधानात्। ननु देवतापि गुण इति भेदिका भवितुमर्हति। मैवं। न हि गुण इत्येव भेदकः किन्त्वेकस्मिन् कर्म्मण्यलभमानोऽन्वयम्। अन्यथा द्रव्यविकल्पो देवताविकल्पः तयोः समुच्चयो वा कश्चिन्न स्यात। दृश्यते चाग्निहोत्रादीनां द्रव्यादौ विकल्पः समुच्चयश्च। सोमे च देवतासमुच्चयः। न च वाच्यं। यथा सप्तदशप्राजापत्यानित्यत्र पृथक्त्वनिवेशिन्या संख्यया द्रव्यदेवतासम्बन्धभेद एवमत्रापि देवताभेदेन सम्बन्धभेदात् कर्म्मभेद इति। यत एवं मन्यमानोभवानिन्द्रवाय्वाद्यनेकदेवतान्वितं सोमयागमेव स्मरतु। ननु स्मृत एवं किन्तु तत्रेन्द्रवाय्वादीनामेकयागसम्बन्धित्वेनावगतद्रव्यसम्बन्धावगमात् न कर्म्मभेदकत्वं। इह तु न तथेति भेदकत्वमिति। न। उत्पत्तिवाक्ये हि श्रूयमाणो गुणो भेदकः। ननूत्पन्ने कर्म्मणि गुणं विधातुं प्रवृत्ते वाक्ये तस्य हि कर्म्मभेदकत्वेन क्वापि विकल्पसमुच्चयौ स्यातां। अतोविकल्पितयोः प्रयोग इति प्राप्ते उच्यते। "यत्तत्र क्रियते कर्म्म

पैत्रिकैर्ब्राह्मणान् प्रति । तत् सर्व्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेविकपूर्व्वकम्'' इत्यादिषु देवलादिवाक्येषु वैश्वदेविकं कर्त्तव्यमित्येवंविधे उत्पत्ति-विधाववगते विश्वेषां देवानामेकपदोपादानादन्योन्यसहितानां देव-तात्वेऽवगते सति तेषां समुच्चयोऽवगम्यमानो न गुणवाक्यस्थेन पृथक्-प्रयोगेण बाधितुं शक्यते । नन्वेकपदोपादानेन स्वरसतः सर्व्वेषामेव विश्वेषां साहित्यमवगतम् । तच्चेद्बहुवस्यावचनेन त्रिचतुरादिषु विश्वे-देवेषु भग्नं तदा भग्नमेवास्य साहित्यप्रतिपादनपरत्वमिति कथं समुच्चयः । उच्यते । सामान्यतोऽवगम्यमानो वचनार्थो यावत्यंशे वचनान्तरेण बाधितस्तदन्यस्मिन्नंशे व्यवतिष्ठतेति समुच्चितयोर्देव-तात्वम् । अस्त्वेवमिदन्तु सन्दिह्यते । किमेकैकं स्वेन स्वेन नाम्ना पृथग्विभक्त्यन्तेनोद्दिश्यैकैको वैश्वदेविकपदार्थोऽनुष्ठेयः उत द्वौ द्वौ द्वन्द्वसमासप्रयुक्तेन नामद्वयेनोद्दिश्येति । तदर्थमिदं विचिन्त्यते । किं सहितयोर्देवतात्वं उत देवतयोः साहित्यमिति । यदि देवतयोः साहित्यं तदा प्रत्येकं देवतात्वात् प्रत्येकमुद्देशः तत्सम्पूर्व्वत्वात् पृथक्पृथक् चतु-र्थ्यादिप्रयोगं कृत्वा पदार्थोऽनुष्ठेयः । उक्तं हि । एतस्या इति सङ्कल्प उद्देशोऽत्राभिधीयत इति । यदा तु सहितयोर्देवतात्वं तदा पुरू-रवार्द्रवसंज्ञकयोरग्निसोमयोरिवैकदेवतात्वरूपाधिष्ठानभूतत्वाद्द्वन्द्वस-मासेनोद्देशं कृत्वा प्रयोगो विधेयः । तत्र "इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सङ्कीर्त्यौ वैश्वदेविके" इत्येवंविधेन शङ्खादिवचनेन देवताविधिः, वैश्वदेविकपूर्व्व-कमित्येवंविधेन देवलादिवचनेन कर्म्मविधिः, क्रमविधिर्वा वैश्वदेविकश-ब्दस्तत्प्रख्यन्यायेन नामधेयमिति वा मन्यमानः एकैकस्य पृथग्विभ-क्त्यन्तेन नाम्नोद्देशमाह । न च वाच्यं । तद्धितचतुर्थ्यादिविधायकभावाद्या-

नामश्रवणात् कथं देवताविधिः । इत्थं वैश्वदेविके इत्यनेनानूदिते भावार्थे क्रतुदक्षादीनां विधौ तेषां द्रव्यरूपत्वाभावात्परिशेष्याद्देवतात्वेन विनिवेशे तद्धितचतुर्थ्यादीनामनुपयोगात्। एवम्प्राप्तेऽभिधीयते। यत्र तद्धितभावार्थविधायकास्तत्र न विधिरन्यत्र विधिरित्येतत् कस्य हृदयं प्रवेशं लभेत्। ननु यद्येते मन्त्रे तस्य क्रमपरत्वमवगम्यते। यावत्यावद्विधेयान्तरमुपादीयते तावत्तावद्विधिशक्तिस्तत्र तत्र मन्त्ररीति न्यायात् । सत्यमेवं । कर्मविधौ तु मन्त्रविशेषणविशिष्टं कर्म विधातुं शक्यमिति तत्र देवताविधौ न दोषः । तत्र चैवंविहिता देवताः द्वयोरेकपदोपादानात् साहित्यविशिष्टयोर्देवतात्वमित्यशेषामवगम्यते। एवञ्च श्राद्धे वयो-र्द्वन्द्वसमासेनोद्देश्य प्रयोगो विधेयः। नामधेयतापि तत्प्रशस्तशास्त्रान्तरोपपादनात्रिरस्तैवेति। ननु पुरूरवआर्द्रवप्रभृतिनामद्वन्द्वनिर्देशो विवक्षित एव नामद्वयस्याप्रयोज्यत्वात्तत्कृतस्तदनुरोधादिकल्पसमुच्चयत्वासमसमासानां प्रसङ्गः। यदि पुनः प्रयोज्यं स्यात्तदा एतन्नामद्वयानभिज्ञस्य देवतानभिज्ञत्वाच्छ्राद्धे नाधिकार एव स्यात् । दर्शितश्च तस्याप्यधिकारः ।

> उत्पत्तिनाम वै तेषां न विदुर्ये द्विजातयः।
> अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ॥
> आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः ।
> ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ॥

इत्यनेन शास्त्रेण यदि च नामद्वयं प्रयोज्यं स्यात् तदा विश्वेदेवास आगत शृणुताम इमं हवमित्यादिमन्त्रेण श्रूयमाणं बहुवचनं विरुध्येत। तस्माद्विश्वेदेवा इत्येतच्छन्दोभिरवनैर्वा अर्घ्यादिदानं कर्त्तव्यं। नन्वनुष्ठा-

नकाले नामद्वयानुच्चारणे तत्कथनस्य किं प्रयोजनमिति चेत् समुद्रध्यानवदनुचिन्तनमात्रमिति ब्रूमः। अत्रोच्यते। नामद्वयाप्रयोगेऽपि व्यवस्थावाक्यस्य देवतासंख्याप्रतिपादनपरत्वाद्वस्तुवृत्त्या द्वयोरेव देवतात्वात् मन्त्रस्यबहुवचनविरोधस्तदवस्थ एवेति। अथैतद्बहुयः प्रमुखस्य गणस्य विवक्षितत्वात् पूजार्थत्वाद्वा न विरोधः। तर्हि नामद्वयप्रयोगेऽपि तस्यैव विवक्षितत्वादविरोध इति क्रतुदक्षादिनामद्वन्द्वानि प्रयोज्यान्येव। एवञ्च सति "इष्टिश्राद्धे क्रतुर्दक्षः सङ्कीर्त्यौ वैश्वदेविके" इति सङ्कीर्त्तनविधिरभ्युपपन्नः स्यात्। यत्तु हरिहरेणाविवक्षितत्वाभिधानं कृतं तद्द्वित्वाभिप्रायेण न नामाभिप्रायेण। अतो नामद्वयप्रयोगेऽपि बहुवचनमेव प्रयोक्तव्यं न द्विवचनमिति तस्याभिप्रायो वेदितव्यः। यदत्र स्मृतिचन्द्रिकाकारेण बहुवचनप्रयोगे कारणमुक्तं विश्वान्देवानावाहयिष्य इति पृच्छतीति स्मृतिपुराणेषु बहुषु बहुवचनान्तप्रयोगदर्शनादिति तदस्तु नाम। मन्त्रस्यानौपस्य प्रैषस्य एकैकप्रयोगसमवायात प्रैषवाक्याभिप्रायेणेदमुक्तमित्यभिप्रायान्तरेतत्प्रैतासम्भवात्। यत्तु "निरङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विश्वान् देवान् समाह्वयेत" इत्यादिबहुवचनप्रयोगदर्शनादित्युक्तं, तत् सर्व्वप्रयोगसमवायिविश्वेदेवानुसन्धानेनापि विधिवाक्ये बहुवचनोपपत्तेरसाधकमेव। इतश्चासाधकं। "नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धुरिरोचनौ" इत्यादिद्विवचनान्ततयापि प्रयोगदर्शनात्। इतश्च बहुवचनान्तप्रयोगः। प्रायेण विश्वशब्दस्य बह्वर्थवाचकत्वात् बहुवचनान्ततया प्रयोगे प्राप्ते तद्विशेषणीभूतानां पुरूरवआर्द्रवादिशब्दानां तत्सामानाधिकरण्येन प्रयुज्यमानानां बहुवचनान्तता उचितेति। इदमुच्यते।

किमेकैकब्राह्मणपुरोभागस्थापितैकैकपात्रस्थमन्नं पृथक् पृथग्विश्वान् देवानुदिश्य त्याज्यं उत सकृद्देवोद्दिश्येति। तत्र देवतैक्यात्सकृत्त्यागो लाघवादितिन्यायात् सकृदिति। अथोच्यत। पृथक्परिकल्पनस्य दृष्टार्थत्वानुरोधात् पृथक्त्याग इति। तन्न। तस्य पृथग्भोजनार्थत्वेनापि दृष्टार्थत्वनिर्व्वाहात्। एकपात्रपरिवेषितानां नानाजातीयानामन्नानां सकृद्बुद्धौ निवेशवन्नानापात्रपरिवेषितानामपि निवेशसम्भवात् सकृत्त्यागोपपत्तिः। एवञ्च परिकल्पनाङ्गानुरोधेन प्रधानावृत्तिर्न भविष्यति। एवं प्राप्त उच्यते। आपस्तम्बादिभिर्ब्राह्मणानामाहवनीयस्थानीयत्वाभिधानात् तत्प्राप्तिपर्य्यन्तस्तावद्गन्धादित्यागवदन्नत्यागः कार्य्यः। ते च पृथङ्निवेशिनाः पृथङ्निवेशितान्यन्नानि न सकृत् प्रापयितुं शक्यन्ते। प्राप्तीनां पृथग्भूतत्वात्। तस्मात् पृथक् त्याज्यान्यन्नानि। अगत्या च त्यागावृत्तिर्न दोषाय इत्येकस्मिन्नधिष्ठाने पुरूरवआर्द्रवसंज्ञकेभ्यो विश्वेभ्यो देवेभ्य इदमन्नं न ममेत्यादिप्रयोगैस्त्यागो विधेयः। अत्रैतेषु विचारेष्वेवमवस्थानामुद्देश इत्येतावत्यंशे तात्पर्य्यं। यत्पुनरेवम्भूतः प्रयोगोऽप्येवम्भूत इत्युपन्यस्तं तत्प्रयोगस्य विचारप्रयोजनभूतत्वाभिप्रायेण न साक्षाद्विचार्य्यत्वाभिप्रायेणेति। अतो देवतास्वरूपविचाराय प्रकृतिप्रकरण[1] मङ्गतिर्विचारणमिति। इति वैश्वदेविकदेवतानिर्णयः।

अथ विकिरभुगुच्छिष्टयोर्देवताः।

मनुविष्णू। असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम्।
उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः॥

(१) प्रवर्त्तितप्रकरण इति ग०।

हारीतः । अकृतदन्ता ये नाम मृता गर्भाद् विनिःसृताः ।
मृता ये चाप्यसंस्कारास्तेषां भूमौ प्रदीयते ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।
अन्नप्रकिरणं यत्तु मनुष्यैः क्रियते भुवि ।
तेन तृप्तिमुपायान्ति(१) ये पिशाचत्वमागताः ॥
ये चादन्ताः(२) कुले बालाः क्रियायोग्या ह्यसंस्कृताः ।
विपन्नास्तेऽन्नविकिरसम्मार्जनजलाशिनः ॥

मनुः । उच्छेषणं भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते ॥

वसिष्ठः । प्राक्संस्कारात् प्रमीतानां(३) संप्रेतानामिति(४) श्रुतिः ।
भागधेयं मनुः प्राह उच्छिष्टोच्छेषणे उभे ॥
उच्छेषणं भूमिगतं विकिरं लेपनोदकम्(५) ।
अनुप्रेतेषु विसृजेदप्रजानामनायुषाम् ॥

इति विकिरभुगुच्छिष्टभाग्देवताः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे देवतानिर्णयप्रकरणं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

(१) तृप्तिमथायान्तीति ख० ।
(२) ये वा दग्धा इति ग० ।
(३) प्राक्संस्कारप्रमीतानामिति ग० ।
(४) प्रवंशानमितीति ग० ।
(५) विकिरं लेपनोदकमिति ख० ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

श्राद्धदेशकथनप्रकरणम् ।

यत्पुण्याचरितप्रवाहसरलस्रोतस्विनीनिर्मित-
श्रीमत्तीर्थसमावगाहविगलत्पापोपतापो जनः ।
रामाङ्घ्रेरुपचीयते स सुकृती हेमाद्रिरुद्दारधीः
कर्त्तुं श्राद्धपदार्थनिर्णयमसौ यत्नं समालम्बते ॥

तदेवमुक्ते प्रकरणे श्रद्धया पित्रादिरूपदेवतोद्देशेन ब्राह्मणभोजनादि श्राद्धपदार्थ इत्येतत्सिद्धवत्कृत्योद्देश्यपित्रादिनिर्णयः कृतः । अथामुमेव श्राद्धशब्दार्थं विचार्य निर्णेतुं प्रकरणान्तरमारभ्यते । तत्र तावच्छ्राद्धनिर्वचनेन विचार्योऽर्थः प्रस्तूयते ।

वृहस्पतिस्मृतौ ।

संस्कृतं व्यञ्जनाढ्यञ्च पयोमधुघृतान्वितम् ।
श्रद्धया दीयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते ॥

नागरखण्डे ।

श्राद्धे श्रद्धा यतो मूलं तेन श्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ।
तस्मिन् प्रक्रियमाणे तु न किञ्चिद् व्यर्थतां व्रजेत् ॥

मूलमिति श्रेष्ठमङ्गं । तथाच कात्यायनकृते श्राद्धकल्पे । श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीतेति विहितं । न ह्यत्र श्रद्धानिमित्तत्वेन चोत्पद्यते, किन्तु यः श्राद्धं कुर्वीत स श्रद्धयान्वितः सन् कुर्वीतेति श्रद्धायाः श्राद्धाङ्गत्वमुच्यते । तथाच बार्हस्पत्यपाराशरेण तृतीया-

विभक्त्या श्राद्धविशेषणत्वेन श्रद्धोक्ता ।

देशे काले च पात्रे च विधिना हविषा च यत् ।
तिलैर्दर्भैश्च मन्त्रैश्च श्राद्धं स्यात् श्रद्धयान्वितम् ॥

अतएव मनुस्मृतौ श्रद्धायोगेन वैशिष्ट्यमुक्तम् ।

यद्यद्ददाति विधिवत सम्यक् श्रद्धासमन्वितः ।
तत्पितॄणाञ्च भवति परत्रानन्तमक्षयमिति ॥

नन्दिपुराणेऽपि ।

श्रद्धा पवित्रं सर्व्वेषां पवित्राणां प्रकीर्त्तितम् ।
श्रद्धैव धर्म्मः परमं पावनञ्चैव सर्व्वदा ॥
श्रद्धाभूतानि भूतानि पवित्राणि सदैव तु ।
श्रद्धा तु माता भूतानां श्रद्धा श्राद्धेषु शस्यते ॥

अतएव यमस्मृतौ श्रद्धाभावेन वैगुण्यमुक्तम् ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
अश्रद्धया कृतं दत्तं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

बौधायनोऽप्याह ।

श्रद्धया बोध्यते बुद्धिः श्रद्धया शाम्यते मनः ।
श्रद्धया प्राप्यते ब्रह्म श्रद्धा पापविमोचनी ।
तस्मादश्रद्दधानस्य हविर्नाश्नन्ति देवता इति ॥

ननु सर्व्वस्यापि सत्कर्म्मणः श्रद्धाङ्गं, तत् केन विशेषणास्यैव श्राद्धशब्दोऽयम् ।

तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

श्रद्धान्वितेन मनसा यद्यत् किञ्चित् समाचरेत्[१]।
तत्तदक्षफलं तस्य जायते लोकयोर्द्वयोः॥
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः।
देवश्रद्धा नरा देवाः कथिता देवभाजिनः॥
पितृश्रद्धाश्च पितरो दैत्यश्रद्धा दितेः सुताः।
पापश्रद्धास्तथा पापा विज्ञेया नरकङ्गमाः॥
तस्माच्छ्रद्धां समास्थाय धर्मं धर्मी समाचरेत्।
पुण्यं बहुफलं तस्य श्रद्धामास्थाय यत्कृतम्॥
श्रद्धा पवित्रं परमं हि लोके
श्रद्धा शरीरं पुरुषस्य चोत्तमम्।
श्रद्धां समास्थाय नरास्तु कृत्वा
पुण्यानि पुण्याङ्गतिमाप्नुवन्ति॥

वृहत्पाराशरे।

श्रद्धापूतं प्रदातव्यं पात्रे दानमयाचितम्।
याचितेऽपि हि दातव्यं पूतं स्वं श्रद्धया धनमिति॥

तदेवं सर्वस्यापि सत्कर्मणः श्रद्धारूपाङ्गयुक्तत्वात् कथमस्यैव श्राद्धशब्दो नामधेयमिति। उच्यते। त्रिविधा शब्दस्यार्थेषु वृत्तिः रूढ्या योगेन योगरूढ्या चेति। तत्र यः समुदायशक्त्या वर्त्तते स तत्र प्ररूढ इव भवतीति रूढ्या वर्त्तते। यस्त्ववयवशक्त्या यावद्योगं वर्त्तते स तु अवयवार्थयोगाद्वर्त्तत इति योगेन वर्त्तत इत्युच्यते। यस्त्ववयवशक्त्या

(१) समारभेदिति ग०।

वर्त्तमानोऽपि नियतप्रयोगात् यावत् योगं वर्त्तते स योगरूढ्या वर्त्तत इत्युच्यते। तथा च श्राद्धशब्दो योगरूढ्या वर्त्तत इत्यस्यैव नामधेयं। ननु विप्रतिषेधान्न योगरूढिर्घटते। यद्यवयवशक्त्या वर्त्तते न तर्हि समुदायशक्त्येति विप्रतिषेधः। सत्यं। अवयवशक्त्यैव वर्त्तमानः प्रयोगनियमात् सङ्कुचितावयवशक्तित्वेन नात्यन्तयोगपरतन्त्र इति रूढ्येव वर्त्तत इति गौणवादादविरोधः। केचित् पुनराहुः। प्रत्यक्षपरोक्षानिवृत्तियोगेनैव शब्दोऽर्थे वर्त्तते। यत्राविकृतैवावयवार्थे वर्त्तते। यथा निषादशब्दस्तत्रैव सोऽपि परोक्षया वृत्त्या वर्त्तत इत्युच्यते। तत्रायं श्राद्धशब्दः प्रत्यक्षया वृत्त्या श्रद्धायोगेन कर्म्मविशेषे वर्त्तते। किन्तु प्रयोगनियमात् सङ्कुचितावयवशक्तित्वान्नान्यत्र वर्त्तते। यथा गोशब्दो गच्छतीति गौरित्यनया व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तमानो यौगिकोऽपि न अश्वादिषु वर्त्तते एवं श्रद्धायोगात् प्रसिद्धः श्राद्धशब्दः कर्म्मणो नामधेयं। ननु कर्म्मण्यपि प्रसिद्धमानात् विधेयप्रवृत्त्यर्थत्वात् गुणविधित्वे च गुणांशे पुरुषप्रवृत्तिविशेषजनकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात् इत्याभिधानं भवेत। तदुक्तं।

प्रसिद्धेर्वैधवत्त्वेन प्रयोजनवशेन च।
अधिकत्वात् प्रवृत्तेश्च गुणरूप विधीयते इति॥

अत्रोच्यते। न तावत्कर्म्मणि गुणविधिः समभिव्याहृतकर्म्मविशेषाश्रुतेः। न च करोतिवाच्ये भावनामात्रे विधिः। सिद्धरूपस्य भावनाद्वारानन्वयात्। नापि फले गुणविधिः। आश्रयरूपकर्म्मानन्वितस्य फलान्वयासम्भवात्। प्रणयनाद्याश्रित एव हि गोदोहनादिः फले विधीयते। तन्न। नामधेयत्वेऽपि हि कस्य नामधेयमिति पर्य्यनुयोगसाम्यात्। नामापि हि न भावनामात्रस्य सम्मतम्। सर्व्वकर्म्मनाम

त्वापत्तेः । अथ "प्रमीतस्य पितुः पुत्रैः श्राद्धं देयं प्रयत्नतः । ये यजन्ति पितॄन् देवान् ब्राह्मणांश्च हुताशनान्" इत्यादि प्रकरणाम्नातवाक्यावगतस्य कर्मणोनामधेयं मन्यसे तदा तदवगत एव कर्म्मणि फले वायं गुणविधिरिति ममापि निःसरणसरणिः सुलभैव। श्रद्धायोगलक्षणं नाम प्रवृत्तिनिमित्तञ्च तुल्यमेव। "श्राद्धमामन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः" इत्यत्र द्रव्यसामानाधिकरण्यदर्शनाच्च गवादिवत् श्राद्धं देयमिति देयत्वावगमाच्च। न हि दानादिकर्मणो देयत्वं सम्भवति । लाक्षणिको द्रव्ये प्रयोग इति चेन्न । लक्षणायां प्रमाणाभावात् । वाक्यान्तरावगते च कर्म्मणि गुणे विधीयमाने न मत्वर्थलक्षणा। पदैकवाक्यत्वे हि सा न वाक्यैकवाक्यत्वे, नित्यनैमित्तिककाम्यादिव्यपदेशोऽपि चमसगोदोहनादिष्विव द्रव्येऽपि न विरुध्यते। तस्मान्नैतत् कर्म्मनामधेयमिति प्राप्त उच्यते। तदर्थशास्त्रान्तरसद्भावादग्निहोत्रपदवन्नामता। यथा हि यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोतीत्यादिना प्रकरणाम्नातेन शास्त्रान्तरेण विधितमितदेवताप्राप्तिः एवमत्रापि माष-यव-तिल-गोधूम-मांसादिद्रव्यं पित्रादिभ्यः श्रद्धया देयमित्यादिना श्राद्धशब्दविहितद्रव्यप्राप्तिरस्त्येव । प्रसिद्ध्यभावाच्च न गुणविधिः । प्रसिद्धेरेव हि सोमेनेत्यादिर्गुणविधिः । यत् पुनः क्वचित् श्राद्धशब्दस्यामशब्दसामानाधिकरण्यं तल्लक्षणावृत्त्या । देयत्वञ्च द्रव्यस्य लक्षणया द्रव्ये श्राद्धशब्दं प्रयुज्योक्तं। नित्यनैमित्तिकादिव्यपदेशस्य कर्म्मणि भूयसीं प्रसिद्धिं गतः स्वरसवृत्त्या न कर्मपक्षपातञ्जहाति। ननु सर्व्वत्र प्रधानकर्म्मणोयागादेः करणत्वान्नामत्वे श्राद्धमिति द्वितीयान्तता न स्यात्। उक्तं हि। विधाने चानुवादे च यागः करणमिष्यते इति।

उच्यते। यथा दार्वादिद्वैधीभावफलोद्देशप्रवृत्तायां परशूद्यमननिपतनात्मिकायां करणीभूतोऽपि परशुस्तद्दारुध्वंससंयोगविभागपरम्परारूपक्रियाफलभागित्वादनीप्सितकर्म्मभूतस्तथा स्वर्गादिफलोद्देशप्रवृत्तायां भावनायां करणीभूतोऽपि यद् यज्यादार्थस्तद्भावनानिर्वर्त्त्यत्वेन कर्म्मेत्यग्निहोत्रमित्यादिकं तदवस्थाविवक्षायां द्वितीयान्ततोपपद्यते। भावनास्वरूपनिर्वर्त्त्यस्य यागादेर्निर्व्वर्त्तकभावनायाः स्वर्गादिफलकलावस्थायां करणत्वमित्येकं प्रति कर्म्मत्वकरणत्वयोर्न विरोधः। स्वतः पूर्व्वापरीभूतस्य साध्यैकस्वभावस्य धात्वर्थस्यैव भावनारूपेण करोत्यर्थेन साक्षादन्वयः। सिद्धस्य द्रव्यादेर्भावनार्थद्वारेणेति व्यवहितत्वाज्जघन्य इति कर्म्मणो नामधेयं श्राद्धशब्दः। आपस्तम्बवचनादपि कर्म्मनामत्वमवगम्यते। अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म्म प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता इति। एवं स्थिते विचार्य्यते। किमिदं पिण्डदानस्य ब्राह्मणभोजनस्य वा केवलस्य नामधेयं उत प्रकृतानां पिण्डदानब्राह्मणभोजनाग्नौकरणरूपाणां कर्म्मणां समुदायस्येति। तत्र तावत् कर्कोपाध्यायः पिण्डदानस्यैव नामधेयमित्याह। तथा हि। प्रधानस्य हि इदं नामधेयमधिकारवाक्यगतत्वात्। पिण्डदानञ्च प्रधानतया अस्मिन् प्रकरणेऽवगम्यते। तथा च लिङ्गदर्शनं।

अपि नः स कुले भूयात् यो नो दद्यात्त्रयोदशीं।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च इति॥

अत्र खलु श्राद्धदेवतानां पितॄणां पिण्डविषये प्रार्थनातिशयदर्शनात् पिण्डदानं प्रधानमवगम्यते। महाभारते गयायां पिण्डे प्रदीयमाने पिण्डग्रहणाय पितॄणां हस्तोत्थानस्याभिधानाच्च। तथा श्राद्ध-

कर्त्तव्यतायां विवक्षायां स्मृतिषु पिण्डनिर्व्वपणस्य कर्त्तव्यतोक्ता "मद्द-पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्म्मतः। अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनि-र्व्वपणं सुतैः" इत्यादिना वचनेन ब्राह्मणभोजनासम्भवे पिण्डदानमात्र-विधानाच्च । तदेवमेतैर्लिङ्गदर्शनैः पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमादस्यैव श्राद्धशब्दो नामधेयमिति। ननु ब्राह्मणभोजनस्यापि पितृरूपप्रधान-देवताभिसम्बन्धात् प्राधान्यमस्त्येव । मैवं । भोजनस्य "यद्येकं भोज-येच्छ्राद्धे" इति वचनात् भोजनक्रियासामर्थ्याच्च साक्षात् ब्राह्मणसम्ब-न्धात् पित्रर्थत्वे प्रमाणाभावात्। नन्वेवं सति पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्यत्वाभिधानं स्यात्। न। श्राद्धार्थब्राह्मणार्थत्वेन तदुपपत्तेः । ननु पिण्डदानमात्रे श्राद्धशब्दार्थे पिण्डाभोजनेऽपि श्राद्धमनेन भुक्तमिति प्रयोगः कथं। लक्षणया श्राद्धाङ्गभूतभुज्यर्थ इति ब्रूमः। तत् सिद्धं पिण्डदानस्यैव नामधेयमिति। एतच्च क्वचित् प्रयोगे पिण्डदानानि-ष्पत्तौ प्रयोगे विघ्ने समुत्पन्ने सति पिण्डदानार्थं पुनर्ब्राह्मणभोजनाभ्या-वृत्तिः प्रधानार्थत्वादङ्गानां। अङ्गं हि तद्दानस्य ब्राह्मणभोजनादि। अन्ये त्वाहुः ब्राह्मणभोजनस्यैव प्रधानमिति तस्यैव श्राद्धशब्दो नामधेय-मिति। तथाचापस्तम्बसूत्रं । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म्म प्रोवाच प्रजानिः-श्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणास्त्वाहवनीयार्थे इति। आहवनी-यार्थं आहवनीयकार्य्ये प्रक्षिप्यमाणहविर्द्धारणलक्षणं वर्त्तते। न चा-भुञ्जानास्ते तत्कार्य्यं कर्त्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थात् ब्राह्मणभोजनपर्य्यन्तताऽस्य वाक्यस्य भवति। अतएव याज्ञवल्क्यः ।

ततो यथासुखं वाच्य भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति ।

तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकप्रयोज्यव्यापारविषयकस्य प्रयोजकव्यापारस्य

गौणाहवनीयप्राप्तिपर्य्यवसानत्वात् अधिगतहोमाभिधानस्य श्राद्धशब्दो नामधेयमिति विश्वरूप-मेधातिथि-वामदेव-प्रभृतीनां मतं । विहित-श्चायं व्यापारविशेषः फलसम्बन्धित्वेन श्राद्धप्रकरणे बह्वीष्वपि स्मृतिषु ।

एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्र्ये च भोजयेत् ।

पुष्कलं फलमाप्नोति तस्मात् यत्नेन भोजयेदिति ॥

शौनकस्मृतावपि ।

नवावरान् श्रोत्रियान् भोजयेदयुजो वेति ।

मनुस्मृतावपि ।

द्वौ दैवे पितृकार्य्ये[1] त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे इति ॥

तदेवं यजमाननिष्ठस्य ब्राह्मणभोजनाख्यस्य प्रयोजकव्यापारस्य श्राद्धशब्दो नामधेयं । यत्तु परिहारेण विश्वरूपादीनां मतमुपन्यस्तं प्रयोजकव्यापारात् विनाभूतत्वात् प्रयोज्यव्यापारस्य ब्राह्मणकर्त्तृकं प्रयोज्यव्यापाररूपमपि भोजनं श्राद्धशब्दवाच्यं। अतएव श्राद्धं भुक्त-मनेनेति श्राद्धशब्दस्य भुजिसामानाधिकरण्यं दृश्यते। तथा। एषा-मन्यतमो यस्य भुञ्जीत श्राद्धमर्चित इत्यादिनिर्देशश्च । अपिच। जीवत्पितृकश्राद्धे जीवद्भिः पिण्डदानाभावे क्रियते भोजनविधानं भोजनतदनुकूलव्यापारयोः प्राधान्यबोधकं। विप्रवद्वापि तच्छ्राद्धे स्वकं पितरमाशयेदिति। पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यादि । तदेतन्मतमयुक्तमिवावगम्यते। यतः प्रयोज्यव्यापारस्याधिकारिव्यापार-त्वाभावात्तस्य फलासम्बन्धे प्रधानत्वानुपपत्तौ कुतः प्रधानकर्म्माभिधा-

(१) पितृकर्म्मे इति ग० ।

यकश्राद्धशब्दाभिधेयत्वं । नन्वेवं तर्हि ऋत्विग्व्यापाराणामाग्नेयादीनां प्रधानत्वाभावे दर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न स्यात्। मैवं। यजमानव्यापारत्वेनैव विहितस्याग्नेयादेर्वाक्यान्तरविहितयजमानापादित-ऋत्विग्व्यापारनिर्वर्त्त्यत्वेऽपि यजमानभावनारूपव्यापारनिर्वर्त्त्यत्वात् प्रधानकर्माभिधायकदर्शपूर्णमासशब्दाभिधेयत्वं न विरुध्यते। भोजनस्य पुनरयजमानव्यापारनिर्वर्त्त्यस्य यजमानव्यापारत्वेऽभिधानात् यजमाननिर्वर्त्त्यभावनाव्याप्यत्वेऽपि न श्राद्धशब्दाभिधेयत्वं। यथा दानभावनाविषौ प्रतिग्रहस्य व्याप्यत्वाद्भावनान्तर्भावेऽपि न दानशब्दवाच्यत्वम्। अत्रापि हि स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्व्वकं परस्वत्वोत्पादनं दानशब्दार्थः। परस्वत्वापादनञ्च न प्रतिग्रहमनापाद्य सिध्यति। प्रतिग्रहेण हि परस्वत्वं निष्पद्यते। अतः प्रतिग्रहस्यापि दानभावनाव्याप्यत्वमस्त्येव। किन्तु यजमानव्यापारत्वेन विध्यभावादप्रधानत्वं। प्रतिग्रहे यजमाननियोगासम्भवात्। स्वव्यापारे हि पुरुषः कर्त्तृत्वेन नियुज्यत इति न्यायात्। न च प्रतिग्रहो यजमानव्यापार इति।

अथ श्राद्धदेशाः।

तत्र मनुः

शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्।
दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥
अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥

यमस्मृतौ।

दक्षिणाप्रवणं स्निग्धं विविक्तं शुभलक्षणम्।

शुचिं देशं परीक्ष्यातु गोमयेनोपलेपयेत् ॥
अगारेषु विविक्तेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ।
उपह्वरनितम्बेषु तथा पर्व्वतसानुषु ।
गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु ग्रहेषु च ॥

उपह्वरमत्र पर्व्वतान्तिकम् ।

पृथ्वीचन्द्रोदये विष्णुधर्मे ।

दक्षिणाप्रवणे देशे तीर्थादौ च गृहेऽपि वा ।
भूसंस्कारादिसंयुक्ते श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नत इति ॥

स्कान्दे ।

तुलसीकाननच्छाया यत्र यत्र भवेद्द्विज
तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे ॥

देवलोऽप्याह ।

श्राद्धस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती ।
कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च ॥
नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च ।
विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः ॥

शङ्खस्मृतावपि ।

गङ्गायमुनयोस्तीरे पयोष्ण्यमरकण्टके ।
नर्म्मदाबाहुदातीरे भृगुलिङ्गे हिमालये ॥
गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करे तथा ।

सन्निहत्यां गयायाञ्च दत्तमक्षयतां व्रजेत् ॥
अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
गयाशीर्षे वटे श्राद्धं यो नो दद्यात् समाहितः ॥
एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेदिति ॥

अथ निषिद्धदेशाः ।

पृथ्वीचन्द्रोदये स्कान्दे ।

त्रिशङ्कोर्व्वर्जयेद्देशं सर्व्वं द्वादशयोजनम् ।
उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन तु कीकटात् ॥
देशस्त्रैशङ्कवो नाम श्राद्धकर्म्मणि वर्ज्जितः ।

वायुपुराणे ।

कारस्कराः कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।
प्रणष्टाश्रमधर्म्माश्च देशा वर्ज्याः प्रयत्नत इति ॥

कारस्करो देशविशेषः । कीकटोमगधः ।

ब्रह्मपुराणे ।

परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄंस्तर्पयेज्जड़ः ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥

यमस्मृतौ

परकीयप्रदेशेषु पितॄणां निर्व्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म्म विहन्यते ॥
अटव्यः पर्व्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
सर्व्वाण्यस्वामिकान्याहुर्न हि तेषु परिग्रहः ॥

हतं कृमियुतं क्लिन्नं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकं ।
देशञ्चानिष्टशब्दञ्च वर्जयेच्छ्राद्धकर्म्मणि ॥

अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दमित्यर्थः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य सकलश्रीकरणाधिपतिपण्डित-
श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे
श्राद्धदेशकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

श्राद्धकालनिर्णयप्रकरणम् ।

नमेरोर्मेरोर्वा महिमहरणे धीरिकमिति-
र्हरोशश्रीरम्यप्रकृतिरहरीशप्रतिकृतिः ।
मनीषी हेमाद्रिर्गुणगरिमगम्भीरचरितः
करोतीह श्राद्धे हितविहितकालप्रकरणम् ॥

अथाधिकरणत्वेन तत्प्रयोगाङ्गत्वेन ब्राह्मणादेशानन्तरं श्राद्धकालोऽभिधीयते ।

गरुडपुराणे ।

विश्वं सृजत्यवत्यत्ति कालात्मैव जनार्दनः ।
अतोऽयं कालमेवेह परमं कारणं विदुः ॥
न हि कालमनाश्रित्य लोके वेदेऽपि कुत्रचित् ।
विधयः प्रतिषेधाश्च सम्भवन्ति विशाम्पते ॥
काल एव ततः साध्यसाधनं पुण्यपापयोः ।
तस्मात् कर्माणि पुण्येषु कुर्यात् कालेषु धार्मिकः ।
नाकाले विदुषा किञ्चित् कर्त्तव्यमिति निश्चयः ॥

पुण्येषु पुण्यसाधनत्वेनाम्नातेषु कालेषु कालावयवेषु । ननु मूर्त्तिनित्यत्वविभुत्वैर्हेतुभिर्निरवयवत्वात् कालस्य कथमवयवा इत्यत्राशङ्कापरिहारो देवीपुराणे ।

नित्यो विभुः स्मृतः कालो ह्यवयवास्तस्य हेतुजाः ।
निमित्तादिविशेषैः स लोके पुण्यफलप्रद इति ॥

अस्यार्थः । सत्यमस्य न सन्त्येवावयवाः स्वाभाविकाः यतोऽयं नित्यः ते चानित्यस्यैव भवन्ति । यतः सावयवं नामावयवजन्यं । जन्यञ्च विनाशादन्यद्विनश्यत्येव । नन्ववयवसमवेतमात्रं सावयवं न तु तज्जन्यं । नैवं । सामान्यस्यापि सावयवत्वप्रसङ्गात् । किञ्च कालस्यावयवास्तत्कार्यतया अवयविनमपेक्ष्य वाल्पपरिमाणा वक्तव्याः । तथा चास्य विभुत्वैककत्वयोर्हानिः । लिङ्गविशेषाच्च(१) अस्यैकत्वविभुत्वे कणादाक्षपादादिसम्मते स्मृतिपुराणादिप्रसिद्धे चेति । अतो न सन्त्यस्यावयवाः स्वाभाविकाः । तथाप्यौपाधिकाः सम्भवन्तीत्याह अवस्थास्य हेतुजा इति । अवस्थाः पूर्वाह्न-मध्याह्नापराह्ण-दिवस-क्षपा-पक्ष-मास-ऋत्वयन संवत्सरादिरूप-विभागात्मिकाः, हेतुः रविपरिस्पन्दप्रचयविशेषरूपोपाधिभेदः, तज्जाः तदवच्छेदनिबन्धनाः । ताश्चास्य नित्य-नैमित्तिक-काम्यकर्माङ्गत्वोपाधिभेदेन त्रिविधाः । अतोऽयं कालो नित्यो नैमित्तिकः काम्य इति त्रिधा व्यपदिश्यते । सोऽयमेवं त्रिधा विभक्तः पुण्यफलप्रद इति । अत्र शतपथश्रुतिः । वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः । ते देवा ऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्य्यतेऽर्द्धमासः स देवा योऽपक्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितरः पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवा अपराह्णः पितर इति(२) । अत्रोत्तरायणदक्षिणायनशुक्लकृष्णपक्षाहोरात्रपूर्वाह्णापराह्णविभागेन देवपितृसम्बन्धः कालस्योच्यते ।

हारीतोऽप्याह । "संवत्सरः प्रजापतिस्तस्योदगयनं, शुक्लोऽहः पूर्वाह्णश्च देवानां दक्षिणायनन्तामिस्रा रात्र्यपराह्णश्च तत पितॄणां

(१) लेखाविशेषाच्चेति क० ।
(२) काण्ड० २ प्रपा० १ अध्या० १. ३ ।

नान्यभावः तत्तद्भावादुभयथा इज्यन्ते व्यामिश्रत्वादहरहरयाण्यतो-दाहरन्ति। यस्येमे वर्त्मनी हव्यकव्ये वहतो देवा यस्याह्नं पितरोऽर्द्धं तथैव निमेषा ऋतवो यस्य मूलं तं वै यजन्तमम्तमियादिति ।

अस्यार्थः । योऽसौ प्रजापतिर्नाम देवताविशेषः श्रूयते स एवायं संवत्सरात्मकः कालः । तस्यैतस्य भागद्वयं भवति। तत्रोदगयनं शुक्लोऽहः पूर्व्वाह्ण इत्येकोभागः। उदगयनं सूर्य्योपभुज्यमानमकरादि-राशिषट्कोपलक्षितः कालः, शुक्लः पक्षः अमावास्योत्तरां प्रतिपदमारभ्य पौर्णमासीपर्य्यन्तः कालः । अहर्दिनं । पूर्व्वाह्णो द्विधाकृतस्याह्नः पूर्व्वभागः । तथा च स्कन्दपुराणे ।

आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततःपरमिति ।

आसूर्य्यादार्या। आवर्त्तनाच्छायायाः परिवर्त्तनं मर्य्यादीकृत्य यः कालः स पूर्व्वाह्णः । तदेतत् संवत्सरावयवजातं देवानां। अत्र दैवि-कानि कर्म्माणि कर्त्तव्यानीत्यर्थः। दक्षिणायनं तामिस्रो रात्रिश्चेति द्वितीयोभागः । दक्षिणायनं सूर्य्योपभुज्यमानकर्कटकादिराशिषट्कोप-लक्षितः कालः । तामिस्रः कृष्णपक्षः पौर्णमास्युत्तरां प्रतिपदमार-भ्यामावास्यापर्य्यन्तः कालः । रात्रिर्नैरन्तर्य्यव्यवहितसूर्य्यादर्शनावच्छिन्नः कालः। तदेतत् संवत्सरावयवजातं पितॄणां। अत्र पित्र्यं कर्म्म कर्त्तव्य-मित्यर्थः। एवं दैवत्वेन पित्र्यत्वेन च द्वैविध्यमेव कालस्य नान्यभावो नान्यरूपत्वं। कस्मादित्यात्र तत्तद्भावात्। यस्मात् संवत्सरातिरिक्त-कालाभावादेतावानेव सर्व्वः कालः। अतो दैवपित्र्यरूपपूर्व्वाह्णापराह्णा-त्मककालव्यामिश्रत्वाद्दैवपित्र्यरूपत्वेन देवाश्च पितरश्चोभयथा पूर्व्वाह्णा-पराह्णविभागेनाहरहः प्रतिदिनमिज्यन्ते त्यज्यमानस्य हव्यस्य कव्यस्य

चोद्दिष्टत्वं प्राप्यते[१]। यथासार्थस्य वेदं प्रथमवाक्यमिति संवादं दर्शयन्ति। अथाप्यवोदाहरन्तीति। अत्रास्मिन् विषये पूर्व्वे महर्षयः उदाहरन्ति पठन्ति चेत्यर्थः। यस्येमे वर्त्मनी इव्यकव्ये वहतः। यस्य संवत्सरात्मकस्य प्रजापतेर्देवान् पितृंश्च प्रति इव्यकव्ये वहतः। उत्तरायणदक्षिणायनात्मके देवयानपितृयाणात्मके वा द्वे वर्त्मनी द्वौ मार्गौ यस्माद्देवाश्चार्द्धं पितरः। यस्य च मूलं विशेषाः। विशेषः काष्ठाकलादयः मूलं अवयवरूपविनाशकाः इत्यर्थः। तथा यस्य ऋतवो मूलं। ऋतवः षट्। ते च श्रुतावुक्ताः। मधुश्च माधवश्च वार्षिकावृतू। शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतू। नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू। इषश्चोर्जश्च शारदावृतू। सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू। तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू। मधुश्च माधवश्च चैत्रश्च वैशाखश्च द्वौ मासौ वासन्तिकौ वसन्तमभ्यस्विनौ, ऋतू ऋत्ववयवौ। अनेन चैत्रवैशाखमासद्वयात्मको वसन्ताख्यऋतुर्भवतीत्युक्तं भवति। एवमुत्तरे ग्रीष्मादयः। त एते यस्य संवत्सरस्य मूलं तं संवत्सर प्राण यथाविभागं देवांश्च पितॄंश्च यजन्तं पुरुषमभृतं मोचादिफलाभिमुखेन दद्यात् प्रागच्छतीत्यर्थः। इति दैवपित्र्यविभागेन कालनिरूपणं।

अथ श्राद्धविशेषः

तत्र याज्ञवल्क्यः

अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयं।

द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिर्विषुवत्सूर्य्यसंक्रमः॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः।

(१) प्राप्यते इति क०।

श्राद्धं प्रति रुचिश्चैव श्राद्धकालाः प्रकीर्त्तिताः॥

अमावास्यादिकालाः स्वस्वप्रकरणे एकैकशो वक्ष्यन्ते। रुचिरिच्छा सा यदा श्राद्धानुष्ठानविषया भवति तदुपलक्षितोऽपि कालः श्राद्धाङ्गं भवति। अस्यानिमित्तत्वं पूर्व्वोक्तश्राद्धानिमित्तत्वनिराकरणन्यायेनैव निराकरणीयं। तत्रामावास्योच्यते। अमावास्या कृष्णपक्षस्य पञ्चदशी तिथिः। अस्यास्तु लक्षणं गोभिलेनोक्तं। यः परमो विप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्निकर्षः सामावास्येति। तत्रामावास्याशब्दनिर्व्वचनं शतपथश्रुतौ। ते देवा अब्रुवन्। न वा इममन्यत्सोमाद्धिनुयात्सोममेवास्मै सम्भरामेति तस्मै सोमं समभरन्नेष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः स यत्रैष एतां रात्रिं न पुरस्तान्न पश्चाद्ददृशे तदिमं लोकमागच्छति स इहैवापश्चौषधीश्च प्रविशति स वै देवानां वस्वन्नं ह्येषां तद्यदेष एतां रात्रिमिहामा वसति तस्मादमावास्या नामेति[1]। अत्र प्रथमवाक्ये वृत्रवधानन्तरं प्रोषितेन्द्रसमागमे देवानामुक्त वसनेन्द्रेण अमा सह निवासादमावास्येति। द्वितीयवाक्ये तु वसोः चन्द्रमसोऽस्यां रात्रावस्मिन् लोके निवासादमावास्येति द्विधा निर्वचनम्।

पद्मपुराणे।

अग्निष्वात्ता इति ख्याता यज्वानो यत्रसंस्थिताः।
अच्छोदा[2] नाम तेषान्तु मानसी कन्यका मता[3]॥

(१) काण्ड १. प्रपा ५. अध्या ६. ४ ५.

(२) अच्छोदा इति ग०।

(३) सतोति ख०।

तमथामावसुं नाम पितरं प्रोच्य साङ्गना ।
तत्र वरार्थिनी सङ्गं कुसुमायुधपीड़नात् ॥
योगाद्‌ भ्रष्टा तु तेनासौ व्यभिचारेण भामिनी ।
धरान्न स्पृशते पूर्वं पपाताथ भुवस्तले ॥
पिता चामावसुर्य्यस्मादिच्छाङ्कके न तां प्रति ।
धैर्य्येण तस्य सा लोके अमावास्येति विश्रुता ।
पितृणां वल्लभा यस्मात्तस्यात्तयकारिणी ॥

परमसंयमिपितृगणाभिमतब्रह्मचर्य्याप्रच्युतिहेतुभूतामावसुधैर्य्य-निर्व्वहणपतीतमहिमत्वादमावास्येत्युच्यते इत्येतदिति तात्पर्य्यं ।

स्कान्दे नागरखण्डे ।

अमा नाम कलारश्मिः सहस्रप्रमुखस्थितः ।
यस्यास्तु तेजसा सूर्य्यः प्रोक्तस्त्रैलोक्यदीपकः ॥
तस्मिन् विशति येनेन्दुरमावास्या ततः स्मृता ।
अक्षया धर्म्मकृत्ये सा पितृकृत्ये विशेषतः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अमा नाम कलारश्मिः सहस्रप्रमुखस्थितः ।
त्रैलोक्यदीपकः प्रोक्तश्चन्द्रलोके प्रतिष्ठितः ॥
यस्मात् सोमा विशत्यस्याममावास्या ततः स्मृता ।

मत्स्यवायुपुराणयोः ।

अमा वसेतां ऋक्षे तु यदा चन्द्रदिवाकरौ ।
एषा पञ्चदशी रात्रिरमावास्या ततस्तु सा ॥

अमा सह एकत्रेत्यर्थं ।

आश्रित्यताममावास्यां पश्यतस्तु समागतौ ।
अन्योन्यं चन्द्रसूर्य्यौ तौ यदा तद्दर्श उच्यते ॥

सा च द्विविधा । तथा च स्कन्दपुराणे ।

राका चानुमतिश्चैव पौर्णमासी द्विधा स्मृता ।
सिनीवाली कुहश्चैव अमावास्या द्विधैव तु ।

तयोश्च लक्षणं श्रुतौ । या पूर्वा पौर्णमासी सानुमतिर्योत्तरा सा राका, या पूर्व्वामावास्या सा सिनीवाली, योत्तरा सा कुहूरिति विज्ञायते । अत्र चतुर्दशीमिश्रा सिनीवालीत्युक्तं भवति । अस्याञ्च त्रिमुहूर्त्ताधिकचतुर्दशीमिश्रायां चन्द्रो भवतीति ज्योतिर्विद्वचनात् प्रायिकं चन्द्रोदयोपलक्षितेयमित्यभिप्रेत्याह व्यासः ।

दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूः स्मृता ।
सिनीवाली सदा पित्र्ये कुहूर्दैवे तु कर्मणीति ॥

अथानयोर्निर्वचनं पर्व्वसन्धिं प्रकृत्य ।

सिनीवालीप्रमाणस्तु क्षीणशेषो निशाकरः ।
अमावास्यां विशत्यर्कः सिनीवाली तथा स्मृता ॥

सिनी सिता अवसितेति यावत् । अल्पो बालो बाली । सिनीचासौ बाली च सिनीवाली तत्परिमाणः सिनीवालीप्रमाणः बालाग्रमात्र इत्यर्थः ।

कुहूरिति पिकेनोक्ते यावत्कालः समाप्यते ।
तत्कालसम्मिता ह्येषा अमावास्या कुहूः स्मृतेति ॥

कोकिलोच्चारितकुहूशब्दपरिमितपर्व्वसन्ध्युपलक्षितमहोरात्रं कुहूः । मित्यस्यायं श्राद्धकालः ।

तथा च विष्णुधर्म्मोत्तरे।

श्राद्धकालममावास्यां नित्यं पार्थिवसत्तम।

पौर्णमासीं तथा माघीं श्रावणीञ्च प्रचक्षत इति॥

मनुस्मृतावपि।

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकं॥

चन्द्रक्षयोऽमावास्या तस्यां श्राद्धं कुर्य्यात्। तत्रापि न सर्व्वस्यां वेलायां किं तर्हि पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञं कृत्वेत्यर्थः। विप्रग्रहणमुपलक्षणं। पिण्डान्वाहार्य्यकमिति श्राद्धस्य नामधेयं। मासश्चानुमासश्च तयोर्भवं मासानुमासिकं। मासानुमासशब्दो माससंगतां वीप्सामाचष्टे मासि मासि कर्त्तव्यमिति। अतश्च नित्यतासिद्धिः।

मार्कण्डेये।

कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युडुपक्षये।

तथाष्टकास्वप्यवश्यमिष्टकालं निबोध मे॥

उडुपश्चन्द्रः। इष्टकालं निबोध मे इत्येषा वक्ष्यमाणस्यैच्छिकस्य कालस्य प्रतिज्ञा।

ब्रह्मपुराणे।

श्राद्धं देयममावास्यां मासि मास्युडुपक्षये।

पौर्णमासीषु च श्राद्धं कर्त्तव्यं ऋक्षगोचरे॥

ऋक्षगोचरे मासनक्षत्रसंयोगे। अत्रापि वीप्सया नित्यत्वं।

विष्णुपुराणेऽपि।

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे इति।

अत्र काम्यान् कालानिति वक्ष्यमाणानां काम्यत्वं वदन् पूर्व्वोक्तानां नित्यत्वमनुमन्यते।

नागरखण्डे।

श्राद्धं चन्द्रक्षयेऽवश्यं सदा कार्य्यं विपश्चिता।
यदि वेच्छति स स्वर्गं सन्तानञ्च तथा नृप॥
शीतार्त्ता यद्वदिच्छन्ति वह्निं प्रावरणानि च।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति क्षुत्क्षामाश्चन्द्रसङ्क्षयं॥
दरिद्रोपहता यद्वद्धनं वाञ्छन्ति मानवाः।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति क्षुत्क्षामाश्चन्द्रसङ्क्षयं॥
यथा वृष्टिं प्रवाञ्छन्ति कर्षकाः शस्यवृद्धये।
तथामावास्यये प्रीताः प्रवाञ्छन्तीन्दुसङ्क्षयम्॥
यथाचक्रवाकश्च वाञ्छन्ति रविदर्शनम्।
पितरस्तद्वदिच्छन्ति श्राद्धं दर्शसमुद्भवम्॥
जलेनापि च यः श्राद्धं शाकेनापि करोति न।
दर्शाहे पितरस्तस्य यान्ति शापप्रदायिनः॥

तथा।

अमावास्यादिने प्राप्ते गृहद्वारं समाश्रिताः।
वायुभूताः प्रवाञ्छन्ति श्राद्धं पितृगणा नृणाम्॥
यावदस्तमयं भानोः क्षुत्पिपासासमाकुलाः।
ततश्चास्तं गते भानौ निराशा दुःखसंयुताः।
निःश्वस्य सुचिरं यान्ति गर्हयन्तः स्ववंशजमिति।

अस्यामावास्याश्राद्धस्यावश्यकत्वार्थमितिहासे ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

सम्राजो नृपः स्वर्गं तदा प्राप्य पुरूरवाः ।
शक्रेणाभ्यर्चितः काले विजहार यथासुखम् ॥
देवोद्यानेषु सर्व्वेषु उर्व्वश्या सहितस्तदा ।
नापवारयितुं[1] शक्यः कदाचिदपि पार्थिवः ॥
अमावास्याममावास्यां नियतं चन्द्रभास्करौ ।
द्रष्टुं याति महीपालस्त्वेकराशिगतौ सदा ॥
सहोर्वश्या तु पौत्रस्य यदा वसति चन्द्रमाः ।
तदा सुधारसं देवः स्वेहात् स्रवति मानवः ॥
सोमामृतरसं तच्च पिबन्ति पितरस्तदा ।
श्राद्धकालस्तदा प्रोक्ता नृणां नृपवरोत्तम ॥
तदा श्राद्धं हि यद्दत्तं सुधारसविमिश्रितम् ।
तदश्नन्ति महीपाल पितरो जलसन्निभाः ॥
अमावास्याममावास्यां तदा श्राद्धं प्रयत्नतः ।
कुरुष्व भूमिपश्रेष्ठ सर्व्वकामानवाप्स्यसि ॥
ये चान्येऽपि करिष्यन्ति तदा श्राद्धं नराधिप ।
तेषामायुर्यशः स्वर्गं दास्यन्ति प्रपितामहाः ॥
राज्यकामः स्वर्गकामः पुष्टिकामस्तथैव च ।
पितॄन् सन्तर्पयेच्छ्राद्धे चन्द्रसूर्य्यसमागमे ॥

---

(१) नापचारयितुमिति ख॰ ।

वसन्ति सततं राजन् पितरश्चन्द्रमण्डले।
तेषां मासमहोरात्रविभागं तत्र मे शृणु॥
कृष्णपक्षाष्टमीमध्ये तेषाम्रूद्यते रविः।
शुक्लाष्टम्यां तथैवास्तं तेषां याति दिवाकरः॥
अमावास्या सदा तेषां मध्याह्नो जायते नृप।
तस्मात् श्राद्धानि देयानि तस्मिन् काले प्रयत्नतः॥

अथास्यास्तिथेर्वारविशेषेण पुण्ययोगतमत्वमाह व्यासः।

अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी।
चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्॥

अमा अमावास्या।

शङ्खोऽपि।

अमावास्या तु सोमेन सप्तमी भानुना सह।
चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी॥
चतस्रस्तिथयस्त्वेतास्तु तुल्याः सूर्य्यग्रहणादिभिः।
सर्व्वमक्षयमत्रोक्तं स्नानदानजपादिकम॥

भूमिपुत्रो मङ्गलः। सोमपुत्रो बुधः।

अथ नक्षत्रयोगे पुण्यतमत्वं।

ब्रह्मपुराणे।

अमावास्यायां श्रवणं रक्षार्क्षं वैष्णवं यदा।
तदा पितृभ्यः श्राद्धन्तु दत्तमक्षय्यमुच्यते इति॥

विष्णुपुराणे।

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी ।
श्राद्धं पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम् ॥

मैत्रमनुराधानक्षत्रम् ।

अमावास्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे पुनर्वसौ ।
द्वादशाब्दां तदा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

रौद्रमार्द्रानक्षत्रम् ।

वासवाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छताम् ।
वारुणेनाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥

वासवं वसुदैवत्यं धनिष्ठानक्षत्रम् । अजैकपादर्क्षं पूर्वभाद्रपदा नक्षत्रम् । वारुणं शतभिषानक्षत्रम् ।

माघासिते पञ्चदशी कदाचित्
उपैति योगं यदि वारुणेन ।
ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥
काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्
भवेत्तु भूपाल तदा पितृभ्यः ।
दत्तं जलान्नञ्च ददाति तृप्तिं
वर्षायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैः ॥

तस्मिन् काले माघे मासि असितपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

तत्रैव चेत् भाद्रपदास्तु पूर्वा
काले तदा यत् क्रियते पितृभ्यः ।
श्राद्धं परां तृप्तिमुपेत्य ते च

युगं समयं पितरः स्वपन्तीति ॥

तत्रैव तस्यां माघपञ्चदश्यामित्यर्थः ।

अथामावास्याद्वैधनिर्णयः ।

तथाह कात्यायनः ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयेंऽशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

अत्र त्रिधाविभक्तस्य वासरस्य तृतीयेंऽशे। इन्दुक्षयस्तु कदा भवतीत्यपेक्षायां स एवाह ।

अष्टमेंऽशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमेंऽशे तु पुनः किल भवेदणुः ॥

इह खलु पञ्चाङ्गविदो राशिचिंशांशैर्द्वादशभिर्द्वादशभिश्चन्द्रमसः सूर्य्येण सं.कर्षे विप्रकर्षे वा एकैका तिथिर्भवतीति वर्णयन्ति। अतश्चतुर्दशी वामावास्या वा द्वादशांशैर्भवति। तत्र चतुर्दश्यष्टमांशान्ते चन्द्रः क्षीयते। अमावास्याष्टमांशान्ते चाणुर्भूत्वा पुनर्जायते। किलशब्दोऽत्र ज्योतिषिकैः किलैतद्व्याख्यातमिति। एतमर्थमाह शतपथश्रुतिः। स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय एव पञ्चदशकलाः। ध्रुवैवास्य षोडशी कला सा रात्रिभिरेव च पूर्य्यते न च क्षीयते। सोमः अमावास्यां रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्व्वमिदं प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते। तस्मादेतां रात्रिं प्राणभृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलासस्यैतस्या एव देवताया अपचित्या इति । अत्रायमाशयः। षोडशकलस्यास्य चन्द्ररूपस्य प्रजापतेः कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य चतुर्दश्यन्तासु तिथिषु क्रमादेकैककलाक्षयेण चतुर्दशकलाः क्षीणा भवन्ति। चतुर्दशी-

तृतीयांशे तु पञ्चदश्यपि कला क्षीयते । ततोऽमावास्यायां ध्रुवया अविनश्वरया षोडशकलया भूर्लोकमागत्य सर्व्वं प्राणिजातं संविशति । अमावास्यातृतीयांशे तु तयैव षोडश्या कलया दिवमारुह्य पुनः प्रादुर्भवतीति । अमावास्याविशेषे चन्द्रक्षयस्य कालमाह कात्यायन एव ।

आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमस्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥
अत्रेन्दुराद्ये(१) प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न
मेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति ॥

अस्यार्थः । वृषस्थे चन्द्रे ज्यैष्ठस्यामावास्यान्ते वृश्चिकस्थे च आग्रहायण्यमावास्यान्ते च चन्द्रस्य परमोच्चनीचस्थाने तद्वशाच्चन्द्रस्य गतिवैलक्षण्यात् यदन्यास्वमावास्यास्वष्टमे प्रहरेऽस्य क्षयं तदनयोरमावास्ययोः प्रथम एव भवतीति । ये तु चन्द्रादर्शन एव पिण्डपितृयज्ञादिकं मन्यन्ते तन्मिन्नतयेऽपि तान्निराकर्तुं कदाचित् तृतीयायामपि चन्द्रादर्शनं दर्शयति ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च यत्र
तस्मिन् तृतीयापरतो न दृश्यते(२) ।
एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

(१) अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठेदिति ग० ।
(२) तृतीयया परिदृश्योनोपजायते इति ग० ।

अस्यार्थः। यस्यो मासः यस्मिन्नब्दे द्वादशाधिको भवति तस्मिन्नब्दे मलमासानन्तरतृतीयाया अपरस्यां तृतीयायां चन्द्रो न दृश्यते। न चैतावता चन्द्रादर्शनविहितः पिण्डपितृयज्ञस्तत्र क्रियते। अतश्चन्द्र-चारं विदित्वा तस्मिन् चीणेऽपि चतुर्दशीमिश्रायाममावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञादि कुर्य्यादिति। अतश्चतुर्दश्यन्तेऽपि पिण्डान्वाहा-र्य्यकार्थो निर्व्वापः कर्त्तव्य इति स्थितिः। पूर्व्वपक्षमवतारयन्ति। नैतदस्ति चतुर्दश्यन्ते निर्व्वाप इति पिण्डपितृयज्ञानन्तरं विहितं। पिण्डपितृयज्ञश्चामावास्यायामपराह्णे विहितः। अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनात्। यत्तु मतं। औपव-सथ्यदिनोपलक्षणार्थोऽमावास्याशब्द इति। तन्न। लक्षणायां प्रमाणा-भावात्। विश्वावन्याय्यत्वाच्चास्याः। या तु श्रुतिः। तस्मात् पूर्व्वेद्युः पितृभ्यः क्रियत उत्तरमहर्देवान् यजति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निक्रीय यजमानः प्रतनुत इति तथाग्न्यन्वाधानं प्रकृत्यापराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारवचनम्। तदेतद्यस्मिन्नौपवसथ्येऽहन्यपराह्णे अमावास्यास्ति तद्विषयमिति कृत्वा न पूर्व्वदिनमात्रपरं सल्लक्षणायां प्रमाणं भवितुमर्हति। अन्ये तु पूर्व्वपक्षयन्ति। चन्द्रोदयोपलक्षितदिना-न्तर्गतायाममावास्यायामपि पिण्डान्वाहार्य्यकं न कर्त्तव्यं। तस्य पिण्ड-पितृयज्ञानन्तरं विहितत्वात्। पिण्डपितृयज्ञश्च चन्द्रादर्शनवत्याममावा-स्यायां विहितः। तथा च श्रुतिः। यदेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्दृश्येऽथैभ्यो ददातीति[१]। सूत्रकारवचनं। यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः पितृयज्ञं कुर्वत इति। नाचादर्शनं चयोपलक्षणपरं। चीणे राजनीत्यस्यादर्शनेऽ-

(१) आश्व० २। प्रपा० १। अध्या० ४—२। ७।

ष्यनतिक्रमात् । न च क्रमो विवक्षितः, प्रमाणाभावात् । अथ मतं । यदैकस्मिन् दिने द्वयं तदायं क्रमो नान्यदेति । यदा चोपवसथ्य एव चन्द्रादर्शनं तदैकस्मिन् दिने द्वयमन्यदा पिण्डपितृयज्ञं यजनीयदिनं प्रकृत्य कुरुत इति । तन्न । तदायुत्कर्षन्यायेनान्वाहार्य्यकस्याप्युत्कर्षात् । यत्तु लौगाक्षिवचनं ।

सिनीवाल्यां द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।
स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्य्या तथा चानग्निकैर्द्विजैरिति ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्य्यकान्यपितृकार्य्यविषयम् । अत्रेदमुच्यते । चतुर्दश्यन्ते न निर्वाप इति । तदयुक्तं । यतश्छन्दोगपरिशिष्टे पिण्डपितृयज्ञं प्रकृत्याह कात्यायनः ।

यथोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेदिति ॥

यच्च दृश्यमानेऽपि चन्द्रे पिण्डपितृयज्ञं कुर्य्यादितिश्रुतावुक्तं तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अतोऽमावास्यां प्रतीक्षेत चतुर्दश्यन्ते एव एषां निर्वपेदिति । अनेन चन्द्रदर्शनदिने पितृयज्ञः श्रुत्यनुगृहीत एवेति च दर्शितम् । अदर्शनश्रुतेः क्षयोपलक्षणत्वमाह स एव ।

यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत् क्षयापेक्षया[१] ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपीति ॥

यच्चान्यत् पूर्व्वपक्षितं । चन्द्रोदयोपलक्षितदिनात्मकगताममावास्यायामपि न पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्य्यक इति । तदपि यच्चोक्तं

(१) अनवापेक्षयेति ख० ।

दृश्यमानेऽपीत्यादिना कात्यायनवचनेन निराकृतमेव। दृश्यमानेऽप्य-नेन गोभिलवचनेन हारीतेनापि निराकृतम्। "यस्यां सन्ध्यागतः सोमो मृणालमिव दृश्यते। अपराह्णे चयस्तस्यां पिण्डानां करणं ध्रुवमिति" निर्देशः पिण्डपितृयज्ञं नातिवर्त्तितुमीहते।
पुनः कात्यायनः।

यदा चतुर्दशीयामन्तुरीयमनुपूरयेत्।
अमावास्या चीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यत इति॥

किञ्च। यज्ञनीयदिनात् पूर्व्वदिने हि पिण्डपितृयज्ञश्राद्धे वि-हिते तस्मात् पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः क्रियत इति। यदा च प्रतिपद्दिने पूर्व्वाह्णेऽथवा मध्याह्नेऽमावास्या समाप्यते तदा तदहरेव याग इति पूर्व्वस्यां चन्द्रोदयवत्यां। एवं पिण्डपितृयज्ञादि। सिनीवाली द्विजैः कार्य्या साग्निकैः पितृकर्म्मणीत्यस्य पिण्डान्वाहार्य्यकार्य्यव्यतिरिक्तविषयत्वे प्रमाणाभावाच्चेति। तदेवममावास्याद्वैधे सिनीवाल्यां श्राद्धमिति सिद्धम्। अस्यापवादो बौधायनेनोक्तः।

मध्याह्नात् परतो यत्र चतुर्दश्यनुवर्त्तते।
सिनीवाली तु सा ज्ञेया पितृकार्य्ये तु निष्फलेति॥

वृहस्पतिरप्याह।

मध्याह्नाद्या त्वमावास्या परस्तात्संप्रवर्त्तते।
भूतविद्धा तु सा ज्ञेया न सा पञ्चदशी भवेत्॥

मनुश्च।

भूतविद्धाममावास्यां मोहादज्ञानतोऽपि वा।
श्राद्धकर्म्माणि ये कुर्य्युस्तेषामायुः प्रहीयते॥

इत्येतत् कार्ष्णाजिनिवचनमपराह्णप्रविष्टचतुर्दशीविद्धसिनीवाली-विषयमेव व्याख्येयं। अनेनाभिप्रायेणाह वृद्धमनुः।

यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्तामुपासते।
तिथिस्तेभ्यो यतोदत्तस्त्वपराह्णः स्वयम्भुवेति ॥

अनेनापराह्णव्यापिनी चेत् सिनीवाली तर्ह्येव सा ग्राह्या अन्यदा तु कुह्वेव ग्राह्येत्युक्तं भवति।

तदाह हारीतः।

अपराह्णः पितृणान्तु या पराह्णानुयायिनी।
सा ग्राह्या पितृकार्य्ये तु न पूर्व्वास्तानुयायिनी ॥

एवमपराह्णव्यापिन्याः सिनीवाल्याः पितृकार्य्यार्थं ग्रहणे सिद्धे पूर्व्वाह्णव्यापिन्याश्चापराह्णव्यापकत्वेऽप्यावश्यकत्वात् सिद्धे तस्या अपि ग्रहणे पुण्यतमत्वं प्रतिपादयितुमाह बोधायनः।

घटिकैकाप्यमावास्या पूर्व्वाह्णव्यापिनी यदि।
भूतविद्धैव सा कार्य्या पित्र्ये कर्म्मणि सर्व्वदेति ॥

अमुमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह जाबालः।

प्रतिपत्स्वप्यमावास्या पूर्व्वाह्णव्यापिनी यदि।
भूतविद्धैव सा कार्य्या पित्र्ये कर्म्मणि सर्व्वदेति ॥

पूर्व्वदिने पूर्व्वाह्ण एव प्रवृत्ता परदिने पूर्व्वाह्ण एव समाप्यते तदा सिनीवाल्येव कर्त्तव्या इत्यर्थः।

यत्तु हारीतवचनं।

तुलामकरमीनेषु कन्यायां मिथुने तथा।
भूतविद्धाप्यमावास्या पूज्या भवति यत्नत इति ॥

तत् शैतोपवासादिविषयमिति मन्यन्ते। अथ यत्रोक्तसिनीवाली-परित्यागेन कुहूग्रहणपराणि दृश्यन्ते तत्र कैश्चिन्निबन्धकारैर्हारीत-नाम्ना वचनं लिखितं।

पूर्व्वाह्णे चेदमावास्यापराह्णेन भवेद्यदि ।
प्रतिपद्यपि कर्त्तव्यं श्राद्धं श्राद्धविदो विदुरिति ॥

अत्र हरिहरेणोक्तं । अनिर्ज्ञातमूलमिदं वचनं परस्परव्याहत-पदोपबन्धञ्चेति । तथाहि पूर्व्वाह्णे चेदित्येतावत् प्रतिपद्दिनविषयं । पूर्व्वाह्णश्च दिवसस्य तृतीयभागो वा पूर्व्वार्द्धं वा । एवं च सति सर्व्वथा कस्मिंश्चिदपराह्णे न भवेदित्येतन्न युज्यते प्रतिपद्दिने पूर्व्वाह्णमात्राव-स्थितायाश्चतुर्दशीदिनेऽपराह्णसम्बन्धावश्यकत्वात् । षट्घटिकाधिकस्य तिथिह्रासस्याभावात्। अथ यदि प्रतिपद्दिनापराह्ण एव न भवेदित्यु-च्यते तर्हि पूर्व्वाह्णे चेदित्यनर्थकं स्यात्। अथ यदि पूर्व्वाह्णशब्दस्य मुख्यार्थमभ्युपेत्य कश्चिदविरुद्धोऽर्थः कल्प्यते तदा स्मृतिमहार्णवे तु कल्पितः ।

तथाहि । तिथिवृद्धौ प्रतिपद्युक्तायाममावास्यायां श्राद्धमुक्तं । तच्च पितृयज्ञं निर्व्वर्त्त्येत्यादिना पिण्डपितृयज्ञानन्तरमेव मनुना विहितं। पिण्डपितृयज्ञश्चाहृत्य श्रुत्यापराह्णे विहितो नान्यथा कर्त्तुं शक्यः। तस्य च तिथेरेककालत्वाच्चैव सकलापराह्णव्यापावमावास्या-श्राद्धस्य का गतिरित्यत उक्तं पूर्व्वाह्ण इति नापराह्णे कृतम् इत्यर्थः। तदा प्रतिपद्यपि पिण्डान्वाहार्य्यकं कर्त्तव्यमिति। स्मृतिचन्द्रिकाका-रस्त्वाह।

यत्र पूर्व्वेद्युरपराह्णे दर्शनामसम्भवेन पिण्डपितृयज्ञोत्कर्षस्तत्र प्रतिपदि

पिण्डपितृयज्ञविधानार्थमिति। इदन्तु व्याख्यानमपरिस्फुटार्थं मन्दक्रमेत्युपेक्ष्यते। अथान्यान्यपि हरिहरेण कुण्डपहरणपराणैर्वानिर्ज्ञातकर्तृत्वेन महार्णवलिखितत्वेन चापाम्लभ्य कैश्चिदानीत्युक्तोपन्यस्तानि।

अरुणोदयवेलायाममावास्या यदा भवेत्।
स कालः परमो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयं ॥
घटिकैका त्वमावास्या प्रतिपत्सु न चेत् तदा।
भूतविद्धा तु सा कार्य्या दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥
मुहूर्त्तमप्यमावास्या प्रतिपद्यपि चेद्भवेत।
तदा तदन्तमं ज्ञेयं पर्व्वशेषन्तु पर्व्ववदिति ॥

अत्रारुणोदयवेलायामित्येतत्सामान्यप्रवृत्तं विशेषोक्तिप्रवृत्तवाधायामसर्थं। अतः कस्मिंश्चित्कालादुविशेष प्रवर्त्तते। पित्र्यं कर्मणादमस्तु। एवमन्यदपि मुहूर्त्तमप्यमावास्येत्येतत् तुलापुरुषादिदानविषयम्। अथवा त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्व्वा दर्शा च बह्वृचैः।
कुहूरध्वर्युभिः कार्य्या यथेष्टं सामगायिभिः ॥
इत्येतद्वचनानुसारिणी व्यवस्थास्तु।

अथ कुतपव्याप्तिप्रयुक्तपूर्व्वापरामावास्याग्रहणपराणि।
तत्र हारीतः।

भूतविद्धाप्यमावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा।
पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतपकालिकीति ॥

स्मृत्यन्तरेऽपि।

मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्व्वापरापि वा।
तदहः कर्म्म कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति ॥

आह प्रचेताः।

सिनीवाली कुहूश्चैव श्रयुक्ते श्राद्धकर्मणि।
स्यातां न चेत्तु मध्याह्ने(१) श्राद्धादि स्यात् कथं तदा॥
तिथिक्षये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूर्मता।
साम्येति च कुहूर्ज्ञेया वेद-वेदाङ्ग-वेदिभिरिति॥

अत्र श्राद्धाङ्गत्वेन कुतपोऽपराह्णश्च विहितः।

तत्र येऽपराह्णमाद्रियन्ते यत्र पिण्डपितृयज्ञपिण्डान्वाहार्य्यकादिकं विशेषतोऽपराह्णे विहितं ते च तत्रापराह्णव्याप्तिं पुरस्कृत्य सिनीवाल्यां कुह्वां वा श्राद्धं कुर्य्युः। ये तु कुतपमाद्रियन्तेऽनग्निकादयः यत्र विशेषतः कुतपविहितमेकोद्दिष्टमामश्राद्धादि ते तत्र कुतपव्याप्तिं पुरस्कृत्य पूर्व्वस्यां परस्यां वा अमावास्यायां श्राद्धं कुर्य्युः। तदा विहितकालसमुच्चयो लभ्यते। तथा च स्मृतिः।

कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः।
तया कर्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धौ न कारणमिति॥

अत्र येऽन्येऽपि केचन सिनीवालीनिषेधास्ते तिथिवृद्धिविषयत्वेनानग्निकविषयत्वेनापराह्णव्याप्तिराहित्यविषयत्वेन दानादिविषयत्वेनापवादत्वेनोपसंहारत्वेन कल्पसूत्रविभागेन वा सति सम्भवे व्याख्येयाः। कुहूविधयोऽप्येवं न तु सहसा विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पोऽभ्युपेयः।

श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ।
स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक् पृथक्॥

इत्यमावास्यानिरूपणं।

---

(१) स्यातां यदि न मध्याह्ने इति म०।

अथाष्टकाः ।

अष्टकाशब्देन मार्गशीर्षादिमासचतुष्टयापरपक्षाष्टम्यः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इति शौनकस्मरणात् । केषाञ्चिन्मते तिस्र एवाष्टकास्तिस्रश्चान्वष्टकाः ।

तथा च विष्णुः ।

अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका इति । अष्टकानामनु पश्चाद्भवन्तीत्यन्वष्टकाः । अष्टकानामुपरितना नवम्यः ।

कूर्म्मपुराणे ।

अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु त्रिषु ।
तिस्रश्चान्वष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथेति ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

अग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथेति ।

अथ पूर्व्वोक्ताष्टकाचतुष्टयव्यतिरिक्तापि भाद्रपदापरपक्षेऽष्टका । तस्या इतिहासपूर्व्वकमुत्पत्तिः प्रशंसा चोच्यते ।

पद्मपुराणे ।

अग्निष्वात्ता इति ख्याता यज्वानो यत्र माश्रिता ।
अच्छोदा नाम तेषान्तु मानसी कन्यका मता[1] ।
तमथामावसुं नाम पितरं वीक्ष्य साङ्गना ।
वव्रे वरार्थिना सङ्गं कुसुमायुधपीडिता[2] ॥
योगाद्भ्रष्टा तु तेनाथ व्यभिचारेण भामिनी ।
धरान्न स्पृशते पूर्व्वं पपाताथ भुवस्तले ॥

---

(१) नदीति ख० ।

(२) कुसुमायुधपीडितेति ग० ।

अच्छोदाधोमुखी दीना लज्जिता तपसः चयात् ।
सा पितॄन् प्रार्थयामास पुनरात्मसमृद्धये ॥
विलप्यमाना पितृभिरिदमुक्ता तपस्विनी ।
इदमूचुर्महाभागाः प्रसादं शुभया गिरा ॥
अष्टाविंशे भवित्री तु द्वापरे मत्स्ययोनिजा ।
नाम्ना सत्यवती ख्याता व्यासस्य जननी शुभा ॥
व्यतिक्रमात् पितॄणां त्वं कष्टं कुलमवाप्स्यसि ।
तस्माद्राज्ञो वसोः कन्या त्वमवश्यं भविष्यसि ॥
प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलोके भविष्यसि ।
आयुरारोग्यदा नित्यं सर्व्वकामफलप्रदा ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्म्मणि पूजितम् ।
काम्यनैमित्तिकाजस्रश्राद्धकर्म्मविधायिभिः ॥
पुत्रदा धर्म्ममूलं(१) स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।
कृष्णपक्षे विशिष्टा(२) हि पूर्व्वा चैन्द्री उदाहृता(३) ॥
प्राजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदैविकी(४) ।
आद्यापूपैः सदा कार्य्या मांसैरन्या भवेत्तदा ॥
शाकैः कार्य्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।

---

(१) पित्र्यदानाय मूले इति ग० ।
(२) वरिष्ठा इति ग० ।
(३) विभाव्यते इति ख० ।
(४) वैश्वदेविकीति ग० ।

अष्टका च पितॄणां वै नित्यमेव विधीयते ॥
या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तासु कुर्य्याद्विशेषतः ।
तासु श्राद्धं बुधः कुर्य्यात् सर्व्वस्वेनापि नित्यशः ॥
परत्रेह च सर्व्वेषु नित्यमेव सुखी भवेत् ।
पूजकानां सदोत्कर्षो नास्तिकानामधोगतिः ॥
पितरः सर्व्वकालेषु तिथिकालेषु देवताः ।
सर्व्वे पुरुषमायान्ति निपानमिव[1] धेनवः ॥
यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाभिरपूजिताः ।
मोघस्तस्य भवेल्लोको लभ्यश्चास्य विनश्यति ।
देवांस्तु दायिनो यान्ति तिर्य्यग्गच्छन्त्यदायिनः ॥

अत्र चतुर्थी फाल्गुनकृष्णपक्षाष्टमी "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाष्टमी" इति शौनकस्मरणात्। पौषमासकृष्णाष्टमीमारभ्य तिस्रोऽष्टका इत्येतन्मतपरिग्रहे चतुर्थी भाद्रपदापरपक्षाष्टमीसन्निहिता दर्शिता पद्मपुराणे इतिहाससानुसारात् ।
ब्रह्मपुराणे च ।

चतसृष्वष्टकासु क्रमेणाधिदेवतानिरूपणे पितृतर्पणद्रव्यनिरूपणे च भाद्रपदापरपक्षाष्टम्या ग्रहणात् ।

ऐन्द्राग्नु प्रथमायाञ्च शाकैः सन्तर्पयेत् पितॄन् ।
प्राजापत्या द्वितीया स्यान्मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूपैश्च यथाक्रमं ।
वर्षासु मध्ये शाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्व्वदेति ॥

(१) निपानस्येवेति ग० ।

अत्र शाकमांसापूपशब्दाः श्राद्धे विहितस्य सर्व्वस्यापि भोज्यस्य तत्तद्द्रव्यप्रधानत्वप्रतिपादनपराः न तु द्रव्यान्तरनिवृत्तिपराः। यतो विधेरेकविध्यन्तराबाधेनैव तावद्गतिं न्याय्यां मन्यन्ते। किमु बहुतरविध्यन्तराबाधेन दृष्टाविरोधेन च। दृष्टं हि शाकप्रधानस्य भोज्यस्य तर्पकत्वं न तु केवलस्य शाकस्येति।

आह वशिष्ठः।

"श्रावण्याग्रहायण्योश्चाष्टकासु पितृभ्यो दद्यात्"। अष्टकान्वष्टकास्वपि चावश्यकमेव श्राद्धं।

यदाह पितामहः।

अमावास्याव्यतीपात-पौर्णमास्यष्टकासु च।
विद्वान् श्राद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति॥

वायुपुराणे तिर्य्यग्गच्छन्त्यदायिन इत्यष्टकाश्राद्धमकुर्व्वाणस्य तिर्य्यग्योनिप्राप्तिरूपानिष्टाभिधानाच्च। विष्णुना अमावास्यास्तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाः माघीप्रौष्ठपद्यूर्द्धं कृष्णत्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेत्यनुक्रम्योक्तं।

एतांश्च श्राद्धकालान्वै नित्यानाह प्रजापतिरिति।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

श्राद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिवसत्तम।
पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम॥
प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी।
आग्रहायण्यतिक्रान्तौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा॥
शाकैश्च प्रथमा कार्य्या मांसैश्च तदनन्तरा।

तृतीया च तथापूपैर्नित्यमेव विजानता ॥
एतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेष्वकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति ॥

देवलः ।

मनुना श्राद्धकल्पोऽयं मानवः समुदाहृतः ।
बहुपिण्डाष्टका तु स्यादेकपिण्डा तु नाष्टकेति ॥

अत्र बहुपिण्डैकपिण्डशब्दौ पार्व्वणैकोद्दिष्टविधिनिर्देशपरौ ।

ब्रह्मपुराणे ।

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकासु वै ।
अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्व्वं तदिष्यत इति ॥

अत्र स्मृतिः ।

अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा ।
मातृश्राद्धं पृथक् कुर्य्यादन्यत्र पतिना सहेति ॥

शङ्खस्मृतिः ।

अन्वष्टका तथा मातुः श्राद्धञ्चैव मृताहनि ।
एकोद्दिष्टं तथा मुक्त्वा स्त्रीषु नान्यत् पृथग्भवेदिति ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे चास्मिन् मातृश्राद्धे कर्षूविधिरुक्तः ।

अन्वष्टकासु च स्त्रीणां श्राद्धं कार्य्यं तथैव च[१] ।
अष्टकाविधिना कृत्वा क्रमेणैतास् पञ्चकं ॥
मात्रे राजन् पितामह्यै श्राद्धं कार्य्यं यथाविधि ।
तथैव प्रपितामह्यै वैश्वदेवपुरःसरम् ॥

---

(१) तथाविधीति ग० ।

पिण्डनिर्व्वपणं कार्य्यं तस्यैव पितृवन्नृप ।
भुक्तवत्सु तु विप्रेषु तत्र कार्य्यं(१) निबोध मे ॥
प्रादेशमात्रा राजेन्द्र चतुरङ्गुलमायताः ।
तावदेव समुत्सेधाः षट्कर्षूस्तत्र कारयेत् ॥
प्रत्येकं कर्षूमूले तु परिस्तीर्य्य कुशाग्रमं ॥
अग्नीसोमयमानाञ्च यागं कृत्वा यथा पुरा ।
कर्षूत्रितयमूले तु पुरुषाणान्तु कारयेत् ॥
पितृनिर्व्वपणं प्राग्वदेकैकस्मिन यथाविधि ।
कर्षूणां त्रितयं तत्र स्त्रीणामार्भ्यां प्रपूरयेत् ॥
कर्षूत्रितयमूले च स्त्रीणां निर्व्वपणं भवेत् ।
दध्ना मांसेन पयसा कर्षूणाञ्चैव पूरणं ॥
अन्नोदकविमिश्रेण कार्य्यं मनुजपुङ्गव ।
भवतीभ्यो भवत्वेतदक्षय्यमिति न त्यजेत् ॥

इत्यष्टकानिरूपणं ।

अथ वृद्धिश्राद्धं ।

वृद्धिर्नाम पुत्रजन्मादिनिमित्तोपलक्षितः कालः ।
तथा च वृद्धवशिष्ठः ।

पुत्रजन्मविवाहादौ वृद्धिश्राद्धमुदाहृतमिति ।

जावालिः ।

यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः ।

---

(१) कर्म्मेति ख० ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेदिति ॥

विष्णुपुराणे ।

जातस्य जातकर्म्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्व्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकं ॥

कात्यायनः ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु ।

पिण्डानोद्वहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमादिति ॥

अत्र संस्काराः ।

गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म्म-नामकरण-निष्क्रमण-अन्नप्राशन-चौड़ोपनयन-ब्रतचर्य्याध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-यज्ञदानादि । तत्रैतेषु सुतसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यो दद्यात् । शेषेषु संस्कारेषु स्वयमेवाधिकारीत्येतदिस्तरेणोक्तमेवाधिकारनिरूपणे ।

विष्णुपुराणे ।

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्म्मणि बालानां चूडाकर्म्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥

पुत्रादिमुखदर्शने पुत्रजन्मनीत्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे ।

कर्म्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्ब्बकम् ।

वशिष्ठः ।

पूर्व्वेद्युर्मातृकं श्राद्धं कर्म्माहे पैतृकं तथा ।
उत्तरेद्युः प्रकुर्व्वीत मातामहगणस्य तु ॥

वृद्धशातातपः ।

पृथग्दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्व्ववासरे ।
श्राद्धत्रयं प्रकुर्व्वीत वैश्वदेवञ्च तान्त्रिकम् ॥

एकस्मिन्नपि दिने क्रियमाणानां कालभेदेनानुष्ठानं कार्य्यमित्याह शातातपः ।

पूर्व्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे च पैतृकम् ।
ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम् ॥

एवंविधस्यापि कालभेदस्यासम्भवे आह वृद्धमनुः ।

अलाभे भिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः ।
पूर्व्वेद्युर्वै प्रकुर्व्वीत पूर्व्वाह्णे मातृपूर्व्वकम् ॥

बौधायनसूत्रे ।

वेदकर्म्माणि प्रयोक्ष्यन् पूर्व्वेद्युरेव युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति नान्दीमुखा ऐते उक्ता भवन्ति । नैकाहेन पित्र्यं दैवञ्च कुर्व्वन्ति । यस्यैकाह्ना पित्र्यं दैवं च कुर्व्वन्ति प्रजा अस्य प्रमायुका भवन्ति तस्मात् पितृभ्यः पूर्व्वेद्युः करोति पितृभ्य एव तद्यज्ञं निष्क्रीय यजमानः प्रतनुत इति । ब्राह्मणमप्यत्र पूर्व्वमुपन्यस्तं ।

सकलश्राद्धकालोद्देशस्थानीये याज्ञवल्क्यवचने वृद्धिशब्दस्याशेषनान्दीमुखश्राद्धकालोपलक्षणपरत्वात् कर्म्माङ्गश्राद्धकाला अपि संगृहीताः ।

तेनाह पारस्करः ।

निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
ज्ञेयं पुंसवने श्राद्धं कर्म्माङ्गं वृद्धिवत्कृतम् ॥

निषेककालः षोड़शरात्रात्मको भार्य्याया ऋतुकालः । तत्र पुण्यनक्षत्रान्विते गर्भाधानाख्यकर्म्माङ्गश्राद्धं कार्य्यम् । सोमशब्दोऽत्राग्निहोत्रादिकर्म्मणामुपलक्षणार्थः ।

इति वृद्धिश्राद्धनिरूपणम् ।

अथ कृष्णपक्षः ।

तत्र वाजसनेयसूत्रे कात्यायनः ।

अपरपक्षे श्राद्धं कुर्व्वीतोर्द्ध्वं वा चतुर्थ्या यदहः सम्पद्येतेति । अपरपक्षे प्रतिपत्प्रभृत्यमावास्यान्ते कृष्णपक्षे ऊर्द्ध्वं वा चतुर्थ्या यस्मिन् वा अहनि श्राद्धसाधनसम्पत्तिस्तस्मिन्नहनि श्राद्धं कुर्व्वीतेति ।

गौतमोऽपि ।

अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथाश्रद्धं सर्व्वस्मिन् वा द्रव्य-देश-ब्राह्मणसम्भवे कालनियमः शक्तित इति । अपरपक्षे एकस्मिन्नहनि श्राद्धमित्येकः पक्षः । प्रत्यहमित्यपरः । कालनियमः शक्तित इति तृतीयः । यथासामर्थ्यं कालव्यवस्थेत्यर्थः । अत्र नित्यं श्राद्धं । तथा च कात्यायनः । "शक्तेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत" इति । यत्तु मार्कण्डेयपुराणादिषु "प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया पशुसम्पदे" इत्यादिभिर्व्वचनैरपरपक्षान्तर्गतासु तिथिषु प्रत्येकं फलसम्बन्ध उक्तो न तेनापरपक्षे श्राद्धस्य नित्यता हीयते । दर्शपूर्णमासवन्नित्यत्व-काम्यत्वयोरुपपत्तेः । यदापि चैतदेकस्मिन्नेवाहनि क्रियते

तदाद्यमावास्याश्राद्धात् पृथगेव कार्य्यं। "अमावास्याष्टका वृद्धिः कृष्णपक्षः" इत्यत्र याज्ञवल्क्यवचने अमावास्यातः कृष्णपक्षस्य पृथगुपन्यासात्। अनेन यदत्र कैश्चिदुक्तं, अमावास्यादिश्राद्धेन महापरपाक्षिकं श्राद्धं विकल्प्यत इति तदपास्तम्। यत्तु निगमस्मरणम्, "अपरपक्षे यदहः सम्पद्येतामावास्यायां विशेषेणेति", तत् पृथक्त्वापृथक्त्वोभयपक्षाविरोधीति न विकल्पे प्रमाणमिति स्मृतिचन्द्रिकाकारः। केचित्तु विकल्पमेव मन्यन्ते।

आह आपस्तम्बः।

"मासि मासि कार्य्यमपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयांस्तथापरपक्षस्य जघन्यान्यहानीति"। जघन्यानि दशम्यादीनि। नैतत् पूर्व्वेषां नवम्यादीनामश्रेयस्त्वाभिधानार्थं किन्तु पूर्व्वेभ्यः परेषां श्रेष्ठतमत्वप्रतिपादनार्थं। तदेतच्चतुर्दशीं वर्जयन्नाह मनुः।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा इति॥

अत्र चतुर्दशी नात्यन्तं वर्जनीया किन्तु शस्त्रादिहतव्यतिरिक्तदैवत्यश्राद्ध एवेत्याह याज्ञवल्क्यः।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्।
शस्त्रेण तु हता ये वै तेषां तत्र[1] प्रदीयत इति॥

शस्त्रग्रहणमन्येषामपि केषाञ्चिन्मरणकारणानामुपलक्षणार्थमिति वक्ष्यते।

(१) तेभ्यस्तत्रेति ग०।

अथ भाद्रपदापरपक्षः ।

अत्र यद्यप्यपरपक्षे श्राद्धं कुर्वीत, शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेदित्यादिभिर्दार्शापरपक्षग्राहकैः सामान्यवचनैः भाद्रपदापरपक्षोऽपि गृहीत एव । तथापि तस्य पुण्यतमत्वप्रतिपादनार्थं तदतिक्रमे प्रत्यवायप्रतिपादनार्थञ्च स्मृतिपुराणादिषु विशेषतस्तस्याभिधानं कृतम् । तद्यथा विष्णुधर्मोत्तरे ।

उत्तरादयनाद्राजन्[१] श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् ।
याम्यायनाच्चतुर्मासं तत्र सुप्ते तु केशवे[२] ॥
प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।
पञ्चम्यूर्द्धन्तु तत्रापि दशम्यूर्द्धन्ततोऽपि ।
मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशीति ॥

उत्तरायणाद्दक्षिणायनं श्राद्धकरणे श्रेष्ठम् । सर्वस्माद्दक्षिणायनादपि तन्मध्यवर्त्युपेन्द्रनिद्रादिनादाषाढ्याः पौर्णमास्याः प्रभृति मासचतुष्टयं श्रेष्ठम् । तस्मादपि सर्वस्मात् प्रोष्ठपदस्य मासस्यापरपक्षः । तत्रापि पञ्चम्या ऊर्द्धं दशदिवसाः, तत्रापि दशम्या ऊर्द्धं पञ्च । तत्रापि मघायुक्ता त्रयोदशीति ।

ब्रह्मपुराणे ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने[३] ।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा ॥
श्यामाकैस्तु विशेषेण प्रसिद्धैस्तु पितृप्रियैः ।

(१) श्राद्ध इति ग० ।
(२) चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे चितमिति ख० ।
(३) कुर्य्याद्दिने दिन इति ग० ।

'आजं' पूर्व्वा भाद्रपदा । 'आहिर्ब्रध्न:' उत्तरा भाद्रपदा । 'पौष्णं' रेवती । 'आश्विनम्' अश्विनी । 'याम्यं' भरणी ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

स्वर्गं ह्यपत्यानि तथा ब्रह्मवर्च्चसमेव च ।
रौद्राणां कर्म्मणां सिद्धिं भुवं पुष्टिं तथा श्रियं ॥
सर्व्वान् कामांश्च सौभाग्यं धर्म्मं ज्ञातिप्रधानतां ।
द्विपदांश्च तनयान् वाणिज्यं धनसम्पदं ॥
कनकं सुहृदो राज्यं सफलाश्च तथा कृषिं ।
समुद्रयानलाभञ्च सर्व्वान् कामांस्तथैव च ॥
श्रैष्ठ्यं कामांस्तथा सर्व्वान् बलमारोग्यमेव च ।
कुप्यद्रव्यं गृहञ्चाश्च तुरगांश्चैव जीवितं ॥
कृत्तिकादिभरण्यन्ते क्रमाद्दुगणे नरः ।
एकैकस्मिन् क्रमात् कुर्व्वन् श्राद्धमाप्नोत्यसंशयम् ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

कृत्तिकासु पितॄनर्च्चन्[1] स्वर्गमाप्नोति मानवः ।
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां[2] लभेत् ॥
शौर्य्यमार्द्रास्ववाप्नोति क्षेत्रादि च पुनर्व्वसौ ।
पुष्टिं पुष्ये सदाभ्यर्च्च्य अश्लेषासु वरान् सुतान् ॥
मघासु स्वजनश्रैष्ठ्यं सौभाग्यं फल्गुनीषु च ।
प्रदानशीलो भवति सापत्यश्चोत्तरासु च ॥

(१) पितॄनर्च्येति ख० ।
(२) चौजस्वितामिति ग० ।

प्रयाति श्रेष्ठतां यस्य कुले श्राद्धप्रदो नरः ।
रूपयुक्तस्तु[1] चित्रासु तथापत्यान्यवाप्नुयात् ॥
वाणिज्यलाभदा स्वाति विशाखा[2] पुत्रकामदा ।
कुर्व्वन्तस्त्वनुराधासु लभन्ते चक्रवर्त्तितां[3] ।
आधिपत्यञ्च ज्येष्ठासु मूले चारोग्यमुत्तमं ॥
आषाढासु यशःप्राप्तिमुत्तरासु विशोकतां ।
श्रवणे च शुभान् लोकान् धनिष्ठासु धनं महत् ॥
वेदवित्त्वमभिजिति भिषक्‌सिद्धिं च वारुणे ।
अजादिकं प्रोष्ठपदे विन्देद्भार्य्यां तथोत्तरे ॥
रेवतीषु तथा कुप्यमश्विनीषु तुरङ्गमान् ।
श्राद्धं कुर्व्वंस्तथाप्नोति भरणीष्वायुरुत्तमं ॥
तस्मात् काम्यानि कुर्व्वीत ऋक्षेष्वेतेषु तत्त्ववित् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

यमस्तु यानि श्राद्धानि प्रोवाच शशबिन्दवे ।
तानि त्वं शृणु काम्यानि नक्षत्रेषु पृथक् पृथक् ॥
श्रद्धायोगे तु यः श्राद्धं करोति सततं नरः ।
अग्निदाता सुधीमान् यो यजते स गतज्वरः ॥
अपत्यकामो रोहिण्यां सौम्ये तेजस्वितां लभेत् ।
क्रूराणां कर्म्मणां सिद्धिं आर्द्रायां श्राद्धमाचरन् ॥

---

(१) रूपयुक्तानीति ग० ।
(२) वाणिज्यलाभं स्वात्यामिति क० ।
(३) कुर्व्वन्तस्त्वनुराधासु दद्युश्चक्रप्रवर्त्तमिति क० ।

तेत्रभागी भवेत् पुत्री श्राद्धं कुर्व्वन् पुनर्व्वसौ ।
पुष्टिकामः पुनः पुष्ये श्राद्धं कुर्व्वीत मानवः ॥
अश्लेषासु पितॄनर्च्चन् वीरान् पुत्रानवाप्नुयात् ।
श्रेष्ठो भवति ज्ञातीनां मघासु श्राद्धमाचरन् ॥
फाल्गुनीषु पितॄनर्च्चन् सौभाग्यं लभते नरः ।
प्रधानशीलः सोऽपत्यमुत्तरासु करोति यः ॥
स सर्व्वमुख्यो भवति हस्ते यस्तर्पयेत् पितॄन् ।
चित्रायाञ्चैव यः कुर्य्यात् पश्येद्रूपवतः सुतान् ॥
स्वातीषु चैव यः कुर्य्याद्वाणिज्याल्लाभमाप्नुयात् ।
पुत्रार्थौ तु विशाखासु श्राद्धमीहेत मानवः ॥
अनुराधासु कुर्व्वाणो नरश्चक्रं प्रवर्त्तयेत् ।
आधिपत्यं लभेच्छ्रेष्ठं ज्येष्ठासु सततन्तु यः ॥
मूलेनारोग्यमिच्छन्ति आषाढासु महेश्वरः ।
उत्तरासु त्वाषाढासु तीर्णशोको भवेन्नरः ॥
श्रवणे मनुलोकेषु प्राप्नुयात् परमाङ्गतिं ।
राज्यभोगं धनिष्ठासु प्राप्नुयाद्विपुलं धनं ॥
श्राद्धन्त्वभिजिते कुर्व्वन् वेदान् साङ्गानवाप्नुयात् ।
नक्षत्रे वारुणे कुर्व्वन् भैषज्ये सिद्धिमाप्नुयात् ॥
पूर्व्वे प्रौष्ठपदे भक्तो विन्देताजादिकं वसु ।
उत्तरास्वनतिक्रम्य विन्देद् गावश्च सहस्रशः ॥
बहुकुप्यकृतं द्रव्यं विन्देत् कुर्व्वंस्तु रेवतीं ।
अश्वानाश्वयुजे भुङ्क्ते भरण्यामायुरुत्तमं ॥

इमं श्राद्धविधिं कुर्व्वन् शशबिन्दुर्महीमिमाम्।
... लेभे सोत्कृष्टो(१) लब्ध्वा च प्रशशास तां॥

कूर्म्मपुराणे।

स्वर्गं ... लभते कृत्वा कृत्तिकासु द्विजोत्तमः।
अपत्यं ... रोहिण्यां सौम्ये तु ब्रह्मवर्च्चसं॥
रौद्राणां कर्म्मणां सिद्धिमार्द्रायां शौर्य्यमेव च।
पुनर्व्वसौ ...सिद्धिं पुष्ये पोषमवाप्नुयात्।
सर्व्वान् कामांस्तथा सार्पे पैत्र्ये सौभाग्यमेव च॥
आर्य्यम्णे तु धनं विन्द्यात् फाल्गुन्यां पापनाशनं।
ज्ञातिश्रैष्ठ्यं तथा हस्ते चित्रायाञ्च बहून् सुतान्॥
वाणिज्यसिद्धिं स्वातौ तु विशाखासु सुवर्णकं।
मैत्रे बहूनि मित्राणि राज्यं शाक्रे तथैव च॥
मूले कृषिं लभेत् यानसिद्धिमाप्ये समुद्रतः।
सर्व्वान् कामान्वैश्वदेवे श्रैष्ठ्यन्तु श्रवणे पुनः॥
धनिष्ठायां तथा कामान् वारुणे च परं बलं।
अजैकपादे कुप्यं स्यादाहिर्बध्ने गृहं शुभं॥
रेवत्यां बहवो गावः अश्विन्यान्तुरगांस्तथा।
याम्ये तु जीवितव्यं स्यात् यः श्राद्धं सम्प्रयच्छति॥

अत्रान्यान्यपि ब्रह्मपुराणादिवचनानि वैलक्षण्येऽपि सर्व्वथा पूर्व्वोक्तानतिरिक्तार्थानीति न लिख्यन्ते।

ब्रह्माण्डपुराणे।

(१) विसर्गलोपः सन्धिरार्षः।

मघासु कुर्व्वन् श्राद्धानि सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।
प्रत्यक्षमर्चितास्तेन भवन्ति पितरः सदा ॥

इति काम्यानि नक्षत्राणि।

अथ वाराः ।

अत्र विष्णुः ।

सततमादित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्व्वन्नारोग्यमाप्नोति। सौभाग्यं चान्द्रे। समरविजयं कौजे। सर्व्वान् कामान् बौधे। विद्यामभीष्टां जैवे। धनं शौक्रे। जीवितं शनैश्चरे। 'कौजे' मङ्गलदिने। 'जैवे' बृहस्पतिदिने। विष्णुधर्म्मोत्तरे।

अथ काम्यानि वक्ष्यामि श्राद्धानि तव पार्थिव ।
आरोग्यमथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा ॥
सर्व्वान् कामांस्तथा विद्यां धनञ्जीवितमेव च ।
आदित्यादिदिनेष्वेवं श्राद्धं कुर्व्वन् सदा नरः ।
क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥

कूर्म्मपुराणे ।

आदित्यवारे त्वारोग्यं चन्द्रे सौभाग्यमेव च ।
कुजे सर्व्वत्र विजयं सर्व्वान् कामान् बुधस्य तु ॥
विद्यामभीष्टाञ्च गुरौ धनं वै भार्गवे पुनः ।
शनैश्चरे लभेदायुरारोग्यञ्च सुदुर्लभम् ॥

भविष्यत्पुराणे ब्रह्मोवाच ।

ये त्वादित्यदिने प्राप्ते श्राद्धं कुर्वन्ति मानवाः ।
सप्तजन्मानि ते जाताः सम्भवन्त्यविरोधिनः ॥

पञ्चतारं भवेद्यच नक्षत्रं गोवृषध्वज ।
वारे तु देवदेवस्य स वारः पुत्रदः स्मृतः ॥
उपवासो भवेत्तत्र श्राद्धं कार्य्यं तथा भवेत् ।
प्राशनञ्चापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्त्तितं ॥
सोपवासस्तु वै भक्त्या पूजयेच्चैव गोपतिम् ।
धूप-माल्योपहारैस्तु दिव्यगन्धसमन्वितैः ॥
एवं पूज्य विवस्वन्तं तस्यैव पुरतो निशि ।
भूमौ स्वपिति वै वीर जपन् श्वेतं महामते ॥
प्रातरुत्थाय च स्नानं कृत्वा दत्त्वार्घ्यमुत्तमं ।
रक्तचन्दनसंमिश्रैः करवीरैर्गणाधिपं ॥
संपूज्य यद्दृभूतेशमासीनन्तु त्रिलोचनं ।
वीरस्य पूजयित्वा तु ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् ॥
पञ्चभिर्ब्राह्मणैर्देव दिव्यैर्भामैश्च सुव्रत ।
मगसंज्ञैस्तच देवं ब्राह्मणैः परिकल्पयेत् ॥
पित्र्यांस्तु ब्राह्मणान् भौमान् प्रकल्प्यान्धकसूदन ।
कुर्य्यादेवं ततः श्राद्धं पार्व्वणं भास्करप्रियं ॥
श्राद्धे समाप्ते विधिना खयात् पिण्डन्तु मध्यमं ।
पुरतो देवदेवस्य स्थित्वा मन्त्रेण सुव्रत ॥
स एष पिण्डो देवेश योऽभीष्टस्तव सर्व्वदा ।
अश्नामि पुरतस्तुभ्यं येन मे सन्ततिर्भवेत् ।
प्रसादात्तव देवस्य यन्मेऽभ्यर्थयते मनः ॥
इत्थं संपूजितो यच भास्करः पुत्रदो भवेत् ।

अतोऽयं पुत्रदो वारो देवस्य परिकीर्त्तितः ॥
एवमत्र सदा यस्तु भास्करं पूजयेन्नरः ।
उपवासपरः श्राद्धे स पुत्रं लभते धनं ॥
धनं धान्यं हिरण्यञ्च आरोग्यं सुखमुत्तमं ।
सूर्य्यलोकं स्वयं प्राप्तस्ततो राजा भवेन्नृप ॥
प्रभया द्विजसङ्काशः कान्त्या जम्बुकसन्निभः ।
वीर्य्येण गोपतेस्तुल्यो गाम्भीर्य्ये कलशोद्भवः ॥

'अविरोधिनः' शत्रुशून्याः । रोहिण्यश्लेषामघाहस्ताख्यानि चत्वारि नक्षत्राणि पञ्चताराणि । श्रेष्ठो गौः 'गोवृषः', स ध्वजो यस्य स 'गोवृषध्वजः' । वृष-व्याघ्र-पुङ्गव-कुञ्जराणां श्रैष्ठ्यवाचिता उत्तरपदे, भरतर्षभादिषु दर्शनात् । 'देवदेवः' सूर्य्यः । उपवासोऽत्र शनैश्वरदिने । श्राद्धमादित्यवारे । एतच्च प्रातरुत्थायेत्यादिना ग्रन्थेन व्यक्तीभविष्यति । मध्यमपिण्डप्राशनमत्र यजमानस्यैव प्रतीयते, श्राद्धान्तरेषु तु पत्न्या विहितत्वात्तत्कृतमेव । अत्र तु दम्पत्योः पुत्रकामयोः सहाधिकारादिशेषानभिधानाच्च द्वयोरपि पिण्डप्राशनमिति युक्तं । दृश्यते च पुत्रकामकर्म्मान्तरे द्वयोरपि शेषप्राशनं । तद्यथा शतपथे "क्षीरोदनं पाचयित्वा सर्प्पिष्मन्तमश्नीयातां" इत्यादि । तथाचैव होमानन्तरं कृत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्येतरस्याः प्रयच्छतीति । 'गोपतिः' सूर्य्यः, स सुवर्णादिप्रतिमायां भविष्यत्पुराणोक्तप्रकारेण व्योम्नि वा पूजनीयः । 'श्वेतः' महाश्वेताख्यः षडक्षरः सूर्य्यमन्त्रः खगोल्काय नमः इत्येवं प्रसिद्धः । अर्घ्यदानमनन्तरञ्च सूर्य्याभिमुखो भूत्वा स्थण्डिले कुर्य्यात् । 'पूजयित्वा', इति पुनः पूजनोपादानात् पूजनान्तरावगतो

गन्धभृतेश्वादयः पञ्चदेवताः प्रणवादिभिश्चतुर्थ्यन्तैः स्वस्वनामभिः पीठे पूज्याः। 'दिव्या मगाः' भोजकाख्या ब्राह्मणविशेषास्तेनोक्तरापचे प्रसिद्धा', तदन्ये 'भौमाः'। अत्र वैश्वदेवीकस्य स्थाने ।नुपवेश्य पित्र्यस्थाने ब्राह्मणान्तराण्युपवेशयेत्। एवमत्र 'सदा' इ. भिष्ट-फललाभार्थमावृत्तिकथनं। 'प्रभा' औज्ज्वल्यं। 'द्विजः' चन्द्रमाः। 'कान्तिः' तेजः। 'जम्बुकः' वरुणः। वरुणो वै जम्बुक इति। वरुणश्चादित्यविशेषः, वरुणो माघमासे तु तपतीति दर्शनात्। 'गोपतिः' शम्भुरित्यर्थः। 'कलशोद्भवः' अगस्त्यः, स च गम्भीरतया विवक्षितः।

पद्मपुराणे।

शुक्राङ्गारकयुक्ता या चतुर्थी जायते तदा।
श्रद्धया श्राद्धकृद्विप्रा न प्रेता जायते मृतः॥

स्कन्दपुराणे

अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः।
चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां वा वारः स्यात्[illegible] च्छेन्॥
तदा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता।
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च॥
[illegible]न्ति पितरः स्वर्गे विमानाम्बरमाश्रिताः।
तावन्तमेव कालं हि श्राद्धकर्त्तुस्तथा फलं[1]॥"

इति काम्यवाराः।

---

(१) चल इति ग०।

अथ काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

तत्र विष्णुपुराणे । मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।
तथाष्टकाः प्रकुर्व्वीत काम्यान् कालान् शृणुष्व मे ॥
श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजं ।
श्राद्धं कुर्व्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥
विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्य्ययोः ।
समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्केनुगच्छति ॥
नक्षत्रग्रहपीड़ासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
इच्छाश्राद्धानि कुर्व्वीत नवसस्यागमे तथा ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।
कार्य्यं श्राद्धममावास्यां मासि मास्युडुपक्षये ।
तथाष्टकास्वप्यवश्यमिच्छाकालं[१] निबोध मे ॥
विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्य्येन्दुग्रहणेऽयने ।
विषुवे रविसङ्क्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥
श्राद्धार्हद्रव्यसम्प्राप्तौ[२] तथा दुःस्वप्नदर्शने ।
जन्मर्क्षग्रहपीड़ासु श्राद्धं कुर्व्वीत चेच्छया ॥

विष्णुरप्याह । सङ्क्रान्तिविषुवे चैव विशेषेणायनद्वयं ।
व्यतीपातोऽथ जन्मर्क्षं चन्द्रसूर्य्यग्रहस्तथा ॥
इत्येतान् श्राद्धकालांस्तु काम्यानाह प्रजापतिः ।
श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

(१) इष्टं कालमिति ग० ।
(२) श्राद्धार्हद्रव्यसम्पत्ताविति ग० ।

ब्रह्मवैवर्त्ते। अमावास्यां प्रयत्नेन श्राद्धं कुर्य्याच्छुचिः सदा ।

सर्व्वान् कामानवाप्नोति स्वर्गञ्चान्ते समश्नुते ॥

घृतं दद्यादमावास्यां सोमस्याप्यायनं महत्।

एवमाप्यायितः सोमः त्रीन् लोकान् धारयिष्यति ॥

सिद्धचारणगन्धर्वैः स्तूयते नित्यपूजितः ।

सर्व्वैः पुष्पैर्मनोज्ञैश्च सर्व्वकामपरिच्छदैः॥

नृत्यवादित्रगीतैः स्यादप्सरोभिः सहस्रशः ।

उपक्रीडेद्विमानस्थः पितृभक्तो दृढव्रतः ।

स्तुवन्ति देवगन्धर्व्वाः सिद्धसङ्घाश्च तं सदा ॥

पितृभक्तस्त्वमावास्यां सर्व्वान् कामानवाप्नुयात ।

पितृदेवान् यजन् भक्त्या यतोऽस्यामक्षयं फलं ॥

तथा ।

पुष्टिं प्रजां स्मृतिं मेधां पुत्रानैश्वर्य्यमेव च ।

कुर्व्वाणः पौर्णमास्यान्तु सर्व्वं संपूर्णमश्नुते ॥

ब्रह्मपुराणे ।

नान्दीमुखानां प्रत्यब्दं कन्याराशिगते रवौ ।

पौर्णमास्यान्तु कर्त्तव्यं वराहवचनं यथा ॥

भाद्रपदमासान्तर्गते यत्र कुत्रच दिने कन्याराशौ रविसंक्रमणे जाते तन्मासमध्यवर्त्तिन्यां पौर्णमास्यां नान्दीमुखानां पितॄणां श्राद्धं कर्त्तव्यं । तच्चावश्यकं प्रत्यब्दमिति वचनात् । नान्दीमुखशब्देन चात्र त्रयः प्रपितामहात्परे विवक्षिताः । यस्मादस्मिन्नेव पुराणे अस्य वचनस्यानन्तरमेवोक्तं ।

ये स्युः पितामहादूर्द्ध्वं ते स्युर्नान्दीमुखास्त्रयः ।
प्रसन्नमुखसंज्ञास्तु मङ्गलीया यतस्तु त इति ॥

अत्र पितामहशब्देन प्रपितामहो लक्षणीयः ।

यदुक्तं ब्रह्मपुराणे ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः सम्प्रकीर्त्तिताः ।
तेभ्यः पूर्व्वे त्रयो ये तु ते तु नान्दीमुखाः स्मृता इति ॥

अस्य नान्दीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तकश्राद्धविधिनैकवाक्यतापन्नत्वात् श्राद्धान्तरे नान्दीमुखशब्देन प्रपितामहात्परे त्रयो न ग्राह्याः । अथैतेषां नान्दीमुखसंज्ञा किमर्था । अथ यथा वसवः पितरो ज्ञेया इत्यादौ वस्वादिशब्दो वस्वाद्यभेददृष्टिविधानार्थः, तथात्र वाराहकल्पीयपितृगणाभेदप्रकरणोक्तनान्दीमुखाख्यपितृगणाभेददृष्टिविधानार्थं उच्यते । तन्न । यतोऽत्र प्रसन्नमुख इत्यादिना नन्दनमुखयोगान्नान्दीमुखशब्दनिष्पत्तिरभिप्रेतेति[१] दर्शितं । अतो नाभेददृष्ट्युपदेशार्थः । अथ यथा कौण्डपायिनीये मासमग्निहोत्रमिति परशब्दः परत्र प्रयुज्यमानः परसादृश्यभावक्रमयन्नैयमिकाग्निहोत्रधर्म्मातिदेशार्थः, तथात्र नान्दीमुखशब्दोऽपि पुत्रजन्मादिकालविहितप्रसिद्धनान्दीमुखधर्म्मातिदेशार्थं इति । तन्न । उक्तोत्तरत्वात् । नह्ययं परशब्दः परसादृश्यविवक्षया प्रयुक्तः, किन्तु नन्दनमुखसम्बन्धयोगादिति । अतोऽस्य प्रशंसैव प्रयोजनं मन्यामहे ।

---

(१) नान्दीमुखशब्देनैषा व्युत्पत्तिरभिप्रेतेतीति ख० ।

हारीतः । अष्टका माघाभ्युदयास्तीर्थयात्रोऽपपक्षयः ।

पितॄणामतिरेकोऽयं मासि कार्य्ये ध्रुवः स्मृतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्तवायुपुराणयोः ।

अथ कालं प्रवक्ष्यामि श्राद्धकर्म्मणि पूजितं ।

काम्यनैमित्तिकाजस्रश्राद्धकर्म्मविधायिभिः ॥

पुत्रदा धनमूलं स्यादष्टकास्तिस्र एव च ।

इति काम्याः प्रकीर्णकालाः ।

अथ वैशेषिकाः श्राद्धकालाः ।

तत्र याज्ञवल्क्यवचनोपबद्धकालप्रक्रममनुसरद्भिरस्माभिर्वृद्धिश्राद्ध-कालाः पूर्व्वमेव निरूपिताः । अथेदानीं सांवत्सरिकश्राद्धकालाः कथ्यन्ते । तत्र तावत् क्षयाहनिर्णयः ।

ब्रह्मपुराणे ।

प्रतिसंवत्सरं कार्य्यं मातापित्रोर्म्मृताहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि ॥

मात्रादीनां श्राद्धं कार्य्यमित्यनेनार्थात् पुत्रादीनां कर्त्तव्यमुक्तं । एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणार्थं । भ्रातुरित्यत्रापुत्रस्येत्यनुषञ्जनीयं । ज्येष्ठस्येत्यनेन कनिष्ठस्य भ्रातुर्नावश्यकं सांवत्सरिकमिति दर्शितं । तथा च । "न पुत्रस्य पिता दद्यान्नानुजस्य तथाग्रजः"

इति नियमाधिकारनिराकरणात् स्नेहादिना त्वनियतेनाधि-कारेणापुत्रस्य कनिष्ठस्यापि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमेव ।

तथाचोक्तं ।

अपि स्नेहेन कुर्य्याच्चेत् सपिण्डीकरणं विनेति ।
एतच्च प्रागेवाधिकारप्रकरणे प्रपञ्चेनोक्तं ।
प्रभासखण्डे ।

मृताहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात् ।
मातुश्चैव वरारोहे वत्सरान्ते मृताहनि ।
नाहं तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सर्व्वेषामेव श्राद्धानां श्रेष्ठं सांवत्सरं मतं ।
क्रियते यत् खगश्रेष्ठ मृतेऽहनि बुधैः सदा ॥
मृतेऽहनि पितुर्यस्तु न कुर्य्यात् श्राद्धमादरात् ।
मातुश्च खगशार्दूल वत्सरान्ते मृतेऽहनि ॥
नाहं तस्य खगश्रेष्ठ पूजां गृह्णामि नो हरिः ।
न ब्रह्मा न च वै रुद्रो न चान्ये देवतागणाः ॥
तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ।
नरेण खगशार्दूल भोजकेन विशेषतः ॥
भोजको यस्तु वै श्राद्धं न करोति खगाधिप ।
मातापितृभ्यां सततं वर्षे वर्षे मृतेऽहनि ॥
स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ।
ततो भवति दुष्टात्मा नगरे शूकरः खग ॥

अत्र मृताहशब्देन मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता संवत्सरान्ते मुख्यमृताहस्यासम्भवात् । न हि तान्येवाहानि परिवर्त्तन्ते । नक्षत्राणां प्रातिस्विकं नामास्ति चिह्नं । अतो यत्र क्वचनाक्ति सांवत्सरिकं

प्राप्नुयात् संवत्सरान्तिमाहर्ग्रहणान्नेति चेत् । न । मृताहर्ग्रहणा-नर्थक्यापत्तेः । अतो मरणाहर्वर्त्तिनी तिथिर्विवक्षिता । अहर्ग्रहणं रात्रेरप्युपलक्षणार्थं । तेन रात्रिमृतस्यापि सा तिथिर्लभ्यते । एवं च संवत्सरान्ते मृताहसम्बन्धिन्यां तिथौ सांवत्सरिकं कर्त्तव्य-मिति लभ्यते ।

अत्र च ।

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्म्मसु ॥
यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति ॥

देवलादिवचनानुसाराद्यथा कर्म्मकालेष्वविद्यमानाया अपि तिथेः सम्पूर्णत्वकल्पनया ग्रहणं, न तथा मृताहर्वर्त्तिन्यास्तिथेर्मरणसम्बन्धितया ग्रहणं, किन्तु मरणकालिन्या एव । अतः सांवत्सरिके मृताहशब्देनोक्ता मरणकालिक्येव तिथिर्वेदितव्या ।

तदाह नारदीयपुराणे वसिष्ठः ।

पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता ।
पित्र्ये ऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्णा निगद्यते ॥

'तात्कालिकी' यस्मिन् काले उपवासादिव्रतपारणं मरणं वा तत्कालवर्त्तिन्येव तयोस्तिथिः । न पुनरतत्कालवर्त्तिनी । प्रातरा-दिषु त्रिमुहूर्त्तादिना पित्र्ये सांवत्सरिकादावस्तमयवेलायामपरास्ने स्पृष्टापि मरणकालिकी तिथिः सम्पूर्णा निगद्यते । मरणकालिक्या-स्तिथौ सांवत्सरिके कर्त्तव्ये प्राप्ते यदि साऽस्तमयवेलायामपि दिना-

न्योऽस्ति तदा मा कृतपापराह्णयोरस्तीति मत्वा तदुपलक्षित एव दिवसे कुतपादिषु श्राद्धं कर्त्तव्यमिति ।

अथवात्र मृताहशब्देनोपलक्षणत्रयविशिष्टमहोरात्रमभिप्रेतं । तदाह व्यासः ।

मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियतेऽहनि ।
प्रत्यब्दन्तत्तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति ॥

तथाभूतमित्युपलक्षणत्रयोपेतं । अत्र मासपक्षाहोरात्राणि चान्द्राण्येव ग्राह्याणि, न सौरसावनानि । सन्ति च तानि ब्रह्मसिद्धान्ते निरूपितानि ।

दर्शाद्दर्शश्चान्द्रस्त्रिंशद्दिवसस्तु सावनो मासः ।
रविसङ्क्रान्ति विशिष्टः सौरो मासो निगद्यते तज्ज्ञैः ।

तथा ।

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।
एकराशौ रविर्य्यावत्कालं मासः सभास्कर इति ॥

एषु च मासेषु मध्ये सांवत्सरिकादिपितृकार्य्ये च चान्द्रस्यैव ग्रहणमाह व्यासः ।

विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनः स्मृतः ।
आब्दिके पितृकार्य्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृत इति ॥

लघुहारीतः ।

चक्रवत्परिवर्त्तेत सूर्य्यः कालवशाद् यतः ।
अतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितं ॥
मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥

पौषादिसंज्ञा चान्द्रस्यैव ग्राह्या । तत्र यद्यपि परस्मिन्नपि दिने कर्म्मकालव्याप्तिसम्भवः, तथापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् पूर्व्व-स्मिन्नेवाहनि श्राद्धं ।

आह सुमन्तुः ।

दिनद्वयव्यापिनी चेत्स्यात् मृताहस्य तु या तिथिः ।
पूर्व्वेद्युर्निर्व्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितं ॥

वृद्धयाज्ञवल्क्यः ।

दैवकार्य्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः ।

शिवरहस्यसौरपुराणयोः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यात्तिथ्यर्द्धैवफलेप्सुभिः ।
मूलं हि पितृतृप्त्यर्थं पैत्र्यं चोक्तं महर्षिभिः ॥
'मूलं' आरम्भः ।

नारदीयपुराणे ।

तिथिप्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।
पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

पूर्व्वाह्णिकास्तु तिथयो दैवकार्य्ये फलप्रदाः ।
अपराह्णिकास्तथा ज्ञेया पित्र्ये तु शुभावहाः ॥

अत्रापराह्णः मुख्यकालः वक्ष्यमाणेष्वपराह्णेष्वन्यतमो वेदितव्यः । अतः पूर्व्वदिनसम्बन्धिनी मृताहतिथिः सांवत्सरिकेऽभ्युपेया सा च

यद्यपराह्ने त्रिमुहूर्त्ता भवेत् तदैव ग्राह्या । न तु त्रिमुहूर्त्तान्यूनता ।
तदाह बौधायनः ।

उदिते दैवतं भानौ पित्र्यञ्चास्तमिते रवौ ।

द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति ॥

अस्यार्थः । भानावुदिते सत्युत्तरकाले अह्नो मुहूर्त्तद्वयं 'दैवतं' देवदेवत्यं । तस्मिंश्चास्तमिते तत्पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं 'पित्र्यं' पितृदेवत्यं । अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमात् हव्यकव्ययोर्ग्राह्येति । तदेवमस्तमयात् पूर्व्वं त्रिमूहूर्त्ता ग्राह्येति स्थिते यद्भविष्यत्पुराणे ।

व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैकापि या भवेत् ।

उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृक इति ॥

'विपरीता' अस्तमयसम्बन्धिनी । यच्च व्यासोक्तं ।

अह्नोऽस्तमयवेलायां कलामात्रापि या भवेत् ।

सैव प्रत्याब्दिके ग्राह्या इतरा पुत्रहानिदेति ॥

यच्च वसिष्ठोक्तं ।

पित्र्येऽस्तमयवेलायां स्पृष्टा पूर्व्वा निगद्यत इति ।

तदेतत् पूर्व्वदिनापराह्नत्रिमुहूर्त्तव्यापि, किं पुनर्न्यायेन प्रशंसार्थं । न तु घटिकादिमात्रकालीनायाः परिग्रहार्थं, तथाविधायाः कर्म्मापर्य्याप्तत्वात् । उत्तरदिने कर्म्मपर्य्याप्तापराह्ने व्याप्तिलाभाच्च ।
अतएव हारीतः ।

तथाहि ।

पुष्येण युक्तश्चन्द्रो यस्यां पौर्णमास्यां सा पौषी । सा यस्मिन् मासे

स पौषमासः । एवं माघादयोऽपि । तदाह पाणिनिः । नक्षत्रेण युक्तः कालः । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति । न च सौर-सावनयोः एवंविधास्ति संज्ञा, एवंविध पौर्णमासीयोगनियमो वा अतः सांवत्सरिकादौ चान्द्र एव मासो ग्राह्यः ।

यत् पुनर्वचनं ।

यस्मिन्राशौ गते सूर्य्ये विपत्तिं याति मानवः ।
तद्राशावेव कर्त्तव्यं पितृकार्य्यं मृताहनि ॥

तदेतदधिमासविषयं ।

अधिमासे विपत्तिश्चेत् सौरं मानं समाश्रयेत् ।
स एव दिवसस्तस्य श्राद्धं पिण्डोदकादिषु ॥

व्याख्यातो मासः । अस्यार्द्धं पक्षः । तिथिस्तु चान्द्रमहोरात्रं ।

तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते ।

सावनं स्यादहोरात्रमुदयादुदयो रवेः ।
रवेस्त्रिंशत्तु राश्यंशस्तिथिसम्भोग ऐन्दवः ॥

सूर्य्योदयात् सूर्य्योदयान्तरपर्य्यन्तं सावनमहोरात्रं । मेषादिसंज्ञ-कराशित्रिंशांशभोगो रवेः राश्यंशः सौरसंज्ञक इत्यर्थः । तिथिसम्भोग इति । यावता कालेन राशेर्द्वादशत्रिंशांशांश्चन्द्रमसा भुज्यन्ते तावत् कालस्तिथिसम्भोगः, तच्चान्द्रमहोरात्रं, तदेतत् प्रतिपदादिसंज्ञाभि-र्व्यवह्रियते । एवं मासोपलक्षितमासविशेषणत्रयोपेतं सावनमहोरात्रं मृताहशब्देनोक्तं वेदितव्यं ।

इति क्षयाहनिर्णयः ।

अथ क्षयाहद्वैधनिर्णयः ।

तत्र क्षयाहश्राद्धतिथिद्वैधे कर्म्मकालव्यापिनी ग्राह्या ।
यदाह व्यासः ।

कर्म्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः ।
तया कर्म्माणि कुर्व्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं ॥

यदा तु तिथिसाम्ये द्वयोरपि तिथ्योरपराह्णसम्बन्धस्तदानीं पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताके सांवत्सरिके पूर्व्वैव तिथिः ।

अपराह्णे पितृणान्तु या पराह्णानुयायिनी ।
सा ग्राह्या पितृकार्य्ये तु न पूर्व्वाह्णानुयायिनी ॥

भविष्यत्पुराणेऽपि ।

व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्रर्थे चापराह्णिकीति ॥

अस्तादिशब्दाश्चापराह्णपरा एव ।
तथा च वृद्धमनुः ।

यस्यामस्तं रविर्य्याति पितरस्तामुपासते ।
तिथिस्तेभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

मनुरपि । यस्यामस्तं रविर्य्याति पितरस्तामुपासते ।
सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णे स्वयम्भुवा ॥

अतएव शिवरहस्य-ब्रह्मवैवर्त्त-सौर-नारदीयपुराणेषु ।

दर्शे च पौर्णमासे च पितुः सांवत्सरं दिनं ।
पूर्व्वविद्धमकुर्व्वाणो नरकं प्रतिपद्यते इति ।

यत्तु युग्माग्नियुग्मभूतानामित्यादि निगमवाक्यं, तद्व्रतोपवासादिविषयं ।

तदाह व्यासः ।

द्वितीयादिषु युग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।
एकोद्दिष्टादिवृद्ध्यादौ वृद्धिह्रासादिचोदनादिति ॥

एकोद्दिष्टेत्यादि पैतृकश्राद्धोपलक्षकं । तदेवं तिथिसाम्ये पूर्व्वा ग्राह्येति सिद्धं । वैषम्ये तु आह बौधायनः ।

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदियाद्रविः ।
वर्द्धमानस्य पक्षस्य ह्रासे त्वस्तमियाद्रविः ॥

क्षयाहमेव विषयीकृत्य स एवाह ।

अपराह्नद्वयव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः ।
क्षये पूर्व्वा तु कर्त्तव्या वृद्धिकार्य्ये तथोत्तरा ॥
यत्तु व्यासेन तिथिसाम्येऽपि परतिथिग्रहणमुक्तं ।
खर्व्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधन्तिथिलक्षणं ।
खर्व्वदर्पौ परौ पूज्यौ हिंसा स्यात् पूर्व्वकालिकीति ॥

'खर्व्वः' साम्यं । 'दर्पः' वृद्धिः । 'हिंसा' क्षयः । तदेतत्साम्यवाक्यं क्षयाहव्यतिरिक्ततिथिविषयमास्तां ।

यच्च ।

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति ॥

मार्कण्डेयवचनं ।

तत्तु शुक्लपक्षकृष्णयोर्दैवपित्र्यकर्म्मोपलक्षकत्वात् दैवपित्र्यकर्म-

कालविभागमात्रपरत्वेन व्यवस्थापनीयं। तदेवं पार्व्वणैकसम्बन्धोऽपराह्नस्पर्शपराधीननिर्णयः। पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकस्य सांवत्सरिकस्यायमङ्गभूतः कालो विवेचितः। एकोद्दिष्टस्य माध्याह्निकत्वात् पूर्व्वोत्तरयोर्मध्याह्नस्पर्शपुरस्कारेणैव एकोद्दिष्टविधिं निर्व्वर्त्त्य सांवत्सरिकश्राद्धाङ्गकालनिर्णयो विधेयः।

तत्र मनुः।

पूर्व्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणं।
एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं॥

हारीतोऽपि।

आमश्राद्धन्तु पूर्व्वाह्णे एकोद्दिष्टन्तु मध्यतः।
पार्व्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकं॥

वृद्धगौतमः।

मध्याह्नव्यापिनी या स्यात् सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत्।
अपराह्नव्यापिनी या पार्व्वणे सा तिथिर्भवेत्॥
मध्याह्नव्यापिनी या तु तिथिः पूर्व्वा परापि वा।
तस्यां पितृभ्यो दातव्यं ह्रासवृद्धौ न कारणं॥

इति त्र्याहद्वैधनिर्णयः।

अथ त्र्याहापरिज्ञाने सांवत्सरिकश्राद्धकालाः।

भविष्यत्पुराणे।

ब्रह्मा उवाच।

न जानाति दिनं यस्तु मासं वाण्मगाधिप।
मृतयोस्तु महाप्राज्ञ पित्रोस्तु स कथं नरः।

श्राद्धं करोतु वै ताभ्यां विधिवत् वत्सरात्मकम् ॥

अत्र पित्रोरित्युपलक्षणम् ।

आदित्य उवाच ।

मृताहं यो न जानाति मासमेव विगतात्मज ।

तेन कार्य्यममावास्यां श्राद्धं सांवत्सरं नृप ॥

यस्य प्रोषितस्याप्रोषितस्य वा मृतस्य तिथिर्न ज्ञायते तस्य तन्मासामावास्यायां सांवत्सरिकं कार्य्यमित्यर्थः ।

तदाह वृहस्पतिः ।

न ज्ञायते मृताहश्चेत् प्रमीते प्रोषिते सति[१] ।

मासश्चेत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि ॥

प्रोषिते इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् । 'दर्शे' तन्मासामावास्यायां । 'मृताहनि' तच्च कर्त्तव्यमदितिशेषः ।

अस्मिन्नेव विषये एकादश्यां श्राद्धमाह मरीचिः ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृताहनि ।

एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

अत्र विशेषत इति कृष्णपक्षस्य प्रशस्ततरत्वाभिधानेन शुक्लपक्षोऽप्यनुज्ञायत इति गम्यते । ततश्च शुक्ल-कृष्णैकादश्योर्विकल्पे प्राप्ते एवं व्यवस्था । मासे पक्षे च विज्ञाते तिथिमात्रस्यापरिज्ञाने तस्य मासस्य तत्पक्षस्थितायामेकादश्यां श्राद्धं कार्य्यं, विज्ञायमानपक्षपरित्यागे कारणाभावात् । पक्षस्याप्यपरिज्ञाने कृष्णैकादश्यां तदलाभे शुक्लैकादश्यामपीति ।

(१) प्रोषिते सस्थिते सतीति ग० ।

भविष्यत्पुराणे ।

दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।
मार्गशीर्षेऽथ वा भाद्रे माघे वाथ समाचरेत्[१] ॥

यस्य तु मृताहः परिज्ञायते मासस्तु न ज्ञायते तस्य मार्गशीर्षे भाद्रपदे माघे वा तस्मिन्नहनि श्राद्धं कार्य्यं ।

तदाह वृहस्पतिः ।

यदा मासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव तु ।
तदा मार्गशिरे मासि माघे वा तद्दिनं भवेत् ॥

यदा तु प्रोषितमृतस्य दिनमासावुभावप्यविज्ञातौ स्यातां तदा तत्प्रस्थानकालिकयोर्दिनमासयोस्तत्सांवत्सरिकं कार्य्यम् ।

तदाह वृहस्पतिः ।

दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा ॥

इत्यस्यायमर्थः । प्रस्थानतिथ्यज्ञाने तन्मासज्ञाने च तन्मासवर्त्तिन्यामावास्यायां सांवत्सरिकं, प्रस्थानतिथिज्ञाने मासाज्ञाने च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कुर्य्यात् । प्रस्थानतिथिमासयोरुभयोरप्यज्ञाने तु तन्मरणश्रवणकालिकयोस्तिथिमासयोः कुर्य्यात् । तदाह प्रचेताः । अविज्ञातमृते त्वमावास्यायां श्रवणदिवसे वा । 'श्रवणदिवसे' मरणवार्त्ताकर्णनतिथौ ।

भविष्योत्तरेऽपि ।

---

(१) माघे वा तद्दिनं भवेदिति ख० ।

मृतवार्त्ताश्रुतौ ग्राह्यौ तौ पूर्व्वोक्तक्रमेण तु ।

श्रवणतिथिस्मरणे च मार्गशीर्षे माघे वा तस्यामेव तिथौ कार्य्यं। श्रवणतिथिमासयोरुभयोरपि विस्मरणे माघस्य मार्गशीर्षस्य वा अमावास्यायां कार्य्यं ।

तदुक्तं प्रभासखण्डे ।

मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन ।
तेन कार्य्यममावास्यां श्राद्धं माघेऽथ मार्गके ॥

'कथञ्चन' मरण-प्रस्थान-श्रवणरूपेण येन केनाप्युपलक्षणेनेत्यर्थः। भविष्योत्तरे ।

प्रवासमन्तरेणापि स्यातान्तौ विस्मृतौ यदा ।
तदासौमपि तौ ग्राह्यौ पूर्व्ववन्मृतकादिके ॥

यस्य तु प्रोषितस्य मरणवार्त्ता तज्जीवनवार्त्तापि नागता पञ्चदशवर्षपर्य्यन्तमागमनं नास्ति तस्य तदूर्द्ध्वं पालाशीभिः समिद्भिः कुशैर्वा शरीरप्रतिकृतिं कृत्वा यथाविधि दाहसंस्कारं निर्व्वर्त्त्य तदारभ्य पक्षमासतिथिस्पृष्टेऽहनि सांवत्सरिकं कर्त्तव्यमित्याह जातूकर्णः ।

पितरि प्रोषिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।
ऊर्द्ध्वं पञ्चदशाद्वर्षात् कृत्वा तु प्रतिरूपकम् ॥
कुर्य्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।
तदादीन्येव सर्व्वाणि शवकर्म्माणि सञ्चरेत् ॥

एतच्च प्रोषितमृतश्राद्धप्रयोगप्रकरणे विस्तारेण दर्शयिष्यते ।

इति वयाद्यापरिज्ञाने सांवत्सरिकदिनकालः ।

इति सांवत्सरिककालनिरूपणं ।

अथ प्रेतश्राद्धानां कालाः ।

तत्र तावन्नवसंज्ञकानां श्राद्धानां, तत्र चाऽऽद्दशाहं क्रियमाणानां नवश्राद्धसंज्ञां निवेशयन्नाश्वलायनो दशाहपर्य्यन्तं नवश्राद्धसंज्ञकत्वमाह।

नागरखण्डे भर्तयज्ञः ।

त्रीणि सञ्चयनस्यार्थे तानि वै शृणु साम्प्रतं ।
यत्र स्थाने भवेत् मृत्युस्तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत ॥
एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः ।
ततः सञ्चयनस्थाने तृतीयं श्राद्धमिष्यते ॥
पञ्चमे सप्तमे तद्वदष्टमे नवमे तथा ।
दशमैकादशे चैव नवश्राद्धानि तानि च ।
वैतरण्यामसम्प्राप्तः प्रेतस्तृप्तिमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

तृतीयेऽहनि कर्त्तव्यं प्रेतदाहावनो द्विजाः ।
सूतकान्ते गृहश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ॥

आह कात्यायनः ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

व्यासः ।

प्रथमे सप्तमे चैव नवमैकादशे तथा ।
यत्तु वै दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

आह शङ्खः ।

आद्यं श्राद्धमशुद्धोऽपि कुर्य्यादेकादशेऽहनि ।

कर्म्मसान्तानिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः ॥

'आद्यं' नवं ।

पैठीनसिः ।

सद्यःशौचे प्रदातव्यं प्रेतस्यैकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य श्राद्धशय्यासनादिषु ॥

कूर्म्मपुराणे ।

प्रेताय च गृहद्वारि प्रथमे भोजयेद्द्विजान् ।

द्वितीयेऽहनि कर्त्तव्यं क्षुरकर्म्म सबान्धवैः ॥

चतुर्थे बान्धवैः सर्व्वैरस्थ्नां सञ्चयनं भवेत् ।

पूर्व्वान्विप्रान् प्रयुञ्जीत युग्मांस्तु श्रद्धया शुचीन् ॥

पञ्चमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि ।

युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान् नवश्राद्धन्तु तद्विदः ॥

ब्रह्मपुराणे ।

चतुर्थे ब्राह्मणानाञ्च पञ्चमेऽहनि भूभृतां ।

नवमे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे ॥

अत्रिः ।

प्रेतार्थं सूतिकान्ते तु ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ।

अत्र श्राद्धनिमित्तन्तु एकमेकादशेऽहनि ॥

एवमत्यैकादशाहिकान्नवश्राद्धादशौचान्तविधीयमानं ब्राह्मणभोजनं कर्म्मान्तरमिति गम्यते ।

बृहस्पतिः ।

चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नं हि बान्धवैः ।

गावः सुवर्णं वित्तञ्च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः ॥

'चतुर्थे' सञ्चयाहनीत्यर्थः।

यदिष्टञ्जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः।

तस्य प्रेतस्य जीवतो यत्किञ्चिदभीष्टमासीत्तद्द्यादित्यर्थः।

इति नवश्राद्धकालाः।

अथ षोडशश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानां प्रेतश्राद्धानां कालाः।

तत्र ब्रह्मपुराणे।

पितृणामन्यदेशानां श्राद्धषोडश सर्व्वदा।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्म्मासैः श्राद्धा द्वादशसंख्यया।

कर्त्तव्याः श्रुतितस्तेषां तत्र विप्रांश्च तर्पयेत् ॥

शालूकर्णः।

द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा।

सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतच्छ्राद्धषोडशं ॥

षाण्मासिके इत्येतेन विहितयोः श्राद्धयोर्निरूपणार्थमाह।

एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः।

न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा ॥

एकेनाह्ना त्रिभिर्व्वा यदा षण्मासाः, न्यूनाः स्युः संवत्सराश्च तदा षण्मासाब्दिके कार्य्ये इत्यर्थः।

भविष्यत्पुराणे।

अस्थिसञ्चयने श्राद्धं त्रिपक्षे मासिकानि च।

पैठीनसिः।

षाण्मासिकाब्दिके श्राद्धे स्यातां पूर्व्वेद्युरेव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च ॥

तथा ।

सपिण्डीकरणादर्व्वाक् कुर्य्याच्छ्राद्धानि षोडश ।
एकोद्दिष्टविधानेन कुर्य्यात्सर्व्वाणि तानि तु ॥

ब्रह्मपुराणे ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परं ।
मासि मासि तु कर्त्तव्यं यावदावत्सरं द्विजाः ।
ततः परतरं कार्य्यं सपिण्डीकरणं क्रमात ॥
कृते सपिण्डीकरणे चरमं प्रोच्यते पुनः ।
ततःप्रभृति निर्मुक्तः प्रेतत्वात् पितृताङ्गतः ॥

व्याघ्रपादः ।

एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं ।
प्रतिसंवत्सरं चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

अग्निमत्प्रेतश्राद्धे विशेषमाह कात्यायनः ।

श्राद्धमग्निमतः कार्य्यं दाहादेकादशेऽहनि ।
ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्व्वदा ॥

त्रैपक्षिकादूर्द्धानि ध्रुवाणि ।

अतएवाह जातूकर्णः ।

ऊर्द्धं त्रिपक्षात् यच्छ्राद्धं मृताहन्येव तद्भवेत् ।
अधस्तु कारयेद्दाहमाहिताग्नेर्द्विजन्मन इति ॥

हारीतस्त्वसमर्थविषयं मासिकानां कालविकल्पानाह ।

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्य्याप्तावृतुं प्रति ।
द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाथवेति[१] ॥

तत्रोपरितने प्रकरणे वृद्धावुपस्थितायां सपिण्डीकरणापकर्षणं वक्ष्यते। तन्निबन्धनं मासिकानामपकर्षं अपुनरावृत्तिञ्च तत्रैव वक्ष्यामः ।

इति षोडशश्राद्धानीत्येवंप्रसिद्धश्राद्धानां कालः ।

अथ सपिण्डीकरणकालः ।

तत्र यथाकालं द्वादशसु मासिकेष्वनुष्ठितेषु पूर्णे संवत्सरे तदूर्द्ध्वमौत्सर्गिकोऽनग्निसपिण्डीकरणस्य कालः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे मासिकान्तानि श्राद्धान्युक्ताभिहितं ।

अथ संवत्सरे पूर्णे यथावत् क्रियते नरैः ।
सपिण्डीकरणं सम्यक् तत्रापि विधिरुच्यते ॥

अस्य च कालस्यासग्निमत्कर्त्तकानग्निमद्दैवत्यसपिण्डीकरणाङ्गत्वं नैमित्तिकञ्च कालान्तरमुक्तं भविष्यत्पुराणे ।

सपिण्डीकरणं कुर्य्याद्यजमानो ह्यनग्निमान् ।
अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्ब्बेद्युर्भरतर्षभ ॥

उक्तञ्च पुलस्त्येन ।

निरग्निः सहपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्म्मतः ।
पूर्णे संवत्सरे कुर्य्याद्वृद्धिर्व्वा यदि वा भवेत् ॥

वृद्धिश्चोड़सौञ्जीविवाहादिरूपोऽभ्युदयः ।

उपलक्षणञ्चैतत्नान्दीश्राद्धनिमित्तभूतस्य कर्म्मणश्च । एतच्चा-

(१) द्वादशाहेन वा भोज्या एकाहे द्वादशापि चेति क० ।

धानाद्युपसंप्राप्ताविद्युशनोवचने "कर्त्तुं नान्दीमुखं" इति शाट्यायनि-वचने च स्फुटीभवति। सैषा यस्मिन् दिने वृद्धिरापद्यते ततः प्रागेवा-पकृष्यसपिण्डीकरणं कृत्वा तदङ्गभूतं नान्दीमुखसंज्ञकं कुर्यादित्यर्थः। अनेन प्रवृत्ताधिकारस्यापरिसमापितप्रेतश्राद्धस्य चौड़-मौञ्जी-विवा-हाधानादौ तदङ्गभूते च नान्दीश्राद्धेऽनधिकारोऽपि दर्शितः।

आह लघुहारीतः ।

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव च ।
सहपिण्डक्रियां कुर्यात्[१] कुर्यादाभ्युदयं ततः ॥

नागरखण्डे ।

ततः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्द्धतः स्थितम् ।
वृद्धिर्वा गामिनी चेत् स्यात्तदर्वागपि कारयेत् ॥

आधानाङ्गभूतान्नान्दीश्राद्धात् प्रागपकर्षमभिप्रेत्याहोशनाः ।

पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिकं मृतवत्सरे ।
आधानाद्युपसंप्राप्तावेतत् प्रागपि वत्सरात् ॥

अत्र चापकृष्यमाणसपिण्डीकरणे तदङ्गमपकर्षे स्यादिति न्यायात् पूर्वाणि मासिकान्यपकृष्य सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यम् ।

वृद्धवसिष्ठोऽप्याह ।

श्राद्धानि षोड़शादत्त्वा न तु कुर्यात् सपिण्डनम् ।
तद्धानौ तु यतः प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते ॥

अपकर्षपक्ष एवैतत् । अनपकर्षे क्रमविधानादेव तत्सिद्धेः ।

अतएव शाट्यायनिः ।

प्रेतश्राद्धानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

(१) कृत्वा इति ख० ।

अपकृष्य प्रकुर्व्वीत कर्म्म नान्दीमुखं द्विजः ॥

यत्तु लौगाक्षिवचनम् ।

यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकं चोदकुम्भञ्च देयं तस्यापि वत्सरमिति ॥

तत्तु तदन्तापकर्षन्यायेन कृतेष्वपि मासिकेषु "तान्येव तु पुनः कुर्य्यात्" इति कल्पसूत्रकारवचनोक्तपुनरनुष्ठानविषयत्वेन व्याख्येयम् । अपकृष्यत्यनुवृत्तावाहोशनाः ।

वृद्धिश्राद्धविहीनस्तु प्रेतश्राद्धानि यश्चरेत् ।

स श्राद्धी नरके घोरे पितृभिः सह पच्यते ॥

अनुपस्थितायां वृद्धौ यः प्रेतश्राद्धान्यपकर्षेदित्यर्थाद् वृद्धिमन्तरेणानपकर्षोऽयं समर्थविषयः । असमर्थविषये तु वृद्धिश्राद्धप्रत्युपस्थानं विनाप्यपकृष्यमाणस्य च कालविकल्पानाह गोभिलः । "पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत" । अत्र केचित् पूर्णे संवत्सरे यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्येतयोः पक्षयोरनग्निकैकविषयत्वं । षण्मासे त्रिपक्षे वेत्येतयोस्तु साग्निकैकविषयत्वमिति व्यवस्थां मन्यन्ते । उद्भावयन्ति चात्र पैठीनसिवचनम् ।

त्रिपक्षेऽग्निमतः कालो वृद्धौ इष्टापूर्त्तकर्म्मसु ।

सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् पूर्णे संवत्सरेऽपि वेति ॥

अग्निमत्सपिण्डीकरणकालप्रकरणे वक्ष्यमाणानि वचनान्युपन्यस्यन्ति । अचेदं वक्तव्यं । यद्यग्निमत्त्वविशेषणवतस्त्रिपक्षादिपक्षाः सन्ति, सन्तु तेऽस्य संवत्सरान्ते कर्त्तुं समर्थस्यापि मुख्यकल्पाः । अनग्निकत्वसामर्थ्यप्रयुक्ताः प्रकृते गोभिलवचनोक्तसंवत्सरपक्षेणैकवाक्यतां गताः

मस्तः मन्वनुकल्पाः । व्याघ्रस्त्वग्निरहितानामपि सह षोड़शभिः श्राद्धैः सपिण्डीकरणस्य द्वादशाह एव प्रशस्तः काल इत्याह ।

आनन्त्यात् कुलधर्म्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।
अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

इत्यनग्निकसपिण्डीकरणकालाः ।

अथ साग्निकसपिण्डीकरणकालः ।

तत्राह लघुहारीतः ।

अनग्निस्तु यदा वीर भवेत् कुर्य्यात्तदा गृही ।
प्रेतश्चेदग्निमान् यस्तु त्रिपक्षे वै सपिण्डनम् ॥

अत्र गृही श्राद्धकर्त्ता यद्याहवनीयरहितः प्रेतश्चाहवनीयवान् भवेत् तदा स कर्त्ता तस्य प्रेतस्य मृताहदिवसादारभ्य पक्षत्रये पूर्णे सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् ।

तथा ।

यजमानोऽग्निमान् राजन् प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।
द्वादशाहे भवेत् कार्य्यं सपिण्डीकरणं सुतैः ॥

अत्र मृताहादारभ्य द्वादशे दिने इति वेदितव्यम् ।

आह कात्यायनः ।

एकादशाहं निर्व्वर्त्त्य पूर्वं दर्शाद्यथाविधि ।
प्राक् कुर्व्वीताग्निमान् विप्रो मातापित्रोः सपिण्डताम् ॥

अस्याभिप्रायः । अग्निमता ह्यमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः पिण्डाश्चाहार्य्यकं कर्त्तव्यम् । तत्र प्रमीतमातापितृकस्य सपत्नीकपित्रादिदैवत्ये न चाकृतसपिण्डीकरणयोस्तयोर्दर्शश्राद्धादौ देवतात्वमुपपद्यते । तस्य

सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वस्मरणात्। अतः पिण्डपितृयज्ञश्राद्धयो-र्लोपो माभूदिति मत्वा अग्निमान् विप्र एकादशाहकर्त्तव्यं प्रेतकार्य्यं निर्वर्त्य दर्शात् प्रागेव यस्मिन् कस्मिन्नप्यहनि मातापित्रोः सपिण्डी-करणं कुर्य्यादिति। विप्रग्रहणमुपलक्षणम्। क्षत्रियादिष्वपि न्यायस्य तुल्यत्वात्।

पक्षान्तरमाह हारीतः। या तु पूर्व्वममावास्या तस्यामिति।

अतएवाह जाबालः।

सपिण्डीकरणं कुर्य्यात् पूर्व्वे दर्शेऽग्निमान् सुतः।
परतो दशरात्रस्य पूर्णत्वे तु तथापरः॥

मृताहमारभ्य यद्दशरात्रं तस्मात् परतो यः प्रथमो दर्शो भवेत् तस्मिन्नग्निमान् सुतः पित्रोः सपिण्डीकरणं कुर्य्यादित्यर्थः। दशरात्र-ग्रहणमशौचकालोपलक्षणार्थम्। तदेवं साग्निकस्य त्रयः सपिण्डी-करणकाला उक्ता भवन्ति। "द्वादशाहः, दशाहात् परकालीनाया अमावास्यायाः पूर्व्वं किमप्यहः, दशाहात् परामावास्या चेति"॥

इति साग्निकसपिण्डीकरणकालाः। इति त्रैवर्णिकाणाम्॥

अथ शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः।

तत्र सपिण्डीकरणं कर्त्तव्यमित्यनुवृत्तौ विष्णुः।

मन्त्रवर्ज्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽहनि कीर्त्तितमिति।

अमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमेतदिति वृद्धाः। वचनबलादशौच-मध्य एव श्राद्धकरणं।

इति शूद्रस्य सपिण्डीकरणकालाः।

इति सपिण्डीकरणकालाः।

तदेवमेते सपिण्डान्वाहार्य्यक-साधारणसंज्ञकोभयविध-पार्व्वण-वृद्धिकर्म्माङ्ग-काम्य-सांवत्सरिक-श्राद्धानां नवश्राद्धषोड़शश्राद्धानीत्येवं प्रसिद्धानां सपिण्डीकरणस्य चास्मिन् प्रकरणे कालाः प्रतिपादिताः । अथान्येषां श्राद्धकालेषु वक्तव्येष्विदमुच्यते। तीर्थश्राद्ध-शुद्धिश्राद्ध-दैविकश्राद्ध-यात्राश्राद्ध-जीवच्छ्राद्ध-गोष्ठीश्राद्धानान्त्वधिकारवाक्योपदिष्टा एव काला इति । ते विशेषाधिकारप्रकरण एव निरूपिताः । तत्र च अकाले काले वा तीर्थप्राप्तिस्तदनन्तरमेव तीर्थश्राद्धकालः । अकालेऽप्यथ काले वा तीर्थे श्राद्धं यथा नरैः । इति मत्स्यपुराणस्मरणात् । पापक्षयार्थकृच्छ्रादिव्रतसमाप्तौ शुद्धिश्राद्धकालः । "श्राद्धं कुर्य्याद्व्रतान्ते तु गोहिरण्यान्नदक्षिणाः ।" इति जाबालवचनात् । प्रीणनीयनक्षत्रदेवताधिष्ठितं तिथिवारादिकं दैविकश्राद्धस्य कालः । तन्नित्यश्राद्धवच्छ्राद्धं दर्शादिषु च यत्नत इति भविष्यत्पुराणदर्शनात् । तीर्थयात्रादिनात् पूर्व्वदिनं, समापिततीर्थयात्रस्य गृहप्रवेशानन्तरदिनञ्च यात्राश्राद्धस्य कालः । गच्छेद्देशान्तरमित्यादिभविष्यत्पुराणस्य यः कश्चित्तीर्थयात्रामित्यादिब्रह्मपुराणाग्निपुराणयोश्च श्रवणात् । अरिष्टदर्शनानुमितमरणकालस्य मुमुक्षोरुत्तरकालः जीवच्छ्राद्धकालः । "जीवच्छ्राद्धं प्रकर्त्तव्यं" इत्यादिभविष्यत्पुराणादिप्रतिपादनात् । कस्यचिद्ब्राह्मणः समागमसमुत्सवसमय एव गोष्ठीश्राद्धकालः । गोष्ठ्यां यत् क्रियते श्राद्धमित्यादिभविष्यत्पुराणोक्तेः । सन्न्यासाङ्गानां षोड़शश्राद्धानां दैवादिश्राद्धाष्टकदिनात् प्राचीनदिनमेव कालः । दैवादीनान्तु सन्न्यासादित्यादिस्मरणात् ।

इति देवताप्रकरणं निरूपितं ।

अथातः सन्न्यासविधिं व्याख्यास्यामः।

पूर्व्वेद्युर्नान्दीमुखं श्राद्धमित्यादिना शौनकवचनेन दुर्मरणमृतानां पातकविशेषवतां मृताहमारभ्य संवत्सरे पूर्णे या काचिच्छुक्लैकादशी स एव नारायणबलिसंज्ञकस्य श्राद्धस्य कालः।

तथाच भविष्योत्तरे दुर्मृत्युमृतान् पापविशेषकारिणश्चानुक्रम्योक्तं।

पूर्णे संवत्सरे तेषामथ कार्य्यं दयालुभिः।
एकादशीं समासाद्य शुक्लपक्षस्य वै तिथिमित्यादि॥

इति तीर्थश्राद्धादिकालाः।

इति वैशेषिकश्राद्धकालाः।

अथ मुख्यकालातिक्रमकालाः।

ते च गौणा वाचनिकानुकल्पिकाश्चेति द्विप्रकाराः। तत्रेदं तावद्विचार्य्यते। मुख्यकालासम्भवे गौणकालग्रहणं कार्य्यं न वेति। ननु को मुख्यः को वा गौणः। यो विहितः स मुख्यः। यथा वृद्धिश्राद्धादौ प्रातरादिः। यस्त्वविहितः तत्समीपवर्त्ती तेष्वेवाङ्ग-भावं नीयमानः सङ्गवादिर्गौणः।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्व्वस्य कर्म्मणः।
यदागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत्।
गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्म्मणोति॥

अस्यार्थः। पूर्व्वोत्तरयोः कर्म्मणोर्यः स्वकालस्तस्मादुपरितनः। उत्तरकर्म्मस्वकालाच्च पूर्व्वभावी पूर्व्वापरयोः कर्म्मणोरन्तरालकाल

इति यावत् । स पूर्व्वस्मिन् कर्म्मणि गौणो ज्ञेयः । यद्वा यथोक्ता-न्तरालवदागामिक्रियामुख्यकालस्यापि पूर्व्वस्मिन् कर्म्मणि गौणकालतां मन्यन्त इति । कथं पुनरुत्तरकर्म्मकालस्य पूर्व्वकर्म्मानुष्ठानमापद्यत्वमा-शङ्क्येत येन स्वकालात् प्रच्युतं पूर्व्वं कर्म्म तावद्विनष्टप्रायं उत्तरञ्च स्वकालाप्रच्युतत्वादविनष्टरूपं । तत्र यद्युत्तरकर्म्मकाले पूर्व्वं क्रियते तदा विनष्टसमाधानार्थमविनष्टविनाशनं प्रसज्येत । तन्मृतजीवना-शया जीवन्मरणस्योपक्रमः । उत्तरकर्म्मकाले द्वयोरवकाशे सतीद-मुच्यते न पुनरसत्यपि तस्मिन्निति । ननु मुख्यकालसमीपवर्त्तिनः कालस्याभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिलभ्यत्वाल्लाक्षणिकमेवोचितं । सत्यमेव । तथापि तत्र बालातपकालोपलक्षणीभूतयातपमार्दवादिगुणोपनीतया लौकिक्या प्रातरादिशब्दप्रवृत्त्या तस्य गौणत्वाविरोधं विरुध्यते । ननु तस्यानुपदेशात् कथं शास्त्रत्वमाशङ्क्यते । प्रतिनिधिन्यायेनेति ब्रूमः । यद्येवं तर्हि यथाकथञ्चित् सादृश्यान्मध्याह्नादावपि कदाचित् प्रात-रादिशब्दाः प्रसज्येरन् । किमत्रानिष्टं, क्रियन्त एव हि कदाचिदत्यन्त-सादृश्यवतः प्रचुरगौणप्रयोगसङ्कुलः सकृत्वादरलाभे । तदेवम-स्मिन् संशये कश्चित् पूर्व्वाह्णे दैविकं श्राद्धमित्यादिकालसंयुक्ते वाक्ये कालं प्रति कर्म्मणो गुणभावेन विधानं मत्वा प्रधानभूतविहितकाला-तिक्रमे गुणभूतकर्म्मानुग्रहाय कालान्तरानुष्ठानं न कार्य्यमिति पूर्व्वपक्षमभिप्रेत्य सिद्धान्तितवान् । काले हि कर्म्म चोद्यते न कर्म्मणि कालः । अतः कर्म्मणामेव प्राधान्यं कालमनूद्य कर्म्मणो विधानात् । ततः कर्म्म प्रति गुणभूतविहितकालातिक्रमे प्रधानभूतकर्म्मानुग्रहार्थं गौणकालेऽप्यनुष्ठानं कार्य्यं । कालहानेः कर्म्मणोऽपि त्यागस्यान्याय-

त्वात् । न ह्येकव्यञ्जनविनाशे भोजनमेव संत्यज्यत इति । तदयुक्तं । न तावत्कर्म्मगुणीभावेनात्र पूर्व्वपक्षो घटते । कर्म्मणः फलसम्बन्धात् । फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन कालस्यैवाङ्गत्वात् । न च कर्म्मणः कालार्थतया परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादानुवाद इति वाच्यं । कालस्य फलवत्कर्म्मार्थत्वावगमाभावात् । नापि कालभावस्य गुणीभावेनोक्तः सिद्धान्तो घटते । असिद्धहेतुत्वात् सोपन्यासात् । न ह्यत्र कालानुवादेन कर्म्म विधीयते । कालस्यान्यतः प्राप्तिविरहात् । ननु कालस्य वाक्यान्तरेण प्राप्त्यभावेऽमावास्यादिरूपेण लोकव्यवहाराय दैविज्ञातस्यानुवादो भविष्यति । मैवं । लोकसिद्धकालस्वरूपानुवादेन कर्म्मविधौ तस्य स्वयमेव फलतया फलवत्कर्म्माङ्गत्वाभावेन च विधेरानर्थक्यप्रसङ्गः स्यात् । किञ्चास्मिन् कर्म्मण्युद्देश्यस्य कालस्य न कर्म्मान्तरसम्बन्धो घटते । तस्यैतत्कर्म्मानुष्ठानानन्तरमेव विवक्षितत्वात् । नन्वेवं तर्हि यजेत स्वर्गकाम इत्यत्रापि स्वर्गकामिनमनूद्य यागविधेरवधारणात्कथं न विधेरानर्थक्यं । उच्यते । यद्यपि स्वर्गकामस्योद्देश्यतया वाक्यान्वयस्तथापि भावनायाः प्रथमं भाव्यस्यापेक्षणत्वात् पुरुषस्यैव सिद्धरूपतया तदनर्हत्वात् स्वर्गकामवत्कामनाविषयभूतः स्वर्ग एव साध्यत्वेन समर्थ्यते । स्वर्गकामस्तु पूर्व्वसिद्ध एवानूद्यते । यथा लोहितोष्णीषाऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ विशेष्याणामृत्विजां प्राप्तत्वादप्राप्तविशेषणमात्रपरं वाक्यं, एवमिहापि ।

तदुक्तं मण्डनमिश्रैः ।

> अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दा हि तत्पराः ।
> विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितमिति ॥

अतः कालानुवादेन तत्र कर्मविधिरित्युक्तं । तदेवं यथोक्तपूर्व्वोत्तरपक्षावयुक्तिकावत्र तर्हि तौ युक्तौ उच्यते। तत्र तावत् पूर्व्वपक्षः। नित्यनैमित्तिकेषु आवश्यकत्वेन प्राप्तेषु तादृग्विधस्वरूपनिर्व्वाहार्थं यथा शक्त्यादित्युपबन्धे विहितायां सम्पत्तौ तत्सदृशप्रतिनिधिग्रहणं कर्त्तव्यमिति स्थिते मुख्यकालासम्पत्तौ गौणकालग्रहणं कार्य्यम् ।

तदाह त्रिकाण्डमण्डनः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्त्तुं न शक्यते ।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशो भवेदिति ॥

'ईदृशः' मुख्यकालसदृशः । अनेनास्य प्रतिनिधित्वेनावश्यता दर्शिता । स्मृतयोऽपि गौणकालग्रहणं दर्शयन्ति ।

यथाकथञ्चित्कर्त्तव्यं नित्यं कर्म विजानता ।
न प्राप्नोऽस्य विलोपोऽस्ति पैठकस्य विशेषत इति ॥

तथा ।

दिनोदितानि कर्म्माणि प्रमादादकृतानि वै ।
यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत् सर्व्वाणि कारयेत् ।
सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ॥

इत्यादिकः स्मार्त्तसन्ध्यादिकालविशेषनिषेधस्तु गौणत्वेन तत्काल-ग्रहणप्राप्तौ सत्यामेवावकल्प्यते । नित्यनैमित्तिके च यथा कुर्य्यादित्युपबन्धसामर्थ्यान्नित्यवदाम्नातान्यप्यङ्गान्यनित्यानि भवन्ति ।

तदाह पैठीनसिः। "प्रधानसहितान्यङ्गानि भवन्ति न भवन्ति चेति"।

ननु यदि मुख्यकालातिक्रमे गौणकालग्रहणमविरुद्धं तर्हि दर्शपौर्णमासपार्व्वणश्राद्धादीनाममावास्यादिविहितकालालाभे पञ्चम्या-

दिकर्त्तव्यत्वं प्रसज्येत । का नामैषा प्रसक्तिः । अभिमतमेव हि गौण-कालस्वीकारवादिनस्तदनुष्ठानं । एतच्च गौणकालग्रहणं न काम्येषु । तत्र हि सर्व्वाङ्गोपहारशक्तस्यैवाधिकारप्रतिपादनात् । गौणकालग्रहणेन कर्म्मानुष्ठाने कश्चिद्विशेषस्त्रिकाण्डमण्डनेनोक्तः । प्रसङ्गादुच्यते । गौणेष्वेतेषु कालेषु कर्म्म चोदितमाचरेत् । प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् । कालान्तरे चोदितं कर्म्मैतेषु पूर्व्वोक्तलक्षणेषु गौणेषु कालेष्वाचरन् प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तां निष्कृतिं प्रायश्चित्तमाचरेत् । पक्षान्तरमपि तेनैवोक्तं । "प्रायश्चित्तमकृत्वा वा गौणकाले समाचरेत्" । अत्राकृत्वा इत्यत्र पूर्व्वकालताप्रतीतिरविवक्षिता । तदेवं गौणकालग्रहणे प्राप्ते विधीयते । सर्व्वत्र सप्तम्यन्तनिर्द्दिष्टकालस्यानुपादेयत्वेनोद्देश्यैकस्वभावस्य निमित्तत्वेनाभिधानादधिकारिविशेषणत्वे विहितकालमन्तरेणाधिकाराभावात् कालान्तरे कृतमकृतमेव स्यादिति गौणकालग्रहणं न कार्य्यं । विहितकालाभावे चाधिकाराभावः सान्तपनीयाधिकरणे प्रापणार्वनिमित्तस्येत्यत्र सूत्रे प्रतिपादितः ।

अतएव लौगाक्षिः ।

> गणितात् ज्ञायते कालः काले तिष्ठन्ति देवताः ।
> वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः ॥

यत्तु त्रिकाण्डमण्डने ।

गौणकालग्रहणमुक्तं तत्पूर्व्वपक्षन्यायशैवसिद्धान्तमभिमन्य नोक्तमित्युपेक्षणीयं । यत्तु यथाकथञ्चिदित्यादि स्मरणं न तत्र गौणकालग्रहणं प्रतिपद्यते किन्त्वग्रहणमेव । यतस्तस्यायमर्थोऽवगम्यते । स्वकालं प्राप्तस्य कर्म्मणः मुख्यद्रव्याद्यसम्पत्तिवशात् लोपोऽननुष्ठानं न कार्य्यं ।

किन्तु स्वकाल एव यथाकथञ्चिन्मुख्यद्रव्यादिसदृशद्रव्यान्तरोपादानेन किञ्चिदिफलमपि कर्त्तव्यमिति। यच्च दिनोदितानि कर्म्माणीत्यादिवचनं, तेन न सर्व्वेष्वपि कर्म्मसु सर्वेषाञ्च गौणकालानां गौणत्वप्रयुक्त्या ग्रहणमुच्यते। किन्तु केषुचिदेव कर्म्मसु किञ्चिदेव कालान्तरमनुकल्पत्वेन मुख्यकालवन्न्यायादप्राप्तमेव विधीयते। श्रुतान्येव तद्वचनबलेन संवत्सरर्त्तुमासतिथ्यादिकालविशेषविहितानि कर्म्माणि [illegible]लातिक्रमे कालान्तरेऽपि कर्त्तुं युज्यन्ते। यत्तु सन्ध्यारात्र्योः श्राद्धनिषेधः सोऽपि रागप्राप्तस्य भक्षणादेरिव न्यायाभासादिना प्राप्तस्योपपद्यते। अथवा "द्रव्यं ब्राह्मणसम्पत्तिः श्राद्धं प्रति रुचिश्च च। अकाले यदि वा काले तीर्थश्राद्धं सदा नरैः। प्रातरेवाह्नि कर्त्तव्यं" इत्यादिभिरपराह्णव्यतिरिक्तकालप्राप्तस्य श्राद्धस्य सन्ध्यादिकालेष्वयं प्रतिषेधः। यत्तु मुख्यकालातिक्रमे नित्यनैमित्तिकानां गौणकालेऽनुष्ठानं दृश्यते तत् क्वचित्तु गर्हापरिहारमनःपरितोषार्थं, क्वचिच्चानुकल्पत्वेन कालान्तरविधिरित्यनवद्यम्। उपदिष्टकालातिक्रमे चाधिकाराभावादेव मुख्यद्रव्यालाभान्मुख्यकालातिक्रमो न कार्य्यः। एतदेव च सन्देहपूर्व्वकमुपन्यस्य त्रिकाण्डमण्डने निश्चितं। मुख्यकाले हि मुख्याङ्गत्वात् कालातिक्रमो न कार्य्यः। धनं नैव लभ्यते चेत्कालद्रव्ययोः कस्य मुख्यत्वं गौणतापि वा।

मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यस्तु तद्धनं।
न मुख्यद्रव्यलाभेन गौणकालप्रतीक्षणं॥

तदप्येतत्सिद्धवचनमन्तरेण गौणग्रहणं न कार्य्यं। सति तु वचने गौणस्य तस्मात्परस्यापि वा कार्य्यमिति।

तत्राह ऋष्यशृङ्गः ।

देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदा ।
आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं विधीयते ॥

मुख्यकालिकोपक्रमात् प्राग्यदा श्राद्धाधिकारिणामशौचं जायते। तदा मुख्यकालप्रत्यासन्ने अशौचेन चादूषिते अशौचापगमानन्तरकाल एव पैतृकं कर्म्म कार्य्यमित्यर्थः ।

यत्त्वत्रिवचनं ।

तदहश्चेत् प्रदुष्येत केनचित्सूतकादिना ।
सूतकानन्तरं कुर्य्यात् पुनस्तदहरेव वेति ॥

तत्र तिथिपक्षस्वादिशब्दोक्तनिमित्तान्तरविघ्निते मुख्यकालविषये इति पूर्व्ववचनाविरोधाय कल्पनीयं। एतच्च पक्षान्तरत्रयाहक्रियमाण-प्रतिमासिक-श्राद्धविषयं। तत्र मासस्पृष्टकालाभावेऽपि पक्षतिथिमा-सस्पृष्टस्यापि ग्राह्यत्वात्। अतएवाह देवलः। पक्ष इति सूतकसूत-काभ्यां मृताहोपघाते तदतिक्रम्याशौचनिवृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यमित्युक्तं। तत्पाकोपक्रमान्निमन्त्रणाद्वा पूर्व्वमेवाशौचविज्ञाने सति नोत्तरकालं। तथा च ब्रह्मपुराणे ।

गृहीतमधुपर्कस्य यजमानस्य चर्त्विजः ।
पश्चादशौचे पतिते नाशौचमिति निश्चयः ॥
गृहीतदीक्षस्य चैविद्यस्य महामखे ।
स्नानमवभृथे यावत्तावत्तस्य न विद्यते ॥
निवृत्ते कृच्छ्रहोमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने ।
गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् ॥

नैष्ठिकस्याथवान्यस्य भिक्षार्थं प्रस्थितस्य च ।
वानप्रस्थस्य वान्यस्य साधिकारस्य सर्वदा ।
प्रतिग्रहाधिकाराच्च निवृत्तस्य न विद्यते ॥
गोमण्डलादौ वैश्यानां रक्षाकालात्ययादपि ।
निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्म्मणि ॥
निमन्त्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।
देहे पितृषु तिष्ठत्सु नाशौचं विद्यते क्वचित् ॥
अपि दातृगृहीत्रोश्च सूतके मृतके तथा ।
अविज्ञाते न दोषः स्याच्छ्राद्धादिषु कदाचन ॥
विज्ञाते भोक्तुरेव स्यात् प्रायश्चित्तादिकं तथा ।
भोजनार्द्धे तु संभुक्ते विप्रैर्दातुर्विपद्यते ॥
यदा कश्चित्तदोच्छिष्टशेषमन्यत्र समाहितः ।
आचम्य परकीयेन जलेन शुचयो द्विजाः ॥
विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतके सति वान्तरा ।
शेषमन्नं परैर्देयं दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेत् ॥

अत्र "निमन्त्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्म्मणि" इति तद्वयोपन्यासात् पाकारम्भात् प्राक् यदा निमन्त्रणात् प्रभृत्या कर्म्मसमाप्तेरशौचाभावः, यदा तु पाकात्पूर्व्वं निमन्त्रणं कृतन्तदा पाकारम्भप्रभृत्या कर्म्मसमाप्तेराशौचाभावः तदादिपाकोपक्रमस्यैव प्रथमावयवरूपत्वेन श्राद्धारम्भाभावत्वं । भोजनार्द्धे तु सम्भुक्ते यदि दातुः कश्चिद्विपद्येत इत्येतस्य तत्कालमृतदातृसपिण्डनिबन्धनाशौचविषयत्वेन श्राद्धदृष्टमृताशौचविषयत्वेन वा निमन्त्रितेषु विप्रेष्वित्यादिना पूर्वोक्तेन सह

विरोधपरिहारो विधेयः। शेषमन्नं परैर्देयमित्येतत्तु भोक्तृगृह-व्यतिरिक्तजन्ममरणविषयं। दातॄन् भोक्तॄंश्च न स्पृशेदित्यत्र दोष इति शेषः।

आह क्रतुः।

पूर्व्वमङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति।

उक्तमिदमशौचदूषितेऽधिकारिणि मुख्यकालमतिक्रम्याशौचनि-वृत्तौ श्राद्धं कर्त्तव्यमिति। गृहमेधिनश्च भार्य्यया सहैवाधिकारात्तस्यां रजोदर्शननिबन्धनाशुचित्वदूषितायां मुख्यकालमतिक्रम्याशुचित्वनि-वृत्तावेव श्राद्धं कर्त्तव्यं प्राप्ते रजस्वलापतिनैवैकाकिना मुख्यकाल एवामश्राद्धं कर्त्तव्यमित्याहोशनाः।

अपत्नीकः प्रवासी च यस्य भार्य्या रजस्वला।

सिद्धान्नेन न कुर्व्वीत आमं तस्य विधीयत इति॥

अस्यामद्रव्यश्राद्धविधेः क्वचिदुपसंहारपूर्व्वकमपवादः। "श्राद्ध-विघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितं। अमावास्यादिनियतं मासं संवत्सरादृते"। मासिकसांवत्सरिकविषये आमश्राद्धनिषेधः। मृताहे प्राप्ते यस्य भार्य्या रजस्वला भवति तस्मिन्नेव दिने अन्नेनैव श्राद्धं कुर्य्यात् नामेन कालान्तरे वा।

स्मृत्यन्तरे।

आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्य्या रजस्वला।

पञ्चमेऽहनि तच्छ्राद्धं न कुर्य्यात्तन्मृतेऽहनि॥

तद्भर्तुः प्रत्याब्दिके अपुत्रा पत्नी स्वयमेव श्राद्धकर्त्री यदि। "अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके। रजस्वला भवेत्सा

हि तत् कुर्य्यात् पञ्चमेऽहनि" इति गौतमस्मरणात् यद्भार्य्यारजोदर्शनादिरूपे श्राद्धविघ्ने सत्यामश्राद्धं कर्त्तव्यमिति प्रकीर्त्तितं तदमावास्यादिकालिकमेव न तु यन्मृताहकालिकं मासिकं सांवत्सरिकञ्च तदपीत्यर्थः । किन्तु तत् पक्वान्नेनैव कर्त्तव्यम् । तथैकभार्य्येण ।

एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते ।
अन्यस्मिंस्तत्तिथौ तस्मिन् श्राद्धं कुर्य्यात् प्रयत्नतः ॥

'अन्यस्मिन्' अनन्तरे मासि । 'तत्तिथौ' मृततिथौ 'तस्मिन्' शुक्ले कृष्णे वा मृतस्तस्मिन् पक्षे । श्राद्धं विघ्नवशादतिक्रान्तं कुर्य्यादित्यर्थः । यदि विघ्न इत्यत्रापि ऋष्यशृङ्गवचनाविरोधायाशौचव्यतिरिक्तनिमित्तेनेति विशेषो द्रष्टव्यः । अशौचनिमित्तेन विघ्ने जाते मासिकविषयेऽपि सूतकानन्तरमेव श्राद्धानुष्ठानं ऋष्यशृङ्गवचनेनाक्रमनुमन्तव्यं । अतएव इदमस्माभिरुक्तं । एतत् ऋष्यशृङ्गवचनं सूतकाशौचविषयं, निमित्तान्तरे तु तदहर्विघाते "एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते" इत्यादि स्मृत्यन्तरवचनमिति ।

यत्पुनर्व्यासवचनम् ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके ।
अमावास्यां प्रकुर्वीत शुद्धाविति मनीषिण इति ॥

'अन्तरामृतसूतके' श्राद्धप्रयोगमध्ये पाकोपक्रमात् प्राक् मृतके सूतके वा जाते । 'अमावास्यां' अमावास्यायां । 'शुद्धौ' शुद्ध्यनन्तरं । एतदविज्ञातमृताहसांवत्सरिकश्राद्धविषयम् । अमावास्याग्रहणं शुक्लैकादश्याः कृष्णैकादश्याश्चोपलक्षणम् ।

अतएव मरीचिः ।

श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेऽहनि ।
एकादश्यान्तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः ॥

कृष्णपक्षे या एकादशी तस्यां विशेषतः कर्त्तव्यमित्यन्वयः। पितृकार्य्येषु कृष्णपक्षस्यैव ग्राह्यत्वात्। कृष्णैकादशीतोऽप्यमावास्यायाः पितृकार्य्यश्रैष्ठ्यं दण्डापूपन्यायसिद्धम्बोद्धव्यम्। यत्तु षट्त्रिंशन्मतं ।

मासिकाब्दे तु सम्प्राप्ते अन्तरामृतसूतके[१] ।
वदन्ति शुद्धौ तत्कार्य्यं दर्शे वापि विचक्षणा इति ॥

तावतोक्तान्येव तु पुनः कुर्य्यादिति विहितानुमासिकश्राद्धविषयं। एकोद्दिष्टरूपमासिके पूर्व्वमेवानुकल्पस्योक्तत्वात्। अत्र शुद्ध्यनन्तरकालो मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वाच्छ्रेष्ठः। दर्शकालस्तु ततो जघन्यः। मुख्यकालप्रत्यासत्त्यभावादिति मन्तव्यं ।

तथा च ऋष्यशृङ्गः ।

शुचीभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।
सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचनेति ॥

अयमर्थः। शुचीभूतेन तावद्दातव्यं। तेन मुख्यकाले शुद्ध्यसम्भवे शुद्ध्यनन्तरं या तिथिः प्रतिपद्यते लभ्यते सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या कर्म्माङ्गतया नेया। या मुख्या तिथिरशौचदूषिता कदाचन सा नानुष्ठेयेति। अशौचादूषिता तु मुख्या तिथिः सदानुष्ठेयेति ।

तिथिच्छेदो न कर्त्तव्यो विनाशौचं यदृच्छया ।
पिण्डं श्राद्धञ्च दातव्यं विच्छित्तिं नैव कारयेदिति ॥

'यदृच्छया' स्वेच्छया, 'श्राद्धं' ब्राह्मणतर्पणं, चशब्देनाग्नौकरणमपि

(१) मासिके चाब्दिके त्वद्रि संप्राप्ते मृतसूतके इति (ख०)

कर्त्तव्यमिति, समुच्चित्येति। श्राद्धशब्देनात्र ब्राह्मणतर्पणमात्रमुपचाराद्‌च्यते। न तु मुख्यार्थतया। अग्नौकरण-ब्राह्मणतर्पण-पिण्डदानात्मककर्म्मत्रितयसमुदायस्यैव मुख्यार्थत्वात्। विच्छित्तिं नैव कारयेदित्यस्यायमर्थः। कृत्स्नस्य श्राद्धशब्दार्थस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि तदेकदेशमात्रं वा यथासामर्थ्यं कुर्य्यात्। सर्वथा कर्म्मविच्छित्तिं नैव कुर्य्यादिति।

अतएव निगमः।

आहिताग्निः पित्रर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि वा भोजयेदिति। तत्र यथासामर्थ्यं व्यवस्था। ततश्च द्वितीयपक्षासामर्थ्ये प्रथमोक्तप्रतीतिर्जायते। तद्बाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युपगन्तव्यं। ननु दर्शयिष्यमाणैस्त्रिधाचतुर्धादिविभागवचनैर्यौगिको दृष्टान्तमाक्षिप्यकल्पनामूलकस्य विभागो बाध्यताम्। सत्यं। पारिभाषिकस्य प्रत्यक्षवचनोपदिष्टस्य वाक्यकाशत्वेन प्रत्यक्षत्वेन च यौगिकात् काल्पनिकाच्च बलीयस्त्वादेव बाधः। किन्तु परिभाषया यौगिकस्य बाधो मा भूदित्येतदर्थमेव योगसिद्धोपन्यासः।

स्कन्दपुराणे।

आवर्त्तनात्तु पूर्व्वाह्नो ह्यपराह्णस्ततः परमिति।

'आवर्त्तनं' दिनम्, इति द्विधाविभक्तस्याह्नो द्वितीयो यो भागोऽपराह्न इत्येकं मतम्। अथ त्रिधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभा[illegible]राह्ण इत्यपरं मतं। उच्यते तत्र श्रुतिः। पूर्व्वाह्णो वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणां। तस्मादपराह्णे ददातीति। अत्र पञ्चदशमुहूर्त्तात्मकदिवसस्य पञ्चदशमुहूर्त्तपरिमितं पूर्व्वाह्णादिनामकस्त्रीन् भागान् परिकल्प्य क्रमाद्देवमानुषपैतृकेषु कर्म्मसु विनियुङ्क्ते श्रुति

रितिप्रतीतिर्जायते। अत्रापराह्णकाले विहितस्य पार्व्वणश्राद्धस्य वास-रतृतीयांशमानतः कर्त्तव्यतोपदेशकालं विनियोगप्रकरणे दर्शयिष्ये। सोऽपि त्रिधाविभक्तस्याह्नस्तृतीयोभागोऽपराह्ण इत्यन्यत्रप्रदर्शितेना-नुसन्धेयः, इति सहाधिकारिभार्य्यादूषणाद्भार्य्यान्तरस्य वा रजस्व-लाभावे तद्विषयवचनाभावाद्रजोदर्शनरूपविघ्नापगमकाल एव कर्त्त-व्यम्। स चोक्तः प्रभासखण्डे।

संशुद्धा स्याच्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला।
दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति॥

स्मृत्यन्तरे।

मृतेऽहनि तु सम्प्राप्ते यस्य भार्य्या रजस्वला।
श्राद्धन्तदा न कर्त्तव्यं कुर्य्यात्तत् पञ्चमेऽहनि॥

अधिकारिभार्य्यान्तरयुक्तेन त्वधिकारानपगमान्मुख्यकाल एव कर्त्तव्यं।

इति मुख्यकालातिक्रमे कालाः।

अथात्र कस्मिंश्चिच्छ्राद्धे प्रातःकालः। कस्मिंश्चित् पूर्व्वाह्णः कस्मिं-श्चिन्मध्याह्नः कस्मिंश्चिदपराह्णो विहितः। सायङ्कालस्तु निषिद्धः। अतस्तद्विवेकार्थं पूर्व्वाह्णादपराह्णो विशिष्यत इति। नन्वत्र श्राद्धवि-षये पूर्व्वाह्णादपराह्णस्य वैशिष्ट्यमात्रमुच्यते। न पुनरहः द्विधा विभज्य पूर्व्वभागस्य पूर्व्वाह्णसंज्ञकत्वमिति। अथोच्यते। द्विधा विभक्तस्य मासस्य भागौ पूर्व्वापरौ पक्षौ भवतः। तौ चात्र दृष्टान्तीकृतौ तत्साम्यादह्नोऽपि द्विधाविभक्तस्य पूर्व्वापरयोर्भागयोः पूर्व्वापराह्ण-संज्ञकत्वङ्गमयत इति। तच्च वैशिष्ट्यमात्रेण साम्याद्दृष्टान्तत्वोप-पत्तेः। सत्यं। तथाविभागान्तरानुपादानात् सर्व्वसाम्यानुरोधाच्च

विवक्षितविभागप्रतीतिर्जायते । तद्बाधो मा भूदित्येतदर्थमेवमभ्युप-गन्तव्यं ।

इति त्रिधा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह्ण इति मतं ।

अथ विषमैर्भागैश्चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह्ण इत्यपरं । तथा च गोभिलः ।

पूर्व्वाह्णं प्रहरं सार्द्धं मध्याह्नं प्रहरं तथा ।
आ तृतीयादपराह्णं सायाह्नश्च ततः परमिति ॥

अत्र सूर्य्योदयात् प्रभृति सार्द्धप्रहरपरिमितं दिनभागं पूर्व्वाह्णम् । तदूर्द्धं प्रहरपरिमितं मध्याह्नं । तदूर्द्धं तृतीयप्रहरसमाप्तिपर्य्यन्त-मर्द्धप्रहरपरिमितमपराह्णं । तदूर्द्धं प्रहरमात्रं सायाह्नमाहुरित्यर्थः ।

इति चतुर्द्धा विभक्तस्य तृतीयोभागोऽपराह्ण इति मतं ।

अथ समविभागैः पञ्चधा विभक्तस्याह्नश्चतुर्थोभागोऽपराह्ण इत्य-परमपि मतं ।

तत्र शतपथश्रुतिः ।

आदित्यस्त्वेव सर्व्व ऋतवः । यदैवोदेत्यथ वसन्तो यदा सङ्गवोऽथ ग्रीष्मो यदा मध्यन्दिनोऽथ वर्षा यदापराह्णोऽथ शरद्यदैवास्तमेत्यथ हेमन्तः[१] इति । एवं पञ्चदशमुहूर्त्तसंमितस्य दिवसस्य पञ्चधा विभागे क्रियमाणे त्रिमुहूर्त्तपरिमिताः प्रातरादयः पञ्च काला भवन्ति । अत्र यद्यपि तस्मात्तु मध्यन्दिन एवादधीतेत्यनन्तरमेवाग्न्याधानस्याधा-नसम्बन्धो मध्यन्दिनविधिः । शेषभूतया पञ्चधा विभागः श्रूयते । तथाहि प्रातरादिविहितैः कर्म्मभिराकाङ्क्षित-स्वकालपरिमाणज्ञाप-

(१) शतपथब्राह्मणे — काण्ड० २, अध्या० २, प्रपा० ३, सू० ८ ।

कतयोपजीव्यमानः सर्व्वकामसमन्वितां लभते । अतएवायन्त्रिमुहू-र्त्तपरिमाणावयवः पञ्चधा विभागः साधारण्येनैव दृश्यते ।
तथा च प्रभासखण्डे ।

मुहूर्त्तत्रितयं प्रातस्तावानेव च सङ्गवः ।
मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णोऽपि तादृशः ।
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ सर्व्वकर्म्मवहिष्कृत इति ॥

अतएव तत्कालविहितकर्म्ममात्रोपयोगितामस्य विभागस्याह पराशरः ।

लेखाप्रभृत्यथादित्यान्मुहूर्त्तस्त्रय एव च ।
प्रातस्तु स स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥
सङ्गवस्त्रिमुहूर्त्तोऽथ मध्याह्नस्तत्समस्ततः ।
ततस्त्रयो मुहूर्त्ताश्च ह्यपराह्णो विशिष्यते ॥
पञ्चमोऽपि दिनांशो यः स सायाह्न इति स्मृतः ।
यद्यदेतेषु विहितं तत्तत् कुर्य्यादिचक्षण इति ॥

उदयमानस्य भास्वन्मण्डलस्य रेखावत्प्रकाशमानः प्रथमोपलम्भ-योग्यभागो 'लेखा'। 'आदित्यात्' आदित्योदयात्। तथाच लेखा-प्रभृत्यादित्योदयादारभ्य ये तत्र मुहूर्त्तास्ते प्रातःसंज्ञा भवन्तीत्युक्तं भवति ।

उक्तं हि स्कन्दपुराणे ।

लेखाप्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्त्तास्थितं तु वै ।
प्रातस्ततः स्मृतः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चम इति ॥

यद्यदेतेषु प्रातरादिकालेषु कर्म्म विहितं तत्तदेतेषु पञ्चांशेषु त्रिमुहूर्त्तपरिमितेषु कुर्य्यादित्यर्थः ।

अथ यथोक्तवचनप्रपञ्चमिताः पूर्व्वाह्णादिकालाः कल्पा एवोच्यन्ते। तत्र द्विधाहर्व्विभागे भास्वन्मण्डलार्द्धांशनिरीक्षणादारभ्याष्टम-मुहूर्त्त-पूर्व्वार्द्धसमाप्तिपर्य्यन्तः पूर्व्वाह्णः। त्रिधा विभागे लेखाप्रकाशात् प्रभृति पञ्चमुहूर्त्तावसानावधिः। चतुर्धा विभागे तत एवारभ्य षष्ठ-मुहूर्त्ततृतीयपादपूर्व्वार्द्धसमाप्तिपर्य्यन्तः। पञ्चधा विभागे तूदयादारभ्य षण्मुहूर्त्तपरिमितस्य कालस्य पूर्व्वाह्णत्वं वक्तव्यं। तदा हि यौगिकीं वृत्तिं परिकल्प्य पूर्व्वाह्णशब्दस्यार्थो वाच्यः। यद्यपि दिनाद्यस्य मुहूर्त्तषट्कस्य प्रातःसङ्गवात्मकसंज्ञाद्वयावरोधोऽस्ति तथाप्यसौ नियोगविरोधीति न पूर्व्वाह्णसंज्ञानिवेशपरिपन्थितां प्रतिपद्यते।

इति चतुर्व्विधपूर्व्वाह्णविवेकः।

अथ मध्याह्नकल्पाः।

द्विधाविभागे दिवसस्य मध्यमक्षणादुभयतो मध्याह्नविहितकर्म्म-प्रयोगपर्य्याप्तो मध्याह्नः। न चात्र विरुद्धसंज्ञान्तरनिवेशोऽप्यभ्युपेयः। त्रिधा विभागे षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तावसानावधिर्म्मध्याह्नः। चतुर्द्धा विभागे षष्ठमुहूर्त्ततृतीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य दशममुहूर्त्त-द्वितीयपादपूर्व्वार्द्धसमाप्तिपर्य्यन्तः। पञ्चधा विभागे तु षष्ठमुहूर्त्तादारभ्य दशममुहूर्त्तसमाप्तिपर्य्यन्तः।

इति चतुर्व्विधमध्याह्नविवेकः।

अथापराह्णकल्पाः।

द्विधा विभागे अष्टममुहूर्त्तोत्तरार्द्धादारभ्य पश्चिमसन्ध्यारम्भपर्य्य-

न्तोऽपराह्णः। त्रिधा विभागे त्वेकादशमुहूर्त्तादारभ्य पश्चिमसन्ध्याप-र्य्यन्तः। चतुर्धा विभागे दशममुहूर्त्त-द्वितीयपादोत्तरार्द्धादारभ्य द्वादश-मुहूर्त्ताद्यपादावसानपर्य्यन्तः। पञ्चधा विभागे दशममुहूर्त्तादारभ्य द्वादशमुहूर्त्तावसानपर्य्यन्तः।

इति चतुर्विधापराह्णविवेकः।

अथ सायाह्नकल्पाः।

अथ सायह्नालो द्विधा त्रिधा विभागे तत्कालविहितकर्म्मप्रयोग-पर्य्याप्तोऽस्तमयात्पूर्व्वं कल्पनीयः। चतुर्द्धा तु विभागे द्वादशमुहूर्त्त-द्वितीयपादादारभ्य सूर्य्यास्तमयावधिः। पञ्चधा विभागे त्रयोदश-मुहूर्त्तादारभ्य सूर्य्यास्तमयं सायाह्न इति।

एते च पूर्व्वाह्लादयो वक्ष्यमाणविनियोगानतिक्रमेण यथालाभं ग्राह्याः। प्राशस्त्यतारतम्यक्रमेण च यो यं कालमपेक्ष्य सूक्ष्मः स तस्मात् प्रशस्ततरः। महावधिवचनेन महतः कालस्य पूर्व्वाह्णत्वे प्रमिते तदेकदेशस्यापि प्रमितमेव पूर्व्वाह्णत्वं। यथा हिमवत्कुहरादारभ्य पूर्व्वसमुद्रसीम्नो जलप्रवाहविशेषस्य गङ्गात्वे प्रमिते प्रमितमेव तदन्तर्वर्त्तिनः प्रवाहैकदेशस्यापि गङ्गात्वं। कथमन्यथा गङ्गायां स्नानं कुर्य्यादपराह्णे पितृयज्ञमाचरेदिति विहितस्य तदेकदेशेऽनुष्ठाने विधेः सिद्धिर्दृश्यते च। केचित्समुदायतदेकदेशयोः साधारणशब्दाः। यदुक्तमाचार्य्यैः।

बिन्दौ च समुदाये च तोयशब्दो यथेष्यते।
संसर्गिद्रव्यरूपत्वादुक्तं वाक्यं पदं तथेति॥

अतोऽत्रान्तरावधिवचन-प्रमितपूर्व्वाह्णैकदेशान्तरनिवर्त्तकत्वेन वा स्वाभिधेयस्यापि प्राशस्त्यप्रतिपादनपरत्वेन चार्थवत्त्वं वक्तव्यम् । तत्राद्ये पक्षे सहावधिवचनानर्थक्यबाधौ स्याताम् । अतोऽवान्तरावधिवचनं प्रशस्ततरत्वार्थमिति निर्णीयते ।

अथ कुतपकालाः ।

स्कन्द-वायुपुराणयोः ।

कुं यत्र गोपतिर्गोभिः कार्त्स्न्येन तपति क्षणे ।
स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ॥

'कुः' पृथ्वी तां, 'गोपतिः' सूर्य्यः, 'गोभिः' स्वकीयैः करैः, 'कार्त्स्न्येन' समग्रां, यस्मिन् क्षणे 'तपति' उष्णां करोति, स कालः कुतपो ज्ञेयः । तदनेन कुतपशब्दनिर्व्वचनं कृतं । निरूपितश्च कुतपोऽयमिति । सर्व्वच्छायासङ्कोचाद्दिवसमध्य एव हि सूर्य्यः कृत्स्नां पृथ्वीं तपति, अतो दिवसमध्यः कुतप इत्येवमसौ निर्द्धारितो भवति । स च मुहूर्त्तपरिमितोऽपि स्वल्पमनुसन्धायोपचारवृत्त्या क्षणशब्देनोक्तः ।

उक्तं हि वायुपुराण एव ।

मुहूर्त्तात् सप्तमादूर्द्ध्वं मुहूर्त्तान्नवमादधः ।
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयमिति ॥

प्रभासखण्डेऽपि ।

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्व्वदा ।
तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

खड्गपात्रादिकं तु कुतपपदशक्यमध्याह्नवाच्यवस्थितत्वात् पृथक्कर्तुमशक्यमिति मध्याह्नप्रसङ्गादिष्वेव लिख्यते ।

कालिकापुराणे ।

ब्राह्मणाः कम्बलो गावो कृष्णाग्र्यतिथयोऽपि च ।

तिला दर्भाश्च मध्याह्नः सर्व्वैते कुतपाः स्मृताः ॥

प्रभासखण्डे ।

मध्याह्नः खड्गपात्रञ्च तथा नेपालकम्बलः ।

रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥

पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।

अष्टावेते यतस्तस्य कुतपा इति विश्रुताः ॥

कौषीतकिना तु तथान्यः कालकम्बल इति पठितं ।

इति कुतपः ।

अथैतेषामपराह्लादिकालानां पार्व्वणादिषु श्राद्धेषु विनियोगः कथ्यते । तथाह शातातपः ।

आमश्राद्धन्तु पूर्व्वाह्णे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम् ।

मनुरप्याह ।

पूर्व्वाह्णे मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्व्वणं ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति ॥

आह मार्कण्डेयपुराणे ।

शुक्लपक्षस्य पूर्व्वाह्णे श्राद्धं कुर्य्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

अत्र शुक्लपक्षे पूर्व्वाह्णान्तर्गते कुतपपूर्व्वार्द्ध एव पार्व्वणमेकोद्दिष्टं वा श्राद्धमारम्भणीयं । कृष्णपक्षे त्वपराह्णान्तर्गते कुतपोत्तरार्द्ध एव ।

एतच्च वचनं पार्व्वणे कुतपस्य पूर्व्वार्द्धमेकोद्दिष्टे तु परार्द्धं प्रापयितुं। विपरीतेन हि पूर्व्वापरार्द्धयोः मध्याह्नापराह्णौ विध्यन्तरादेव प्राप्तः। अथवा शुक्लपक्षस्येत्यनेन तत्पक्षविहितं दैविकं श्राद्धमुपलक्ष्य पूर्व्वाह्णो विधीयते। कृष्णपक्षेत्यनेन पैतृकमुपलक्ष्यापराह्ण इति। एवञ्च विध्यन्तराविरोधेनैव मत्याङ्गतौ मध्याह्नापराह्णौ च बाधितौ न भविष्यतः। तत्रापराह्णस्य तावद्विनियोगो विविच्यते।

शातातपः।

दर्शश्राद्धन्तु यत् प्रोक्तं पार्व्वणं तत् प्रकीर्त्तितं।

अपराह्णे पितॄणान्तु तत्र दानं प्रशस्यत इति॥

यत्पिण्डपितृयज्ञानुष्ठानरहिताग्निकर्त्तृकं स्त्रीशूद्रादिकर्त्तृकं वा दर्शश्राद्धं तत्रामावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति कल्पसूत्रकारेणापराह्णकालानुष्ठेयपिण्डपितृयज्ञोत्तरकालत्वं विधेः, तदनुसारेणैव त्रिधा विभक्तस्याह्नस्तृतीयभागो यथालाभमामध्यं ग्राह्यः। तथा चाह मनुः।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं तीणि शास्त्राणि शस्यते।

वासरस्य तृतीयेंऽश नातिसन्ध्यासमीपत इति॥

तथा।

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान्।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्य्यान्मासानुमासिकमिति॥

नचैतदकथम। "पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्य तर्पणाख्यन्तु योऽग्निमान्। पिण्डान्वाहार्य्यकं कुर्य्याच्छ्राद्धमिन्दुक्षये सदा" इति मत्स्यपुराणवचनात्पञ्चमहायज्ञान्तर्भूततर्पणाख्यपितृयज्ञानन्तर्य्यमन्वाहार्य्यकस्य न

पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य्यमिति । तदनुरोधेनापराह्नग्रहणमिति ।

यत आह लौगाक्षिः ।

पक्षान्तं कर्म्म निर्व्वर्त्त्य वैश्वदेवञ्च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्य्यात्ततोऽन्वाहार्य्यकं बुध इति ॥

अतः पिण्डपितृयज्ञादूर्द्ध्वमनुष्ठेयस्य दर्शश्राद्धस्य पितृयज्ञस्य समाप्त्यनुगुण नातिसन्ध्यासामीप्यपर्य्यन्तो वासरस्य तृतीयांशो ग्राह्यः ।

इत्यपराह्णकालविनियोगः ।

अथ पूर्व्वाह्णकालविनियोगः ।

तत्र पूर्व्वाह्णे दैविकं श्राद्धमिति दैविकश्राद्धाङ्गभूते पूर्व्वाह्णे वक्तव्याभावादामश्राद्धाङ्गभूतं प्रत्युच्यते । तत्र चामश्राद्धन्तु पूर्व्वाह्ण इत्ययं पूर्व्वाह्णविधिर्द्विजकर्त्तृकामश्राद्धविषय एव न पुनः शूद्रकर्त्तृकामश्राद्धविषयोऽपीति कश्चिन्निश्चिकाय । स हि मन्यते, उभयकर्त्तृकामश्राद्धविषयत्वे एकत्रापराह्णस्यात्यन्तिकं बाधं कृत्वान्यत्र पाक्षिकं निवेश्यमानस्यैकत्र नित्यत्वमन्यत्र पाक्षिकत्वमिति वैशम्यमापद्यते ।

तथाहि ।

द्विजामश्राद्धे तावदातिदेशिकस्यापराह्णस्यात्यन्तं बाधङ्कृत्वा पूर्व्वाह्णं निवेशयेत् । पूर्व्वाह्णोपदेशो भवत्वित्युपदेशस्यादेशाद्बलीयस्त्वेन नातिदेशिकस्यापराह्णस्य पाक्षिकं बाधङ्कृत्वा निवेशयेदिति । अतो शूद्रामश्राद्धे तूपदेशान्तरेण तुल्यबलत्वादौपदेशिकस्यापराह्णस्य पाक्षिकं बाधङ्कृत्वा निवेशयेत् ।

अतोवैषम्यं। कथं पुनः द्विजामश्राद्धे अपराह्ण आतिदेशिकः, शूद्रामश्राद्धे चौपदेशिक इति । उच्यते । मुख्यं हि पार्व्वणं ब्राह्मणभोजनात्मकं नित्यं । तद्द्विजरूपकर्तृविषयमेव न शूद्रकर्तृविषयं । तस्य ब्राह्मणभोजनात्मकश्राद्धनिषेधेन नित्यमेवामश्राद्धविधानात् । निषेधं बाधित्वापि यदि तत्र पक्वान्नविधिरपि निविशेत् तदा शूद्रविषये निषेधबाधमपेक्षो द्विजविषये निरपेक्ष इति वैषम्यमापद्येत । तदेवं ब्राह्मणभोजनात्मकं यद्ब्राह्मणं यन्मुख्यं पार्व्वणं तद्द्विजरूपकर्तृविषयं नित्यञ्च। अनित्यन्तु द्विजानां पाकासम्भवादिनिमित्तविहितमामश्राद्धं। एवं च सत्यपराह्णप्रभृतयः प्रकृतावुपदिश्यमाना धर्म्मा ब्राह्मणभोजनात्मकस्य नित्यस्यैवोपदेशतो भवितुमर्हन्ति नान्यस्य। द्विजकर्तृकामश्राद्धस्यापि नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । यथोपदिश्यमाना दीक्षणीयादयो धर्म्मा नित्यस्यैवाग्निष्टोमसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्योपदेशता भवन्ति । नानित्यस्यान्यस्यापि । यथा वा क्रयादयः सोमद्रव्यसाध्यस्य नित्यस्यैव ज्योतिष्टोमस्य, नानित्यस्य अन्यद्रव्यसाध्यस्यापि। किन्त्वनित्येऽतिदेशत एव भवन्ति। अतस्तानित्ये द्विजकर्तृकामश्राद्धेऽतिदेशत एवापराह्णः। शूद्रामश्राद्धस्य तु अनैमित्तिकत्वेन नित्यत्वादुपदेशत एवापराह्ण इत्यौपदेशिकः। पूर्व्वाह्णत्वेन सह तत्र विकल्पता द्विजामश्राद्धत्वातिदेशिकत्वेन बाधते। अतस्तायं पूर्व्वाह्णविधिः एकत्र नित्योऽन्यत्र पाक्षिक इत्येवंविधवैषम्याकुलीकृतः सन्नेकमेव विषयमाश्रयितुमर्हति। सचान्यस्य विकल्पदृष्टे शूद्रामश्राद्धं परित्यज्य द्विजामश्राद्धमेवाश्रयते। एवं च सति "सध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः। आममात्रेण तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयं"

इति वचनमत्रापराह्णानुवादकं, साधारणेनैव वचनेनाप्राप्यापराह्ण-लाभात्। तस्मात्क्षुद्रामश्राद्धं कुतपोत्तरार्द्धात् प्रभृति प्रवृत्तेऽपराह्णे। हिरण्यामश्राद्धन्तु पूर्व्वाह्ण इति।

इति पूर्व्वाह्णविनियोगः ।

अथ मध्याह्नविनियोगः ।

तत्र चैकोद्दिष्टन्तु मध्याह्न इत्यत्र यद्यपि मध्याह्नत्वेन षष्ठोपक्रमाः पञ्च मूहूर्त्ता एकोद्दिष्टकालत्वेनोपदिष्टास्तथापि कुतपस्यातिप्राशस्त्यात् प्रयत्नेन कुतपेन श्राद्धारम्भं सम्पादयेत् ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ॥

यथा कुतपे श्राद्धारम्भो विशिष्टस्तथा रौहिणे समाप्तिरपीत्याह ।

गौतमः ।

प्रारभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्य्यादारौहिणाद्बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेदिति ॥

'रौहिणं' नवमो मूहूर्त्तः । न लङ्घयेदित्येतदपि रौहिणान्तः-समाप्तिप्रशंसार्थं । न रौहिणातिक्रमनिषेधार्थं । तस्यापि मध्याह्नत्वेना-पराह्णत्वेन च श्राद्धाङ्गत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणे कुतपात्प्रभृतिमुहू-र्त्तपञ्चकस्य श्राद्धाङ्गत्वमुक्तं ।

मुहूर्त्तात् कुतपादूर्द्ध्वं यन्मुहूर्त्तचतुष्टयं ।

मुहूर्त्तपञ्चकं ह्येतत् स्वधाभवनमिष्यत इति ।

स्वधाभवनमित्यस्याभिप्रायः । स्वधाशब्दवतः पार्व्वणस्यैकोद्दिष्टस्य चायङ्कालो न पुनः स्वाहाशब्दवतो दैविकस्य नान्दीश्राद्धस्य वेति । तयोर्हि पूर्व्वाह्ण-प्रातःकालयोरेव विधानात् ।

इति मध्याह्नविनियोगः ।

अथ प्रातःकालविनियोगः ।

तत्र प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्ययं प्रातःकालविधिः पुत्रजन्मनिमित्तकव्यतिरिक्तवृद्धिश्राद्धविषयः । तस्य हि पुत्रजन्मरूपे निमित्ते सति विधानात् । तदनन्तरमेवानुष्ठयत्वे जन्मनश्चानियतकालत्वे नियतकालत्वमेवावसीयते । ननु निमक्ते विहितमपि श्राद्धं वैश्वानरीयस्वकालं प्रति किं नोत्कृष्यते । उत्कर्षकारणाभावादिति जानीहि, न त्वस्याशौचमुत्कर्षकारणं । न हि वैश्वानरीयेष्टिराशौचदोषनिवृत्यर्थमुज्जृम्भिता ।

अथोच्यते ।

दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायं पितृकर्म्म च ।
प्रेतपिण्डक्रियावर्ज्जमाशौचविनिवृत्तये ॥

इत्यादिनिषेधानुरोधादुत्कर्ष इति ।

तत्र पुत्र जाते श्राद्धं कुर्य्यादितिनैमित्तिकविधिविशेषशास्त्रेण निषेधबाधकत्वात् । अस्ति च तत्काले नास्त्यशौचमित्येवम्परो वचनप्रपञ्चः ।

तत्र तावच्छङ्खलिखितौ ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

भूयस्तत्रैव जायन्ते तदहर्व्वेदयन्ति च ।
तस्मात् स दिवसः पुण्यः पितॄणां प्रीतिवर्द्धनः ॥

आदित्यपुराणेऽपि ।

देवाश्च पितरश्चैव पुत्रे जाते द्विजन्मनाम् ।
आयान्ति तस्मात्तदहः पुण्यं पूज्यञ्च सर्व्वदा ॥
तत्र दद्यात् सुवर्णन्तु भूमिं गां तुरगं रथं ।
छत्रं वस्त्रञ्च माल्यञ्च शयनञ्चासनं गृहं ॥

हारीतोऽप्याह ।

जाते च कुमारे पितॄणामामोदात्पुण्यन्तदहरिति ।

'पितॄणामामोदात्' अतिशयेन हर्षोत्पत्तेः, 'पुण्यं' 'पावनं', तदहः दानादेव । पुण्यस्य स काल इत्यर्थः । अत्र पुत्रजन्मदिवसस्याशौचदूषितत्वाभावात्तत्काल एव जन्मनिमित्तं श्राद्धं कर्त्तव्यं । नाशौचान्तरकालं प्रत्युत्कर्षणीयं । अत्र यद्यपि शङ्खादिवचने तदहः पुण्यमिति प्रतिभाति तथापि शुश्रुनाभ्युच्छेदात् पूर्व्वमेवेति वेदितव्यं । तथा च हारीतः ।

प्राङ्नाभ्युच्छेदात् संस्कारपुण्यार्थान् कुर्व्वन्ति, नाभ्यामुच्छिन्नायामाशौचमिति । 'संस्कारः' जातकर्म्म । 'पुण्यार्थान्' गुड़तिलतैलगोभूहिरण्यवस्त्रधान्यादिदानानिति ।

मनुरप्याह ।

प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जातकर्म्म विधीयत इति ।

'वर्द्धनं' छेदः ।

जैमिनिरपि ।

यावत् न नश्यते नालं तावन्नाप्नोति सूतकं ।
छिन्ने नाले ततः पश्चात् सूतकन्तु विधीयते ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे मार्कण्डेय आह ।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि ।
अशौचोपरमे कार्य्यमथ वा नियतात्मभिः ॥

पुत्रजन्मन्यानाभिकर्त्तनात्पुण्यं तदहः । तत्र जातकर्म्मामश्राद्धं कुर्य्यात्, पात्राणि सहिरण्यानि वा दद्यात्, प्रजापतये नाभ्यां छिन्नायामशौचं । अतो नालच्छेदात् पूर्व्वमेव श्राद्धं। एतच्च नैमित्तिकत्वाद्रात्रावपि कर्त्तव्यं ।

यदाह व्यासः ।

रात्रौ स्नानं न कुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः ।
नैमित्तिकन्तु कुर्व्वीत स्नानं दानञ्च रात्रिषु ॥

तथा ।

ग्रहणोद्वाहसंक्रान्तियात्रार्त्तिप्रसवेषु च ।
दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि न दुष्यति ।
पुत्रजन्मनि यात्रायां सर्व्वर्य्यान्दत्तमक्षयमिति ॥

एतच्च तत्काले सूतकान्तरनिमित्ताशौचसन्निपाते सत्यपि कर्त्तव्यं ।

तदाह प्रजापतिः ।

सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् ।
कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्व्वाशौचेन शुध्यति ॥

'कर्त्तुः' जातकर्म्मकर्त्तुः । पूर्व्वप्रवृत्तजन्माशौचनिवृत्तौ सत्यां स

कर्म्मणि शुद्धो भवतीत्यर्थः। यदि पुनरिदं तत्काले जातकर्म्मकर्त्तुर-नुपपत्तेः शावाशौचान्तरनिपाताद्वा न कृतं स्यात्तदा सूतकानन्तरं कस्मिंश्चिद्दिने प्रातःकाल एव कार्य्यं। ननु स्वकालात् परिभ्रष्टमिदं किमिति कालान्तरे कर्त्तव्यं। न ह्युपरागादिकर्म्माणि निमित्तबन्धनानि कर्म्माणि वा तत्कालातिक्रमेऽपि क्रियन्ते। सत्यमेवं। इदन्तु वचनात् क्रियते।

तथा च विष्णुधर्म्मान्तरे।

अच्छिन्ननाभ्यां कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनि।
अशौचोपरमे कार्य्यमथवा नियतात्मभिरिति॥

तत्राशौचोपरमोऽप्यस्य कालः। स तु नालच्छेदपूर्व्वकालासम्भवनिबन्धनः। इत्येतत् कुतः। वैजवापायनवचनाद् ब्रूमः।

जन्मनोऽनन्तरं कार्य्यं जातकर्म्म यथाविधि।
दैवादतीतकालञ्चेदतीते सूतके भवेदिति॥

इति प्रातःकालविनियोगः।

अथ निषिद्धकालाः।

तत्र व्याघ्रपाद आह।

स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके।
श्रौतकर्म्मणि तत्कालं स्नानं शुद्धिमवाप्नुयात्॥

राहुसूतकादन्यस्मिन् सूतके स्मार्त्तं श्राद्धादिकर्म्म न कुर्व्वीत। श्रौतन्तु दर्शपूर्णमासाग्निहोत्रादि स्नात्वा सद्य एव कुर्य्यादित्यपरार्कः। स हि जननाशौचे राहुग्रस्तचन्द्रार्कमाशौचात्पूर्व्वकाले च मृते सूतकशब्दप्रयोगोऽस्तीत्यभिप्रत्यैवं व्याख्यातवान्। अन्यथैवं व्याचक्षते। सूतके

जन्माशौचे सर्व्वकर्मत्यागः कर्त्तव्यः । "स च राहोरन्यत्र" स च राहुदर्शननिमित्तात्मककर्म्माणि विहायेत्यर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने जन्ममरणाशौचयोर्द्वितीयव्याख्याने तु जन्माशौच श्राद्धं न कर्त्तव्यमिति सिद्धं भवति । कर्म्मशब्दश्च प्रेतपिण्डक्रियाव्यतिरिक्तकर्म्मविषयः । तथा च पैठीनसिः ।

> दानं प्रतिग्रहो होमः स्वाध्यायः पितृकर्म्म च ।
> प्रेतपिण्डक्रियावर्जमाशौचे विनिवर्त्तयेदिति ॥

मनुशातातपौ ।

> रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।
> सन्ध्ययोरुभयोश्चैव (१) सूर्य्ये चैवाचिरोदित इति ॥

रक्षांसि अस्यामुर्गन्ति बलवन्ति वा भवन्तीति राक्षसीत्युच्यते । तस्मा रक्षोभिः श्राद्धमवलुप्यते । पूर्व्वापरयोरपि सन्ध्ययोः श्राद्धं न कर्त्तव्यं ।

सन्ध्ययोर्मानन्तु याज्ञवल्क्य आह ।

> ...दयात प्राक्तनी सन्ध्या मुहूर्त्तद्वयमुच्यते ।
> सा च सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वत इति ॥

सूर्य्ये चैवाचिरोदित इति यदुक्तं तत्सन्ध्यासमीपकालसंज्ञापनार्थं । तेनास्तमयसन्ध्यासमीपोऽपि कालो लभ्यते । तदनेन प्रातःकाले ... पूर्व्वसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं वृद्धिश्राद्धं निषिध्यते । अपराह्न-विहितञ्च पार्व्वणं पश्चिमसन्ध्या-तत्समीपकालयोः प्रसक्तं निषिध्यते । मध्यमसन्ध्या-तत्समीपकालयोस्तु कुतपत्वाद्य कश्चिन्निषेधः ।

(१) सन्ध्ययोरुभयोश्चापीति पा०

स्कन्दपुराणे ।

उपसन्ध्यं न कुर्वीत पितृपूजां कथञ्चन ।

स कालआसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेत् ॥

अनेन सन्ध्यासामीप्यनिषेधे सायङ्कालात् पूर्व्वं श्राद्धारम्भसमाप्त्योरसमर्थं प्रति सन्ध्यासमीपव्यतिरिक्तः सायङ्कालः सोऽनुज्ञातो भवति । यत्तु "सायाह्ने त्रिमुहूर्त्तन्तु सर्व्वकर्म्मबहिष्कृतः" इति प्रभासखण्डवचनं,

चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते श्राद्धं यः कुरुते नरः ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेदिति च ॥

बौधायनवचनं ।

दिवसस्यान्तिमे भागे मन्दीभूते दिवाकरे ।

आसुरन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठत इति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

प्रायः प्रान्त उपोष्यः स्यात्तिथिर्दैवफलेप्सुभिः ।

मूलं हि पितृतृप्त्यर्थं पैत्रं चोक्तं महर्षिभिः ॥

'मूलं' आरम्भः ।

नारदीयपुराणे ।

तिथिप्रान्तं सुराख्यं हि उपोष्यं कवयो विदुः ।

पैत्र्यं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोविदैः ॥

निगमः ।

"पूर्व्वाह्णिकास्तु वेच्छ्राद्धं दाता च नरकं व्रजेत्"। इति हारीतवचनं तत् सायङ्कालात् पूर्व्वमेव श्राद्धारम्भसमाप्तिसमर्थं प्रत्येव । आह व्यासपात् ।

विधिज्ञः श्रद्धयोपेतः सम्यक् पात्रे नियोजकः[१] ।
रात्रेरन्यत्र कुर्व्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति ॥

'रात्रिः' सन्ध्या । सन्ध्यातत्समीपकालनिषेधस्यापवादमाह विष्णुः ।

सन्ध्यारात्र्योर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।
तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनमिति ॥

'राहुदर्शनं' चन्द्रोपरागः ।

इति निषिद्धकालाः ।

अथ प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः

तत्राह गार्ग्यः ।

प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।
आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म्म चेत् ॥
शोधनीयं दिनं तत्र यथासम्भवमेव तु ।
आशौचविनिवृत्तौ चेत् पुनः संक्रियते मृतः ॥
संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्द्ध्वं संवत्सराद्यदि ।
प्रेतकार्य्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं ।
कृष्णपक्षस्तु तत्रापि वर्जयेत्तु दिनत्रयम् ॥

इह द्विविधः प्रेतसंस्कारः । एकः प्रत्यक्षशरीरस्य । प्रतिकृतेरपरः । तत्र प्रत्यक्षशरीरसंस्कारे शुभाशुभदिनपरीक्षानवकाशः । प्रतिकृति-

---

(१) सम्यक् पात्रेऽभियोजक इति ख० ।

संस्कारस्य तु चयः कालाः । आशौचमध्ये, संवत्सरान्तः, संवत्सराद्बहि-र्श्चेति । तत्राशौचमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारः सति सम्भवे वक्ष्यमाणति-थिनक्षत्रादिवर्जिते काले विधेयः । यदा त्वशौचाद्बहिः संवत्सरमध्ये प्रतिकृतिसंस्कारस्तदानीं वक्ष्यमाणप्रकारेणारम्भकालशोधनमवश्यं कार्य्यं। संवत्सराद्बहिरपि क्रियमाणे तस्मिन् शोधनीय एव कालः । किन्तु तत्रोत्तरायण-कृष्णपक्षौ सम्पाद्यमानौ गुणोत्तरौ भवतः । दिनक्षय-दिनन्तु सर्व्वत्र वर्ज्जनीयं ।

मरीचिः ।

नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे ।
तत्र श्राद्धं न कुर्व्वीत गृही पुत्रधनक्षयात् ॥

प्रतिपत् षष्ठ्येकादशी च नन्दा । 'भार्गवदिनं' शुक्रवारः । कृत्ति-का-पुनर्व्वसूत्तराफाल्गुनी-विशाखोत्तराषाढा-पूर्व्वभाद्रपदाख्यानि नक्षत्राणि 'त्रिपुष्कराणि' । श्राद्धशब्देनात्र प्रेतक्रिया विवक्षिता । नन्दादिष्वेव मध्ये दुष्टतमान्याह स एव ।

एकादश्यान्तु नन्दायां सिनीवाल्यां भृगोर्दिने ।
नभस्यस्य चतुर्दश्यां कृत्तिकासु त्रिपुष्करे ॥

अत्र श्राद्धं न कुर्व्वीतेत्यनुषङ्गः । सिनीवाल्यां भृगोर्दिन इति सम्बन्धः ।

महाभारते ।

नक्षत्रेण न कुर्व्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रौष्ठपदयोः कार्य्यं तथाग्नेये च भारत ।
दारुणेषु च सर्व्वेषु प्रत्यरे च विवर्ज्जयेत् ॥

जन्मनक्षत्रमत्र श्राद्धकर्त्तुः। 'प्रोष्ठपदयोः' भाद्रपदाद्वये। 'आग्नेयं' कृत्तिका। 'दारुणानि' आर्द्रा-श्लेषा-ज्येष्ठा-मूलानि। जन्मनक्षत्रात्पञ्चमं चतुर्द्दशं त्रयोविंशञ्च 'प्रत्यरं'।

ज्योतिःपराशरः।

साधारणध्रुवोग्रमैत्रेषु न शस्यते मनुष्याणां प्रेतक्रिया कथञ्चित् पुष्करे यमलाधिष्ठे च।

'साधारणे' कृत्तिकाविशाखे। 'ध्रुवाणि' उत्तरात्रयं रोहिण्यश्च। 'उग्राणि' पूर्व्वात्रयं भरणी मघा च। 'मैत्राणि' मृग-चित्रानुराध-रेवत्यः। त्रिपुष्कराण्युक्तानि। 'यमलाधिष्ठं' धनिष्ठा। मृग-चित्रयोर्मैत्रषु उक्तत्वात्।

वाराहपुराणे।

चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्ज्जयेत्।
प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृते परिघे तथा॥
करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिनेषु च।
त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा॥

उत्पत्तिनक्षत्रं दशममेकोनविंशश्चेति जन्मतारात्रयं।

आह काश्यपः।

भरण्यार्द्रा मघाश्लेषा मूलं त्रिचरणानि च।
प्रेतकृत्येऽतिदुष्टानि धनिष्ठाद्यञ्च पञ्चकं॥
फाल्गुनीद्वितयं रोहिण्यनुराधा पुनर्व्वसुः।
द्वे आषाढे विशाखा च भानि द्विचरणानि च।
एतानि किञ्चिद्दुष्टानि वर्ज्जयेत्सति सम्भवे॥

तदेवमेषु प्रेतकृत्यमात्रस्य प्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदपवादमाह गोभिलः ।

नन्दायां शुक्रवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।
एकादशप्रभृतिषु नैकोद्दिष्टं निषिध्यते ॥

'त्रिजन्मानि' जन्मताराचयं ।

वैजवापः ।

प्रेतस्य साचाद्दशमस्य प्राप्ते त्वेकादशेऽहनि ।
नचत्रतिथिवारादि शोधनीयं न किञ्चन ॥
युगमन्वादिसंक्रान्तिदर्शे प्रेतक्रिया यदि ।
दैवादापतिता तत्र न नचत्रादिशोधनं ॥

इति प्रेतक्रियासु निषिद्धकालाः ।

अथ पिण्डदाने निषिद्धकालाः ।

तत्राह पुलस्त्यः ।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा ।
युगादिषु च सर्व्वासु पिण्डनिर्व्वपणादृते इति ॥

एतेषु कालेषु श्राद्धं 'पिण्डनिर्व्वपणादृते' पिण्डदानं विना कर्त्तव्यमिति ।

मत्स्यपुराणे ।

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।
श्राद्धं कार्य्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः ॥

अत्र सङ्क्रान्तिष्वित्यनेनैवायनादीनामपि लाभे पुनस्तदभिधानं तत्कालकृतस्य पिण्डदानस्यातिनिन्दितत्वद्योतनार्थं । सङ्क्रान्तिविधिने-

त्यनेन पिण्डदानराहित्यमुक्तं। वैशाखस्य तृतीयायामित्यादिकं सर्व्व-युगाद्युपलक्षणं। युगादिषु च सर्व्वास्विति पुलस्त्यवचनात्।

ब्रह्मपुराणे।

अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्द्वितये तथा।
सङ्क्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्व्वपणादृते॥
वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य तु।
श्राद्धं कार्य्यन्तु शुक्लायां सङ्क्रान्तिविधिना नरैः॥
त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रक्षयेऽहनि।
श्राद्धं कार्य्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत्॥
यदा च श्रोत्रियोऽभ्येति गेहं वेदविदग्निवित्।
तेनैकेन तु कर्त्तव्यं श्राद्धं विषुवदुत्तमं॥

'विषुवतो विषुवच्छ्राद्धात् उत्तमं' श्रेष्ठं। श्रोत्रियागमननिमित्तक-मपि श्राद्धं प्रायःपाठादपिण्डमेव भवितुमर्हति।

वृहत्पराशरः।

युगादिषु मघायाञ्च विषुवत्ययने तथा।
भरणीषु च कुर्व्वीत पिण्डनिर्व्वपणं न हि॥

मघायुक्तां भाद्रपदापरपक्षत्रयोदशीमधिकृत्य देवीपुराणे।

तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते।
एके पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्ज्जयेत्॥

'तत्रापि' भाद्रपदापरपक्षत्रयोदश्यामपि, 'पितृदैवते काले' म-घानक्षत्रे जाते सति, 'महती' श्राद्धलक्षणा पूजा कर्त्तव्या। स तु कर्त्ता 'ज्येष्ठपुत्रवान्' जीवत्प्रथमपुत्रश्चेद्भवेत् तर्हि तत्र श्राद्धं कुर्व्वन् पिण्ड-

प्रदानं वर्जयेत्। पिण्डरहितं श्राद्धं कुर्य्यादित्यर्थः। ज्येष्ठपुत्रीत्यनेन मघाकालिकस्य त्रयोदशीकालिकस्य उभयसमवायकालिकस्य च पिण्डदानस्य ज्येष्ठपुत्रविनाशकत्वलक्षणो दोषः सूचितः।

तत्र च महाभारते ।

सङ्क्रान्तावुपवासेन(१) पारणेन च भारत ।
मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठः पुत्रो विनश्यतीति ॥

ज्योतिःपाराशरः ।

विवाहे विहिते मासांस्त्यजेयुर्द्दादशैव हि ।
सपिण्डाः पिण्डनिर्व्वापं मौञ्जीबन्धे षडेव हि ।

अस्यापवादः ।

महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयेऽहनि ।
यस्य कस्यापि मर्त्त्यस्य सपिण्डीकरणे तथा ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्व्वीत पिण्डनिर्व्वपणं सदेति(२) ॥

वृद्धशातातपः ।

पिण्डनिर्व्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ।
अक्षय्य-दक्षिणा-स्वस्ति-सौमनस्यं यथास्थितम् ॥

इति पिण्डदाने निषिद्धकालाः ॥

अत्रेदं विचार्य्यते। सपिण्डीकरणोत्तरकालिकानि मृताहापरपक्षामावास्याष्टका-व्यतीपात-सङ्क्रान्त्युपराग-युगमन्वन्त्यादि-गजच्छायादि-

(१) संक्रान्तावुपरागेषेति ग० ।
(२) सुत इति ख० ।

युक्तानि श्राद्धानि प्रतिकालं भिद्यन्ते न वेति तदर्थमिदं विचार्य्यते । किं कालयुक्तानि वाक्यानि कर्म्मोत्पत्तिविधय उतोत्पन्ने कर्म्मणि कालस्य विधय इति । तत्र यद्यपि गुणविधाने भावार्थे विधिः वाक्यार्थविधिश्चापाद्यते तथापि विशेषणे विधिशक्तिसंक्रमात् लाघवाच्च गुणविधय एवेति न कर्मभेदमापादयन्ति । अतः कर्म्मैक्याद् युगपद्भाविष्वपि वैकल्पिकेषु क्वचिदेकस्मिन् कालेऽनुष्ठानं न सर्व्वस्मिन् । कुतस्तु युगपद्भाविषु पृथगनुष्ठानमिति कालसमवाये सकृदेकमेव श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । नहि कस्यचित्कालरूपगुणानुरोधेन प्रधानावृत्तिः सम्मता । या तु सायंप्रातरादिकालानुरोधेन होमावृत्तिः सा तत्कालावच्छिन्नजीवनरूपनिमित्तावृत्त्येति ।

अत्रोच्यते । यत्र शब्दोत्पत्तिः सन्निधावस्ति तत्र गुणयुक्तेषु वाक्येषु तत्प्रत्यभिज्ञानाद्गुणमात्रविधिर्भवति । अत्र तु शब्दोत्पत्त्यभावादगत्या विशिष्टविधौ गौरवाद्यदोषः । शब्दोत्पत्तिकल्पनायान्तु सर्व्वत्र विशिष्टविधिलोपेन क्वचिद्गुणाद्भेदः स्यात् । अतो विशिष्टविधित्वात् प्रतिकालं श्राद्धभेदः । निमित्तत्वाच्चोपरागादीनान्तद्भेदे स्पष्टो भेदः । अतस्तत्कालागमने तत्तच्छ्राद्धमनुष्ठेयमिति स्थितम् ।

अथेदानीं कालसमवाये निमित्तसमवाये च सन्दिह्यते । किं तदा तत्तत्कालिकानां तत्तन्निमित्तकानां श्राद्धानां मध्ये किञ्चिदेकमेवानुष्ठेयमुत सर्व्वाणि पृथक् पृथक् । अथ तन्त्रेणेति । तत्रैकदिनेऽनेकश्राद्धनिषेधात् किञ्चिदेकमेवेति प्राप्त उच्यते ।

एककाले गतासूनां बहूनामथवा द्वयोः ।
तन्त्रेण श्रपणं कृत्वा कुर्य्याच्छ्राद्धं पृथक् पृथक् ॥

पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः ।
तृतीयस्य ततः कुर्य्यात् सन्निपातेष्वयं क्रमः ॥

इति भृगुणा समानेऽप्यहनि नानानिमित्तानामनेकेषां(१) श्राद्धानामनुष्ठानस्योक्तत्वात् "द्वादशाहः प्रशस्यते" इत्यादौ नानानिमित्तकानां प्रेतश्राद्धानामेकस्मिन्नेवाहनि अनुष्ठानस्य व्युत्पादितत्वात् "नैकः श्राद्धद्वयं कुर्य्यात् समानेऽहनि कुत्रचित्" इति अस्य निषेधस्य श्रद्धाजडारभ्यमाणैकनिमित्तश्राद्धवृद्धिविषयत्वे स्थिते सर्वाण्यपि पृथगनुष्ठेयानीति पक्षो गृह्यते । यत्तु देशकालकर्त्रैक्यादिशेषग्रहणाभावेनाग्नेयादियागाङ्गानां प्रयाजादीनां तन्त्रमनुष्ठानमुक्तं तदेकप्रयोगविधिगृहीतेष्वङ्गेष्वेवोचितं न तु स्वतन्त्रेषु प्रधानेष्वपि । यत्तु काम्यापूर्वार्थमनुष्ठितयोर्दर्शपौर्णमासयोर्नित्यापूर्वप्रसङ्ग उक्तः सोऽपि कर्मैक्ये वक्तुमुचितः । यावेव ह्याग्नेयादिसमुदायौ काम्यापूर्वार्थौ तावेव नित्यापूर्वार्थौ उत्पत्तिवाक्यैक्यादवगमात् । यस्तु तत्र भेदव्यवहारः स कामरूप-निमित्तरूपोपाधिसम्बन्धनिबन्धनप्रतीतिकालव्यवस्थाभेदाश्रयो न वस्तुभेदाश्रयः । अपूर्वभेदस्तु वास्तवोऽधिकारभेदात् । अतश्चायमौपाधिकोऽप्यपूर्वभेदानुनिष्पादीति कृत्वा भेदलक्षणे विचारितः । ननु तत्तत्प्रकृत्यर्थरूपोपाधिभेदोपरागप्रतीतिभेदनिबन्धनो वास्तवोऽपि यागदानहोमभावनानां भेदः प्रतिपादितः । सत्यं । किन्तु प्रकृत्यर्थोपरागप्रत्यायितो भेदस्तत्र बाधकाभावाद्वास्तवोऽङ्गीकृतः । प्रकृतेत्वुत्पत्तिशास्त्रैकत्वापादितकर्मैक्यप्रतिरूपबाधकसद्भावादवास्तवः ।

अतोऽत्र कर्मैक्यात्काम्यापूर्वार्थमनुष्ठिताभ्यामेव दर्शपूर्णमासाभ्यां

(१) भिन्ननिमित्तानामनेकेषामिति ग० ।

नित्यानुष्ठानसिद्धौ न पृथक् अनुष्ठानं क्रियते । भिन्ने तु कर्मण्यन्या पूर्वस्यान्येनासिद्धेस्तदर्थमन्यस्याप्यनुष्ठानमिति । अस्तु वा च कश्चिद्रासवो ऽपि सूक्ष्मः कर्मभेदः । स तु भेदान्तरेभ्यो विलक्षणः । न स्वसामान्याभ्यगतं किमप्यन्यचार्थयितुमर्हतीति ।

अत्रोच्यते। कर्म्मभेदेऽपि देशकालकर्त्राद्येकत्वे सकृदनुष्ठानेन सर्वकर्म्मसिद्धिर्युगपदेव सर्वापूर्वनिष्पत्तिर्जायते । न ग्टह्यते हि तदा विशेषः, इदं निष्पन्नं नेदमिति । अभ्युपगतश्च यागभेदेऽपि देवतैक्ये तन्त्रमनुष्ठानं । साम्नाय्ये स्वप्नन्दीतरणाभिवर्षणामेध्यप्रतिमन्त्रणेषु चैवमित्यत्र युगपदनेकामेध्यदर्शनरूपनिमित्तसमवाये प्रतिनिमित्तं आरब्धं मनो दरिद्रं चनुरित्येतन्मन्त्रजपरूपनैमित्तिकावृत्तौ प्राप्तायां विशेषग्रहणाभावात् सकृन्नैमित्तिकानुष्ठानमिति चैकदेशे स्थितम् ।

अतः श्राद्धनिमित्तसमवाये कालसमवाये च देशैक्ये च कर्त्रैक्ये देवतैक्ये च विशेषग्रहणाभावात्तन्त्रेण सर्व्वश्राद्धानुष्ठानं कर्त्तव्यमिति । एवञ्च सति संक्रान्तिनिमित्तकममावास्यानिमित्तकं व्यतीपातनिमित्तकान्येतानि तन्त्रेण करिष्य इति सङ्कल्पं कुर्य्यात् ।

इति कालसमवायनिर्णयः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीयसमस्तकरणाधीश्वरसकलविद्याविशारदसकलश्रीकरणाधिपतिपण्डितश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेषखण्डे श्राद्धकल्पे श्राद्धकालनिरूपणं नाम पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥०॥

ब्राह्मणो भोजितः मन्त्रईति । तावत्सङ्ख्यकब्राह्मणभोजनोत्पाद्यं सुकृतं जनयितुं समर्थ इत्यर्थः । 'स्नातकः प्रीतः' भोजनेनेति शेषः । 'सङ्कल्पिनः' नानाव्रतानुष्ठानशीलाः । योगाचार्य्येण चैकेन तत्तुल्यतया महतः पापभयाद्भोजयितारं 'त्रायते' रक्षति ।

कूर्म्मपुराणे ।

भोजयेद्योगिनं शान्तं तत्त्वज्ञानरतं यतिं ।
अलाभे नैष्ठिकं दान्तमुपकुर्व्वाणकं तथा ॥
तस्मात् यत्नेन योगीन्द्रमीश्वरज्ञानतत्परं ।
भोजयेद्धव्यकव्येषु अलाभादितरान् द्विजान् ॥

वायुपुराणे ।

गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी त्वेको विशिष्यते ॥
नास्तिको वा विकर्म्मा वा सङ्कीर्णस्तस्करोऽपि वा ।
नात्यन्तु कारणं दाने योगिष्वाह प्रजापतिः ॥
पितरस्तस्य तृप्यन्ति सुवृष्टेनेव कर्षकाः ।
पुत्रो वाप्यथवा पौत्रो ध्यानिनं यस्तु भोजयेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

य कश्चिदपि यो वेद योगधर्म्मसमाश्रितः ।
सम्यग्वर्णाश्रमास्तेभ्यस्तत्पात्रं परमं मतं ॥

ये सम्यग्वर्णाश्रमाचाराः, 'तेभ्यः' 'तत्' पूर्व्वार्द्धोक्तं, 'परमं पात्रं मतं' इत्यर्थः । एतद्योगिनः प्रशंसा शातातपेन दृष्टत्वान्निति विशेषितत्वात् ।

ब्रह्मवैवर्त्ते च "ये तु वृत्ते स्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा" इति वृत्तस्थानामेव ज्ञानिनां ध्यानिनां भोजनीयत्वाभिधानात् आत्मादितत्त्वपरिस्थितिः 'ज्ञानं' मूर्त्तामूर्त्तब्रह्मानुचिन्तनं 'ध्यानं'। महाभारते भगवद्गीतासु ।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्यश्चाधिको मतः ।
कर्म्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्मात् योगी भवार्जुनेति ॥

इति योगिनां सर्व्वोत्कृष्टत्वनिरूपणं ।

अथान्यत्र योगिनोऽतिक्रमदोषमाह ।

छागलेयः ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि पूजयेत् ।
न तत्फलमवाप्नोति सर्व्वं गोत्रं प्रतापयेत् ॥

'गृहस्थं' अयोगिनम् । तस्य कर्म्मणः फलं न लभते । तथा 'सर्व्वं गोत्रं' सर्व्वानपि स्वगोत्रोद्भवान् पूर्व्वपुरुषान्, 'प्रतापयेत्' योग्यतिक्रमजनितप्रत्यवायेन दुःखिनः कुर्य्यादित्यर्थः ।

तथा ।

योगिनं समतिक्रम्य भोजयन्ति परस्परं ।
दाता भोक्ता च नरकं गच्छतः सह बान्धवैः ॥

अत्र दातृभोक्त्रोरुभयोरपि नरकगमनं, द्वयोरपि योग्यतिक्रमाभिप्राये सतीति वेदितव्यं। अत आह परस्परं भोजयन्तीति। अयमिदानीं भोजितः सन् स्वगृहे मां भोजयिष्यति किं योगिनेत्यभिप्रायवान् योगिनं दाता भोजयति। भोक्तापि तथैवानुसन्दधानो भुङ्क्त इति। द्वयोरपि योग्यतिक्रमाभिप्रायः। यदा तु दातुरेवा-

तिक्रमोऽभिप्रेतस्तदा न भोक्तुः प्रत्यवायः । अभिप्रायमन्तरेण प्रमादकृते व्यतिक्रमे श्राद्धवैकल्यमात्रं, न तदा कस्यापि निरयपात इति । वृद्धशातातपोऽपि ।

योगिनं समतिक्रम्य गृहस्थं यदि भोजयेत् ।
न तत् फलमाप्नोति स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

यो गृह एव तिष्ठति न योगेऽसौ अत्र 'गृहस्थः' । 'स्वर्गस्थं', स्वपितृवर्गमिति शेषः ।

योगिनन्तु व्यतिक्रम्य पूजयन्ति परस्परं ।
भोक्तारस्तु सदातारो नरके स्युः सबान्धवा इति ॥

इति योगिनोऽतिक्रमे दोषनिरूपणं ।

अथ गृहस्थादीनां योगित्वमुच्यते ।

तत्र योगो नाम मुख्यया वृत्त्या जीवपरमात्मनोरेकीभावलक्षणः सम्बन्धः । स यद्यपि नैसर्गिकत्वेन सर्व्वेषामेवासाधारणस्तथाप्यनाद्यविद्याकृतभेदाभासतिरस्कृतः सन् संसृतिमतामज्ञानां, किन्तु मुक्तानामेवास्ति । अस्य चोपाय आत्मतत्त्वज्ञानं । तदुपायश्च यमादिसमाध्यन्तोऽष्टाङ्गोऽपि योगः । युज्यतेऽनेन जीवः परमात्मना सहेति करणव्युत्पत्तिमाश्रित्य मुख्यया वा वृत्त्या स योगः । तद्वन्तो गृहस्थादयोऽपि श्रुतिसामर्थ्यात् योगिनः । न चैतद्वक्तव्यं । मोक्षोपायत्वात् योगस्य, मुमुक्षोरेव योगसम्बन्धो न गृहस्थस्येति । सत्यं । यतो बहुतरदोषदूषितविषयरसविरज्यमानमनसो गृहस्थस्यापि सर्व्वपुरुषार्थातिशायिनि मोक्षे कामनोपपद्यते । सत्याञ्च तस्यान्तदुपायानुष्ठानसमर्थस्य विदुषो निर्व्यूढाधिकारतया युक्तमेव योगानुष्ठानं । सम्यगनुष्ठितयोगस्य च मोक्ष इति । स च

स्वाश्रमकर्म्मानुष्ठानावरुद्धकालस्य गृहस्थस्य योगाभ्यासानवकाश इति वाच्यं। भिन्नोरिव नियतकालकर्म्मानुष्ठानान्तरालेषु तस्याप्यवकाश-सम्भवात्। न च तुरीयाश्रमसध्रीचीनस्यैव योगस्य मोक्षसाधनत्वात् गृहस्थस्यानर्थकं योगानुष्ठानं। यतः स्मरन्ति।

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः।
श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति॥

श्रूयते च गृहस्थानामेव जनक-जाबाल-वामदेव-प्रह्लादप्रभृतीनां योगाभ्यासान्मोक्ष इति। अत्र च तत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यात्मतत्त्वज्ञाननिष्ठ इत्यवगन्तव्यं। अनेन चार्थादात्मतत्त्वज्ञानोपायभूतो यमादिः समाध्यन्तोऽष्टाङ्गोऽपि गृहस्थस्योक्तो भवति।

तथा च कूर्म्मपुराणे।

गृहस्था नैष्ठिकाः शान्ता वनस्था यतयोऽपि वा।
योगिनः पर्य्युपासन्ते परमात्मानमात्मनीति॥

अतो गृहस्थादयोऽपि योगिनः। एवं च सति स्वाध्यायादिगुण-सम्पदा तुल्येषु गृहस्थादिष्वपि मध्ये ये योगिनस्तत्पुरःसरेभ्यः श्राद्धानि देयानीति।

अथ यतेरत्यन्तविशिष्टतया श्राद्धनियोग उच्यते।

तत्र आह मनुः।

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे।
तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्म्मनिष्ठास्तथैव च॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः।
हव्यकव्यानि देयानि(१) सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपि॥

(१) हव्यानि च यथान्यायं इति क०।

'ज्ञाननिष्ठः' परिव्राजकः । तस्य ह्यात्मतत्त्वज्ञाने निष्ठा प्रकर्षो भवति । 'तपोनिष्ठः' वानप्रस्थः । स हि तापस इत्याख्यायते । ग्रीष्मे पञ्चतपास्तु स्यादिति तपोविधानात् । 'तपःस्वाध्यायनिष्ठाः' ब्रह्मचारिणः । 'कर्म्मनिष्ठाः' गृहस्थाः । एषामपि 'कव्यानि' पितॄनुद्दिश्य दीयमानान्यन्नानि, 'ज्ञाननिष्ठेषु प्रतिष्ठाप्यानि' तेभ्यो देयानीत्यर्थः । प्रयत्नवचनात्तदभावे अन्येभ्योऽपि देयानि । हव्यानि चतुर्ष्वपि प्रतिष्ठाप्यानि । 'यथान्यायं' शास्त्रोक्तेन विधिना ।

बार्हस्पत्यसंहितायां ।

ज्ञाननिष्ठा हि यतयस्तपोनिष्ठा वनाश्रयाः[1] ।
कर्म्मनिष्ठा हि गृहिण आद्याः स्वाध्यायनिष्ठिताः ॥

'आद्याः' ब्रह्मचारिणः ।

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिपाद्यानि यत्नतः ।
हव्यकव्यानि देयानि सर्व्वेष्वेव चतुर्ष्वपीति ॥

यमस्मृति-कूर्म्मपुराणयोः ।

प्रकृतेर्गुणतत्त्वज्ञो यस्याश्नाति यतिर्हविः ।
फलं वेदविदां तस्य सहस्रादतिरिच्यते ॥
तस्मादग्रासने भोज्यो यजता संयतो यतिः ।
श्रोत्रियो ब्रह्मचारी वा यत्नस्तेन न लिप्यते ॥

यतेरन्नभोजने दोषमाह यमः ।

यस्य वै यजमानस्य नाग्र भुङ्क्ते यतिस्तथा ।

---

(१) वनाश्रमा इति ग० ।

अनिष्टमङ्कुतं तस्य हरते रक्षमाङ्गणः ॥

'अङ्कुतमनिष्टं' पुत्रकलत्रादिनाशरूपं, तस्य सम्बन्धितया रक्षमाङ्गणः 'हरते' उपाहरतीत्यर्थः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

यानि श्राद्धानि योगीन्द्रा यतयो ब्रह्मनिष्ठिताः ।
अलङ्कुर्वन्ति तान्येव पितॄणां तृप्तये ध्रुवं ॥
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञान् पञ्चतन्त्राश्रमे रतान् ।
यतीनाहुः स्वधा-स्वाहायोग्यान् पात्रतया बुधाः ॥
रागद्वेषविनिर्मुक्तानाशान् ये योगिनो यतीन् ।
भोजयन्ति फलं तेषामनन्तं[1] तत्प्रदायिनां ॥
ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
हव्यानि च यथान्यायं न मिथ्याहङ्कृतात्मसु ॥
योगाचार्यं यतिं सम्यगः पूजयति भक्तितः ।
स फलं समवाप्नोति कारणानुगतं बुधः ॥
मूर्त्तं ब्रह्म हरिः साक्षाद्दैत्यारिर्योगवित्तमः[2] ।
अहं नारायणो ब्रह्मा यतिदेहसमाश्रयः ॥
ध्यानेन सततं युक्तं सर्व्वसङ्गविवर्जितं ।
दैवे कार्य्ये[3] च पित्र्ये च पूजयेद्दुर्भरेतमं ॥

छागलेयः ।

(१) तेषामलभ्यमिति ख० ।
(२) दैत्यारिर्योगविन्मत इति ख० ।
(३) देवकार्य्ये इति ग० ।

गन्धमाल्यफलैश्चैव[१] भोजनैः चीरसंस्कृतैः ।
पूजयेच्च[२] यतिं श्राद्धे पितॄणां तुष्टिकारकं ॥
ब्रह्मचारी यतिश्चैव पूजनीयौ हि नित्यशः ।
तत्कृतं सुकृतं यत् स्यात् तस्मात् षड्भागमाप्नुयात् ॥
ज्ञानं योगस्य यज्ञस्य यतस्तस्मिंस्त्रयं स्थितं ।
तस्य प्रणामः पूजा च दत्तं भवति चाक्षयं ॥
गृहस्थस्याश्रमं गच्छेद् ब्रह्मचारी यतिस्तथा ।
खाद्यं पानं फलं पुष्पमात्मानं परिवेदयेत ॥
सततं योगयुक्तानां वीतरागतपस्विनां ।
सर्व्वारम्भनिवृत्तानां यतीनां दत्तमक्षयं ॥
यतये वीतरागाय दत्तमन्नं सुपूजितं ।
न क्षीयते श्रद्धया वै कल्पकोटिशतैरपि ॥

अत्र यतेः सर्व्वोत्तमाश्रमाश्रयत्वेन ज्ञानध्यानधुरीणत्वेन च भोजनीयेषु मुख्यतया सम्पादनं कर्त्तव्यं ।

तथा च वायुपुराणे ।

यतिस्तु सर्व्वविप्राणां सर्व्वेषामग्रभुग्भवेत् ।
इतिहासपञ्चमान् वेदान् यः पठेत् द्विजोत्तमः ॥
अनन्तरं यतेः सोऽयं नियोक्तव्यो विजानता ।
त्रिवेदोऽनन्तरस्तस्मात् द्विवेदस्तदनन्तरः ॥
एकवेदस्ततः पश्चात् नित्याध्यायी ततःपरं ।

(१) गन्धमाल्योपलेपश्चेति क० ।
(२) यः पूजयेदिति ख० ।

'सर्व्वविप्राणां' ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां, 'सर्व्वेषां' त्रिमधुत्रिसुपर्णत्रिणाचिकेतादीनां। अग्र्यः मुख्यः भोक्ता यः तस्माद्धि 'अग्रभुक्', न तु पूर्व्वकालभोजी। योद्विजसत्तमः सेतिहासांश्चतुरोवेदानधीते सोऽयं यतेरनन्तरं पश्चान्नियोजनीयः। एवं त्रिवेदादीनां पौर्व्वापर्य्यं। 'नित्याध्यायी' अधीयमानवेदः।

नागरखण्डे।

आमन्त्रयेद्यतीन् पूर्व्वं स्नातकान् वा त्रिकर्म्मिणः।
तदभावे गृहस्थांश्च ब्रह्मज्ञानपरायणान्॥

याजनाध्यापनदानानि त्रीण्येव कर्म्माणि येषां ते 'त्रिकर्म्मिणः'। 'स्नातकाः' वानप्रस्था इत्यर्थः।

आह वसिष्ठः।

पितृभ्योदद्यात् पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणान् सन्निपात्य यतीन् गृहस्थान् साधून् परिणतवयस इति॥

'सन्निपात्य' निमन्त्रणेन श्राद्धक्रियासम्बन्धमापाद्य।

नारदस्मृतौ।

यो वै यतीननादृत्य[१] भोजयेदितरान् द्विजान्।
विजानन् वसतो ग्रामे हव्यमाप्नोति राक्षसान्॥

यः स्वग्रामे वसतो यतीन् जानन्नपि राननादृत्यान्यान् गृहस्थादीनेव श्राद्धे भोजयेत् तस्य तत्सकलं श्राद्धभोजनीयमन्नं राक्षसानेव तर्पयति न पितॄनिति। अनेन स्वग्रामे वसतो यतेः श्राद्धे निमन्त्रणो-

(१) यतीननामन्त्र्योति ग०।

यत्नमुक्तं। अनिमन्त्रितस्यापि श्राद्धकाले भिक्षार्थमागतस्य यतेर्भोजनीयत्वमुक्तं।

ब्रह्म-मार्कण्डेयपुराणयोः।

भिक्षार्थमागतांश्चापि काले संयमिनो यतीन्।
भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः॥

अत्र निमन्त्रितस्य यतेर्निमन्त्रणादेव द्वारदेशगतस्य चातिथित्वेनैव निमन्त्रित-ब्राह्मण-पङ्क्तिभोजनीयत्वं सिद्धं तद्ग्रामस्थस्यैव तु प्रमादादनिमन्त्रितस्य श्राद्धकालेऽप्युपस्थितस्य यतेः श्राद्धे भोजनीयत्वार्थमिदं वचनं। बहुवचनन्तु बहूनामपि प्राप्त्यर्थं यतिभेदसंग्रहार्थं वा। यतेरुपवेशने स्थानविशेष उक्तः।

वार्हस्पत्यसंहितायां।

श्राद्धकाले यतिं प्राप्तं पितृस्थाने तु भोजयेत।
परिवेषयेत् तत्प्रथमं यदि वा पार्श्वतः स्थितं॥

'पितृस्थाने भोजयेत्' इति प्रमीतादेशेन व्यज्यमानास्तं भोजितं कुर्यादित्यर्थः[१]। 'परिवेशयेत् तत् प्रथमं' इति मुख्यं पित्र्यं कुर्यादित्यर्थः।

पक्षान्तरमाह 'यदि वा पार्श्वतः स्थितं' इति निमन्त्रितब्राह्मणपङ्क्तावतिथिवद्वा भोजयेत्।

अत्रेयं व्यवस्था। ब्राह्मणेषु पितृपितामहादिकल्पनात् पूर्व्वमागतं यतिं पितृस्थाने भोजयेत्। पश्चादागतं तु पूर्व्वानुष्ठितपदार्थक्रमम-

(१) सम्मानेनास्य भोजनं कुर्यादित्यर्थः इति क्वचित्लिखितपुस्तकपाठः। परन्त्वयं न समीचीनः।

कृष्णाद्यविरोधाय श्राद्धीयद्विजसन्निधावतिथिवत् भोजयेदिति। श्राद्धकालात् पूर्व्वमपि प्राप्तं सम्यक्सम्प्रार्थनेन श्राद्धकालं यावदवस्थाप्य भोजयेत्।

श्राद्धकालागतस्य यतेः ब्रह्मचारिणश्च श्राद्धीयत्वेनातिथित्वेन वा भोजनीयत्वमाह यमः।

भिक्षुको[1] ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः।
उपविष्टेष्वनुप्राप्तः काममन्नमपि भोजयेत्॥

भोजने फलविशेषं कारणञ्चाह क्रारलेयः।

भोजयेच्छ्राद्धकालेऽपि यतिं सब्रह्मचारिणं।
विप्रानुद्धरते पापात् पितृमातृगणानपि॥
भुञ्जते यत्र तत्रापि यतयो ब्रह्मचारिणः।
तृप्यन्ति पितरो देवाः स याति परमाङ्गतिं॥
तारयन्ति च दातारं पुत्रान् दारान् पितॄंस्तथा।
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन अर्च्चयेदाश्रमागतं॥
ब्रह्मचारी यतिश्चैव पक्वान्नस्वामिनावुभौ।
पचमानाः पचन्त्येते नापचः पचते पुनः॥

ब्रह्मचार्य्यादिभ्यो यतेर्व्विशेषमाह स एव।

ब्रह्मचारिसहस्रैस्तु वानप्रस्थशतैरपि।
गृहस्थानां सहस्रैस्तु यतिरेको विशिष्यते॥

तदेवं सति सम्भवे श्राद्धे यतयो भोजनीयाः। तेषामलाभे ब्रह्मचार्य्यादयः।

(१) भिक्षुर्वा इति ख०

तथा च ब्रह्मवर्त्ते ।

अलाभे यतिभिक्षूणां वनस्थमपि पूजयेत् ।
तदलाभेऽप्युदासीनं नैष्ठिकं संयतेन्द्रियं ॥

'उदासीनः' दातुरसम्बन्धी ।

आह शातातपः । यतीन् भोजयेदिति ।

तत्र विशेष उक्तः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

मुण्डान् जटिलकाषायान् श्राद्धकाले विवर्ज्जयेत् ।
शिखिभ्यो धातुरक्तेभ्यस्त्रिदण्डिभ्यः प्रदापयेत् ॥
ते हि ब्रह्मस्थिता नित्यं ज्ञानिनो ध्यानिनस्तथा ।
देवभक्ता महात्मानः पुनीयुर्दर्शनादपि ॥

'मुण्डाः' शिखया सह मुण्डितमस्तकाः । 'जटिलाः' शैवपाशुपतकालामुखादयः । 'काषायाः' आश्रयादिकषायरक्तवसनाः ।

बोधायनः ।

एतान् श्राद्धकाले विशेषेण वर्ज्जयेत् । ये तु शिखावन्तो गैरिकरक्तवसनाः त्रिदण्डाश्च तेभ्यः प्रयत्नेन दद्यात् । एतेन सर्व्वाण्यपि योगिवचनान्येतल्लक्षणान्वितयतिविषयाण्येवेति विज्ञायते ।

ननु भैक्षेण वर्त्तेत नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती । भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृतेति मनुना ब्रह्मचारिणामेकान्नभोजननिषेधात् अष्टौ भिक्षाः समादाय दश द्वादश वा यतिः । अखिलाः शोधयेत्तास्तु ततोऽश्नीयाद्द्विजोत्तम इति संवर्त्तेन यतेर्भिक्षाकदम्बकभोजनविधानात्तयोः कथं श्राद्धभोजनं ।

अत्र ब्रूमः । भिक्षार्थभ्रमणाशक्तावनेकान्नलाभासम्भवे परानुग्रहार्थं च यतेरेकान्नभोजनाभ्यनुज्ञादर्शनात् ।
तदाह कार्ष्णाजिनिः ।

अशक्तोऽनुग्रहार्थं वा यतिरेकान्नभुग्भवेत् ।

वसिष्ठोऽपि ।

ब्राह्मणकुले वा यल्लभेत तद्भुञ्जीतेति ।

ब्रह्मचारिणस्त्वेकान्नभोजनमनुजज्ञे याज्ञवल्क्यः ।

ब्रह्मचर्य्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ।
ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छ्राद्धे व्रतमपीडयन् ॥

ब्रह्मचार्य्यनापद्येकस्यान्नं नाश्नीयात् । ब्रह्मचारी ब्राह्मणस्त्वेतदार्थितः सन्नेकान्नमनापद्यपि श्राद्धे भुञ्जीत । तदा व्रतपीड़ाकरं मधुमांसादिवर्ज्जयित्वाश्नीयात् ।
मनुरपि ।

व्रतवद्देवदैवत्ये पित्र्ये कर्म्मण्यथर्षिवत् ।
काममभ्यर्थितोऽश्नीयाद्व्रतमस्य न लुप्यते ।

'देवदैवत्ये' दैविके कर्म्मणि, अभ्यर्थितो ब्रह्मचारी भुङ्क्ते । भुञ्जीत कथं । 'व्रतवत्' व्रतयुक्त, व्रताविरोधेन मधुमांसवर्जमित्यर्थः । 'पित्र्ये' पितृदैवत्येऽपि कर्म्मणि, भुञ्जीत । 'ऋषिवत्' मधुमांसवर्जमित्यर्थः । 'कामं' इच्छया । एवमस्य ब्रह्मचारिव्रतं न लुप्यते । अन्यथा लुप्यत इत्यर्थः । अतः सद्भिरभ्यर्थ्यमानस्य तदनुग्रहमिच्छतो यतः श्राद्धे भुञ्जानस्य न प्रत्यवायो भवति । अथ वैकान्नभोजनजनितं स्वल्पतमं प्रत्यवायं प्रायश्चित्तरूपेण वर्त्तमानैः प्राणायामादिभिर्य्योगाङ्गै-

नाशयति । ननु तथापि श्राद्धे भोक्तृत्वेन मुख्यतया मधुमांस-विधानात् कथं यतेर्भोजनमुपपद्यते । उच्यते । मधुमांसनियमाभावात्। तन्नियमे हि तदन्तरेण मुन्यन्नादिमात्रेण श्राद्धं न सिध्येत् । न चैतदिष्टं । न चास्ति श्राद्धे यतिनियमः । तन्नियमे हि यतिमन्तरेण श्रोत्रियैस्त्रिणाचिकेतादिभिर्गृहस्थैः श्राद्धं न सिद्ध्येत्। न चैतदपीष्टं । अतो मधुमांसवर्जिते श्राद्धप्रयोगे यतेर्भोजनं, यतिवर्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति न किञ्चिदनुपपन्नं । मधुमांसस्य यतेश्च नित्यवद्विधरुभयावकाशार्थमगत्या पाक्षिकत्वमाश्रीयते । अथ कस्मान्मधुमांसवत्यपि श्राद्धप्रयोगे मद्यादिवर्जितं यतेर्भोजनं नाभ्युपगम्यते । निर्व्वाप-पाकयोः सर्व्वपित्रर्थत्वाविरोधायेति ब्रूमः।

अथ कस्माच्छ्राद्धे यतेर्न मधुमांसभोजनं । न यतिर्मधुमांसमश्नीयादिति निषेधादिति चेत् । तन्न । निषेधस्य पुरुषार्थत्वात् क्रत्वर्थभोजनबाधे सामर्थ्याभावात् । हिंसानिषेधस्येव यज्ञीयहिंसाबाध । ननु पुरुषार्थस्यापि गोदोहनस्य क्रत्वर्थचमसबाधकत्वं दृष्टं । सत्यं । यत् क्रत्वर्थपदार्थसाध्यकार्य्यनिष्पादकं पुरुषार्थं तत्र तदत्यवतिष्ठते। न चेह क्रत्वर्थमधुमांसभोजनकार्य्ये पुरुषार्थं भोजनं निष्पादयितुमीष्टे । क्रतुना क्रत्वर्थेन वा पदार्थेन सहास्य सम्बन्धाभावात् । गोदोहनस्य तु पुरुषार्थस्यापि क्रत्वर्थेन प्रणयनेन सहाश्रयाश्रयिभावलक्षणस्य सम्बन्धस्य विद्यमानत्वात्। अथ कस्मान्न यतिर्मधुमांसमश्नीयादित्येष निषेधः क्रत्वर्थस्य श्राद्धभोजनस्यैव न स्यात् । ब्रूमः । शास्त्रप्राप्तनिषेधत्वापत्तौ दुष्टं विकल्पमापादयेत रागप्राप्तं

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् । एवं तर्ह्येकत्र विध्यन्तरमापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौर्व्वेव । एक एव चायं क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्चेति विप्रतिषिध्यते । अतो रागप्राप्तस्य मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्थो निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः श्राद्धे यतेर्मधुमांसभोजनं न दुष्यतीति । अत्रोच्यते । भोजयेदिति श्राद्धाधिकारिकर्तृकं प्रयोजकव्यापारात्मकं मधुमांसभोजनं विहितं । न तु श्राद्धनियोज्ययतिव्यापारात्मकमपीति कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाक्षिप्तं तद्विहितमेवेति चेत् । तर्हि मेषीमुभयतोमुखीं वा दद्यादित्येतद्विधाक्षिप्तः प्रतिग्रहोऽपि विहित एवेति न दुष्येत । किञ्चेदं भोजनं यदि सर्व्वस्य श्रोत्रियादेर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यभुक्ते श्राद्धवैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूषणीयं । यतिं श्राद्धकर्म्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिसिद्ध्यर्थं प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् । निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्[१] । न हि कश्चिदात्मानमेतावति पातकपङ्के निमज्जयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विद्वालोच्यते । अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानुप्रवेशान्न श्राद्धेऽपि मधुमांसभोजनं । अथानिन्दितेनामन्त्रितो नापक्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणश्च भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्यागप्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्व्वकं विहितमेव यतेः श्राद्धीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमितिचेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति। अत्र ब्रूमः। अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांसभक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत्। ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात्। न चापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्याश्रमधर्मविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात्। तदेवमेतत् सिद्धं मधुमांसविवर्ज्जिते श्राद्धप्रयोगे यतेर्नियोगः, यतिनियोगवर्ज्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति।

इति यतेः श्राद्धे नियोगः।

अथातिथेः श्राद्धपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते। अत्र मार्कण्डेयपुराणे।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं।
बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनं।
ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः॥

भविष्यत्पुराणे।

अचिन्त्यमानो सम्प्राप्तो वैश्वदेवमुपागतः।
अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्व्वमागतं।
अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते॥

शातातपोऽप्याह।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव च।
प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः॥

मनुरपि।

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥

च मधुमांसभोजनं यतेरनर्गलमापद्यते । उभयनिषेधोऽस्त्विति चेत् । एवं तर्ह्येकत्र विध्यन्तरसापेक्षोऽन्यत्र निरपेक्ष इति वैषम्येण पौर्व्वेव । एक एव चायं क्रत्वर्थः पुरुषार्थश्चेति विप्रतिषिध्यते । अतो रागप्राप्तस्य मधुमांसभोजनस्य पुरुषार्थो निषेधो न विधिप्राप्तस्य क्रतूपकारकस्य भोजनस्य निवर्त्तकः । अतः श्राद्धे यतेर्मधुमांसभोजनं न दुष्यतीति । अत्रोच्यते । भोजयेदिति श्राद्धाधिकारिकर्तृकं प्रयोजकव्यापारात्मकं मधुमांसभोजनं विहितं । न तु श्राद्धनियोज्ययतिव्यापारात्मकमपीति कथं न निषेधः । प्रयोजकव्यापारविधिनार्थाक्षिप्तं तद्विहितमेवेति चेत् । तर्हि मेषीमुभयतोमुखीं वा दद्यादित्येतद्विधाक्षिप्तः प्रतिग्रहोऽपि विहित एवेति न दुष्येत । किञ्चेदं भोजनं यदि सर्व्वस्य श्रोत्रिया-देर्विहितं तर्हि केनचिदेकेनाप्यभुक्ते श्राद्धवैगुण्यमापद्येत ।

अथ निमन्त्रितस्य विहितं तर्हि किमर्थं मधुमांसभक्षणं दूषणीयं । यतिं श्राद्धकर्म्मणि निमन्त्रयेत् स्वाधिकारविधिसिद्ध्यर्थं प्रतिग्रहवदिति चेत् । यतिः तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमभ्युपगच्छेत् । निमन्त्रयितुरनुग्रहार्थमिति चेत्[१] । न हि कश्चिदात्मानमेतावति पातकपङ्के निमज्जयन्तं परानुग्रहलेशमिच्छति, इति विद्भिरालोच्यते । अतो रागत एव यतेर्निमन्त्रणग्रहणमवशिष्यते । तथा च निषेधानुप्रवेशात्र श्राद्धेऽपि मधुमांसभोजनं । यथानिन्दितेनामन्त्रितो नापक्रामेदिति निषेधात् निमन्त्रणमङ्गीकरोति, अङ्गीकृतनिमन्त्रणस्य भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यता इति भोजनविधानात् परिवेषितपरित्याग-प्रतिषेधाच्च निमन्त्रणाङ्गीकरणपूर्व्वकं विहितमेव यतेः श्राद्धीयमधु-

(१) निमन्त्रयितारमनुग्रहीतुमितिचेदिति ग० ।

मांसभोजनमिति। अत्र ब्रूमः। अपक्रमणे प्रत्यवायमात्रं मधुमांसभक्षणे त्वाश्रमभ्रंश एव भवेत्। ततोऽपक्रमणस्यैव न्याय्यत्वात्। न चापक्रमणे प्रत्यवायोऽपि यत्याश्रमधर्म्मविरुद्धत्वादनपक्रमणादिविधीनां यतिव्यतिरिक्तविषयत्वात्। तदेवमेतत् सिद्धं मधुमांसविवर्ज्जिते श्राद्धप्रयोगे यतेर्नियोगः, यतिनियोगवर्ज्जिते च प्रयोगे मधुमांसोपकल्पनमिति।

इति यतेः श्राद्धे नियोगः।

अथातिथेः श्राद्धपङ्क्तौ भोजनीयत्वं वक्तुमतिथिस्वरूपं तावदुच्यते। अत्र मार्कण्डेयपुराणे।

अज्ञातकुलनामानं तत्कालसमुपस्थितं।
बुभुक्षुमागतं श्रान्तं याचमानमकिञ्चनं।
ब्राह्मणं प्राहुरतिथिं स पूज्यः शक्तितो बुधैः॥

भविष्यत्पुराणे।

अचिन्त्यमानो सम्प्राप्तो वैश्वदेवमुपागतः।
अतिथिं तं विजानीयात् न पुनः पूर्व्वमागतं।
अचिन्तितागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते॥

शातातपोऽप्याह।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यो मूर्खः पण्डित एव च।
प्राप्तस्तु वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः॥

मनुरपि।

एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥

ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियादेर्व्युदासार्थं ।

तदप्याह मनुरेव।

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव चेति ॥

आह यमः।

तिथिपर्व्वोत्सवाः सर्व्वे त्यक्ता येन महात्मना ।
सोऽतिथिः सर्व्वभूतानां शेषानभ्यागतान् विदुः ॥
व्रती यतिर्व्वैकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।
यस्मादनित्यं वसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

'तिथिः' दीपालिका प्रतिपदादिः। 'पर्व्वाणि' अमावास्यादीनि। 'उत्सवाः' विवाहादयः। एतान्यन्नविशेषप्राप्तिहेतुभूतानि येन यतिधर्म्मप्रवणेन सता त्यक्तानि सोऽतिथिरित्यर्थः। 'व्रती' ब्रह्मचारी, 'यतिः' परिव्राजकः, अनयोरेव विधिधर्म्मकयोरतिथिसंज्ञकत्वं, न पुनर्गृहस्थवनस्थयोः। तयोरभ्यागतसंज्ञकत्वमुक्तं

वायुपुराणे।

वालखिल्यो यतिश्चैव विज्ञेयो ह्यतिथिः सदा ।
अभ्यागतः पचानः स्यादतिथिः स्यादपाचक इति ॥

'वालखिल्यः' ब्रह्मचारी। 'पचानः' पचमानः, पक्ता गृहस्थोवानप्रस्थश्चेत्यर्थः। द्विविधश्चातिथिः मध्याह्नागतः सायमागतश्च।

तत्र मध्याह्नागतः।

आदित्यपुराणे ।

मध्याह्नसमये चैव वैश्वदेवे कृतेऽपि च।

अतिथिस्त्वेव सम्प्राप्तं पांशुपादं श्रमातुरं।

तं पूजयेत यत्नेन सोऽतिथिर्ब्राह्मणः सदा इति ॥

सायमागतस्तु सूर्य्योढशब्दवाच्यः।

तमाह प्रचेताः।

यः सायं वैश्वदेवान्ते सायं वा गृहमागतः।

देववत् पूजनीयोऽसौ सूर्य्योढः सोऽतिथिः स्मृतः ॥

सायन्तनो वैश्वदेवः। नचैवं मन्तव्यं माध्याह्निकसायन्तनवैश्वदेवकाल एवागतोऽतिथिः नान्यकालागत इति।

यतोमनुराह।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्य्योढो गृहमेधिना।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेदिति ॥

आह याज्ञवल्क्यः।

अप्रणोद्योऽतिथिः सायमपि वाग्भूतृणोदकैः।

सायमागतोऽतिथिरन्नाभावे वाग्भूतृणोदकदानेनापि संपूजनीयः। न पुनः प्रत्याख्येयः।

अचिन्तितागतत्वादिलक्षणकस्यास्य श्राद्धकालोपस्थितस्य नामान्तरमप्युक्तं पैठीनसिना।

कुतोऽपि श्राद्धवेलायां श्रोत्रियो यदि दृश्यते।

श्राद्धं पुनाति वै यस्मात् कुतपस्तेन संज्ञितः ॥

कुतोऽप्यविज्ञायमानाद्देशादागतः पुनाति श्राद्धमित्यतिथिरेव कुतपसंज्ञयोच्यते।

समानग्रामवासिनोऽचिन्तितागतस्याप्यतिथिसंज्ञकत्वं नास्तीत्युक्तं।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

नैकग्रामीणमतिथिं विद्यान्नाश्राह्मणं तथा।

मार्कण्डेयपुराणे।

न मित्रमतिथिं कुर्य्यान्नैकग्रामनिवासिनं।

आदित्यपुराणे।

नैकग्रामीणमतिथिं कथयन्ति मनीषिणः।

यत्तु वायुपुराणे।

न घोरो नापि सङ्कीर्णो नाविद्यो नाविशेषवित्।

नात्मन् न सन्दधानो न सेवनपरोऽतिथिरिति॥

तदतिथिबहुत्वे शक्त्यभावे च द्रष्टव्यं।

यदाह शङ्खः।

यदि बहूनां न शक्नुयादेकस्मै शीलवते दद्यात् प्रथममुपागतः स्याच्छ्रोत्रियस्तस्मा इति। तदेवमविज्ञातगोत्रनामा ग्रामान्तरतोऽकस्माद्वैश्वदेवादिकाले मैत्र्यादिसम्बन्धरहितः समागतो ब्राह्मणोऽतिथिरिति लक्षणमुक्तं वेदितव्यं।

इत्यतिथिस्वरूपनिरूपणं।

अथातिथिप्रशंसा।

शिवधर्म्मोत्तरे।

अनुग्रहाय लोकानां आत्मसंप्रेक्षणाय च।

चरन्त्यतिथिरूपेण देवा योगाश्च भूतले॥

'योगाः' योगिनः।

आदित्यपुराणे ।

तस्मात् गृहाश्रमस्थस्य नान्यद्दैवतमुच्यते ।
ऋतेऽतिथेर्महाभागे सत्यमेतद्विचारय ॥

विष्णुपुराणे ।

धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्व्वसुगणो यमः ।
प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

देवा ब्राह्मणरूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।
तस्मात् संप्राप्तमतिथिं प्रयत्नेन तु पूजयेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

नातिथेः परमो बन्धुर्विद्यते गृहमेधिनां ।
गृहानुपेत्य कृपया सन्तारयति यः कुलं ॥
सिद्धाश्चरन्ति पृथिवीं कौतुकेन यदृच्छया ।
अनगृहाश्रमि सततं धर्म्मिष्ठा गृहमेधिनः ॥
अतिथीनां हि रूपेण गृहाङ्गणमुपागताः ।
तस्मादतिथयो मान्याः सर्व्वेषां सर्व्वदा नृप ॥

नारदीयपुराणे ।

पुनन्ति गृहिणाङ्गेहान् यदीयाः पादपांशवः ।
क्षालयत्यखिलं पापं यत्पादक्षालनोदकं ॥
सन्तातिः प्रणतिर्य्येषां यस्मादपि विशिष्यते ।
येषामन्नोदकं दत्तं तारयत्यखिलं कुलं ॥
अतिथिभ्यः परन्तेभ्यः किमस्ति भुवनत्रये ।

देवानामभिवन्द्याः स्युर्द्रागदतिथयः शुभाः ।
किं पुनः कर्म्मनिष्ठानां गृहस्थानां महामते ॥

कार्ष्णाजिनिः ।

तिला रक्षन्ति लसुरात् दर्भा रक्षन्ति राक्षसात् ।
अपङ्क्तरात् श्रोत्रियो रक्षेदतिथिः सर्व्वरक्षकः ॥

इति अतिथिप्रशंसा ।

अथातिथिपरीक्षानिषेधः ।

तत्र मार्कण्डेयपुराणे ।

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायञ्चापि पण्डितः ।
शोभनाशोभनाकारं तं मन्येत प्रजापतिं ॥

विष्णुपुराणेऽपि ।

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलं ।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

रूपान्वितं विरूपं वा मलिनं मलिनाम्बरं ।
योगीन्द्रशङ्कया नित्यमतिथिं न विचारयेत् ॥

वायुपुराणेऽपि ।

अविज्ञातं द्विजं श्राद्धे न परीक्षेत् सदा बुधः ।
सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ॥
उर्व्वीं सागरपर्य्यन्तां देवा योगीश्वरास्तथा ।
नानारूपाश्चरन्त्येते प्रजाधर्म्मेण लीलया ॥

नारसिंहपुराणे ।

न परीक्षेत चरितं न विद्यां न कुलं तथा ।
न शीलं न च देशादीनतिथेरागतस्य हि ॥
कुरूपं वा सुरूपं वा कुचेलं वा सुवाससं ।
विद्यावन्तमविद्यं वा सगुणं वाथ निर्गुणं ॥
मन्येत विष्णुमेवैतं साक्षान्नारायणं हरिं ।
अतिथिं समनुप्राप्तं विचिकित्सेन्न कर्हिचित् ।

वायुपुराणे ।

अतिथिं ह्यागतं दृष्ट्वा देवं बन्धुमिवागतं ।
यादृशन्तादृशं वापि विचिकित्सेन्न जातुचित् ॥
न हि विद्यादयस्तस्मिन् पूज्यताहेतवः स्मृताः ।
केवलेनातिथित्वेन स भवेत् पङ्क्तिपावनः ॥
अनुग्रहार्थिलोकानां महात्मानो महीमिमां ।
चरन्त्यतिथयो भूत्वा न विचार्य्यास्ततस्तु ते ॥
गुणागुणविचारेण भवन्त्यतेऽवमानिताः ।
निर्दहन्त्याशु गार्हस्थ्यं तादृशेष्ववमानना ।
अतोऽतिथेर्न कर्त्तव्या कापि चर्य्या कदाचन ॥

इत्यतिथिपरीक्षानिषेधः ।

अथातिथिपूजाविधिः ।

तत्र मनुः ।

सम्प्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदकं ।
अन्नञ्चैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्व्वकं ॥

हारीतोऽप्याह ।

तस्य स्वागतमर्घ्यं पाद्यमाचमनीयमासनं प्रदद्यादिति ।

पराशरोऽपि ।

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।
तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥
श्रद्धया च तथान्नेन प्रियप्रश्नादरेण च ।
गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

यमस्मृतौ ।

चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचन्दद्याच्च सूनृतां ।
उत्थाय चासनं दद्यात् स धर्म्मः पञ्चलक्षणः ॥

उत्थायेति श्रोत्रियातिथिविषयं।

अतएवापस्तम्बः ।

ब्राह्मणायानधीयानायासनमन्नमुदकमिति देयं । न प्रत्युत्तिष्ठेद-भिवादनीये चोत्तिष्ठेदभिवादयेदिति ।

आदित्यपुराणे ।

चक्षुर्दद्यान्मनोदद्यात् वाचन्दद्याच्च सूनृतां ।
अनुव्रजेदुपासीत स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
पाद्यमासनमेवाथ दीपमन्नं प्रतिश्रयं ।
दद्यादतिथिपूजार्थं स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥
येन येन च तुष्येत नित्यमेव यथातिथिः ।
यथात्मनः प्रदानेन तत्तत्कुर्य्याद्विचक्षणः ॥

शिवधर्म्मोत्तरे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।

स्वागतासनपाद्यार्घ्यस्नानान्नशयनादिभिः ॥

वायुपुराणे ।

तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ।
पूजयेच्चार्घ्यपाद्येन पादाभ्यञ्जनभोजनैः ॥
पिपासिताय श्रान्ताय संस्नाताय बुभुक्षिते ।
तस्मै सत्कृत्य दातव्यं यज्ञस्य फलमिच्छता ॥
न वक्तव्यं सदा विप्र क्षुधिते नास्ति किञ्चन ।
तस्मै सत्कृत्य यो दद्यादपूर्व्वो यज्ञ उच्यते ॥

हीनोत्तमातिथिसमवाये पूजाप्रकारमाह मनुः ।

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् ।
उत्तमेषूत्तमं कुर्य्याद्धीने हीनं समे सममिति ॥

एकपङ्क्त्युपविष्टानामेषाम्भोजने तु वैषम्यं निराकरोति हारीतः ।

विद्यातपोधिकानाञ्च प्रथमासनमुच्यते ।
पङ्क्तौ सहस्थितानान्तु भोजनादि समं स्मृतमिति ॥

वैषम्ये दोषमाह वसिष्ठः ।

यश्चैकपङ्क्त्यां विषमन्ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः ।
वेदेषु दृष्टां ऋषिभिश्च गीतां
तां ब्रह्महत्यां मुनयो वदन्ति ॥

'विषमं' एकस्योत्तममन्यस्य हीनमित्यर्थः ।

इत्यतिथिपूजाविधिः ।

अथातिथिपूजाफलं ।

तथाह मनुः ।

अतिथिं पूजयेद्यस्तु श्रान्तं वा दृष्टमागतं ।
सहस्रं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

विष्णुरपि ।

स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
नावाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात ॥

आदित्यपुराणे ।

अतिथिः पूजितो यस्य ध्यायते मनसा शुभं ।
तस्य क्रतुशतेनापि फलमाहुर्मनीषिणः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि दत्वातिथये[१] ब्राह्मणाय यथाविधि ।
प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते ॥

शिवरहस्ये ।

नित्यं ददाति यश्चान्नमतिथिभ्यः सुसंस्कृतं[२] ।
स याति ब्रह्मसालोक्यमेवमाह पराशरः ॥

अथ महाभारतेऽतिथिधर्म्मेण वा जयलुब्धकायाविद्यमानान्नतया शरीरार्पणेनाप्यातिथ्यं चिकीर्षतः कपोतकस्य वाक्यं ।

देवतानामृषीणाञ्च संवादेषु पुनः पुनः ।
श्रुतपूर्व्वो मया धर्म्मो महानतिथिपूजने ॥
सुदूरादाशया प्राप्तः क्षुत्तृषाश्रमकर्षितः ।

(१) अन्नं दत्त्वा त्वतिथये इति ग० ।
(२) अतिथिभ्यश्च संस्कृतमिति ख० ।

यः पूज्यतेऽतिथिः सम्यक् स तपः क्रतुरेव सः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

सततमिह नरो यः पूजनञ्चातिथीनां
जलतृणमृद्वादैः सारवद्भिर्विदध्यात् ।
सुरसमितिषु पूज्यो देवतानां सदा स्याद्
भवति च नरलोके जायमानः समृद्धः ॥

इत्यतिथिपूजाफलं ।

अथातिथ्यमकुर्व्वतां दोषः कथ्यते ।

तत्र व्यासः ।

पथि श्रान्तमविज्ञातमतिथिं क्षुत्पिपासितं ।
यो न पूजयते भक्त्या तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥

अयञ्च ब्रह्महत्यातुल्यः प्रत्यवायः सत्यां सम्भावनायामपार्थीभूतस्यातिथेरतिक्रमे विज्ञेयः ।

तथा आदित्यपुराणे ।

पाचन्त्वतिथिमासाद्य शीलाढ्यं यो न पूजयेत् ।
आदत्ते सुकृतं तस्य पातकञ्च प्रयच्छति ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते न कश्चिदवमानयेत ।
आदाय सुकृतं याति भग्नाशस्त्वतिथिर्गतः ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
स दत्त्वा दुष्कृतं तस्य पुण्यमादाय गच्छति ॥

'तस्य' गृहमेधिनः, स्वकीयं दुष्कृतं दत्त्वा तदीयं पुण्यमादाय गच्छति ।

देवलोऽपि ।

अतिथिर्यद्गृहमभ्येत्य यस्य प्रतिनिवर्त्तते ।
असंस्कृतनिराशस्य स सद्यो हन्ति सत्कुलं ॥

आह मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।
नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोऽनर्च्चितोऽतिथिः ॥

मनु-विष्णु-शातातपाः ।

येषामनश्नन्नतिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।
ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥
यस्य चैव गृहे विप्रो वसेत्कश्चिदभोजितः ।
न तस्य पितरो देवाः हव्यं कव्यञ्च भुञ्जते ॥
अतिथिर्यस्य वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः ।
स चेन्निरसितस्तेन ब्रह्महत्या विधीयते ॥
अपि शाकम्पचानस्य शिलोञ्छेनापि जीवतः ।
स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्विमना भवेत् ॥

विष्णुपुराणे ।

देवातिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृप ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्य्योढ़े विमुखे गते ॥

इत्यातिथ्यमकुर्व्वतो दोषनिरूपणं ।

अथ श्राद्धकालागतस्यातिथेः श्राद्धपङ्क्तौ भोजनीयत्वमुच्यते ।

तथाह मनुः ।

ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितं ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥

तत्कालागतं भिक्षुकं ब्राह्मणं भोजयेत् ब्राह्मणानुमतेन ।

यमोऽपि ।

भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः ।
उपविष्टेष्वनुप्राप्तः काममन्नमपि भोजयेत् ॥

वाराहपुराणे ।

काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं द्विजोत्तमं ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः काममन्नमपि भोजयेत् ॥
योगिनो विविधैः रूपैर्भवन्तीत्युपकारिणः ।
भ्रमन्तः पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥
तस्मादभ्यर्च्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं बुधः ।
श्राद्धक्रियाफलं हन्ति द्विजेन्द्रोऽपूजितोऽतिथिः ॥

अन्यच्चैतस्मिन् दोषमाह शातातपः ।

अतिथिर्यस्य नाश्नाति तच्छ्राद्धं न प्रशस्यते ।
अनहन्तविहीनैश्च भुक्तमश्रोत्रियैश्च यत् ॥

एवंविधश्राद्धकर्त्तुः प्रत्यवायो भवतीत्युक्तं ।

वायुपुराणे ।

यस्तु श्राद्धेऽतिथिं प्राप्तं दैवे वाप्यवमन्यते ।
तं वै देवा निरस्यन्ति हतो यद्वत् परावसुः ॥
सर्व्वस्वेनापि तस्माद्धि पूजयेदतिथिं बुधः ।

वानप्रस्थगृहस्थौ च सतामभ्यागतौ तथा ।
कालागतो यतिर्ब्रह्मचारी वातिथिसंज्ञकः ॥

तमवश्यं श्राद्धे पूजयेत् । यतस्तस्यापूजितारं श्राद्धकर्त्तारं देवाः स्वर्गाल्लोकात् 'निरस्यन्ति' अपनुदन्ति। यथा होता होतृषदन उपविश्य निरस्तः परावसुरितिमन्त्रेणासुरविशेषं परावसुन्निरस्यति । अवज्ञातातिथिके श्राद्धे भोक्तॄणामपि प्रत्यवायं छागलेय-वृद्धशातातपावाहतुः ।

आतिथ्यरहिते श्राद्धे भुञ्जते येऽबुधा द्विजाः ।
वृथा तेनान्नपाकेन काकयोनिं व्रजन्ति ते ॥

लोभात् प्रमादाद्वा कथञ्चिदतिथिमवजानन्तं यजमानमतिथिधर्म्मोपदेशेन तत्स्वीकारमकारयतां ब्राह्मणानामयं प्रत्यवायः। एतच्चातिथिभोजनमतिथिलक्षणलक्षित आगते सति द्रष्टव्यं, न पुनरतिथिवर्ज्जितश्राद्धकरणे दोषश्रवणादनुपस्थितेऽपि तस्मिन् कथमप्यतिथित्वेन परिकल्प्याप्यनुष्ठेयं। स्वयं परिकल्पितस्य तल्लक्षणत्वेनातिथित्वाभावात् ।

अतिथित्वरहितानान्तु क्षत्रियादीनां दूरदेशतत्कालागतत्वादिनातिथिसमानधर्म्मेण ब्राह्मणभोजनानन्तरं भोजनीयत्वमाह मनुः ।

यदि त्वतिथिधर्म्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् ॥

अत्र कामशब्दग्रहणात् भोजनं तेषामनावश्यकमिति गम्यते । यत्तु "अतिथित्वे तु वर्णानां देयं शक्त्यानुपूर्व्वशः" इति विष्णुपुराणे अतिथिधर्म्मेण सहागतानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां ब्राह्मणक्रमेणैक पङ्क्त्यावेवोपवेशनं कारयित्वा भोजनं दातव्यमिति प्रतिभाति तच्छ्रा द्धव्यतिरिक्तविषयमेवेति वेदितव्यं । अब्राह्मणानां श्राद्धेऽन्वयाभावात्

यच्च पुराणे, "शेषान् वित्तानुसारेण भोजयेदन्यवेश्मनि" इति वेश्मान्तरं निमन्त्रितान्यब्राह्मणभोजनविधानं तदतिथेः श्राद्धीयपङ्क्तिभोजनेन सह विरुद्धमिव प्रतिभाति तदपि तद्वेश्मन्यवकाशलाभासम्भवविषयं अतिथिव्यतिरिक्तश्राद्धोत्तरकालभोजनीयब्राह्मणविषयं वा द्रष्टव्यं। तदाप्याद्यो यः सोऽयं श्राद्धीयब्राह्मणोच्छिष्टान्तोपकरणपक्ष एव। पक्षान्तरे तु वेश्मान्यत्रेति। अतिथिलक्षणरहितमेवालीकातिथिभावमाविष्कृत्य भोजनयाचनेन प्रकारान्तरेण श्राद्धे विघ्नकर्त्तारं प्रत्याह हारीतः।

चतुर्णां दुष्कृतं हन्ति ब्राह्मणो विघ्नकारकः।
अन्नस्यान्नपतेः पङ्क्तेर्भोजनाकाङ्क्षिणां तथा॥

'भोजनाकाङ्क्षिणां' शेषान्नभोजनीयानां, श्राद्धे वा श्राद्धार्थपाकतर्पणीयानां पितॄणामित्यर्थः।

इत्यतिथेः श्राद्धपङ्क्तौ भोजनीयत्वनिरूपणं।

अथैवमुक्तलक्षणानां ब्राह्मणानामसम्भवे न्यूनगुणैरपि श्राद्धं निर्व्वर्त्तयितुमनुकल्पोऽभिधीयते। तत्र ज्ञानोत्कृष्टादीनुत्कृष्टतमान् द्विजानभिधायाह मनुः।

एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः।
अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः॥

'एषः' अनन्तरोक्तः, 'प्रथमः' मुख्यः, 'कल्पः' विधिः, 'हव्यकव्ययोः प्रदाने' 'अयं' तु वक्ष्यमाणः, 'अनुकल्पः' अनु पश्चात्कल्पनं इत्यनुकल्पः, मुख्याभावेऽनुष्ठीयत इत्यर्थः। पूर्व्वमुत्कृष्टतमाय देयमित्युक्तं। अतःपर तदभावे उत्कृष्टतराय, तस्याप्यभावे उत्कृष्टाय, तस्याप्यभावे किञ्चि-

दुष्कृताय देयमिति वक्ष्यति । तथा पूर्व्वमसम्बन्धिने देयमित्युक्तं । तदभावे सम्बन्धिभ्यो देयमित्यतःपरं वक्ष्यति । स चायमनुकल्पः सद्भिरनुष्ठित इति प्रशंसा ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अलाभे सति भिक्षूणां भोजयेद्ध्यानिनः शुभान् ।
असम्भवे तु तेषां वै नैष्ठिकान् ब्रह्मचारिणः ।
तदभावेप्युदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥

'भिक्षवः' त्रिदण्डा यतयः,ध्यानिनो वानप्रस्थाः'उदासीनः' दातुरसम्बन्धी मित्रारिभावशून्यो वा । प्रथमन्तावत् सर्व्वोत्कृष्टत्वेन भिक्षव एव ग्राह्या इति पूर्व्वमेव प्रतिपादितं । तदलाभे वानप्रस्थाः । तेषामप्यसम्भवे वेदपारगा नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । तेषामप्यभावे पङ्क्तिपावनत्वादिगुणयुक्तगृहस्थाः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

योगिनः प्रथमं पूज्याः श्राद्धेषु प्रयतात्मभिः ।
तदभावे वेदविदः पाठमात्रास्ततःपरं ।
विनियोज्या महानेष पात्रमार्गो विधिर्मतः ॥

गृहस्थानामपि मध्ये 'योगिनः' ब्रह्मविदः, मुख्याः । तदभावे 'वेदविद' वेदार्थज्ञाः । तेषामप्यभावे 'पाठमात्राः' वेदस्य पाठमात्रं ये कुर्व्वन्ति ।

निरुक्तकारोऽपि वेदविदां प्रशंसामाह ।

स्थाणुरयम्भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं ।
योऽर्थज्ञः सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा ॥

कूर्म्मपुराणे ।

स्थाणुर्भारहरो विप्रः पठन्नर्थं[1] न वेत्ति यः ।
स कथं पात्रतामेति कथमर्हति केतनं ॥
अतोविद्वत्तमायैव हव्यकव्यानि दापयेत् ।
अधीतमात्रवेदन्तु तदभावे नियोजयेत् ॥

श्रोत्रियत्वं श्रोत्रियपुत्रत्वञ्चेति मिलितमुभयं श्रैष्ठ्यहेतुतया पूर्व्वमुक्तं । इदानीमन्यतरापाये किन्न्याय्यमिति संशये मनुराह ।

अश्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्वेदपारगः ।
अश्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः ॥
ज्यायांसमनयोर्विद्याद् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥

एकस्य तु पिता अपठः, स्वयन्तु साङ्गवेदाध्यायी । इतरस्य तु पिता वेदपारगः, स्वयन्तु अपठः । तयोः कः श्रेयानिति संशयस्य सिद्धान्तमाह । अनयोर्द्वयोर्मध्ये यस्य पिता श्रोत्रियस्तं 'ज्यायांसं' श्राद्धयोग्यं, विद्यात् । 'इतरः' स्वयमेव यः श्रोत्रियः, सोऽपि 'मन्त्र-संपूजनार्थं' तेन ये मन्त्रा अधीताः तत्सम्मानार्थं, पूर्व्वाभावे 'सत्कारं' श्राद्धे भोजनीयत्वम् अर्हति । यस्तु श्रोत्रियगोत्रप्रसूतोऽपि वृत्तहीनो न तस्य विहिताक्रियया कुलमात्रेण श्रैष्ठ्यं ।

तदुक्तमग्निपुराणे ।

किं कुलेन विशालेन वृत्तहीनस्य देहिनः ।

---

(१) पठन्नार्थमिति ख० ।

कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ॥

जातूकर्णोऽपि ।

अपि विद्याकुलैर्युक्तान् वृत्तहीनान् द्विजाधमान् ।

अनर्हान् हव्यकव्येषु वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥

यस्य तु कुले कश्चिद्गरीयान् गुणो न विज्ञायते न च कश्चिद्दोषोऽपि श्रूयते स्वयञ्च विद्यावृत्तसम्पन्नः सोऽपि विख्यातवंशस्य विद्वत्तमस्याभावे ग्राह्यः ।

आह मनुः ।

किं ब्राह्मणस्य पितरं किंवा पृच्छसि मातरं ।

श्रुतञ्चेदस्ति वेद्यं वा तत् मातापितरौ स्मृतौ ॥

प्रश्नवचनादेव सम्बन्धकुलदोषापरिज्ञानमवगम्यते । 'श्रुतं' शास्त्रं, 'वेद्यं' शास्त्रावबोध्यं कर्म्म, वानुष्ठेयतया यद्यस्ति तर्हि तावेव मातापितरौ किमस्य मातापितृविज्ञानेनेति । विद्यावृत्तयोर्वृत्तं ज्याय इत्याह मनुः ।

गायत्रीसारमात्रोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।

नायन्त्रितश्चतुर्वेदी सर्व्वाशी सर्व्वविक्रयी ॥

अल्पतरविद्योऽपि स्वानुष्ठाननिष्ठः श्रेष्ठः, बहुतरविद्यो यथेष्टचेष्टो नेति वाक्यार्थः ।

मत्स्यपुराणे ।

सावित्रीं जपते यस्तु त्रिकालं भरतर्षभ ।

भैक्षवृत्तिक्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥

केतने निमन्त्रणे क्षमो योग्यः 'केतनक्षमः' ।

स्कन्दपुराणे ।

सदाचारपरा नित्यं स्वल्पविद्या अपि द्विजाः ।
पितॄणान्तेऽपि कुर्व्वन्ति तृप्तिं मुक्ताः कुलोद्भवाः ॥
कुलाचारसमोपेतान् तस्माच्छ्राद्धे नियोजयेत् ।
ब्राह्मणान् नृपशार्दूल मन्दविद्याधरानपि ॥

ये स्वल्पदोषा अपि बहुगुणाः, ये च निर्व्विद्या अपि स्वानुष्ठानशीलाः, ये च सदोषा अपि प्रायश्चित्तपूतात्मानस्तेषामपि सर्व्वगुणसम्पन्नपात्रालाभेऽनुग्रह उक्तो महाभारते ।

श्राद्धे ये च विनिर्दिष्टाः[१] ब्राह्मणा भरतर्षभ ।
दातुः प्रतिग्रहीतुश्च शृणुष्वानुग्रहात्पुनः ॥
चीर्णव्रता गुणैर्युक्ता भवेयुर्ये च कर्षुकाः ।
सावित्रीज्ञाः[२] क्रियावन्तस्ते राजन् केतनक्षमाः ॥
क्षत्रधर्म्मिणमप्याजौ केतयेत् कुलजं द्विजं ।
नत्वेव वणिजन्तात श्राद्धेषु परिकल्पयेत् ॥
अग्निहोत्री च यो विप्रो ग्रामवासी च यो भवेत् ।
अस्तेयश्चातिथिज्ञश्च स राजन् केतनक्षमः ॥
सावित्रीं जपते यश्च द्विकालं भरतर्षभ ।
भिक्षावृत्तिः क्रियावांश्च स राजन् केतनक्षमः ॥
उदितास्तमिते होमी नित्यं कर्म्मपरायणः ।
अहिंस्रश्चाल्पदोषश्च[३] स राजन् केतनक्षमः ॥

(१) ते वै च निर्द्दिष्टा इति ग० ।
() सविज्ञाना इति क० ।
(३) अहिंस्रश्चाल्पकोपश्चेति ख० ।

गृहस्थवृत्तिर्यश्चापि ब्राह्मणो भरतर्षभ ।
संवृत्तिः शूद्रवृत्तिश्च स राजन् केतनक्षमः॥
अव्रती कितवः स्तेनः प्राणविक्रयथो वणिक् ।
पश्चाच्चेत् पीतवान् सोमं सोऽपि केतनमर्हति॥
अर्जयित्वा धनं पूर्व्वं दारुणैः कृषिकर्म्मभिः।
पश्चात्तपो निषेवेत स राजन् केतनक्षमः ॥
अर्जयित्वा धनं पूर्व्वं दारुणैः कृषिकर्म्मभिः ।
भवेत्सर्व्वातिथिः पश्चात् स राजन् केतनक्षमः ।

असम्बन्धिनां श्राद्धे भोजनीयत्वमभिधाय गारुड़पुराणे ।

उदासीनेष्वलब्धेषु भोज्याः सम्बन्धिनोऽपि हि ।
मातुलः श्यालयाज्यर्त्विक्शिष्याचार्य्यादयोऽपि च॥

'मातुलः' मातुर्भ्राता। 'श्यालः' पत्नीभ्राता। 'याज्यः' यस्यार्त्विज्यं क्रियते। 'ऋत्विक्' याजकः। 'शिष्यः' अध्याप्यः। 'आचार्य्यः' वेदाध्यापकः ।

आपस्तम्बः।

भोजयेद् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदो योनिगोत्रमन्त्रान्तेवास्यसम्बन्धान् गुणहान्या तु परेषां समुदेतः सोदर्य्योऽपि भोजयितव्यः एतेनान्तेवासिनो व्याख्याताः। 'ब्रह्मविदः' वेदार्थज्ञान् अध्यात्मज्ञाननिष्ठान् वा, योन्यादिसम्बन्धरहितान् ब्राह्मणान् भोजयेत्। 'परेषां' योन्यादिसम्बन्धरहितानां, यदि वृत्तविद्यादिगुणहानिः तदा 'समुदेतः' सकलगुणोपेतः, सोदर्य्योऽपि भोजयितव्यः। किमङ्ग पुनः व्यवहितसम्बन्धाः श्याल-श्वशुर-जामातृ-मातुलादयः । 'एतेन' समुदितेन

सोदर्य्येण, 'अन्तेवासिनः' समीपवासिनः, व्याख्याताः । तेन भोजयेदित्यनुवृत्तौ गौतमः ।

शिष्यांश्चैके सगोत्रांश्च भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवतः ।

चशब्दाद्याज्यांश्च द्वितीयचशब्दात्समानार्षेयांश्च । 'ऊर्द्धं त्रिभ्यः' इति मुख्यास्त्रयस्तावदसम्बन्धिन एव निमन्त्रणीयाः । असम्बन्धिभ्यस्त्रिभ्य ऊर्द्धं पङ्क्तिपावनगुणयुक्तं शिष्यादिकं भोजयेदित्यर्थः । अन्ये त्वेवं व्याचक्षते । सगोत्रेषु मध्ये त्रिभ्यः पुरुषेभ्य ऊर्द्धं गुणवान् भोजनीय इति ।

अत्र वसिष्ठः ।

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

'गुणवतः' गुणप्रकर्षवतः । अपिशब्दादन्तेवासिनोऽपि ।

मनुकूर्म्मपुराणयोः ।

मातामहं मातुलञ्च स्वस्रीयं श्वशुरं गुरुं ।
दौहित्रं विट्पतिं बन्धुमृत्विग्याज्यांश्च भोजयेत् ॥

'मातामहः' मातुः पिता । 'स्वस्रीयः' भगिन्याः पुत्रः । 'गुरुः' उपाध्यायः । विशः प्रजाया दुहितुः पतिरिति व्युत्पत्त्या 'विट्पतिः' जामाता । अतिथिर्वा विट्पतिः । स हि गृहाभ्यागतः सन् सर्व्वासां विशां लोकनिष्ठ इति मेधातिथिः । श्राद्धीयद्विजसन्निधावतिथिर्भोजनीय इत्युक्तं । यदि तु श्राद्धे भोक्तारः प्रकृष्टगुणा न स्युः श्राद्धे एवासौ भोजनीय इत्यनुकल्पनं ।

बन्धुर्मातुलश्यालादिरसगोत्रस्तथा गुणी ।
कामं श्राद्धेऽर्च्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिं ।

द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलं ॥

'अभिरूपमपि' विद्वांसमपीत्यर्थः । काममित्यभिधानादनुकल्पो-ऽयमिति गम्यते ।

श्राद्धसम्पद इत्यनुवर्त्तमाने याज्ञवल्क्यः ।

स्वस्रीयर्त्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहित्रशिष्यसम्बन्धिबान्धवाः ॥

वायुपुराणे ।

मातापितृपरश्चैव स्वस्रीयः सामवेदवित् ।
ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यमुपाध्यायञ्च भोजयेत् ॥
मातुलः श्वशुरः श्यालः सम्बन्धी द्रोणपाठकः ।
एते श्राद्धे नियोक्तव्या ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

मत्स्यपुराणे ।

भोजयेच्चापि दौहित्रं यत्नतः श्वशुरं गुरुं ।
विट्पतिमातुलबन्धुमृत्विगाचार्य्यश्यालकान् ॥

गुरुश्च शिल्पादिशास्त्रोपाध्यायः ।

प्रभासखण्डे ।

दौहित्रर्त्विग्जामातृस्वस्रीयाः श्वशुरस्तथा ।
मातापितृपरा भोज्याः शिष्यसम्बन्धिबान्धवाः ॥

त्रिणाचिकेतादीनभिधायोक्तं विष्णुपुराणे ।

ऋत्विक्स्वस्रीयदौहित्रा जामातृश्वशुरास्तथा ।
मातुलोऽथ तपोनिष्ठः पितृमातृस्वसुः पतिः ॥
शिष्याः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतश्च यः ।

एतान्नियोजयेच्छ्राद्धे पूर्व्वोक्तान् प्रथमं नृप ।
ब्राह्मणान् पितृतुष्ट्यर्थमनुकल्पेष्वनन्तरान् ॥

पूर्व्वोक्तांस्त्रिणाचिकेतादीन् प्रथमं नियोजयेत् । एतान् ऋत्विगादीन् तदनन्तरानकल्पेषु नियोजयेत् ।

अत्र श्राद्धधरेणोक्तं ।

कुष्ठकुणित्वादिदोषरहिताः सन्ध्योपासनमात्रगुणा एते मातुलादयोऽनुकल्पतया नियोज्याः । यदि तु विद्वांस एते भवन्ति तदा मुख्यकल्पत्वेनैवेति । तदेतस्याः कल्पनायाः किं मूलमिति न विद्मः । वयन्तु ब्रूमः । उत्कृष्टगुणोदासीनाभावे प्रतिनिधीयन्ते स्वन्वते । प्रतिनिधिश्च प्रथमन्तावत् सदृश एवेति तदलाभे असदृश एवेति । उत्कृष्टगुणोदासीनानामुत्कृष्टगुणा एव मातुलादयः सदृशा इति प्रथमतः प्रतिनिधीयन्ते[1] । तदभावे मध्यमगुणाः । तेषामप्यभावे हीनगुणा इति । एवं सति गुणवत्तरत्ववेदपारगत्वादीनि तद्विशेषणान्यपि समञ्जसानि स्युः ।

ननु यद्येते प्रतिनिधयस्तर्हि मुख्याभावे सादृश्यात् स्वयमेव प्राप्स्यन्ति इत्यनुकल्पवचनानामानर्थक्यमेव[2] स्यात् । न । पूतिकवचनवन्नियमार्थत्वोपपत्तेः । यथा सोमाभावे बहुषु सदृशेषु प्राप्तेषु वचनेन नियमः क्रियते, पूतिका एवाभिषोतव्या इति । एवमिहापि नियमार्थानि वचनानि भविष्यन्ति । तदुक्तं जैमिनिना "नियमार्थः क्वचिद्विधिः" इति । नियमश्चैवं अत्र यथैवोत्कृष्टगुणानामुदासीना-

(१) प्रथमतो विधीयन्ते इति ख० ।

(२) इत्यनुकल्पवचनमनर्थमेव इति ग० ।

नामभावे प्रथमं गणोत्कर्षसादृश्यादुत्कृष्टगुणा मातुलादयः प्राप्ताः। एवमौदासीन्यसादृश्येन मध्यमगुणा उदासीनाः प्राप्ताः तत्र नियम्यते मातुलादय एव ग्राह्या इति। एवं च सति वक्ष्यमाणानि सम्बन्धि-नमतिक्रम्य(१)वचनान्यपि नियमार्थानि स्युः। मुख्यब्राह्मणाभावे मातु-लादीनतिक्रम्यान्ये न ग्राह्या इति। तत्र श्वशुरानपीति। किं पुनर्न्याये-नार्थवादत्वेन नेयं। अमूर्खानिति तु पाठे सर्व्वमनवद्यमेव। अथवा शेष-मन्नमिष्टैः सह भुज्यतामिति ब्राह्मणाभ्यनुज्ञातश्राद्धोपयुक्तशेषान्नप्रति-पत्त्यर्थं यदिष्टभोजनं तद्विषयाणि मूर्खानतिक्रमवचनानि।

आह गार्ग्यः।

नैकगोत्रे हविर्दद्यात्समानप्रवरे तथा।
न चाज्ञातकुले दद्यात् यथा कन्या तथा हविः॥
अभावे त्वन्यगोत्राणामेकगोत्रांस्तु भोजयेत्।
असमप्रवराभावे समानप्रवरानपि॥

कूर्म्मपुराणे।

अभावे त्वन्यगोत्राणां सगोत्रानपि भोजयेत्।

अत्र सगोत्रशब्देन यथैकगोत्राः असम्बन्धिनोऽनुज्ञायन्ते तथा सपिण्डसमानोदकाद्याः सम्बन्धिनोऽप्यनुज्ञायन्त इति गम्यते। तत्र विशेषमाहात्रिः।

षड्भ्यस्तु पुरुषेभ्योऽर्व्वाक् न श्राद्धीयास्तु गोत्रिणः।
भ्यस्तु परतो भोज्या श्राद्धे स्वर्गोत्रजा अपि॥

ये षष्ठाः परे न भवन्ति न इहार्व्वाक्शब्देन गृह्यन्ते।

(१) सम्बन्धानतिक्रम्येति ख०।

ततश्च गोत्रे षट्पुरुषाः श्राद्धे न भोजनीया इति तद्वचनार्थः। गुणवतां तेषामभावे श्रुताध्ययनसम्पन्नाः सप्तमादयोऽपि भोजनीयाः। अत्र एकपङ्क्तिपात्रनानन्तरं बौधायनः।

तदभावे रहस्यविदृचो यजूंषि सामानीति श्राद्धस्य महिमा तस्मादेवंविद्यं सपिण्डमप्याशयेदिति।

'रहस्यवित्' वेदान्तार्थवित्। यस्मादृग्यजुःसामानि श्राद्धस्य 'महिमा' महत्त्वापादकानि, तस्मात् 'एवंविद्यं' ऋग्यजुःसामविदं, सपिण्डमपि भोजयेत्। तथायं सपिण्डशब्दः सप्तपुरुषमात्रविषयः। त्रिभ्य ऊर्द्धं सपिण्डानां भोजनीयत्वदर्शनात्। तदुक्तं गौतमेन।

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवन्तमिति। चतुर्थादर्व्वाञ्चस्तु न भोजनीया एव।

तदाह सुमन्तुः।

पिता पितामहश्चैव श्राद्धेषु प्रपितामहः।
पितुः पितृव्यः स्वस्रीयो न भोज्याश्च सुतादयः॥

पितुः सुतादय इति सम्बन्धः। अत्र पितृपितामहानामुद्दिश्यमानाधिष्ठानभूतत्वेन श्राद्धभोजनं निषिध्यते। न पुनरन्याधिष्ठानीभूतत्वेनापि पृथक् श्राद्धादिषु। "विप्रवद्वापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत्। पितामहो वा तत् साक्षात् भुञ्जीत श्राद्धमर्चित इत्यादिभिस्तेषां श्राद्धे भोजनीयत्वदर्शनात्। अपिस्तु पित्रादीनां गुणवत्तराणां वैश्वदेवे नियोज्यत्वमुक्तवान्।

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाथ सपिण्डकः।
न परस्परमर्घ्याः स्युः न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा॥

ऋत्विक्पुत्रादयो ह्येते सकुल्या ब्राह्मणाः स्मृताः ।
वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तराः ॥

अतो यदापस्तम्बेन समुदेतस्य सोदर्य्यस्य भोजनीयत्वमुक्तं तदपि वैश्वदेवे इति मन्तव्यं। सगुणानामनुकल्पानामलाभे निर्गुणानामनुकल्पतया स्वीकारमाह वसिष्ठः ।

आनृशंस्यं परो धर्म्मो याचते यत् प्रदीयते ।
अयाचतः सीदमानान् सर्व्वोपायैर्निमन्त्रयेत् ॥

आनृशंस्यं पर उत्कृष्टो धर्म्मस्तेन सगुणानामभावेऽपि निर्गुणायापि याचते यत् प्रदीयते तदप्यनुकल्पो भवति अयाचतः सीदमानान् अयाचनशीलान् कुत एव कारणात् सीदतो निर्गुणानपि सगुणानामलाभे मन्त्रयेत्। सर्व्वोपायैरिति यादृशैस्ते निमन्त्रणमभ्युपगच्छन्ति तादृशैरुपायैरित्यादरेण निमन्त्रणं तदयाचनेन सीदतामलाभे याचमानाय प्रदानमिति दर्शयति। एवंविधेषु विप्रेषु सदाचारविकल्पदर्शनेऽपि निन्दा न कार्य्येत्याह स एव ।

युगे युगे तु ये धर्म्मास्तेषु धर्म्मेषु ये द्विजाः ।
तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥

'युगे युगे तु ये धर्म्माः' युगानुरूपरागद्वेषादितारतम्यनिबद्धा ये ये असत्यभाषणादयो दुःस्वभावाः, 'तेषु धर्म्मेषु ये द्विजाः' तेषु दुःस्वभावेषु वर्त्तमाना ये द्विजाः, युगानुरूपविप्रेष्वपि यथासम्भवं श्रेष्ठा एव ग्राह्याः । प्रथमकल्पशक्तस्य तु अनुकल्पानुष्ठातुर्दोषमाह मनुः।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे तु वर्त्तते ।
न साम्परायिकं तस्य दुर्म्मतेर्विद्यते फलं ॥

'प्रभुः' सम्पादने समर्थः । 'सम्परायः' उत्तरकालः । सम्परायशब्दस्य तद्वाचकताया अमरसिंहेनाभिहितत्वात् । एवं वाक्यमर्थः । 'सम्पराये' भविष्यकाले भवं स्वर्गादिकं फलं न विद्यते इति ।

इत्यनुकल्पनिरूपणं ।

अथ सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः ।

तत्र शातातप-पराशरस्मृत्योः ।

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यस्त्वतिक्रमेत् ।
भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलं ॥

अत्रैकग्रामनिवासिनां तुल्यगुणानां द्विजानां मध्ये स्वेच्छया आनुपूर्व्यासेषु गृह्यमाणेषु दैवात् केषाञ्चिदतिक्रमो भवन्नपि न दोषाय भवतीति । बुद्ध्या सन्निकृष्टं ब्राह्मणं नातिक्रामेत् तं परित्यज्यान्यं नोपाददीतेत्यर्थः । यस्मादतिक्रामन् 'आसप्तमं' स्वप्रभृति सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं स्वकुलं, 'दहति' निरयाग्निना भस्मीकरोति ।

षड्त्रिंशन्मते ।

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
भोजने चैव दानेषु दहेत् त्रिपुरुषं कुलं ॥

'त्रिपुरुषं' त्रिपुरुषपर्य्यन्तं । अधीतवेदस्य सन्निकृष्टस्यातिक्रमे यो दोष उक्तः सोऽन्यस्यातिक्रमे नास्तीत्यर्थात् सिद्धमपि व्यास-वशिष्ठ-शातातपैर्वचनन्यासेन दृढीकृतं ।

ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते ।
ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते ॥

'वेदविवर्जिते' वेदाध्ययनरहिते विप्रेऽतिक्रान्ते अनुपाले सति तस्य

तदतिक्रमकृतप्रकृतप्रयोजनहानिप्रत्यवायादिरूपो न कश्चिद्दोषो जायते। यस्मान्नासौ हविःप्रतिष्ठापनयोग्यः। यथा वह्निं विहाय भस्मनि हविः प्रक्षेपयोग्यं न भवतीति दृष्टान्तः।

भविष्यत्पुराणे।

व्यतिक्रान्ते न दोषोऽस्ति निर्गुणं प्रति कर्हिचित्।

द्विविधोऽत्र सन्निकृष्टः समीपगृहवासी शरीरसम्बन्धी मातुलादिश्च। ननु द्विविधस्यापि सन्निकृष्टस्यातिक्रमो निषेद्धुं न शक्यते। यस्मादसन्निकृष्टापेक्षयोत्तमस्य प्रथमकल्पत्वादेवानतिक्रमसिद्धेः समस्य तु सन्निहितातिक्रमे कारणाभावादितिन्यायादतिक्रमाप्राप्तेः। न चेयं प्राप्तिरिति वाच्यं। यत्र लाघवेन निमन्त्रितत्वात्तस्य हीनस्य त्वतिक्रमोनिषिध्यमानः सर्व्वानपि योग्यायोग्यविधिनिषेधान् बाधेत। तस्मादतिक्रमस्य निषेधोऽनुपपन्नः। अस्तु तर्हि नेत्यदादित्यत्रत्पर्य्युदासोऽयं व्यतिक्रमादन्यत् कर्त्तव्यमिति। किं तदन्यत् निमन्त्रणं, नैतदेवं, निषेधपक्षोक्तविकल्पदूषणैरेव निरस्तत्वात्। अतो न पर्य्युदासोऽपि सम्बन्धिषु व्यतिक्रमनिषेधस्य सम्बन्धिनिषेधानुकल्पविधिभ्यां विरोधस्यापरोदोषः। अतोऽतिक्रमनिषेधसम्बन्धिनिषेधानुकल्पविधीनामविरोधेन वक्तव्यो विषयविभागः। उच्यते। यदा सर्व्वोत्तमगुण उदासीनो न लभ्यते तदानुकल्पविधिस्तदासीनेव मध्यमगुणोदासीनग्रहणे प्राप्ते उत्तमगुणा वा मध्यमगुणा वा सम्बन्धिनः पूर्व्वं गृहीतव्याः। हीनगुणेषु तु उदासीनेषु मध्यमगुणा वा हीनगुणा वा सम्बन्धिन एव ग्राह्याः। सोऽयमतिक्रमनिषेधस्य विषयः। उक्तमधीयानस्य सन्निहितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्यः अनधीयानस्य च कर्त्तव्य इति।

इदानीमनधीयानस्यापि सन्निहितस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युच्यते।

भविष्यत्पुराणे ।

ब्रह्म उवाच ।

एवमेतज्जगन्नाथ देवदेव जगत्पते ।
किन्तु यन्मे पुरा देव श्रुतं वाक्यं महात्मनः ॥
गदतो नारदस्येह शृणु त्वं ग्रहनायक ।
गदतो मे सुरश्रेष्ठ धर्म्ममर्थं सुखावहं ॥
सन्निकृष्टं द्विजं यस्तु शुक्लजातिं प्रियम्वदं ।
मूर्खं वा पण्डितं वापि वृत्तहीनमथापि वा ॥
नातिक्रमेन्नरोविद्वान् दारिद्र्याभिहतं तथा ।
सप्तपूर्व्वान् सप्तपरान् पुरुषानात्मना सह ॥
अतिक्रम्य द्विजो घोरे नरके पातयेत् खग ।
तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेश्मकान् ॥
सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा सम्बन्धिनः खग[१] ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् स्वन्धितानपि गोपते ।
अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

सम्बन्धिनस्तथा सर्व्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ।
भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धुगणानपि ॥
नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् मूर्खानपि वरानन इति ।

---

(१) बन्धून् खगाधिप इ ग० ।

महाभारते।

गायत्रीमात्रसारोऽपि ब्राह्मणः पूजितः खग।
गृहासन्नो विशेषेण न भवेत्पतितः स चेत्॥

यस्मिन् ब्राह्मणे गायत्रीमात्रमेव सर्व्वविद्यासारभूतं ब्राह्मण्यसारभूतं चास्ति सोऽप्यनुकम्प्यत्वेन श्राद्धादौ पूज्यतां प्राप्नोत्येव। यदि नामैवं-विधो भूत्वा स्वगृहप्रत्यासन्नगृहवासी भवेत्तदासौ प्रत्यासन्नत्वेन विशे-षतः पूज्यतां लभते। विशेषेणेति वचनं तस्यानतिक्रमं सूचयति।

अयन्तु भविष्यत्पुराणाद्युक्तो निर्गुणसन्निहितब्राह्मणानतिक्रमो गुण-युक्तासन्निहितब्राह्मणालाभ एव लाभे व्यतिक्रम एव।

तथा च महाभारते।

यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः।
तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधौ॥

'अधिकः' वेदाध्ययनवृत्तादिगुणसम्पदा।

अधिकग्रहणाद्यदि तु समस्तदा सन्निहितातिक्रमो न कर्त्तव्य इति गम्यते।

निशम्याथ गुणोपेतं ब्राह्मणं साधुसम्मतं।
दूरादाहूय सत्कृत्य यत्नतश्चापि पूजयेदिति॥

सन्निहितं वेदाध्ययनवृत्तादिगुणरहितं ब्राह्मणमतिक्रम्य गुणयुक्तं दूरमपि स्थितं श्राद्धादिरूपे कर्म्मणि भोजयेदित्यर्थः।

बौधायनोऽप्याह।

यस्य स्यादेकगृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः॥

षट्त्रिंशन्मतेऽपि ।

यस्य त्वेकगृहे मूर्खो दूरस्थश्च गुणान्वितः ।
गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥

'व्यतिक्रमो नास्ति' व्यतिक्रमदोषो नास्तीत्यर्थः । 'एकगृहे' इत्यनेन चैतत् सूच्यते एवंविधे विषये अत्यन्तसन्निधिरणतिक्रम-प्रयोजको न भवतीति । यत्तु दूरस्थे गुणाढ्ये सत्यपि सन्निहितस्य निर्गुणस्यातिक्रमो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भविष्यत्पुराणे ।

यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते ।
दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
तस्मात् संपूजयेदेनं गुणं तस्य न चिन्तयेत् ।
केवलं चिन्तयेज्जातिं(१) गुणान् वा विततान् खग ।
तस्मादामन्त्रयेत् पूर्व्वमासन्नं ब्राह्मणं बुधः ॥

तत् पूर्व्वोक्तवचनान्तरवाक्यविरोधायानतिक्रमणमध्ये सन्निहितान-तिक्रमदर्शनार्थं, न तु दूरस्थगुणाढ्यलाभेऽप्यनतिक्रमार्थमिति व्याख्येयं । अथवायं पूर्व्वोक्तानतिक्रम्य गृहप्रत्यासन्न-तत्समानाधिकरण-शरीरप्रत्या-सन्नत्वविशिष्ट-ब्राह्मणविषयो वर्णनीयः । दैवविषयत्वेन वा वर्णनीयः । तत्र हि परीक्षानिषेधमुखेन गुणिनो गृहस्थस्य वक्ष्यमाणत्वात् । इत्थं वा वचनानां व्यवस्था । यः सम्बन्धनिषेधः स पित्र्ये, य ... कल्पत्वेन विधिः स वैश्वदेविके ।

तदाहात्रिः ।

(१) तथा न चिन्तयेज्जातिमिति ग० ।

पिता पितामहो भ्राता पुत्रो वाथ सपिण्डकः।
न परस्परमर्हाः स्युः न श्राद्धे ऋत्विजस्तथा॥
ऋत्विकपुत्रादयोऽप्येते सकुल्या ब्राह्मणा द्विजाः।
वैश्वदेवे नियोक्तव्या यद्येते गुणवत्तरा इति॥

अथवा यः सम्बन्धानतिक्रमः स श्राद्धादन्यस्मिन् दैवे मानुषे वा कस्मिंश्चिदभ्युदयादिकालिके भोजने अथवा श्राद्धप्रयोगोत्तरकालिके शेषान्नप्रतिपत्तिभोजन इति सर्व्वमनवद्यं।

इति सन्निहितब्राह्मणानतिक्रमः।

अथ वर्ज्या ब्राह्मणाः।

ब्रह्मपुराणे।

इदानीं सम्प्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान्।

महाभारते।

अत ऊर्द्ध्वं विसर्गस्य परीक्षां ब्राह्मणे शृणु।

'विसर्गः' विसर्जनं त्याग इति यावत्।

अत्र ग्राह्यब्राह्मणलक्षणाभिधानेनैव तदन्येषामर्थादग्रहणे सिद्धेऽपि यद्वर्जनार्थं दोषाभिधानं तत् पूर्व्वोक्तानां गुणवतामलाभे कदाचिदेतद्दोषरहितानां ग्रहणार्थं। दोषवतां ग्रहणे दृष्टं सिद्धमपि प्रकृतकर्म्मविनाशं स्पष्टमाह सत्यव्रतः।

विधिहीने फलं किञ्चित् दुर्ब्राह्मणसुते न च।
दुर्ब्राह्मणे प्रदत्तञ्चेनेह नामुत्र तद्भवेत्॥

विधिना यथोक्तद्रव्यैः पुत्रेण गुणवन्तो ब्राह्मणा भोजनीया इत्याम्नातं। तच्च विधिहीनं यथोक्तद्रव्यादिहीनमपुत्रेणापि क्रियमाणं

श्राद्धं किञ्चित् फलं ददात्येव । वक्ष्यमाणे दोषदूषिते दुर्ब्राह्मणे तु भोजिते सर्व्वथा श्राद्धं विनश्यतीत्यर्थः ।

यमः ।

ऊषरे तु यथोप्तं बीजमाशु विनश्यति ।

तथा दत्तमनर्हेभ्यो हव्यं कव्यञ्च नश्यति ॥

'ऊषरं' क्षारमृत्तिकोदेशः ।

महाभारते ।

यथोषरे बीजमुप्तं न रोहेन्न चास्योप्ता च प्राप्नुयाद्बीजभागं ।

एवं श्राद्धं भुक्तमनर्हमाणेन चेह नामुत्र फलं ददाति ॥

व्यासशातातपौ ।

प्रस्तरे वापितं बीजं भिन्नभाण्डे च दोहनं ।

भस्मन्यपि हुतं हव्यं तद्दानमसाधुषु ॥

मनुः ।

अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते ।

अर्हानर्हानभिज्ञानात् सोऽपि धर्म्माच्च हीयते ॥

दोषवतां ग्रहणे न केवलं प्रकृतकर्म्मविनाशः किन्तु प्रत्यवायोऽपि भवतीत्येतत् ज्ञापनमपि दोषाभिधानस्य प्रयोजनं । प्रत्यवायश्च दर्शितो वायुपुराणे ।

न श्राद्धे भोजनीयाः स्यु र्निन्दिता ब्राह्मणाधमाः ।

यैर्भुक्तं नश्यति श्राद्धं पितॄन् दातॄंश्च पातयेत् ॥

'पातयेत्' प्रत्यवायेन संयोजयेत् ।

ब्रह्मपुराणे ।

असतां प्रग्रहो यत्र सताञ्चैवावमाननं।
दण्डो दैवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः।

दक्षः।

विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहं।
न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति॥

विष्णुः।

यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके नरः।
दातृप्रतिग्रहीतारौ तथैवान्यौ निमज्जतः।

तथाह वसिष्ठः।

विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते।
तान्यनावृष्टिमृच्छन्ति महद्वा जायते भयं॥

'ऋच्छन्ति' प्राप्नुवन्ति।

कथञ्चिद्गुणहीना अपि दोषवन्तः पङ्क्तिपावनमिश्रिततयोपवेशिता नानर्थवहाः। "अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाव्यते यैर्द्विजोत्तमैः" इति मनुनाभिहितत्वात्। अतएव सुमन्तुना कथञ्चिद्गृह्यमाणानां दोषवतां पङ्क्तिपावनमिश्रणमुक्तं।

काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्चाप्यचर्म्माणः कचैर्व्विना।
सर्व्वे श्राद्धे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारगैः॥

'काणाः' एकाक्षाः। 'कुण्डाः' षड्गमणाक्षमचरणाः। 'मण्डाः' वक्रजङ्घाः। 'अचर्म्माणः' दुश्चर्म्माणः। 'कचैर्व्विना' खलतय इत्यर्थः।

काश्यपेन तु मिश्रणे विशेष उक्तः।

काणादीन् भोजयेद्दैवे श्राद्धे दाने तु वर्जयेत् ।

श्राद्धे प्रसक्तौ वैश्वदेविके भोजयेत् । दाने तु वर्जयेत् । पङ्क्ति-पावनामिश्रितेषु प्रमादाद्दोषवत्सु भोजितेषु दोषतारतम्यवशादेनसि "गुरूणि गुरूणि लघुनि लघूनीति" वचनात् यथायथं प्रायश्चित्तं विधेयं । एतच्च वीणाभ्यो न च ते काणा इत्येतन्मनुश्लोकाभिप्रायं वर्णयता मेधातिथिना समुद्भेदितं । अयोग्यस्य श्राद्धे भोक्तुरपि प्रत्यवायमाहुः यम-मनु-शातातपाः ।

यावतो ग्रसते पिण्डान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तान् स्थूलर्ष्ट्यायोगुडान् ॥

'पिण्डान्' ग्रासान् । 'अमन्त्रवित्' वेदरहितः । 'दीप्तान्' अग्निसन्तप्तान् । 'ऋष्टिः' आयुधविशेषः । 'अयोगुडाः' अयोगोलकाः ।

यमः ।

देवतानां पितॄणाञ्च हव्यकव्यविनाशकः ।

विप्रोऽधर्मपरोमूर्खो न लोकान् प्राप्नुयात् क्वचित् ॥

तदेतत् सर्व्वमभिप्रेत्य याज्ञवल्क्येनोक्तं ।

गोभूतिलहिरण्यादि पात्रे दातव्यमर्चितं ।

नापात्रे विदुषा किञ्चिदात्मनः श्रेयइच्छता ॥

वर्ज्या निरूप्यन्त इति प्रतिज्ञातं । तत्र मित्रादयस्तावत् मनुः ।

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्य्योऽस्य संग्रहः ।

नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं श्राद्धे भोजयेद्द्विजं ॥

सत्यामेव श्रोत्रियत्वादिपूर्व्वगुणसम्पदि मैत्र्यानिमित्तेन प्रतिषेधोऽयं । मनोवाक्कायैरनुकूलैकप्रवृत्तिः 'मित्रं' ।

'संग्रहः' चित्तानुरञ्जनं। 'अरिः' शत्रुः। यो रागद्वेषयोरद्वेष्यस्तं भोजयेत्।

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति श्राद्धेषु च हविःषु च॥

पूर्व्वस्य प्रतिषेधस्यार्थवादोऽयं। मित्रशब्दो भावप्रधानः मैत्रीप्रधानानीत्यर्थः। 'हवींषि' हव्यानि। प्रेत्येति परलोकवाचकमव्ययं असमानकर्तृकत्वेन क्यप्प्रत्ययानुपपत्तेः।

यः सङ्गतानि कुरुते मोहात् श्राद्धानि मानवः।
स स्वर्गात् च्यवते लोकात् श्राद्धमित्रं द्विजाधमः॥

'सङ्गतानि' सख्यानि। 'मोहात्' शास्त्रार्थमजानन्। 'स्वर्गाच्च्यवते' स्वर्गेण न सम्बध्यत इत्यर्थः। श्राद्धं मित्रं मित्रलाभहेतुर्यस्य। द्विजग्रहणं प्रदर्शनार्थं, शूद्रेणापि मित्रीभूता ब्राह्मणा न श्राद्धा इति मेधातिथिना बहु प्रपञ्चितं।

सम्भोजनी याभिहिता पैशाची दक्षिणा द्विजैः।
इहैवास्ते तु सा लोके गौरवे वैकवेश्मनि॥

सम्भोजनी या सहभोजनी। मैत्र्या हि सहभोजनी प्रवर्त्तते।

पिशाचानामयं धर्म्मो यच्छ्राद्धे मित्रसंग्रहः।
सा दक्षिणा इहैवास्ते मित्रार्जनफला हि सा।

मित्रार्जनमात्रफला भवतीत्यर्थः।

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च।
पितृषु देवयज्ञेषु दाता स्वर्गं न गच्छति॥

श्राद्धेन यः कुरुते सङ्गतानि

न देवयानेन पथा स याति ।
विनिर्मुक्तं पिप्पलं बन्धतो वा
स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति श्राद्धमित्रः ॥

देवयानशब्दः पितृयाणस्याप्युपलक्षणं । वाशब्द उपमार्थः । 'पिप्पलं' पिप्पलफलं ।

हारीतः ।

श्राद्धेन यः कुरुते सङ्गतानि
न देवयानेन पथा स याति ।
वृन्ताच्युतं पिप्पलं बन्धनाद्वा
लोकात् स्वर्गात् च्यवते श्राद्धमित्रः ॥

यमापस्तम्बौ ।

सम्भोजनी नाम पिशाचभिक्षा
नैषा पितृन् गच्छति नोत देवान् ।
इहैव सा भ्रमति क्षीणपुण्या
शालान्तरे गौरिव नष्टवत्सा ॥

श्राद्धमधिकृत्य गौतमः ।

न च तेन मित्रकर्म्म कुर्य्यात् ।

वार्हस्पत्यसंहितायां ।

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नैव स्वादित्यन्योन्यभोजनात् ॥

महाभारते ।

यस्य मित्रप्रधानानि श्राद्धानि च हवींषि च ।

न प्रीणाति पितृन् देवान् न स्वर्गं स च गच्छति ॥
यस्तु श्राद्धैः कुरुते सङ्गतानि
न देवयानेन पथा स याति।
स वै मुक्तं पिप्पलं बन्धनाद्वा
स्वर्गाल्लोकाच्च्यवते श्राद्धमित्रः ॥
तस्मान्मित्रं श्राद्धकृन्नाद्रियेत
दद्यान्मित्रेभ्यः संग्रहार्थं धनानि।
यं मन्यते नैव शत्रुं न मित्रं
तं मध्यस्थं भोजयेत् श्राद्धकल्पे ॥

उत्कृष्टगुणोदासीनाभावे कदाचिदुत्कृष्टगुणं मित्रं ग्राह्यं। शत्रुस्तु-त्कृष्टस्तथापि न ग्राह्य इत्याह मनुः।

कामं श्राद्धेऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिं।
द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलं ॥

'अभिरूपं' योग्यं।

सत्यवत्युदासीने मित्रं न ग्राह्यमेवेत्युक्तं बार्हस्पत्यसंहितायां।

उदासीनमतिक्रम्य यः श्राद्धे मित्रमाश्रयेत्।
परस्परस्य दानाद्धि तस्य नाप्नुत तत्फलं ॥

वायुपुराणे।

न भोजयेदेकगोत्रान् समानप्रवरांस्तथा।
एतेभ्यो हि हविर्दत्तं भुञ्जते न पितामहाः ॥

कूर्मपुराणे।

न श्राद्धे भोजयेद्विप्रान् सगोत्रान् ब्राह्मणान् क्वचित्।

सगोत्रैर्हि हविर्भुग्भिरिहैव परिवर्ज्जते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

न भोज्या योनिसम्बन्धा गोत्रसम्बन्धिनस्तथा ।

मन्त्रान्तेवासिसम्बन्धाः श्राद्धे विप्राः कदाचन ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

स्त्रियास्तु ऋत्विजो याज्याः सुहृदः स्नवस्तथा ।

श्राद्धेषु श्वसुरः श्यालो न भोज्या मातुलादयः ॥

इति मित्रादयः ।

अथानधीयानादयः ।

तत्र मनु-व्यास-यमाः ।

ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥

यथा स्तेनादयः पङ्क्तिदूषकाः, एवमनधीयानस्तात्कल्पदोष इत्ये वमर्थं पुनर्वचनं। यथा तृणाग्निर्न शक्नोति हवींषि पक्तुं हूतमात्रे च हविषि 'शाम्यति' शीघ्रमशक्तिर्भवति, एवमनधीयानो मूर्खः ।

यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलं ।

तथानृचे हविर्दत्त्वा न दाता लभते फलं ॥

'इरिणं' ऊषरं । 'अनृचे' वेदरहिते ।

शातातपः ।

नाविदत्सु प्रदेयन्तु हव्यं वा कव्यमेव च ।

महाभारते ।

यथा प्रशान्ते ज्वलने जुहोति
तथैव देवांश्च पितॄनुपैति ।
तथा दत्तं नृत्यते गायते च
याश्चानृचे दक्षिणामावृणोति ॥
उभौ हिनस्ति न भुनक्ति चैषा
या चानृचे दक्षिणा दीयते वै ।
यथायनीगर्त्तमेषा पतन्ती
तेषां प्रेतान् पातयेद्देवयानात् ॥

'उभौ' दातृ-भोक्तारौ । 'न भुनक्ति' न पालयति । 'अयनी' पापमतिः ।

कूर्म्मपुराणे ।

यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषं ।
स वै दुर्ब्राह्मणो नार्हः श्राद्धादिषु कदाचन ।

व्यासः ।

सन्ध्याहीने व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
दीयमानं रुदत्यन्नं किं मया दुष्कृतं कृतं ॥

विष्णुः ।

न वार्य्यपि प्रयच्छेत बिडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्म्मवित् ॥
त्रिष्वप्येतेषु यद्दत्तं विधिनोपार्ज्जितं धनं ।
दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च ॥

यमः ।

अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनां ।
नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलां ॥

तथा ।

राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः ।
यथा हुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे ॥

वायुपुराणे ।

प्राह वेदान् वेदभृतो वेदाद्यश्चोपजीवति ।
उभौ तौ नार्हतः श्राद्धं पुत्रिकापतिरेव च ॥

वेदप्राप्तये दत्तवेतनः 'वेदभृतः' । 'वेदोपजीवनं' घटिकाध्ययनादिद्रव्यग्रहणं ।

महाभारते ।

अनुयोक्ता च यो विप्रो योऽनुयुक्तश्च भारत ।
नार्हतस्तावपि श्राद्धं ब्रह्मविक्रयिणौ हि तौ ॥
यस्मादेवपूर्व्वकं हि स्वाध्यायमात्मनोऽब्रवीत् ।
वेदविक्रयिणो ह्येते नैतान् श्राद्धेषु भोजयेत् ॥

अमुं वर्गममुमध्यायं पठेत्यादिष्टाः सन्तो येऽधीयते ते दत्तानुयोगाः ।

ये कुर्व्वन्ति यदश्नन्ति जुह्वते ददते च यत् ।
विधिवत्तेन पापेन महच्छ्वभ्रं पतन्ति ते ॥
अभोजनीयास्ते सद्भिस्ते चाभोज्यास्तथा स्मृताः ।
तेभ्यो दाता च भोक्ता च महादोषानवाप्नुयात् ॥
स्वकर्मकुशलाढ्यानां सत्यस्नानां महात्मनां ।

संमतस्त्वथ्यवहार्य्यास्ते[1] स्त्रीशूद्रक्षत्रनिन्दया: ॥

असंस्कृताध्यापकाश्च भृतकाध्यापकाश्च ये ।

तमोविशन्ति ते घोरमिति वैवस्वतोऽब्रवीत् ॥

सौरपुराणे ।

वेदान् ये निगदन्तीह लोभान्मोहात् फलार्थिनः ।

ब्रह्मविक्रयिणस्ते वै श्राद्धकर्मणि वर्जिताः ॥

यमः ।

न प्रतिग्रहमर्हन्ति वृषलाध्यापका द्विजाः ।

शूद्रस्याध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः ॥

इत्यनधीयानादयः ।

अथ शरीरदोषिणः ।

तत्र वसिष्ठः ।

भोजयेद्दुर्नश-शुक्र-विक्लव-श्यावदन्त-कुनखि-वर्ज्जं ।

'दुर्नशः' दुश्चर्मा खलतिरित्यपरे। 'शुक्रः' श्वेवी । 'विक्लवः' कुष्ठी । 'श्यावदन्तः' स्वभावत एव कृष्णदन्तः । 'कुनखी' कुत्सितनखः ।

शङ्खलिखितौ ।

न वै दुष्टान भोजयेत् । दुश्चर्म-कुनखि-कुष्ठि-श्विवि-श्यावदन्ता ये चान्ये हीनातिरिक्ताङ्गास्तानपि वर्जयेत् ।

'दुश्चर्म्मा' गजचर्म्मरोगी । कुष्ठी प्रसिद्धः । 'श्विवी' श्वेतकुष्ठवान् । 'हीनं' परिमाणतः सङ्ख्यया वा न्यूनं, 'अङ्गं' अवयवो यस्य स

---

(१) सदस्यथ्यवहार्य्यास्ते इति ग० ।

'हीनाङ्गः'। एवमतिरिक्ताङ्गः। हीनत्वं चाङ्गानां स्वभावतः छेदादिना वापि भवति। तथोभयमपि संगृह्यते। आमन्त्रयेदित्यनुवृत्तौ कात्यायनः।

द्विर्नग्न-शुक्ल-विक्लव-श्यावदन्त-विद्धप्रजनन-व्याधित-व्यङ्ग श्वित्रि-कुनखि-वर्ज्जं।

'विद्धप्रजननः' विद्धशिश्नः। 'व्याधितः' दुश्चिकित्स्यरोगः, देवलोक्तपापरोगवान् वा। 'व्यङ्गः' हीनाङ्गः।

ब्रह्मपुराणे।

भोक्तुं श्राद्धे न चार्हन्ति दैवोपहतचेतसः।
षण्डो मूकश्च कुनखी खल्वाटो दन्तरोगवान्॥
श्यावदन्तः पूतिनासः छिन्नाङ्गश्चाधिकाङ्गुलिः।
गलरोगी च गड्डमान् स्फुटिताङ्गश्च सज्वरः।
खञ्जस्तूवरमण्डाश्च ये चान्ये हीनरूपिणः॥

'षण्डः' षोढा पूर्व्वोक्तलक्षणः। 'मूकः' वाग्रहितः। 'खल्वाटः' केशरहितः। 'पूतिनासः' पूतिवक्त्रनासाक्षिरोगी। 'गलरोगी' गलगण्डादिकण्ठरोगवान्। 'गड्डमान्' कुब्जः। 'खञ्जः' कुण्टः। 'यौवनेऽप्यजातश्मश्रुः 'तूवरः'।

स्कन्दपुराणे।

काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्च खल्वाटाः श्यावदन्तकाः।
कुनखाः कुष्ठिनश्चैव द्विर्नग्ना विद्धमेहनाः॥
काणाः कुण्डाश्च मण्डाश्च मूकान्धबधिरा जडाः।
अतिदीर्घा अतिह्रस्वा अतिस्थूला भृशं कृशाः॥

निर्लोमानोऽतिलोमानो गौराः कृष्णा अतीव ये।
एतान्विवर्जयेत् प्राज्ञः श्राद्धेषु श्रोत्रियानपि॥
'जड़ाः' मूकमनसः।

शालङ्कायनः।

अविद्धकर्णयद्भुक्तं लम्बकर्णस्तथैव च।
दग्धकर्णस्य यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति॥

लम्बकर्णलक्षणमाह गोभिलः।

अविद्धकर्णः कृष्णश्च लम्बकर्णस्तथैव च।
वर्जनीयाः प्रयत्नेन ब्राह्मणाः श्राद्धकर्मणि॥

हारीतः।

हनुस्थलादधः कर्णौ लम्बौ तु परिकीर्त्तितौ।
द्व्यङ्गुलौ त्र्यङ्गुलौ शस्तौ तेन शातातपोऽब्रवीत्॥

इति शरीरदोषिणः।

अथ निन्दिताचाराः।

व्यास-शातातपौ।

ऊषरे वापितं बीजं यच्च भस्मनि हूयते।
क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तस्य नाशो विधीयते॥
'क्रियाहीनाः' विहितानुष्ठानशून्याः।

भविष्यत्पुराणे।

नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणेऽक्रिये।
न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनं॥
अब्राह्मणादीनां लक्षणान्युक्तानि संज्ञाप्रकरणे।

हारीतः ।

विक्रयी शंसते पण्यं क्रयी निन्दति तद्गुणान् ।

व्याजोपायञ्च कितवमश्राद्धेयं प्रजापतिः ।

'व्याजः' छलं, 'कितवः' धूर्त्तः ।

यमः ।

नाश्नन्ति पिशुने देवा नाश्नन्त्यनृतवादिनि ।

भार्य्याजितस्य नाश्नन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

न खरैरुपयातस्य न रक्तान्तरवाससः ।

यङ्गुलातीतकर्णस्य भुञ्जते पितरो हविः ॥

'पिशुनः' परदोषप्रकाशकः । 'भार्य्याजितः' भार्य्यापरतन्त्रः । 'उपपतिः' नित्यजारः । रक्तमान्तरं वासः परिधानवस्त्रं यस्य स रक्तान्तरवासाः । वेधस्थाने तालपत्रादिप्रवेशेन यस्य कर्णपाशानङ्गुलद्वयादधिकं प्रवृद्धौ स 'यङ्गुलातीतकर्णः' ।

आपस्तम्बः ।

नीलीकर्षणकर्त्ता तु नीलीवस्त्रानुधारकः ।

किञ्चिन्न तस्य दातव्यं चाण्डालसदृशो हि सः ॥

यः क्षेत्रे नीलीवीजानि निवपति स 'नीलीकर्षणकर्त्ता' ।

मनुः ।

अव्रतैर्यद्द्विजैर्भुक्तं परिवेत्रादिभिस्तथा ।

अपाङ्क्तेयैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

हारीतः ।

आमपात्रे पयो यद्वद्भग्नस्येव घृतं यथा ।

क्षुद्रकर्मण्यश्नन्तस्ते तद्धविर्न्नं प्रणश्यति ॥

यमः ।

मोहाद्धव्यानि नश्यन्ति कव्यानि च हवींषि च ।
विप्रेभ्यो भस्मभूतेभ्यो बीजानि च तथोषरे ॥

शान्ते यथाग्नौ घृतमाजुहोति
तदेव देवान्नपितॄनुपैति ।
तथा हव्यं नृत्यते गायते च
याश्चामृचे दक्षिणां वै ददाति ॥
कामं विप्रं हव्यवन्तं नियुञ्ज्या-
न्न त्वेवमन्येभ्यस्तथा प्रदेयं ।
कोऽन्यत्यममृचे दीयमानं
तस्मै हव्यं यातुधाना हरन्ति ॥

तस्मात् तुल्यविशिष्टेभ्यो दानं दद्यात् प्रयत्नतः ।
विद्यातपःसमृद्धा हि तारयन्ति द्विजातयः ॥
अविवाहिकजातस्य हविर्दद्याच्च यो नरः ।
न तस्य पितरोदेवाः प्रतिगृह्णन्ति तद्धविः ॥
दैवे वा यदि वा पैत्रे यत्र भुङ्क्ते तु मद्यपः ।
देवानाञ्च पितॄणाञ्च[१] दातुस्तन्नोपतिष्ठते ॥
मद्यपाय न दातव्यं दैवे पित्र्ये तथा हविः ।
तस्मै नश्यति तद्दत्तं यथा भस्मनि वै हुतं ॥
दातुस्तु छिद्यते हस्तो भोक्तुर्जिह्वा च भिद्यते ।

---

(१) देवतानां पितृणाञ्चेति ग० ।

स्वलितान् यसते ग्रासान् श्राद्धमासदूगतं भवेत् ।
मद्यपश्च निषादश्च यत्र भुङ्क्ते द्विजाधमः ॥
न तत्र भुञ्जते देवा न पिबन्ति हविस्तथा ।
वृषलीपतिभुक्तानि श्राद्धानि च हवींषि च ॥
न प्रीणन्ति पितॄन् देवान् दाता स्वर्गं न गच्छति ।

हारीतः ।

वृषलीपतिभुक्तानि श्राद्धानि च हवींषि च ।
देवानां नोपतिष्ठन्ति दाता स्वर्गं न गच्छति ॥

यमः ।

ये व्यपेताः स्वकर्म्मभ्यः स्तेनास्ते परिकीर्त्तिताः ।
कव्यं ददाति यस्तेभ्य स्तस्य तत् प्रेत्य नश्यति ॥
ग्रामपूर्व्वस्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पमेधसः ।
पुरीषं भुञ्जते सर्व्वे शतवर्षाणि सुव्रत ॥
तस्माद्धि दातुकामेन देवं श्राद्धञ्च सर्व्वशः ।
प्रशान्तेभ्यः प्रदातव्यं नाशान्तेभ्यः कदाचन ॥
नष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठन्तु वार्द्धुषे ।
यत्तु वाणिज्यके दत्तं नेह नामुत्र तद्भवेत् ॥
भस्मनीव हुतं हव्यं दत्तं पौनर्भवे द्विजे ।
सोमविक्रयिणे विष्ठा भिषजे पूयशोणितं ।
क्षेपा तु पतिते चैव कृतघ्ने विषमुच्यते ॥
इतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
मेदस्त्वङ्मांसमज्जादि भवति प्रतियाचितं ॥

वायुपुराणे ।

कृत्वा दारांश्च योगच्छेत् याजयेचाहृतोऽध्वरे ।
नार्हत्यसावपि श्राद्धं द्विजो यस्त्रैव नास्तिकः ॥
आत्मार्थं यः पचेदन्नं न देवातिथिकारणात् ।
नार्हत्यसावपि श्राद्धं पतितो ब्रह्मराक्षसः ॥
सदा रक्ताम्बरा ये च परिवादरताश्च ये ।
अर्थकामरता ये च न तान् श्राद्धेषु भोजयेत् ॥

महाभारते ।

अधीयानः पण्डितं मन्यमानो
योविद्यया हन्ति यशः परेषां ।
ब्रह्मन् स आचरति ब्रह्महत्यां
लोकास्तस्य ह्यन्तवन्तो भवन्ति ॥
सर्व्वे च वेदाः सह षड्भिरङ्गैः
साङ्ख्यं पुराणं च कुले च जन्म ।
नैतानि सर्व्वाणि गतिर्भवन्ति
शीलव्यपेतस्य नरस्य राजन् ॥
आकर्षणं शत्रुनिवर्हणं च
कृषिर्व्वणिज्यं पशुपालनञ्च ।
शुश्रूषणञ्चाप्यगुरोरहेतोः
कार्य्यं नैतद्विद्यते(१) ब्राह्मणस्य ॥
एते द्विजा निन्दितमाचरन्तः

(१) क्रियते इति ख० ।

पित्र्ये च दैवे च विवर्ज्जनीयाः ।
तान् निन्दितान् मोक्षधर्म्मेण युक्तम्
धर्म्मात्मना भोजयते पितृंश्च ॥

इति निन्दिताचाराः ।

अथाश्रमवाह्याः ।

कार्ष्णाजिनिः ।

चत्वार आश्रमाः पुण्याः श्राद्धे दैवे[१] तथैव च ।
चतुराश्रमवाह्ये तु श्राद्धं नैव प्रदापयेत् ॥

प्रचेताः ।

आश्रमात् ये वहिर्भूता द्विजरूपेण राक्षसाः ।
तेभ्यो हव्यं न दातव्यं न हि भक्षन्ति श्रूयते ॥

देवलः ।

चतुराश्रमवाह्याय दत्तं भवति निष्फलं ।

वायुपुराणे ।

यस्तिष्ठेद् वायुभक्षस्तु चतुराश्रमवाह्यतः ।
अयतिर्मोक्षवादी च उभौ तौ पङ्क्तिदूषकौ ॥

'अयतिः' असंयतेन्द्रियः ।

जपेन तपसा युक्तः श्रोत्रियोऽपि बहुश्रुतः ।
अनाश्रमे तपस्तेपे तं विप्रं न निमन्त्रयेत् ॥
चौपपत्तिस्तथा श्राद्धो नास्तिको वेदनिन्दकः ।
ध्यानिनं ये च निन्दन्ति सर्व्वे ते पङ्क्तिदूषकाः ॥

(१) दाने इति ग० ।

'हैतुकान्' उपपत्तिवादी शुष्कतर्कैः शाक्यशाठ्यपर्य्यात्।

वृथामुण्डाश्च जटिलाः सर्व्वे कार्पटिकास्तथा।

निर्घृणान् भिन्नवृत्तांश्च[1] सर्व्वभिक्षांश्च वर्ज्जयेत्॥

मुण्डजटिलकाषायाणां श्राद्धे यत्नेन वर्ज्जयेत्।

कूर्म्मपुराणे।

बुद्धश्रावकनिर्ग्रन्थाः पञ्चरात्रविदो जिनाः।

कार्पाटिकाः[2] पाशुपताः पाषण्डा ये च तद्विधाः॥

यस्याश्नन्ति हवींष्येते दुरात्मानस्तु तामसाः।

न तस्य यद्भवेच्छ्राद्धं प्रेत्य चेह फलप्रदं॥

अनाश्रमी यो द्विजः स्यादाश्रमी वा निरर्थकः।

मिथ्याश्रमाश्च ये विप्रा विज्ञेयाः पङ्क्तिदूषकाः॥

आदित्यपुराणे।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी वृथा च यः।

वृथाकर्म्मपरित्यागः श्राद्धे तं दूरतस्त्यजेत्॥

नन्दिपुराणे।

ब्रह्मज्ञानापदेशेन ये कुर्व्वन्त्यशुभं महत्।

सर्व्वकर्म्मसु वर्ज्यास्ते चाण्डाला द्विजरूपिणः॥

सर्व्वावस्था द्विजा ये ते ब्रह्मविद्यापदेशतः।

देशान्निर्व्वासनीयास्ते राज्ञा वै धर्म्मचारिणा[3]॥

पद्मपुराणे।

(१) निर्घृणान् विरतांश्चैव इति ग०।

(२) कापालिका इति ख०।

(३) सह्वरकारिञ्च इति ख०।

मिथ्यासङ्कल्पिनः सर्व्वे दुर्द्दत्ता वा द्विजातयः ।
मिथ्यातत्त्वविदो वर्ज्या दाम्भिकाः सर्व्वकर्म्मसु ॥
मन्त्रोपदेशं कुर्व्वन्ति जनानामर्थलिप्सया ।
स्वयं मूढास्तु मूढानां धूर्त्ता वै विप्रलम्भकाः ॥
मन्त्रविक्रयिणः पापान् मौर्य्यावापि न पूजयेत् ।
वर्णाश्रमविरुद्धानां कर्म्मणां ये तु सेवकाः ॥
मुण्डान् जटिलकाषायांस्तांस्तु श्राद्धे विवर्जयेत् ।

कालिकापुराणे ।

अनाश्रमी तु यो विप्रो जटी मुण्डी तथा च यः ।
वृथाकाषायधारी यः श्राद्धे तं दूरतस्त्यजेत् ॥
ये सन्यासापदेशेन दुरात्मानो जडाधमाः ।
परित्यजन्ति कर्म्माणि तेऽपि वर्ज्याः प्रयत्नतः ॥
अदृष्टतत्त्वा अपि ये कर्म्ममार्गाद्बहिः स्थिताः ।
पतितास्ते न सन्देहः सन्त्याज्याः सर्व्वकर्म्मसु ॥

विष्णुपुराणे ।

पुंसां जटाधरणमुण्डवतां तथैव
मत्याशिनामखिलशौचविवर्जितानां ।
तोयप्रदानपितृपिण्डबहिष्कृतानां
सम्भाषणादपि नरो नरकं प्रयाति ॥

इत्याश्रमबाह्याः ।

अथ केतनानर्हाः ।

तत्र महाभारते ।

यावन्तः पतिता विप्रा जडोन्मत्तास्तथैव च।

दैवे वाप्यथवा पित्र्ये राजन्नार्हन्ति केतनं॥

'पतिताः' पातित्यहेतुपातकवन्तः। 'उन्मत्ताः' उन्मादरोगिणः।

श्वित्री कुष्ठी च क्लीवश्च तथा पक्षहतश्च यः।

अपस्मारी च यश्चान्धोराजन्नार्हति केतनं॥

'क्लीवः' नपुंसकः। पक्षाघातरोगेण कर्म्माक्षमदेहार्द्धः 'पक्ष-हतः'।

चिकित्सका देवलकाः वृथानियमधारिणः।

सोमविक्रयिणश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनं॥

'देवलकाः' मूल्येन देवपूजकाः। 'वृथानियमधारिणः' दाम्भि-काः। 'सोमविक्रयिणः' सोमलताविक्रेतारः।

गायका नर्त्तकाश्चैव प्लवका वादकास्तथा।

कथका योधकाश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनं॥

'प्लवकाः' नाटिकाः। 'योधकाः' वैतालिकाः।

होतारो वृषलानां ये वृषलाध्यापकास्तथा।

तथा वृषलशिष्याश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनं॥

ये शूद्रान् व्याकरणादिशास्त्रमध्यापयन्ति ते वृषलाध्यापकाः। एवं वृषलशिष्याः।

येन कामात् कृतः पूर्व्वं वर्णान्तरपरिग्रहः।

ब्राह्मणः सर्व्वविद्योऽपि राजन्नार्हति केतनं॥

येन ब्राह्मणादिकुमारीरपरिणीय मुख्यतया वर्णान्तरपरिग्रहः कृतः।

अनग्नयश्च ये विप्रा मृतनिर्य्यातकाश्च ये ।

स्तेनाश्च पतिताश्चैव राजन्नार्हन्ति केतनं ॥

'अनग्नयः' अनाहिताग्नयः। मूल्येन प्रेतनिर्हारकाः 'मृतनिर्य्यातकाः'। 'स्तेनाः' चौराः।

अपरिज्ञातपूर्व्वाश्च गणपूर्व्वाश्च भारत ।

पुत्रिकापुत्रपूर्व्वाश्च श्राद्धे नार्हन्ति केतनं ॥

अपरिज्ञाताः पूर्व्वे पूर्व्वजा येषान्ते 'अपरिज्ञातपूर्व्वाः'। गणेषु सङ्घेषु पूर्व्वा मुख्याः 'गणपूर्व्वाः'। 'पुत्रिकापुत्रपूर्व्वाः' पुत्रिकापुत्रसन्तानीयाः।

ऋणकर्त्ता च यो राजन् यश्च वार्द्धुषिको द्विजः ।

प्राणिविक्रयवृत्तिश्च राजन्नार्हन्ति केतनं ॥

योऽनावश्यकव्ययार्थं ऋणं कुरुते सः 'ऋणकर्त्ता'। 'वार्द्धुषिकः' धान्यवृद्धिजीवी। 'प्राणिविक्रयवृत्तिः' सेवकः।

त्रिपूर्व्वः काण्डपृष्ठश्च यवनो भरतर्षभ ।

अक्रियो ब्राह्मणश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनं ॥

'त्रिपूर्व्वः' त्रिजातः। 'काण्डपृष्ठः' पूर्व्वोक्तलक्षणः। 'यवनः' यवनदेशोत्पन्नः।

इति केतनानर्हाः।

अथापाङ्क्तेयाः।

आहोशनाः।

अथापाङ्क्तेया भवन्ति। तथा जड-बधिरान्ध-श्वित्रि-कुष्ठि-कुणि-श्यावदन्त-वार्द्धुषिक-देवलक-वणिक्षण्ढगणाभ्यन्तर-चिकित्सक-पौन-

र्भव-काण-शिल्पोपजीवि-पतित-सम्प्रयोक्तृ-कितवानृत-दाम्भिक-परप-रिभाविताद्याः ।

विधिनिषेधप्रतिपत्तिमूढः 'जड़ः' । श्रोत्रेन्द्रियविकलः 'बधिरः' । अचक्षुः 'अन्धः' । श्वेतकुष्ठवान् 'श्वित्री' । 'कुष्ठी' प्रसिद्धः । कुत्सितहस्तः 'कुणिः' । स्वभावतः कृष्णदशनः 'श्यावदन्तः' । सत्यन्यस्मिन् जीविकोपाये धान्यवृद्धिजीवनः 'वार्द्धुषिकः' । मूल्येन देवतापूजको देवद्रव्यभोक्ता वा 'देवलकः' । क्रयविक्रयव्यवहारोपजीवी 'वणिक्' । 'षण्ढः' षोढा संज्ञाप्रकरणे कृतलक्षणः । 'गणः' सङ्घः, ये सदैकया क्रियया जीवन्ति तेऽत्र गणशब्दवाच्याः, तदन्तर्गतश्चातुर्विद्योऽपि ब्राह्मणः 'गणाभ्यन्तरः' । धनार्थं रुजां प्रतिकर्त्ता 'चिकित्सकः' । धर्म्मार्थिनस्तु तस्य प्रशस्तत्वादिति मेधातिथिः । पुनःपरिणीता 'पुनर्भूः', तस्या अपत्यं पौनर्भवः' । एकेनाक्ष्णा विकलः 'काणः' । तिर्य्यक्प्रेक्षी वा 'काणः' । गृहप्रासादादिनिर्म्माणवृत्तिः 'शिल्पोपजीवी' । महापातकिसंसर्गदूषितः 'पतितः' । 'सम्प्रयोक्ता' द्यूतकारी । छद्मप्रयोक्ता 'कितवः' । असत्यवदनशीलः 'अनृतः' । लोकप्रीत्यर्थं छद्मना धर्म्मानुष्ठाता 'दाम्भिकः' । गुरुतरपातकाभियोगेन परैः परिभवं प्रापितः 'परपरिभावितः' ।

आह मनुः ।

ये स्तेनाः पतिताः क्लीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्मनुरब्रवीत् ॥
जटिलञ्चानधीयानं दुर्ब्बलं कितवं तथा ।
याजयन्ति च ये पूगान् तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥
चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।

विपणेन च जीवन्तः(१) वर्ज्यास्ते हव्यकव्ययोः ॥
प्रेष्यो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषी तथा ॥
यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च ॥
कुशीलवोऽवकीर्णी च वृषलीपतिरेव च ।
पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥
भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितश्च यः(२) ।
शूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥
अकारणात् परित्यक्ता माता पित्रोर्गुरोस्तथा ।
ब्राह्मैर्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥
आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
समुद्रयायी वन्दी च तैलिकः कूटकारकः ॥
पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
पापरोग्यभिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
मित्रध्रुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव च ॥
भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्र्यथो पिशुनस्तथा ।
उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥
हस्तिगोश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।

(१) जीवन्तीति ग० ।
(२) भृतकाध्यापितस्तथेति ख० ।

पक्षिणां पोषकोयश्च[1] युद्धाचार्य्यस्तथैव च ॥
स्रोतसां भेदकोयश्च[2] तेषाञ्चावरणे रतः ।
गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च ॥
श्वक्रीडी श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानाञ्चैव याजकः ॥
आचारहीनः क्लीवश्च नित्ययाचनकस्तथा ।
कृषिजीवी श्लीपदी च सद्भिर्निन्दित एव च ॥
औरभ्रिको माहिषिकः परपूर्व्वापतिस्तथा ।
प्रेतनिर्य्यापकश्चैव[3] वर्ज्जनीयाः प्रयत्नतः ॥
एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्तेयान् द्विजाधमान् ।
द्विजातिप्रवरो विद्वान् उभयत्र विवर्ज्जयेत् ॥

'स्तेनाः' ब्राह्मणव्यतिरिक्तद्रव्यापहर्त्तारः । इतरेषाम्तु पतितपदेनैवाभिधानात् । 'पतिताः' महापातकिनः । 'क्लीवः' नपुंसकः, "मा क्लैव्यं गच्छ कौन्तेय" इति लिङ्गदर्शनात् । "सत्त्वशून्यः क्लीवः" इति हरिहरः । नास्ति दत्तं नास्ति हुतं नास्ति परलोक इति ये स्थिमप्रज्ञाः तेषां 'वृत्तिः' आचारोऽश्रद्धानता 'नास्तिकवृत्तिः' सा वृत्तिर्य्येषां ते 'नास्तिकवृत्तयः' । उत्तरपदलोपी समासः । अथवा नास्तिक्यं वृत्तिः जीवनं येषान्ते एवमुच्यन्ते । मनुग्रहणं प्रतिषेधादरार्थं । जटिलो ब्रह्मचारीति मेधातिथिः । स चानधीयानोऽप्रारब्धाध्ययनोऽत्र निषिध्यते । प्रारब्धाध्ययनस्य तु ब्रह्मचारिणो विहितत्वात् । न च सत्यध्य-

(१) पालकाश्चैवेति ख० ।
(२) भेदकश्चैवेति क० ।
(३) प्रेतनिर्हारकश्चैवेति ग० ।

सर्षपश्च राजसर्षपो विवक्षितो न तु सर्षपमात्रं, कुसुम्भं राजसर्षप इति स्मृत्यन्तरे विशेषप्रतिषेधात्। तस्य च शेषाभ्यनुज्ञार्थत्वात्। अतः सामान्यवचनं सर्षपविशेषे सङ्कोच्यं। सामान्यानि हि विशेषं प्रति साकाङ्क्षाणि विशेषमनुरुन्धन्ति। न तूपलक्षणीभूय विशेषः सामान्यानुसारी भवति। सामान्यापेक्षया विशेषस्य बलीयस्त्वात्। अन्यथैकस्मिन्नपि वाक्ये सामान्यशब्दोविशेषमुपलक्षणीकृत्य शब्दविशेषव्यवहारं हन्यात्। को ह्येकवाक्यगतस्य वाक्यान्तरगतस्य वा विशेषशब्दस्यास्ति विशेषः। यदि तु स्याद्विशेषः तर्हि चतुर्द्धाकरणं नाग्नेयपुरोडाश उपसंह्रियेत। अतः सर्षपोऽत्रराजसर्षप एव। अतश्च गौरसर्षपो ग्राह्य एव। 'कूष्माण्डं' कर्कारु। 'अलाबु' तुम्बिनीफलं। तच्च वर्तुलमेव वर्ज्यं। अलाबु वर्तुलञ्चेति वचनान्तरे विशेषदर्शनात्। 'वार्त्ताकं' क्षुद्रवार्त्ताकीफलं। पालङ्क्या' मुकुन्दाख्यो गन्धद्रव्यविशेषः। 'कुसुम्भं' प्रसिद्धं। कुसुम्भस्य चाकण्टकिनो नित्यनिषिद्धत्वात् कण्टकिनोऽपि कोमलावस्थस्य शाकत्वसम्भवान्निवृत्त्यर्थः प्रतिषेधः।

विष्णुवचने पाठान्तरं।

पिप्पली-सूसुक-भूतृणासुरी-सर्षप-सुरस-कूष्माण्डालावु-वार्त्ताक-पालङ्क्या-तन्दुलीयक-कुसुम्भ-पिण्डमूल-महिषीक्षीराणि वर्जयेदिति।

'सूमकं' खदिरशाकं। 'आसुरी' राजसर्षपः। आसुरी चासौ सर्षपश्चेति वा विग्रहः। तथा च गौरसर्षपो न वर्ज्यः।

हारीतोऽप्याह।

पालङ्क्या नालिका-पौतीक-शिग्रु-सूमक-वार्त्ताक-भूस्तृण कफोञ्च-माष-मसूर-कृतलवणानि च श्राद्धे न दद्यादिति।

मालिका नाम दीर्घनाला शिरोभागावस्थितस्वल्पपल्लवा जलाशयोद्भवा शाकत्वेन प्रसिद्धनालदलावलिः । 'पीतीकं' पौतिक आपादकेतिपर्यायाभिधेयं शाकं । 'कफेल्लः' 'आरण्यविशेषः' काश्मीरेषु प्रसिद्ध इति हारीतस्मृतिभाष्यकारः । 'कृतलवणानि' कृत्रिमलवणानि ।

आह शङ्खः ।

भूस्तृणं सुरसं शिग्रुः पालङ्क्या हस्तुकं तथा ।
कूष्माण्डालाबु-वार्त्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥
पिप्पलं मरिचश्चैव तथा वै पिण्डमूलकं ।
कृतञ्च लवणं सर्वं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत् ॥

'वंशाग्रं' वंशाङ्कुरः, न त्वग्रमात्रं ।

शाट्यायनोऽप्याह ।

मारिषं नालिका चैव रक्ता या च कलम्बिका ।
असुरान्नमिदं सर्वं पितॄणां नोपतिष्ठति ॥

'मारिषः' जीवशाकसंज्ञकस्तन्दुलीयकसदृशस्तदपेक्षया स्थूलतरः शाकविशेषः । 'कलम्बिका' वेणुपत्राकृतिपल्लवा जलजैव, रक्तेति विशेषणात् श्वेता न प्रतिषिध्यते ।

मार्कण्डेयपुराणे ।

वर्ज्याश्चाभिषवा नित्यं शतपुष्पा गवेधुका ।
जम्बीरजं फलवर्ज्यं कोविदारश्च नित्यशः ॥

सर्षप-लवणादियुक्तेषु जल-तक्र-काञ्जिका द्रवेषु निक्षिप्य चिपञ्चसप्ताहादिकालेनाम्बलारादिरसान्तरमापन्नं । अतो विकल्पः प्रशस्तअप्रशस्तफलविषयो वा निषेधो वर्णनीयः । यच्च फलमूलाशादेरपरि

केनचित् क्षुतं क्षतं तदवक्षुतमित्युच्यते, यस्योपरि केनचिद्रोदनं कृतं तदवरुदितं । उपलक्षणञ्चैतदपवित्रश्लेष्मादिसंसर्गापादकानां निष्ठीवना-दिक्रियाप्रसक्तानां ।

उशना अपि ।

नालिका-शण-छत्राक-कुसुम्भालाबु-विड्भवान् ।
कुम्भी-कम्बुक-वृन्ताक-कोविदारांश्च वर्जयेत् ॥
वर्जयेद्गृञ्जनं श्राद्धे काञ्जिकं पिण्डमूलकं ।
करञ्जं येऽपि चान्ये वै रसगन्धोत्कटास्तथा ॥

'छत्राकं' शतपुष्पा, वर्षाकाले भूमौ वृक्षेषु वा समुद्भूतं छत्रमित्यपरे ।

"भूमिजं वृक्षजं वापि छत्राकं भक्षयन्ति ये । ब्रह्मघ्नांस्तान्विजानीयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान्" इति । यमस्मरणात् ।

'विड्भवान्' विष्ठासंसर्गदूषितभूप्रदेशोद्भवान् । उपलक्षणञ्चैतदपवित्रभूप्रदेशसम्भवानां । 'कुम्भी' श्रीपर्णीका । 'कम्बुकं' वृन्ताकारमलाबुफलं । अलाबुशब्दस्तु पचादेः शाकत्वप्रतिषेधार्थोऽस्तु । कम्बुकमित्यन्ये चाम्बुकमिति पाठान्तरं । 'वृन्ताकं' श्वेतवृन्ताकं । 'गृञ्जनं' गाजर-इति प्रसिद्धम् । 'काञ्जिकं' ख्यातं । करञ्जं, नक्तमालफलं । एवमन्येऽपि ये 'रसगन्धोत्कटाः' आस्वाद्योपरसगन्धयुक्ताः तेऽपि वर्जनीयाः ।

भारद्वाजः ।

मर्कोद्भूतन्तु यत्तोयं पल्वलाम्भु तथैव च ।
खल्पम्भु कूष्माण्डफलं वज्रकन्दश्च पिप्पली ॥
तन्दुलीयकशाकञ्च माहिषञ्च पयो दधि ।

शैम्बिकानि करीराणि कोविदारं गवेधुकम् ॥
कुलत्थ-शण-जीराणि करम्भाणि तथैव च ।
अब्जादन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुः क्षारस्तथैव च ॥
नीरसान्यपि सर्वाणि भक्ष्य-भोज्यानि यानि च ।
एतानि नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति ॥

'नक्तोद्धृतं' रात्रौ जलाशयात् उद्धृतं पृथक्कृतं। 'पल्वलाम्बु' ग्रामे वा अरण्ये वा स्वल्पतरनिम्नावटद्रोण्यादिसम्भृतं जलं। पल्वलाम्बुनो विशेषणं स्वल्पमिति एकस्या अपि गोस्तृप्तेरपर्याप्तं। 'वज्रकन्दः' आरण्यसूरणः। माहिषमिति पयोदधिविशेषणान्माहिषमाज्यं पयोदधि वर्ज्यमिति गम्यते। मसूरं, कृष्णाढ़की, कृष्णनिष्पावं, कृष्णचणकं, कृष्णेतरमाष-कृष्णेतरमुद्गादीनि शिम्बिधान्यानि शैम्बिकानीत्युच्यन्ते। 'करीरः' पत्रशून्योवदराकृतिफलोजाङ्गलोद्भवोवृक्षविशेषः। 'जीरकं' कृष्णजीरकं, स्मृत्यन्तरे विशेषितत्वात्। 'करम्भाणि' दधिमिश्राः सक्तवः। अब्जशब्दोजलजातपुष्पजातिविशेषवचनः। 'क्षारः' सर्जिकायवक्षारादिः। 'नीरसानि' मन्दरसानि निकृष्टरसानि वा। 'भक्ष्याणि' दन्तैरवखण्ड्यावगीर्याणि, अवखण्डनमन्तरेणाभ्यवहारयोग्यानि 'भोज्यानि'। सर्वस्मिन्निति नित्यश्राद्धादन्यत्र सर्वस्मिन्। प्रतिदिनं हि कुष्माण्डादिद्रव्यवर्जनपूर्वकमन्ननिष्पादनस्याशक्यत्वात्। अतएव नित्यश्राद्धं विषयीकृत्य रामायणादावुच्यते।

इङ्गुदैर्बदरैर्बिल्वैरामैस्तर्पयते पितॄन् ।
यदन्नं पुरुषो भुङ्क्ते तदन्नास्तस्य देवता इति ॥

आह सुमन्तुः ।

बीजपूरकमाषाणि श्राद्धे न दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे ।

तालं करुणकाकोले बहुपुत्रार्जुनीफलं ।
जम्बीरं रक्तविल्वञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥
अलाबु तिक्तपर्णी च कुष्माण्डी कटुपत्रिका ।
वार्त्ताकं शिम्बिजातिञ्च लोमशानि जटीनि च ॥
कालिङ्गं रक्तचारञ्च चीणाकं घृतचारकं ।
श्राद्धकर्मणि वर्ज्यानि गन्धचिर्भटिकं तथा ॥
कपालं काकमाचीञ्च करम्भं पिण्डमूलकं ।
गृञ्जनं चुक्रिकां चुक्रं गाजरं पोतिकां तथा ॥
जीवकं शतपुष्पाञ्च नालिकां ग्राम्यशूकरं ।
हलं नृत्यं सर्षपञ्च पलाण्डुं लशुनं त्यजेत् ॥
माणकन्दं तन्दुलीयं विषकन्दं गताश्मिगं ।
पुरषालं सपिण्डालुं श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥
नीपगन्धञ्च दातव्य कोविदारकशिग्रुकौ ।
अत्यम्लं पिच्छिलं रूक्षमन्यच्च मुनिसत्तम ॥
न वै देयं गतरसं मद्यगन्धञ्च यद्भवेत् ।
हिङ्गूग्रगन्धापमसं भूनिम्बनिम्बराजिके ।
कुस्तुम्बरं कलिङ्गाद्यं वर्जयेदम्लवेतसं ॥

तथा ।

कुसुम्भशाकं जम्बीरं शिग्रुकं कोविदारकं ।
पिण्याकं शिग्रुषाश्चैव मसूरं गृञ्जनं शणं ॥

कोद्रवं कोकिलाक्षञ्च चुक्रं कम्बु च पद्मकं।
चकोरश्येनमांसञ्च वर्तुलालाबुनालिकीं॥
फलं तालतरुणाञ्च भुक्ता नरकमृच्छति।
दत्त्वा पितृभ्यस्तैः सार्द्धं व्रजेत् पूयवहं नरः॥
तस्मात सर्वप्रयत्नेन नाहरेत विचक्षणः।
निषिद्धानि वराहेण स्वयं पित्रर्थमादरात्॥

'करुणं' करुणस्य फलं गूर्जरदेशे प्रसिद्धं। 'काकोलं' काकोली-फलं उत्तरापथे प्रसिद्धं। 'बहुपुत्रा' शतावरी तस्या मूलं किम-लयञ्च। 'अर्जुनाफलं' ककुभलताफलं। 'शालः' सर्जः। 'तिक्तपर्णी' कटुकरोहिणी। 'कटुपत्रिका' राजिका। 'शिम्बिजातिः' कुलत्थमसूरा-दिशिम्बिधान्यानि। 'रोमशानि' कपिजम्बूफलानि। 'रक्तचारं' लोहितचारफलं। 'धृतचारकं' चिरसंगृहीतचारबीजं। 'कपालं' नारिकेरं। गुडमधुकाञ्जिकमस्त्वादिद्रवद्रव्य धान्यादृशपि अन्नमसा-हादिकालमवस्थाप्यातिशुक्ततां नीत 'चुक्रं' इत्युच्यते। 'गाजरं' गाजर इति लोके प्रसिद्धं। 'जीवकः' काकोल्यादिजीवनीयादिके पठिते जीवकसञ्ज्ञयैवोत्तरापथे प्रसिद्धः। 'हलं' लाङ्गली। 'मर्ह्यं' नटी। 'उग्रगन्धा' वचा। 'भूनिम्बः' किरातितिक्तकः। 'पिण्याकं' यन्त्रस-माकृष्टतैलानां तिलानां कल्कः। 'कोकिलाक्षः' ईक्षुरः, कोलिसा इति लोके प्रसिद्धः। 'पद्मकः' स्वनाम्नैव प्रसिद्धः। 'चकोरश्येनौ', पक्षिविशेषौ।

मार्कण्डेयपुराणे।

लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलक।

करम्भं यानि चान्यानि हीनानि रसवर्णतः॥
गन्धारिकामलाबूनि लवणान्यौषराणि च।
वर्जयेत्तानि वै श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते॥

'गन्धारिका' गंजाधिका सञ्ज्ञीत्यर्थः। यच्च वाचेति। दाता प्रदानकाले सत्कारार्थं वाचा यन्न स्तूयते तदपि श्राद्धसाद्गुण्याय न भवतीत्यर्थः।

तथा।

पूति पर्युषितञ्चैव वार्त्ताकाभिषवास्तथा।
वर्जनीयानि वै श्राद्धे तथा वस्त्रं च लोहितं॥

'पूति' दुर्गन्धं, 'लोहितं' वसुकाख्यं शाकं। यद्वा लोहितवर्णं वसु द्रव्यं करवीरपुष्पादि। अन्ये तु तथा वस्त्रञ्च लोहितमिति पठन्ति।

कूर्मपुराणे।

पिप्पलीं रुचकञ्चैव तथा चैव मसूरकं।
कुष्माण्डालावुवार्त्ताकभूस्तृणं सुरसं तथा॥
कुसुम्भं पिण्डमूलञ्च तन्दुलीयकमेव च।
राजमाषांस्तथा क्षीरं माहिषाख्यं विवर्जयेत्॥
आढ़कीं कोविदारञ्च पालङ्क्यां मरिचं तथा।
वर्जयेत् सर्वयत्नेन श्राद्धकाले द्विजोत्तमः॥

'रुचकं' सौवर्च्चलं।

पद्म-मत्स्यपुराणयोः।

पद्म-विल्वक-धुस्तूरपारिभद्राढ़रूषकाः।
न देयाः पितृकार्येषु पयश्चाजाविकं तथा॥

'पारिभद्रः' निम्बः । 'श्राद्धरूषकः' सिंहास्यः ।

महाभारते ।

हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषु मालानं लशुनं तथा ।
पलाण्डुसौभाञ्जनकौ तथा गृञ्जनकादयः ॥
किम्पिण्डजान्यलाबूनि कृष्णं लवणमेव च ।
ग्राम्यं वराहमांसञ्च यच्चैवाप्रोषितं भवेत् ॥
कृष्णाजाजी विटञ्चैव शीतपाकी तथैव च ।
अङ्कुराद्यास्तथा वर्ज्या गृहशृङ्गाटकानि च ॥
वर्जयेल्लवणं सर्वं तथा जम्बुफलानि च ।
अवलुतावरुदितं तथा श्राद्धेषु वर्जयेत् ॥

किम्पिण्डजान्यलाबूनीत्यत्र कुकुण्डकान्यलाबूनीत्यपि पठन्ति । व्याचक्षते च 'कुकुण्डकानि' छत्राकसमानप्रकृतिद्रव्याणि पिण्डोपमानि । 'कृष्णं लवणं' सौवर्चलं । शाकादिसंस्कारद्रव्येषु मध्ये हिङ्गु वर्जनीयं । यत्तु हिङ्गुनो ग्राह्यत्वमुक्तं आदित्यपुराणे ।

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडं ।
श्राद्धकर्मणि शस्तानि सैन्धवं त्रिपुसन्तथेति ॥

तद्विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पेनेति मन्तव्यं । अन्ये तु तच्छेतहिङ्गुविषयं वर्णयन्ति । लोहितान् वृक्षनिर्यासान् वर्जयेदिति स्मृत्यन्तरे-दर्शनात् । अन्ये च शाकसंस्कारद्रव्यान्तराणामभावेऽनुकल्पत्वेन हिङ्गु-पादेयमित्याहुः । अपरे च शाकरूपादि हिङ्गुविषयं वदन्ति । हिङ्गुलवणमरिचानामसिश्रत्वेन प्रत्यक्षाणां निषेधादिति । एतच्च हिङ्गुनः पृथक्भूतस्यानुपयोज्यत्वाल्लवणस्यैव च प्रत्यक्षस्य निषेधादयुक्तं ।

ब्रह्माण्डपुराणे।

सुगन्धं पञ्चशिम्बञ्च कलायाः सर्व एव च।
वांशं करीरं सुरसमर्जकं भूस्तृणानि च।
भक्ष्यत्वेन निषिद्धञ्च न देयं श्राद्धकर्मणि॥

'सुगन्धं' गन्धनाकुल्याः पत्रादि। निष्पाव-मसूर-राजमाष-मठ-कुलत्थाख्यानि पञ्चशिम्बिधान्यानि 'पञ्चशिम्बं'। यच्च धर्मशास्त्रेषु भक्षणीयत्वेन प्रतिषिद्धं तदपि न देयं।

किं पुनस्तदित्यपेक्षायां पैठीनसिराह।

रक्ताक-नालिका-पौतीक-कुसुम्भाश्मन्तकाश्चेति शाका न भक्ष्याः इति।

'रक्ताकं' श्वेतरक्ताकं।

तथा च देवलः।

कण्डूरं श्वेतरक्ताकं कुष्माण्डञ्च विवर्जयेत्।

'कण्डूरं' कण्डूरायाः प्रावृषेण्यापरनामधेयायाः फलं। तच्चा-त्यन्तकण्डूतिजनकबहुरोमयुक्तं भवति। 'कुष्माण्ड' कुम्भवद्वर्तुलमदी-र्घालावुसदृशं फलं। 'कुसुम्भं' कण्टकरहितं। स्मृत्यन्तरे विशेषित-त्वादिति देवस्वामी।

कुसुम्भादीनां भक्षणे दोषमाहोशनाः।

कुसुम्भं नालिकाशाकं रक्ताकं पौतिकं तथा।
भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः[1]॥

भविष्यत्पुराणे।

(१) अपि दाता तथा द्विजः।

लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं कवकानि च ।
वार्त्ताकं नालिकालावु ञ्जवेयाज्जातिदूषितं ॥

एतज्जात्यैव दूषितं 'श्रवेयात्' जानीयात् ।

हारीतः ।

न वट-प्लक्षोदुम्बर-दधित्थ-नीप-मातुलिङ्गानि भक्षयेत् ।

'दधित्थं' कपित्थफलं । 'नीपं' कदम्बपत्रं ।

आह मनुः ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।
शेलुं गव्यञ्च पीयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥

'शेलुः' श्लेष्मातकः । प्रसूताया दशाहं पयः 'पीयूषं' ।

इति वर्ज्यानि फलमूलादीनि ।

अथ ग्राह्याणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

कूर्मपुराणे ।

क्षीरं क्षीरविकारञ्च पायसं शर्करा मधु ।
देयं श्राद्धेषु यत्नेन सर्वदा पितृतृप्तये ॥

पद्मपुराणे ।

अन्नञ्च सदधिक्षीरं गोघृतं शर्करान्वितं ।
मासं प्रीणाति वै सर्वान् पितॄन्नित्यमवादजः ॥

पितरस्तृप्यन्ति इत्यनुवृत्तौ मनु-देवल-कात्यायनाः ।

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।

मनुः ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः ॥
आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।
स्त्रीक्षीरञ्चैव वर्ज्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥

इह अनिर्दशाहस्य गोः क्षीरमिति पाठे अनिर्दशाहशब्दानुवृत्तौ उष्ट्रादीनामपि दाशाहिकः प्रतिषेध आशङ्क्येत। तत्रात्यन्तिकतत्प्रतिषेधार्थं समाचार आश्रयणीयः। अनिर्दशाया इति स्त्रीलिङ्गपाठे आशङ्कैव नास्ति। न हि तद्धितान्तैरौष्ट्रमित्यादिभिरनिर्दशाया इत्यन्वेति। यस्याः प्रसूताया दशदिनान्यनपक्रान्तानि सा गौरनिर्दशा। उष्ट्याः करभ्या इदम् 'औष्ट्रं'। एकशफादीनाम् वड़वाप्रभृतीनां इदं 'ऐकशफं'। अविकानामिदम् 'आविकं'। उत्तरत्र पुनः क्षीरग्रहणसमाचाराच औष्ट्रैकशफाविकानिर्दशगवादिक्षीराणि सविकाराणि प्रतिषिध्यन्ते। सन्धिन्या अवत्सायाश्च गोः क्षीरमेव। वृषभेण क्रान्ता 'सन्धिनी'। मेधातिथिस्त्वाह। या उभयोः कालयोः प्राप्तदोहा कथञ्चिदन्यतरत्र दुह्यते, सायमदुग्धा प्रातर्दुग्धा प्रातरदुग्धा सायं वा दुग्धा सा 'सन्धिनी'। अन्या तु स्वल्पदुग्धत्वान्नित्यमेकस्मिन्नेव काले दुह्यमाना अत्र दोहशब्दस्य सन्धानात् सन्निकर्षात सन्धिनीशब्दप्रवृत्तौ सन्धाशब्दात् सन्धिशब्दाद्वा शौण्ड्यादिपाठादिनिः। कश्चिदाह या मृतवत्सा वत्सान्तरसन्धानेन दुह्यते सा सन्धिनीति। सन्धिनीशब्दस्यावस्थाविशेषवचनत्वात्तदवस्थाया एव क्षीरं वर्ज्यं। नोत्तरकालमपि विवत्सायाः। मृतवत्सायास्तु गोर्वत्सविरहजनितशोकशान्तिपर्यन्तं पयोवर्ज्यं। या तु जीवद्वत्सापि वत्समन्तरेणैव तुष-तूक-पिण्याकादिना दुह्येत तस्या अपि विवत्सायाः पयो वर्ज्यं। पयोग्रहणञ्च समासान्तर्गतस्य क्षीरपदस्योत्तरत्रान्वयात्। आर-

ण्यानां मृगाणामित्यत्र पुंलिङ्गस्य पयः प्रकृतिभावेनान्वयासम्भवाज्जा-
तिमात्रविवक्षायां सामर्थ्याच्चमरीप्रभृतीनां पयोवर्ज्यमिति लभ्यते ।
'माहिषं विना' आरण्यमहिषीक्षीरमन्तरेण । 'स्त्रीक्षीरं' मानुषीक्षीरं ।
तदपि नित्यं वर्ज्यं । सर्वाणि शुक्तान्यपि वर्ज्यानि ।

यमः ।

अनिर्दशाया गोः क्षीरं आजं माहिषमेव च ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं औष्ट्रमैकशफस्य यत् ।
वर्जयेद्गोरवत्सायाः पयश्चैवान्यवत्सायाः ॥
आरण्यानाञ्च सर्वेषां वर्जयित्वा तु माहिषं ।
आविकादीनि वर्ज्यानि सदा स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

सन्धिन्यनिर्दशावत्सागोः पयः परिवर्जयेत् ।
औष्ट्रमैकशफं स्त्रैणं आरण्यकमथाविकं ॥

वशिष्ठः ।

अग्रामपाशुविषयः सन्धिनीक्षीरं गोमहिष्यजानामनिर्दशाहानां ।

गौतमः ।

गोश्च क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिष्योश्च नित्यमाविकम-
पेयमौष्ट्रमैकशफस्य स्यन्दिनी-यमसू-सन्धिनीनाञ्च याश्च वत्सव्यपेताः ।
'स्यन्दिनी' स्वयमेव क्षीरं प्रस्यन्दमाना प्रस्यन्दमानयोनिर्वा । 'यमसूः'
प्रसूतयमला ।

बौधायनः ।

अनिर्दशाहसन्धिनीक्षीरमपेयं विवत्सायाश्चाविकमैकशफस्यापेयं ।

आपस्तम्बः ।

अपेयं तथैणकं पय उष्ट्रीक्षीरं मृगीक्षीरं सन्धिनीक्षीरं यमसूक्षीरं गोश्चानिर्दशायाः ।

हारीतः।

स्यन्दिनी वृषस्यन्ती तस्याः पयो न पिबेत् । न ऋतुमङ्गवति । न हतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् । न दुग्धाया विना वत्सात । यथा ह्यश्नत आच्छिद्यात्मनाश्नीयादेवं तत् । न नवसूतायाः सरजस्कत्वात् । सप्तरात्रादित्येके दशरात्रादित्यपरे मासेनापि पूयं भवतीति धर्मविदः ।

एवं व्याघ्रः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।
चतुर्थे त्रिस्तनञ्चैव यथान्याय्यं यथाबलं ॥

वृषेण मैथुनमिच्छती 'वृषस्यन्ती' तदीयं पयः । 'ऋतुमङ्गवति' ऋतुमत्याः सम्बन्धि भवतीत्यर्थः । अनेन निवृत्तमैथुनेतरायाः पयो न निषिद्धमिति गम्यते । 'हतवत्सा' मृतवत्सा । शोकाभिभूतत्वादिति हेतुः । तेन विस्मृतवत्सशोकायाः पयसि न प्रतिषेधः । अस्य हेतुवन्निगदार्थवादता स्मृतिचन्द्रिकारेणैव निराकृतेति तन्न प्रपञ्चयते । वत्साद्विनेति वीरम्लोभात् । जीवन्तमेव वत्सं अन्यतोनिधाय दुग्धायाः पयो न पिबेत् । दृष्टान्तेन निषिद्धं द्रढ़यति । यथा 'अश्नतः' भुञ्जानात्, 'अन्नं' 'आच्छिद्य' हठात् गृहीत्वा, 'आत्मना' स्वयं, अश्नीयात् । एवं तदिति । नवसूतायाः पयो न पिबेदिति सम्बन्धः । रजस्कत्वादिति हेतुः । सप्तरात्रादुपरि पूयं भवतीत्येके । दशरात्रादुपरीत्यपरे । मासादुप-

णीति धर्म्मविदः मन्यन्त इति शेषः। एतेषु सप्तरात्रादिपक्षेषु यथा रजोनिवृत्तिव्यवस्था द्रष्टव्या। धर्मविद्ग्रहणं सामान्ते रजोनिवृत्ति-संशयोऽपि नास्तीति ज्ञापनार्थं तेन यदा सप्तरात्रादावपि रजोनि-वृत्तिनिश्चयः तदा पयःपानेऽपि न धर्म्महानिः।

शङ्खलिखितौ।

माहिषं गव्यमाजञ्च भक्ष्यं क्षीरन्तु निर्दशं।

शङ्खः।

सर्व्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यं अजावर्ज्जमिति।

आपस्तम्बस्तु ब्राह्मणव्यतिरिक्तेन कापिलं पयो न पेयमित्याह।

क्षत्रियश्चैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः।
यः पिबेत् कापिलं क्षीरं ततोऽन्योनास्त्यपुण्यकृत्॥

तेन ब्राह्मणव्यतिरिक्तः कपिलाया गोः क्षीरं श्राद्धादिकर्म्मोप-युक्तशेषमपि प्रयत्नेन वर्ज्जयेदित्यर्थः। ब्राह्मणस्य हुतशेषव्यतिरिक्तका-पिलक्षीरपाने दोषोभविष्यत्पुराणे दर्शितः।

कापिलं यः पिबेत् शूद्रो नरके स विपच्यते।
हुतशेषं पिबेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुरिति॥

हुतशेषे पीते विप्रस्य जन्मान्तरेऽपि विप्रत्वं भवति।

तथा।

हुतशेषव्यतिरिक्तकापिलक्षीरे पीते विप्रस्य जन्मान्तरे पशुत्वं भवतीत्यर्थः। क्षीरवर्ज्जनविधानादेव क्षीरविकारस्यापि कूर्च्चिकादे-र्वर्ज्यत्वं सिद्धं। कूर्च्चिकादिविकारेऽपि क्षीररसस्य सद्भावात्। अतएव क्षीरे वर्ज्जयितव्ये तद्भवतः पायसादेरपि वर्ज्जनं कार्य्यमिति मीमांसायां

प्रतिपादितं। अतएव निषिद्धक्षीरविकाराणां भक्षणे निषिद्धातिक्रमस्य कृतत्वात् प्रायश्चित्तमाह शङ्खः।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराशने बुधः।
सप्तरात्रव्रतं कुर्य्यात् प्रयत्नेन समाहित इति॥

श्राद्धेषु महिषीक्षीरस्य निषेधेऽपि वचनान्तरेण प्राशस्त्यप्रतिपादनान्महिषीघृतं ग्राह्यमेव।

भविष्यत्-पुराणे।

श्राद्धेषु महिषीक्षीरमजाक्षीरञ्च वर्जयेत्।
गवाञ्चानिर्दशाहानां सन्धिनीनां पयस्त्यजेत्॥

आदित्यपुराणे।

न च गोव्यतिरिक्तानां पयः श्राद्धेषु शस्यते।
सविकारं गवामेव पितॄणां तृप्तये पयः॥

सुमन्तुः।

पयोदधि घृतञ्चैव गवां श्राद्धेषु पावनं।
महिषीणां घृतं प्राहुः श्रेष्ठं न तु पयः क्वचित्॥

देवलः।

अजावि-महिषीणान्तु पयः श्राद्धेषु वर्जयेत्।
विकारान् पयसश्चैव माहिषं तु घृत हितं॥

मार्कण्डेयपुराणे।

मार्गमाविकमौष्ट्रञ्च सर्वमैकशफञ्च यत्।
माहिषञ्चामरञ्चैव धेन्वा गोश्चाप्यनिर्दशं॥
पित्रर्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्ता यथाप्युपाहृतं।

वर्जनीयं सदा सद्भिः तत्पयः श्राद्धकर्म्मणि ॥

ब्रह्मपुराणे ।

माहिषञ्चामरं मार्गमाविकैकशफोद्भवं ।
ऐणमौष्ट्रं याचितञ्च दधिक्षीरं त्यजेत् घृतं ॥
घृतात्फेनं घृतान्मण्डं पीयूषमथ चार्द्रगोः ।
सगुडं मरिचाक्तन्तु तथा पर्य्युषितं दधि ।
दीर्णं तक्रमपेयञ्च नष्टास्वादञ्च फेनवत् ॥

अयमर्थः । 'घृतात् फेनं' घृतादुद्धृत्य फेनं, अपेयं । 'घृतान्मण्डं' घृतादुद्धृता सन्तानिका । तथा 'आर्द्रगोः पीयूषं'यावत् प्रसूतागोगर्द्रयोनिस्रावत् क्षीरमपेयं । तथा पयोदधिगुडमरिचमिश्रितं यत पर्य्युषितं तदप्यपेयं । तथा यत्तक्रं 'दीर्णं' दर्वीघट्टन-शून्याग्नितापादिना स्वतोवा स्फुटितं । यच्च 'नष्टास्वादं' शुक्तं नष्टरसं । यच्च बहुदिनस्थित्या सञ्जातफेनं तदप्यपेयम् ।

इति ग्राह्याणि वर्ज्यानि च क्षीरादीनि ।

अथ ग्राह्याणि मांसानि ।

तत्र तावत् सामान्यतः श्राद्धे मांसदानविधिः ।

मनुः ।

मुन्यन्नानि पयःसोमो-मांसं यच्चानुपस्कृतं ।
अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

पूर्व्वं व्याख्यातः श्लोकः ।

पितॄणां मासिकं श्राद्धं अन्वाहार्य्यं विदुर्बुधाः ।
तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥

तदेतत्प्रतिमासममावास्यायां विहितं श्राद्धं तत्पितृणामन्वाहार्य्यमिति मुनयोमन्यन्ते। तदेतदामिषेण मांसेन कर्त्तव्यं । प्रशस्तेनाप्रतिषिद्धेन द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेत्यादिविशेषविहितेन वा। अयञ्च मुख्यः कल्पः। तदभावे दधिघृतसूपादि विधायिष्यते। मांसञ्च व्यञ्जनं भक्तादेर्भोज्यस्य न पुनरेतदेव केवलं भोज्यं। येन वक्ष्यति। गुणांश्च सूपशाकाद्यानामिति। तथा यावन्तश्चैव येश्वान्नानि इति स्मृत्यन्तरे।

विना मांसेन यत् श्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेत्।
क्रव्यादाः पितरो यस्मादभावे[१] पायसादयः॥

पुराणे।

मांसं शाकं दधि क्षीरं मधु चान्यत्तथैव च[२]।

इति सामान्यतः श्राद्धे मांसदानविधिः।

अथ मांसभक्षणे विधिरुच्यते।

मनुः।

यत्प्रोक्षितं भवेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया।
यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामेव चात्यये॥

पशुं प्रोक्षनौत्यादि विहितप्रोक्षणादिसंस्कारयुक्ताग्नीषोमीयादिपशुप्रकृतिकं मांसं प्रोक्षितमित्युच्यते। 'ब्राह्मणकाम्यया' ब्राह्मणेच्छया। काम्यशब्दः छान्दसः।

---

(१) यस्मादलाभे इति क०।

(२) मुन्यन्नमेव चेति ग०।

यदा ब्राह्मणाः प्रार्थयन्ति तदा प्रोक्षणादिप्रकृतिकमप्रोक्षितं कृताभक्षणसङ्कल्पोऽपि भक्षयेत। 'यथाविधि' यथाशास्त्रं, मधुपर्कयज्ञश्राद्धेषु 'नियुक्तः' नियोगमङ्गीकारितः मांसं भक्षयेत। अतः श्राद्धे भोक्ष्य इत्युपेत्य इदमश्नामीदं नाश्नामीति नार्हति वक्तुं। यतिब्रह्मचारिभ्यां तु नियुक्ताभ्यामपि मांसं न भक्षणीयमिति प्रतिपादितं प्राक्। 'प्राणानामत्यये' अन्नान्तराभावात् भाविप्राणापगमनिश्चये देवपितृकार्यापयुक्तशेषादन्यदपि निषिद्धमपि पौनःपुन्येनापि ब्रह्मचर्येऽपि मांसं भक्षयेत्। सर्वत आत्मानं गोपायेदिति वचनादात्मघातपातकपरिहारस्यावश्यकार्यत्वाच्च।

यमोऽपि।

भक्षयेत्प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मणकाम्यया।
दैवे नियुक्तः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत॥

अनियमे पूर्वपादद्वयोक्तनियमाभावे मांसं विवर्जयेत।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ।

प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया।
देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दुष्यति॥

देवलः।

भक्षयन्नपि मांसानि शेषभोक्ता न लिप्यते।
औषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात्॥

बृहस्पतिः।

रोगी नियुक्तो विधिनाहितं विप्रकृतस्तथा।
मांसमद्याच्चतुर्द्धैषा परिसङ्ख्या प्रकीर्त्तिता॥

'रोगी' मांसभक्षणैकपरिहार्यरोगवान्। नियुक्तः श्राद्धादौ। विधिनाहितं कृतशेषं। 'विप्रवृतः' विप्राभ्यर्थितः। 'चतुर्द्धा परिसङ्ख्या', चतुर्द्धा चतुःप्रकारो नियम इत्यर्थः।

हारीतः।

वृथामांसं भक्षयंस्तु पुष्यकृच्छ्रञ्चरेद्बुधः।
काम्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नुयात्॥

'यथाकामं' यावदिच्छं।

विष्णुः।

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः॥

'शाश्वतं' नित्यं वैदिकमित्यर्थः।

यजुषा संस्कृतं मांसं भक्षयीत यथाविधि।
न भक्षयेद्वृथामांसं वृथामांसं विवर्जयेत्॥
श्राद्धे मांस समश्नीयात् यदातिथ्य निवेदयेत्[१]।

इति मांसभक्षणविधिः।

अथ नियुक्तस्य मांसभक्षणे प्रत्यवाय उच्यते।

पैठीनसिः।

निमन्त्रितो योनाश्नाति श्राद्धे मांसं द्विजोत्तमः।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति॥

यावन्ति एतस्य पशोः रोमाणि तावत् सङ्ख्यानि च वर्षाणि नरके वसतीत्यर्थः।

(१) यदातिथ्यनिवेदितमिति ग०।

मनुः ।

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।

स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिं ॥

'सम्भवान्' जन्मानि ।

वशिष्ठः ।

नियुक्तस्तु यदि श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

यमः ।

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमृच्छति ॥

इति नियुक्तस्य मांसाभक्षणे प्रत्यवायनिरूपणं ।

अथ प्रशस्तमांसप्रकृतयः ।

प्रशस्तेनामिषेण श्राद्धं कुर्यादिति मनुवचनं पूर्वमुक्तत्वात् ।

तत्राह शङ्खः ।

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलं ।

वार्ध्राणसं वर्त्तकश्च भक्ष्यानाह यमः सदा ॥

'तित्तिरः' चित्रपक्षः । 'मयूरः' शिखण्डी । 'लावकः' प्रसिद्धः। 'कपिञ्जलः' शर्बभ्रुवर्णः पक्षी । 'वार्ध्राणसः' कृष्णग्रीव,इत्यादिना द्वादशवार्षिकतृप्तौ वक्ष्यमाणलक्षणः। 'वर्त्तकः' वर्त्ताकृतिश्चित्रबिन्दु-लाञ्छितः तुन्नपुच्छः पक्षिविशेषः ।

मनुः ।

पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान् सिंहतुण्डांश्च सशल्कांश्चैव सर्वशः ॥

'पाठीनः' बहुदंष्ट्रोमत्स्यः, सहस्रदंष्ट्रः पाठीन इत्यभिधानात । 'रोहितः' रक्तवर्णोमत्स्यः। एतावुभौ हव्यकव्यनियोगेन श्राद्धादौ भक्षणीयौ । 'राजीवाः' पद्मवर्णा मत्स्या इति केचित्, राजीभिः रेखाभिर्युक्ता इत्यपरे। 'सिंहतुण्डाः' सिंहमुखाकृतिमुखाः। 'सशल्काः' पृष्ठप्रतिष्ठितशङ्काकारशकलाः, राजीवाद्याः सर्वशोऽनियुक्तेनापि भक्ष्याः। तथा ।

श्वाविदं शल्यकं गोधां खड्गं कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखानाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः ॥

'श्वाविदः' सभक्तकोव्याघ्रविशेषः। 'शल्यकः' शलाकाभिर्युततनूरुहः श्वापदविशेषः । 'गोधा' दीर्घाकृतिविलेशयः प्राणिविशेषः । 'खड्गः' गण्डकः। 'कूर्म्मः' कच्छपः प्रसिद्धः। शशः पञ्चनखानां मध्ये श्वावित्प्रभृतीन् भक्ष्यानाहुः । स्मृत्यन्तरे तु खड्गे विकल्पः ।

तथाच वशिष्ठः।

खड्गे तु विवदन्त इति ।

उष्ट्रवर्जितानेकविभागस्थितदन्तपङ्क्तीन् गोजाविमृगान् भक्ष्यानाहुः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बौधायनः ।

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रा गोजाविमृगा वृद्धक्रिमः तित्तिरिरोहितराजीवाः ।

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः ।

मत्स्याश्चाविकृताः ।

वशिष्ठः ।

श्वाविच्छल्यकशशकच्छपगोधाः पञ्चनखानां भक्ष्याः अनुष्टाः पशूनां अदन्ताश्च ।

देवलः ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः धर्मतः परिकीर्त्तिताः ।

गोधाकूर्मशशाः श्वावित् शल्यकश्चेति ते स्मृताः ॥

भक्ष्या इत्यनुवृत्तौ बौधायनः ।

पक्षिणः तित्तिरि-कपोत-कपिञ्जल-लाव-हणमयूर-वारणावारणा,वर्ज्या पञ्च विष्किराः ।

'कपोत' प्रसिद्धः । विष्किराणां मध्ये एते पञ्च भक्ष्याः । 'वारणावारणौ' कपोतभेदौ ॥

शङ्खलिखितौ ।

माहिषच्छागमौरभ्रं मार्गं गौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टं यच्च वै पार्षतं स्मृतं ।

वराहाश्च तथा भक्ष्या महारण्यनिवासिनः ॥

महिषस्येदं 'माहिषं' । उरभ्रस्य मेषस्य मांसं 'औरभ्रम्' । मृगस्य ताम्रहरिणस्य 'मार्गं' । रुरोः कृष्णसारङ्गस्य बहुशृङ्गस्य वा मृगस्य मांसं 'गौरवं' । पृषतस्य बिन्दुवतो मृगस्य 'पार्षतं' । 'वराहाः' शूकराः ।

हारीतः ।

ग्राम्यारण्यानां पशूनामश्नन्ति यथाजमेष-हिरण्य-खड्ग-रुरु-पृषत-ऋष्य-बभ्रु-महारण्यवासिनश्च वराहादाया शशक-शल्यक-गोधा-

गोधा-कूर्म्म-वर्त्तक-तित्तिर-मयूर-वार्ध्रीणस-लावक-कुरर-कपिञ्जलान् शल्कांश्च मत्स्यान्न्यायोपपन्नान् भक्षयेत्।

इति प्रशस्तमांसप्रकृतयः।

अथ मांसभक्षणप्रतिषेधः।

मनुः।

असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाचन[(१)]।
मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याद्वैदिकं[(२)] विधिमास्थितः॥

प्रोक्षणादिसंस्कारमन्तरेण ये निहितास्तान्नाद्यात्। ये तु वैदिकैर्मन्त्रैः संस्कृतास्तानेव भक्षयेत्।

पुलस्त्योऽपि।

वर्जयेद्दूरतः श्राद्धे यदप्रोक्षितमामिषं।
राज्ञानुत्पादितं यच्च व्याधिनाभिहतञ्च यत्॥

'अप्रोक्षितं' प्रोक्षणादिरहितं मांसं, श्राद्धे ब्राह्मणादिर्दाता वर्ज्जयेत्। राज्ञा तु मृगव्येन स्वयं यदनुत्पादितं। व्याधिनाभिहतात् पशोर्यद्गृहीतं तत्सर्व्वं वर्ज्यं। अयमप्रोक्षितप्रतिषेधो ग्राम्यपशुविषयः। आरण्यास्तु प्रोक्षणमन्तरेणापि प्रशस्ता एव।

ब्रह्मपुराणे।

आरण्यानाञ्च सर्व्वेषां प्रोक्षणं ब्रह्मणा कृतं।
अतएव तु ते भक्ष्या ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः॥

व्यासोऽपि।

---

(१) कथञ्चन इति ग०।
(२) शाश्व-मिति ख०।

प्रजानां हितकामेन अगस्त्येन महात्मना ।
आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशोमृगाः ।
तस्मादप्रोक्षिता एव प्रयोज्यास्ते सदा बुधैः ॥

आरण्यानां पशूनां अगस्त्येन ब्रह्मणा च सर्वार्थतया प्रागेव प्रोक्षणस्य कृतत्वादन्यैर्न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । असंस्कृतान् पशूनाद्यादित्ययं फलविशेषकामस्य पर्युदासवचनो[१] न प्रतिषेधः । अतः फलार्थित्वाभावेऽसंस्कृतमपि मांसं भक्षणीयमेवेति । तन्न । यतः प्रतिषेधत्वे सम्भवति पर्युदासत्वं फलकल्पना चेति न न्याय्यं । "न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने । प्रवृत्तिरेषा जन्तूनां[२] निवृत्तिस्तु महाफला" इत्यादिवचनोक्तन्यायादिति चेत् । न । अस्य वचनस्य मन्त्ररहितशूद्रादिविषयत्वेनैवोपपत्तेः । अतो विप्रोमन्त्रसंस्कृतमेव मांसमद्यान्नान्यत् । येन हि मांसेन देवाश्च पितरश्चार्च्यन्ते तन्मन्त्रसंस्कृतमेव भवति । देवपित्रर्चनसम्बद्धस्यैव ब्राह्मणभोज्यत्वेन विहितत्वात् ।

तदुक्तं मनुना ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभागिति ।

विधिपूर्वकभक्षणे गुणमभिधायाविधिपूर्वकभक्षणे दोषमाह स एव ।

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥

तथा

(१) मांसविशेषवर्ज्जनव्रतोपदेशः इति ग० ।
(२) भूतानामिति ख० ।

यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवोविधिः स्मृतः ।
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥

'जग्धि.' भक्षणं ।

विष्णुः ।

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञोनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा त्वविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यते तु सः ॥

तैः पशुभिरद्यते ।

हारीत-शातातपौ ।

विषच्छद्महतं मांसं व्याधिभिर्जग्धितञ्च यत् ।
न प्रशंसन्ति तं श्राद्धे यच्च मन्त्रविवर्जितं ॥

'विषेण', 'छद्मना' कूटयन्त्रादिप्रकारेण, हतस्य तथा व्याधिभिः सिंहव्याघ्रव्यतिरिक्तश्वापदैश्च हतस्य पशोर्यन्मांसं यच्च मन्त्रवर्जितं तच्छ्राद्धादौ न प्रशंसन्ति श्रद्धं न मन्यन्ते ।

आपस्तम्बः ।

हिंसार्थेनासिना च्छिन्नं तदभोज्यं विदुर्बुधाः ।

इति मांसभक्षणप्रतिषेधः ।

अथ निषिद्धमांसप्रकृतयः ।

तत्राह मनुः ।

क्रव्यादः शकुनान्[१] सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।
अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टिभांश्च विवर्जयेत ॥

---

(१) क्रव्यादान् शकुनानिति ख० ।

कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राङ्गं(१) ग्रामकुक्कुटं ।
सारसं रज्जुवालञ्च दात्यूहं शुकसारिके ॥
प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिनखविष्किरान् ।
निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥
बकञ्चैव बलाकाञ्च काकोलं खञ्जरीटकं ।
मत्स्यादान् विड्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यं मांसमदन्तीति 'क्रव्यादः' केवलमांसभक्षकाः काकगृध्रादयः। 'ग्रामनिवासिनः' अक्रव्यादा अपि पारावतादयः। 'एकशफाः' अश्वाश्वतरगर्दभादयः। 'अनिर्दिष्टाः' श्रुतौ भक्ष्यत्वेन नोक्ताः। ये तूक्तास्तत्र भक्ष्याः। यथा "लाङ्ग[illegible]मालभेत गौरं वा गर्दभं प्रजाकामस्य च मांसमश्नीयात्" इति। 'टिट्टिभाः' अनुकृतशब्दोपलक्षिताः। कटुतुकाख्यनामानः पक्षिविशेषाः(२) 'टिट्टिभाः'। 'कलविङ्कः' ग्रामचटको निगमे दृष्टः। तस्य ग्रामवासित्वेन प्रसिद्धौ सत्यामपि पुल्लिङ्गशब्देन पुनस्तत्प्रतिषेधः तत्स्त्रियाश्चाभ्यनुज्ञानार्थम्। अन्ये तु कलविङ्कशब्दं चटकजातिमात्रवचनत्वं मन्यमाना आरण्यनिवृत्त्यर्थं तत्प्रतिषेधं वर्णयन्ति। 'प्लवः' जलकुक्कुटः। 'हंसः' [illegible]। 'चक्राह्वः' चक्रवाकः। प्लवहंसचक्रवाकानां वर्जमानजालपादप्रतिषेधात् सिद्धे प्रतिषेधे नित्यार्थं वचनं। अतश्चापादानां विकल्पेन भक्षणं गम्यते। ग्रामग्रहणादारण्यकुक्कुटोभक्ष्यः। 'सारसः' पुष्कराख्यः। स च दीर्घगलजङ्घानीलाङ्गः पक्षी। 'रज्जुवालः' रज्जुसदृशदीर्घकेशः पक्षी।

(१) चक्राङ्गमिति क०।
(२) कटुतुकाख्यनामानः पक्षिविशेषा इति ग०।

रज्जुदाल इति तु पाठे वृक्षकुक्कुटकोऽज्ञेयः। 'दात्यूहः' कालकण्ठः। 'शुकः' कीरः। 'सारिका' 'सारिका' एवं नामप्रसिद्धा। प्रतुद्य प्रहृत्य चञ्च्वा ये भक्षयन्तीति 'प्रतुदाः'। जीव-जीवक-भृङ्गाङ्क-ल्दार-कोकिल-हारित-कपोत-शतपत्रादयः। 'जालपादाः' जालसदृशपादाः। चाषादयः। 'कोयष्टिः' आरण्यपक्षिविशेषः। नखैर्विकीर्य्य भक्षयन्ति ये ते 'नखविष्किराः' वार्त्तीकवर्त्तीरकवर्त्मककुभोपचक्राङ्कचकोरकुररगाङ्गककचकरणानर्द्धगिरिवर्त्तकशारपदेद्राभवाड़ादयः। निमज्ज्य ये मत्स्यान् भक्षयन्ति जलवायसप्रभृतयः तेऽपि वर्ज्याः। यत्र मांसविक्रयार्थं पशवो हन्यन्ते सा सूना। आपणोमांसस्येत्यके। सूनायां भवं 'सौनं'। 'वल्लूर' संशोष्य स्थापितं क्षागादिमांसं। वकः प्रसिद्धः। 'वलाका' विकण्टका[1]। 'काकोलः' कृष्णकाकः। 'खञ्जरीटः' खञ्जनः। यो वर्षासु शिखोद्गमेनाढ्यो भवति। बकबलाकाकाकोलानां निमज्जन्मत्स्यादैः सह पौनरुक्त्यं परिहर्त्तुं ये कदाचिदुन्मज्ज्य न भक्षयन्ति ये च केवलान् मत्स्यानेवादन्ति तत्र मकरादयो मत्स्यादशब्देन गृह्यन्ते। विड्वराहप्रतिषेधादारण्यस्याभ्यनुज्ञा। पूर्व्वसूत्रस्थितस्य ग्रामनिवासिशब्दस्य प्रकरणात् पक्षिविशेषणत्वे सिद्धे विड्वराहविषयत्वाभावादपौनरुक्त्यम। 'मत्स्याः' मीनाः। 'सर्व्वशः' सर्व्वदा। उत्सर्गोऽय।

यमः।

मत्स्यानशल्कान् वै सर्वान् वेदाध्यायी विवर्जयेदिति।

'अशल्कान' पृष्ठभागे शल्करहितान्। 'वेदाध्यायी' त्रैवर्णिकः।

(१) सकण्टका इति क०।

देवलः ।

बलाको हंस-दात्यूह-भृङ्गराज-चक्र-चित्रकाः ।
उलूक-कुरर-श्येन-गृध्र-कुक्कुट-वायसाः ॥
चकोरः कोकिलो रक्तुवालकश्चाष-मद्गुकौ ।
पारावत कपोतौ च न भक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

'भृङ्गराजः' तेनैव नाम्ना प्रसिद्धः । 'चित्रकः' मयूरः । 'उलूकः' कौशिकः घूकश्च । 'कुररः' क्रोशकः । 'चकोरः' चन्द्रिकाहारो लोहितचञ्चुचरणचक्षुः पक्षी । 'कोकिलः' कृष्णकण्ठः । 'चाषः' किकीदिविः । 'मद्गुः' जलवायसः ।

देवलः ।

अभक्ष्याः पशुजातीनां गो खरोष्ट्राश्च कुञ्जराः ।
सिंह-व्याघ्र-शरभ-सर्पाजगरकास्तथा ॥
आखु-सूकर मार्जार नकुल-ग्रामसूकराः ।
श्व-सृगाल-कपि-द्वीपि गोलाङ्गूलक मर्कटा इति ॥

'खरः' गर्दभः । 'उष्ट्रः' मयुः । 'शरभः' अष्टचरणः सिंहशत्रुः । 'आखुः' मूलोन्दुरः । 'नकुलः' बभ्रुः । 'सृगालः' जम्बुकः । 'कपिः' प्लवङ्गः । 'द्वीपी' महाव्याघ्रः । 'गोलाङ्गूलः' गोपुच्छसदृशपुच्छो वानरविशेषः । 'मर्कटः' लोहितमुखः शाखामृगः । अत्रोक्ताः पञ्चनखा श्वावित्प्रभृतिपञ्चनखव्यतिरिक्तपञ्चनखोपलक्षणार्थाः । अतएव न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ आह मनुः ।

सर्वान् पञ्चनखांस्तथेति ।

इति निषिद्धमांसप्रकरणम् ।

अथ कालविशेषावच्छेदेन तृप्तिकराणि द्रव्याण्युच्यन्ते।

तत्राह मनुः।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो नृणां॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु॥
षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेनाथ सप्त तु।
अष्टावैणेन मांसेन रौरवेण नवैव तु॥
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः।
शशकूर्म्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु॥
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी॥
कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु।
आनन्त्यायैव कल्प्यन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः॥

श्राद्धविधिमाश्रित्य दत्ततिलादिद्रव्यैर्णैकाग्रं मासमेक पितरस्तृप्त्यनुवृत्त्या प्रीयन्ते। अत्र द्विजातिकर्तृकस्य मुख्यस्य श्राद्धस्य ब्राह्मणभोजनात्मकत्वादन्नाकाङ्क्षायां तत्प्रीतियोग्यानां तिलव्रीह्यादीनां तृप्तिसाधनत्वेन विधीयमानानां दृष्टद्वारेण साधनत्वोपपत्तये स्वविकारभूतान्नद्वारेणैव तृप्तिसाधनत्वं तेषां च तत्प्रथमं समुचितानामेव भोजनस्य लोकतः समुचितनानाविधान्नफलमूलादिसाध्यत्वावगमात्। अन्नाभे तु तृप्तिकरत्वयोग्यान्नप्रकृतिभूतस्यैकस्यापि श्राद्धोपभोजनसाधनत्वं। लौकिकोपायसाधनकं हि भोजनं समुचितालाभे

एकेनापि दूष्यते। एवं चामश्राद्धेऽपि समुच्चयासमुच्चयौ वेदितव्यौ, तत्रापि तेषां भोज्यान्नप्रकृतिभावानुपमर्दनेनैवोपकल्पितत्वात्। उक्त-न्यायादन्नदारेणैषां साधनत्वमामश्राद्धे च वचनादपेक्षित इति नैष दोषः।

अन्नदारेणैवैषां श्राद्धसाधनत्वमुक्तं प्रचेतसा ।

हरित-मुद्ग-कृष्णमाष-श्यामाक-प्रियङ्गु-गोधूमतुषि-नीवारांश्च दद्या-दिति। निधीयन्ते चापूपपायसादीन्यन्नानि श्राद्धे। तानि च प्रकृति-द्रव्यसाकाङ्क्षाणि। अतोऽत्रौहियवयोरिव तिलमौद्गादीनां फलानां प्रकृतिविकारभावेनान्वयसिद्धिः। न विकल्पो दोषबाहुल्यात्।

कात्यायनवचने चान्नाम्नानामेवैतेषां श्राद्धसाधनत्वं स्फुटं भवि-ष्यति। सत्यपि समुच्चये अद्भिर्मूलफलैर्वेति विकल्पाश्रवणेन ब्राह्मण-तृप्तिपर्याप्तान्नसाधनाभावे तत्रौषध्यादिनानुकल्पकपपत्तावल्पाभिप्रायेणेति कात्यायनव्याख्याने च दर्शयिष्यते ।

मांसप्रतिकराणि तु मूलफलानि मार्कण्डेयेन प्रदर्शितानि ।

विदारीभिस्तु पक्वैस्तु बिसैः शृङ्गाटकैस्तथा ।
कसेरुकैश्च तथा कन्दैः कर्कन्धुबदरैरपि ॥
पालेवतैरारुकैश्च अक्षोटैः पनसैस्तथा ।
काकोल्या क्षीरकाकोल्या तथा पिण्डालुकैः शुभैः ॥
लाजाभिश्च सधानाभिः त्रपुसैर्वारुचिर्भटैः ।
सर्षपाराजशाकाभ्यामिङ्गुदैराजजम्बुभिः ॥
प्रियालामलकैर्मुख्यैः फल्गुभिश्च बिल्वकैः ।
वंशाङ्कुरैस्तालकन्दैः चुक्रिकाक्षीरिकाधवैः ॥

मोचैः ससोचैर्लकुचैस्तथा वै बीजपूरकैः।
मुञ्जातकैः पद्मफलैर्भक्ष्यभोज्यैश्च संस्कृतैः॥
रागषाड़वचोष्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः।
दत्तैस्तु मासं प्रीयन्ते श्राद्धेषु पितरो नृणां॥

'कन्दः' सूरणः। अर्शोघ्नः सूरणः कन्द इत्यभिधानात्। 'बदरं' बदरीफलं। 'काकोली-क्षीरकाकोल्यौ' गौड़देशे प्रसिद्धौ। सर्पपेति स्त्रीलिङ्गतया निर्देशः छान्दसः। 'राजशाकं' राजवृक्षाख्यं शाकं। 'इङ्गुदी' तापसतरुः। 'राजजम्बुः' जम्बुविशेषः। 'मुख्यान्यामलकानि' स्थूलामलकानि। 'फल्गूनि' क्षुद्रामलकानि। 'विलम्बकानि' पटोलानि। 'वंशाङ्कुरः' प्रसिद्धः। 'क्षीरिका' फलाध्यक्षं। राजादनः फलाध्यक्षे क्षीरिकायामित्यमरसिंहेनाभिधानात्। 'मोचं' कदलं। 'लकुचः' लिकुचः। स च जम्बीरफलतुल्यखर्वफलवान् गुल्मविशेषः। 'बीजपूरः' मातुलिङ्गः। 'मुञ्जात' गौड़देशे प्रसिद्धं फलं। 'पद्मफलं' पद्मबीजकोशकर्णिकेति यावत्। मुद्गाढक्यादीनि मांसानि वा मूलफलादीनि निष्क्वाथ्य गृहीता रसाः शर्करामध्वादिद्रव्यसङ्गेन मधुरीकृताः 'रागाः'। अम्लद्रव्यसंयोगेनाम्लीकृतास्तु 'षाड़वाः' उच्यन्ते। 'चोष्याणि' वक्ष्यमाणलक्षणानि। 'त्रिजातकं' त्वगेलापत्रकाणां समाहारः। एतैर्द्रव्यैर्मासमेकं पितरः प्रीयन्ते। एवमनिषिद्धेन मत्स्यमांसेन द्वौ मासौ। 'हरिणः' ताम्रमृगः तस्य मांसं 'हारिणं'। उरभ्रो मेषः तस्य मांसं 'औरभ्रं'। शकुनिः पक्षी। स चात्रारण्यकुक्कुटतित्तिरादिरनिषिद्ध एव विवक्षितः। तस्य मांसं 'शाकुनं' 'छागः' वस्तः। पृषतः चित्रमृगः तस्येदं 'पार्षतं'। एणः

कृष्णमृगः। तस्येदमैणं। एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्ताम्रो हरिण उच्यते इत्यभिधानात्। येत्वष्टावैणयमांसेनेति पठन्ति तत्र हरिणमांसेनेत्युच्यते। 'रुरुः' बहुशृङ्गो मृगः। तस्य मांसं 'रौरवं'। 'वराहः' आरण्यसूकरः। ग्रामसूकरस्य निषिद्धत्वात्। 'महिषः' लुलापः। 'आमिषं' मांसं। अत्र माहिषाणि च मांसानि श्राद्धेषु परिवर्जयेदिति विष्णुपुराणदर्शनात् माहिषमांसस्य विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पो वेदितव्यः। स च तदामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नत इति विना मांसेन यत् श्राद्धं कृतमप्यकृतं भवेदित्यादिवचनावगतावश्यकाङ्क्षास्य मांसान्तरस्याभावे माहिषस्य ग्रहणं कर्त्तव्यमन्यदा नेत्यकल्प इति केचित्। तद्विचारणीयं। अप्रशस्तस्य न्यूनगुणत्वेन मांस्या प्रतिषेध्य ग्राह्यमाणस्य प्रशस्तहरिणोरभ्रकच्छागादिमांसेभ्योऽधिकं माहिषमुच्यमानं विरुद्धं स्यात्। 'शशः' प्रसिद्धः। 'कूर्मः' कच्छपः। भूतमत्स्यस्य तृप्तीयस्त्वान्माहिषेण पयसेति सम्बन्धो न मांसेनेति।

शल्कधरत्वात्।

गव्यं प्रकरणान्मांसमेव।

अत एव व्यासः।

> गवयस्य तु मांसेन दशमासं सदैव तु।
>
> मासानेकादश प्रीतिः पितृणां माहिषेण तु।
>
> गव्ये तु दत्ते श्राद्धेषु संवत्सरमिहोच्यते इति॥

तत्र कलौ गवालम्भस्य निषिद्धत्वात् स्मार्त्तविहितत्वाच्चेति। पयसा संसिद्धमोदनं 'पायसं' पयोविकारो दध्यादि च। 'वार्ध्रीणसः' छागविशेषः पक्षिविशेषो वा।

तथा च निगमविष्णुधर्मोत्तरयोः ।

त्रिःपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिं ।
वाध्रीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥

यस्य पिबतोजलं कर्णौ स्पृशतः स किल कर्णाभ्यां मुखेन पिबतीति 'त्रिःपिबः'। 'क्षीणेन्द्रियः' संभोगाक्षमः। 'अजापतिः' अज इत्यर्थः। पाठान्तरे।

त्रिःपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं यूथस्याग्रचरं तथा।
रक्तं वर्णेन राजेन्द्र अजं वाध्रीणसं विदुः ॥

तथा निगम एव।

कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः।
स वै वाध्रीणसः प्रोक्त इत्येषा नैगमी श्रुतिः ॥

कालशाकादीनि धान्यप्रकरणे व्याख्यातानि। इह सर्वत्र प्रीत्यतिशयो विवक्षितः। न तु यथाश्रुत एव कालः। तथा सति द्वादशवर्षपर्यन्तं पितॄणां तृप्तत्वात् श्राद्धाकरणे प्राप्ते सति न "प्रतिवर्षं यत्नात् कार्य्यं" इत्येतद्वचनं विरुध्येत इति हरिहरादयः।

आह कात्यायनः।

अथ तृप्तिर्ग्राम्याभिरोषधीभिर्मासं तृप्तिरारण्याभिर्वा तदलाभे मूलफलैरद्भिर्वा सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति। छागोस्र-मेषा आलब्धव्याः शेषाणि क्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतानां वाहृत्य पचेन्मासद्वयं मात्स्यैः, त्रीन्मासान् हारिणमृगमांसेन, चतुरः शाकुनेन, पञ्च रौरवेण, षट् छागेन, सप्त कौर्म्मेण, अष्टौ वाराहेण, नव मेषमांसेन, दश माहिषेण, एकादश पार्षतेन, संवत्सरं गव्येन पायसेन पयसा वा, वाध्रीणसस्य

मांसेन च द्वादशवर्षाणि अक्षया तृप्तिः । खड्गकालशाकलोहच्छागोमहाशल्कोवर्षासु मघासु च श्राद्धं हस्तिच्छायायाञ्च ।

'ग्राम्याभिः' शालियवगोधूम-मुद्गाद्याभिः, 'ओषधीभिः' सहदत्ताभिर्मासं तृप्तिर्भवति । 'आरण्याभिः' अरण्यौषधीभिः मासमेव तृप्तिः । यत्त्वारण्यानामेव सूत्रान्तरे तृप्तिसाधनत्वमुक्तं, तद्वानप्रस्थादिकर्तृकश्राद्धविषयं । 'तदलाभे' ग्राम्यारण्यानामोषधीनामलाभे, मूलफलैरद्भिश्च मासमेव तृप्तिः । मूलादीनां केवलानां तृप्तिसाधनत्वं निराकर्तुमाह सहान्नेनेति । 'उत्तराः' मूलफलादयः । ओषधीनामुपरिष्टान्निर्दिष्टत्वादुत्तराः अन्नेन सहैव दत्ताः सत्यस्तर्पयन्ति न केवलाः, तदन्नोपसर्जनीभूता एव तृप्तिकारित्वेन लोके प्रसिद्धाः ।

नन्वोषधीनामलाभे मूलादीनां प्रदेयत्वमन्नसाहित्यञ्चेति विप्रतिषिद्धम् । नैवं । इह हि सम्पूर्णतृप्तिसाधनीभूतान्नसम्पादनपर्याप्तानामोषधीनामलाभे स्वल्पान्नसहितानां मूलादीनां तृप्तिसाधनत्वमुच्यत इत्यविरोधात् ।

अथ चोत्तराः सत्यन्ने सहान्नेन, असति तु तस्मिन् केवला इत्यनुसन्धेयं ।

अथ चैवं व्याख्या । ग्राम्यौषधिसिद्धान्नालाभे मूलफलैरद्भिश्चसहिताः 'उत्तराः' आरण्या ओषध्यः, 'अन्नेन' अन्नद्वारा, मासं तर्पयन्ति । यद्यपि ग्राम्यौषधिसिद्धान्नसाहित्यं शाकत्वेन मूलादीनामस्त्येव तथाप्यारण्यानां मन्दरसत्वात् शाकसाहित्यमपेक्षिततरमिति प्राधान्येन तत्रोक्तमिति मन्तव्यं । अन्नादिभिर्मासं तृप्तिमुक्त्वा मांसैर्द्विमासादितृप्तिं प्रतिपादयिष्यंस्तदुपादानविधिं तावदाह । छागोस्रमेषा आलभ्या

इत्यादि। 'उक्षः' अनड्वान्। प्रोक्षणादिसंस्कारपूर्वकं संज्ञपनं 'आलम्भः'। एतत्पशुत्रयव्यतिरिक्तानां तु पशूनां प्रोक्षणादिसंस्कारमन्तरेणापि स्वयं परेण वा हतानां क्रयाद्युपायसम्पादितं मांसं श्राद्धादावुपयोजनीयं।

तथा चाहतुः हारीतशातातपौ।

क्षत्रियैस्तु मृगव्येन विधिना समुपार्जितं।
श्राद्धकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत्॥

मनुः।

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा।
देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति॥

गौतमः।

व्यालहतादृष्टदोषवाक्प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपयुञ्जीतेति।

आह्वोशनाः।

तत्र व्रीहियवैर्माषैरर्चिता मासं पितरस्तृप्ता भवन्ति, मासद्वयं मात्स्येन मांसेन, त्रयं हरिणमृगमांसेन, चतुरो मासान् कृष्णसारङ्गेन, पञ्च शाकुनेन, षट् छागेन, सप्त पार्षतेन, अष्टौ वराहेण, नव रुरुणा, मेषेण दश, एकादश कूर्मेण, पायसेन पयसा गव्येन संवत्सरं, वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी। खड्गमांसेनानन्त्यमपि चोदाहरन्ति।

खड्गस्य कालशाकस्य लोहच्छागस्यैव च।
महाशल्कस्य मत्स्यं पित्र्येऽनन्त्याय कल्प्यते॥

याज्ञवल्क्यः।

हविष्यान्नेन वै मासं पायसेन तु वत्सरं ।
मात्स्य-हारिण-कौरभ्र-शाकुन-छाग-पार्षतैः ॥
ऐण-रौरव-वाराह-शाशैर्मांसैर्यथाक्रमं ।
मासवृद्ध्याभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः ॥
खड्गामिषं महाशल्कं मधु मुन्यन्नमेव च ।
लोहामिषं कालशाकं मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
यद्ददाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्नुते ॥

'हविष्यं' हविर्योग्यं तिलव्रीह्यादि, तत्प्रकृतिकेनान्नेन सकृद्दत्तेन मासपर्यन्तं पितृणां तृप्तिर्भवति । तत ऊर्द्ध्वं तु यथाक्रममेकैकमासवृद्ध्या मात्स्यादारभ्य शशपर्यन्तैर्मांसैस्तृप्तिर्भवति । मत्स्या अनिषिद्धा रोहितादयः । 'शाश' शशमांसं । 'मुन्यन्नं' नीवारादि ।

यमः ।

अन्नैर्मूलफलैः शाकैः पुष्पैर्नोहियवैस्तिलैः ।
प्रीणाति मासं दत्तेन श्राद्धेनेह पितामहान् ॥
मत्स्यैः प्रीणाति मासौ द्वौ त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
आव्यकश्चतुरो मासान् शशः प्रीणाति पञ्च च ॥
शशः प्रीणाति षण्मासान् कूर्मः प्रीणाति सप्त तु ।
अष्टौ मासान् वराहस्तु मेषः प्रीणयते नव ॥
माहिषं दशमासांस्तु गावयं रुद्रसम्मितान् ।
गव्यं द्वादशमासांस्तु पयः पायसमेव वा ॥
वार्ध्रीणसस्य मांसे तु तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षयं ।

पितृक्षयो गया ज्ञेया[१] तत्र दत्तं महाफलं ॥
कालशाकञ्च खड्गञ्च लोहच्छागस्तथैव च ।
महाशल्काश्च मत्स्याश्च पितृभ्योऽनन्त्याय कल्पिताः ॥
यत्किञ्चिन्मधुसंयुक्तं तदानन्त्याय कल्पयेत् ।
उपाकृतन्तु विधिना मन्त्रेणान्नं तथाकृतं ॥

गवयो नामारण्यो गवा महात्यन्तसदृशः पशुस्तस्य मांसं 'गावयं'। 'रुद्रसङ्ख्यतान्' एकादशेति यावत्। 'पितृक्षये' पितॄणां क्षयो गृहं, तत्र गयासंज्ञकं तीर्थं। 'उपाकरणं' वैदिकसंस्कारविशेषः ।

देवलः ।

अद्भिर्मूलफलैः शाकैर्व्रीहिमाषयवैरपि ।
मासं तृप्यन्ति पितरः श्राद्धेष्विह निवेदितैः ॥
तुष्यन्ति मत्स्यैर्द्वौ मासौ त्रीन्मासान् हरिभिर्मृगैः ।
शाकुनैश्चतुरो मासान् पञ्च तृप्यन्ति पार्षतैः ॥
शशैः षाण्मासिकी तृप्तिः कूर्मैः स्यात्सप्तमासिकी ।
अष्टौ मासान् वराहेण नव तृप्यन्त्यजेन च ॥
दश माहिषमांसेन तृप्यन्त्येकादशाविकैः ।
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥
वार्ध्रीणसस्य मांसे तु तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ॥
महाशल्किनो मत्स्याश्छागो वा सर्वलोहितः ।
कालशाककमित्येतदानन्त्याय प्रकीर्त्तितं ॥

---

(१) पितृक्षयाह्वे सा तथेति- ख० ।

आह विष्णुः ।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलैः शाकैः प्रियङ्गुनीवारैः मुद्गैः गोधूमैश्च मासं प्रीयन्ते । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन, त्रीन्मासान् हारिणेन तु, चतुरश्चौरभ्रेण, पञ्च शाकुनेन, षट् छागेन, सप्त रौरवेण, अष्टौ पार्षतेन, नव गावयेन, दश माहिषेणैकादश तूपरेणाजेन, सम्वत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च तद्विकारैर्वा । कालशाकं महाशल्का वा वार्ध्रीणसमांसं खड्गमांसमनन्ताय ।

अथ पितृगीता गाथा भवन्ति ।

कालशाकं महाशल्का मांसं वार्ध्रीणसस्य च ।
विषाणवर्ज्या ये खड्गा आसूर्य्यं तान् लभेमहि ॥

'गाथाः' श्लोकविशेषाः । 'आसूर्य्यं' यावच्चन्द्रसूर्य्यादिपदार्थानामवस्थानं, तावत्कालं तान् वयं लभेमहीति पितरः प्रार्थयन्ते ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

खड्गा विषाणैः परिवर्जिता ये तेषां हि मांसेन भवत्यनन्तम् ।

आह पैठीनसिः ।

घृतेन मासं प्रीणाति । कालशाकेन द्विमासं, यवान्नपूपखण्डरेण त्रिमासं, मत्स्यैश्चतुरो मासान्, आणेण मांसेन पञ्च, पायसेन षण्मासान्, शाकुनेन सप्त मासान् , अष्टौ मासानैणेयेन, नव मासान् पार्षतेन, दश मासान् गव्येन, एकादशमासान् माहिषेण, द्वादशमासान् छागेन, खड्गेन त्रयोदशमासान्, सर्वलोहछागेनानन्त्यमिति ॥

ब्रह्मपुराणे ।

मासं तृप्तिः पितॄणान्तु हविष्यान्नेन जायते ।

मासद्वयं मत्स्यमांसैस्तृप्तिं यान्ति पितामहाः ॥
त्रीन्मासान् हारिणं मांसं विज्ञेयं पितृतृप्तये ।
प्रीणाति चतुरोमासान् शशीयैः पिशितैः पितृन् ।'
शाकुनं पञ्च वै मासान् षण्मासान् शूकरामिषं ।
छागलं सप्त वै मासानैणञ्चैवाष्टमासिकीं ॥
करोति तृप्तिं नव वै रुरुमांसं न संशयः ।
गवयस्य मांसं तृप्तिं करोति दशमासिकीं ॥
तथैकादश मासांस्तु औरभ्रं पितृतृप्तिदं ।
संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ॥
वार्ध्रीणसामिषं लोहं कालशाकं तथा मधु ।
दृहित्रामिषमन्नञ्च दत्तान्यात्मकुलोद्भवैः ॥
अनन्तां वै प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरीसुतस्तथा ।
पितॄणां नाच सन्देहो गयाश्राद्धस्य भो द्विजाः ॥

'दृहित्रामिषं' खड्गमांसं ।

कूर्म्मपुराणे ।

व्रीहिभिश्च यवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
श्यामाकैश्चणकैः शाकैः नीवारैश्च प्रियङ्गुभिः ।
गोधूमैश्च तिलैर्मुद्गैर्मासं प्रीणयते पितॄन् ॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पञ्च तु ॥
षण्मासान् छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै ।
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥

दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ।
शशकच्छपयोर्मांसं मासानेकादशैव तु ॥
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन तु ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्वशः ॥

प्रभासखण्डे ।

गुडैश्च सूपशाकाद्यैर्नानाभक्ष्यैस्तथैव च ।
अन्नन्तु सुदधिक्षीरगोघृतं शर्करान्वितं ॥
मासं प्रीणाति वै सर्वान् पितॄनित्याह चात्मजः ।
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु ॥
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ।
सप्त लोहस्य मांसेन तथाष्टावैणजेन तु ॥
पृषतस्य तु मांसेन तृप्तिर्मासान् नवैव तु ।
दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः ॥
शशकूर्म्मस्य मांसेन मासानेकादशैव तु ।
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा ॥
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ।
कालशाकेन चानन्त्यं खड्गमांसेन चैव हि ॥
यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं गोक्षीरघृतपायसं ।
दत्तमक्षय्यमित्याहुः पितरः पूर्व्वदेवताः ॥

वायुपुराणे ।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन तु पितामहाः ॥
मत्स्यैस्तृप्यन्ति द्वौ मासौ त्रीन्मासान् हारिणेन तु ।
शशन्तु चतुरो मासान् पञ्च प्रीणाति शाकुनं ॥
वाराहेण तु षण्मासान् छागलं सप्तमासिकं ।
अष्टमासिकमित्युक्तं यच्च वै पार्षतं भवेत् ॥
रौरवेण तु प्रीयन्ते नव मासान् पितामहाः ।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिः स्याद्दशमासिकी ॥
कूर्मस्यैव तु मांसेन मासानेकादशैव तु ।
श्राद्धमेवं विजानीयात् गव्यं संवत्सरं भवेत् ॥
तथा गव्यसमायुक्तं पायसं मधुसर्पिषा ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
गयायामक्षयं श्राद्धं जपो होमस्तथैव च ॥
पितृक्षये हि सा प्रोक्ता तस्मात्तत्राक्षयं स्मृतं ।
कृष्णच्छागस्तथा लोह आनन्त्यायैव कल्प्यते ॥

महाभारते ।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा ।
दत्तेन मासं प्रीयन्ते श्राद्धेन पितरो नृप ॥
द्वौ मासौ तु भवेत्तृप्तिर्मात्स्यैः पितृगणैः सह ।
त्रीन्मासानाविकेनाहुश्चतुर्मासान् शशेन तु ॥
आजेन मासान् प्रीयन्ते पञ्च वै पितरो नृप ।

वाराहेण तु षण्मासान् सप्त वै शाकुनेन च ॥
मासानष्टौ पार्षतेन रौरवेण नवैव तु ।
गवयस्य तु मांसेन तृप्तिर्मासान् दशैव तु ॥
मासानेकादश प्रीतिः पितॄणां माहिषेण तु ।
गव्येन दत्ते श्राद्धे तु संवत्सरमिहोच्यते ॥
यथा गव्यं तथा युक्तं पायसं सर्पिषा सह ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥
आनन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं पितृक्षये ।
कालशाकञ्च लोहश्चाप्यनन्तं छागमुच्यते ॥
गाथाश्चाप्यत्र गायन्ति पितृगीता युधिष्ठिर ।
अपि नः स कुले जातो यो नो दद्यात् त्रयोदशीं ॥
आपोमूलफलं मांसमन्नञ्चापि पितृक्षये ।
यत्किञ्चिन्मधुसंमिश्रं तदानन्त्याय कल्पते ॥

नागरखण्डे ।

अप्राप्तौ खड्गमांसस्य तथा वार्ध्रीणसस्य च ।
मधुना सह दातव्यं पायसं पितृतृप्तये ॥
तेनापि वार्षिकी तृप्तिः पितॄणाञ्चोपजायते ।
अभावे चापि तस्यापि शिशुमारसमुद्भवं ॥
मांसन्तु तृप्तये प्रोक्तं वत्सरं मासवर्जितं ।
तदभावे वराहोत्थं दशमासप्रतुष्टिदं ॥
आरण्यमाहिषोत्थेन तृप्तिः स्यान्नवमासिकी ।
हरोश्चैवाष्टमासान् वै एणस्य सप्तमासिकी ॥

छागस्य मासषट्कञ्च शशकस्य च पञ्च वै ।
चतुरः शल्यकस्योक्तास्त्रयो विष्किरिकस्य च ॥
मासद्वयञ्च मत्स्यस्य मांसं कपिञ्जलस्य च ।
नान्येषां योजयेन्मांसं पितृकार्ये कथञ्चन ।
एतेषामपि चाभावात् पायसञ्च नराधिप ॥

योजयेदिति शेषः ।

इति कालविशेषावच्छेदेन तृप्तिकरणानि द्रव्याणि ।

अथान्नानि ।

तत्र धान्यफलमूलादीनां साक्षादभ्यवहार्यभक्ष्यभोज्यलेह्यपेयचोष्य-रूप-स्वविकारप्रकृतिभावेन श्राद्धसम्बन्धात् धान्यादीनां ग्राह्यत्ववर्ज्य-त्वप्रतिपादनं तद्विकारग्राह्यत्ववर्ज्यत्वपर्यन्तमिति ग्राह्यद्रव्यसाध्यस्यान्नस्य ग्राह्यत्वं वर्ज्यसाध्यस्य च वर्ज्यत्वमिति सिद्धमेव। अतो यद्ग्राह्यद्रव्यवि-काराणां सामान्यतो ग्राह्यत्वं वचनैः प्रतिपाद्यते तत् स्पष्टत्वार्थं । यच्च विशेषतो विकारविशेषाणामपूपपायसादीनां तदन्येभ्यो विकारेभ्यो-ऽपि प्रशस्ततरत्वप्रतिपादनार्थमिति विवेक्तव्यं ।

तत्र ग्राह्याण्युच्यन्ते ।

आह प्रचेताः ।

पायस-तिलकृशर-ब्रह्मसुवर्चला-हरित-मुद्ग-कृष्णमाष-श्यामाक-प्रियङ्गु-यव-गोधूमेक्षुविकारांश्च दद्यात्। तिलतण्डुलसिद्धोदनः 'कृशरः' 'ब्रह्मसुवर्चलाः' आदित्यभक्ताः । विकारशब्दः प्रत्येकं प्रकृतिभिः सम्ब-ध्यते । विहितद्रव्यप्रकृतिकाभ्यवहार्याशेषविकारोपलक्षणार्थमिति ।

देवलः ।

ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत् ।

चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथाशक्त्युपकल्पयेत् ॥

'बहुसंस्कारं' सूपकारशास्त्रोपदिष्टैः सम्भृतनगरजनप्रतिसिद्धैर्हिङ्गुमरिचैलाकर्पूरादियुक्तिजन्यैरभिरसनीयैरतिशयविशेषैर्युक्तं । 'नैकव्यञ्जनभक्ष्यवत्' व्यज्यतेऽनेनान्नस्य रस इति 'व्यञ्जनं' सूपशाकादिकं। दन्तैरवखण्ड्य यद्भुज्यते तद् 'भक्ष्यम्'। यस्य ओष्ठदशनरसनादिभिर्निपीड़ितस्य सफूत्कारेण मुखमारुतेन रसो निःष्ठीयते तत् 'चोष्यं' यथेक्षुखण्डादिकं। 'पेयं' द्रवैकस्वभावं पानकादि। उपलक्षणं चैतद्भोज्यलेह्ययोः। यत्त्वनतिकाठिन्यादतिप्रयत्नवत्खण्डनानपेक्षं चर्व्वयित्वैव निगीर्य्यते तत् 'भोज्यं'। यत्तु सान्द्रद्रवस्वभावतया दशनानपेक्षेण रसनाव्यापारेणाश्यते तत् 'लेह्यं'। 'यथाशक्ति' शक्तिमनतिक्रम्य। 'उपकल्पयेत्' सम्पादयेत्।

ब्रह्मपुराणे।

गुड़-शर्कर-मत्स्यण्डी देयं फाणित-मुर्मुरं ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवं ॥

पाकाद्घनीभूतो गोलाकारेणोपनिबद्ध इक्षुरसः 'गुड़ः'। इक्षुरसपाकप्रभव एव श्वेतवर्णचूर्णात्मको विकारः 'शर्करा'। उत्कृष्टः शर्कराभेदः 'मत्स्यण्डी'। ईषत्क्वथितस्येक्षुरसस्य द्रव एव विकारः 'फाणितं'। गुड़मरिचेनामिश्रो गोधूमस्थूलचूर्णविकारः 'मुर्मुरः'। तैलमित्यादि, तिलसम्भवमेव तैलं देयं नान्यत्। अयञ्च श्राद्धार्थप्रदीपप्रवर्त्तकस्य श्राद्धीयशाकपाकार्थस्याभ्यङ्गाद्यर्थस्य च तैलस्य नियमायोपदेशोऽनुसन्धेयः ।

तथा ।

पायसं शालिमुद्गाद्यं मोदकादींश्च भक्तितः ।
पूरिकाश्च रसालाश्च गोक्षीरञ्च नियोजयेत् ॥
यानि चाभ्यवहार्य्याणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः ।
ईषदुष्णकटून्येव देयानि श्राद्धकर्म्मणि ॥

'मोदकः' लड्डुकः । 'पूरिका' अनेनैव नाम्ना प्रसिद्धः अपूपविशेषः । शर्करात्वगेलानागकेसरमधुमरिचमिश्रमनुद्धृतस्नेहभागं वस्त्रे संघृष्य गालितं गोदधि 'रसाला' ।

तदुक्तमायुर्वेदे ।

सिताचतुर्जातमधूषणाद्यं
दधि प्रघृष्टं सरसं रसालेति ।

तथा ।

मृष्टस्निग्धानि यानि स्युरीषदम्लकटूष्णकानि च ।
स्वादूनि देवभोज्यानि तानि श्राद्धे नियोजयेत् ॥

कूर्म्मपुराणे ।

लाजान् मधुयुतान् दद्यात् सक्तून् शर्करया सह ।
दद्याच्छ्राद्धे प्रयत्नेन शृङ्गाटबिसमेबुकान् ॥

किञ्चिदार्द्रीकृत्य भृष्टाः शालयः 'लाजाः' । शर्करायुतानि भृष्टयवपिष्टानि 'सक्तवः' ।

वायुपुराणे ।

भक्ष्यान् वक्ष्ये करम्भाश्च इष्टका घृतपूरकाः ।
कृशरं मधु सर्पिश्च पयः पायसमेव च ।

स्निग्धमुष्णञ्च यो दद्यादग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

करम्भस्य विहितप्रतिषिद्धत्वादिकल्पः। इष्टकाकृतिः खण्डेष्टकाख्यो भक्ष्यविशेषः 'इष्टका'। घृताक्तदुग्धालोड़ितैः शालिगोधूमपिष्टसारैर्विहितापूपविशेषाः[१] 'घृतपूराः'। 'सर्पिः' आज्यं, तच्च गव्यं माहिषं वा। 'पयः' क्षीरं, तच्च गव्यमेव। 'स्निग्धं' स्नेहद्रव्यसंस्कृतं। 'उष्णं' ईषदुष्णं। 'अग्निष्टोमः' ज्योतिष्टोमस्याद्या संस्था।

उष्णं दद्यादित्यस्यापवादः सौरपुराणे।

विविधं पायसं दद्याद्भक्ष्याणि विविधानि च।
लेह्यं चोष्यं यथाकाममुष्णमेव फलं विना।
विविधान्यपि मांसानि पितॄणां पितृपूर्व्वकं॥

अत्राग्निपक्वात् फलादन्यत् फलं विनेति बोद्धव्यं। पक्वस्य कदुष्णस्यैव स्वादुत्वात् तथाविधस्यैव दानं युक्तं। उपलक्षणं चैतदपक्वभक्ष्याणां कन्दमूलादीनां।

अतएव कूर्म्मपुराणे।

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यो दातव्यं श्रेय इच्छता।
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यस्तथैव च॥

'पानकानि' गुड़मरिचशर्करैलाकर्पूरादिसंस्कृतापक्वद्राक्षाकदलादिफलद्रवाः।

भविष्योत्तरे।

उष्णमन्नन्तु विप्रेभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत्।
अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानपथ्यादिकांस्तथा॥

(१) पूराविशेषा इति ख०।

वायुपुराणे ।

दधि गव्यमसंसृष्टं भक्ष्यान्नानाविधानपि ।
दत्त्वा न शोचति श्राद्धे वर्षासु च मघासु च ॥

'असंसृष्टं' असंपृक्तं । मक्षिकादिक्षीरविकारैः अपवित्रद्रव्यान्तरेण वा भक्ष्यवटकमण्डकमोदकादयो लोकसिद्धप्रकारका एव विशिष्टतर-श्राद्धाचरणसमुत्पादितपरिपुष्ट-पारलौकिक-सुखोत्पादक-सुकृतराशि-त्वादकृतान्यसकृपुण्योऽपि स्वर्गसुखाभावनिमित्तकं शोकं न करोति । तथा ।

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।
शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमक्षयाः ॥
सुश्च संवत्सरं प्रीता वर्करैर्मेषकैणकैः ।
सकृल्लाजांस्तथा पूपान् कुल्माषान् व्यञ्जनैः सह ॥
सर्पिःस्निग्धानि सर्वाणि दध्ना संस्कृत्य भोजयेत् ।
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीणयन्ति तं ॥

घृतं भूमौ समुत्सृजेदित्यस्य घृतबाहुल्ये तात्पर्य्यं । तथा घृतं परिवेष्यं यथा पात्रमापूर्य्य भूमावप्युपसर्पति । अङ्गारभृष्टकणिशगलिता धान्यकणाः 'पृथुकाः' । 'वर्करैः' तरुणैः । 'मेषैः' उरभ्रैः । 'पूपाः' पूपलिकादिभक्ष्यभेदाः । अर्द्धस्विन्नानि धान्यानि 'कुल्माषाः' ।

कूर्म्मपुराणे ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं विधिवद्भोजयेद्द्विजान् ।
मांसान्यपूपान् विविधान् दद्यात् कृसरपायसं ॥
सूपशाकफलानीक्षून् पयोदधि घृतं मधु ।

अन्नं चैव यथाकामं विविधं भोज्यपेयकं ॥
यद्यदिष्टं द्विजेन्द्राणां तत्तत्सर्वं निवेदयेत् ।
धानास्तिलांश्च विविधान् शर्करा विविधास्तथा ॥

अथेत्यग्नौकरणकालीनपिण्डप्रदानानन्तरं ।

कालिकापुराणे ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां खण्डेन च विमिश्रितं ।
आदौ पिण्डान् समुद्दिश्य द्विजेभ्यस्तदनन्तरं ॥

दद्यादिति शेषः ।

देवलेन तु प्रदेयस्यान्नस्य तिलादिसाहित्यमुक्तम् ।

अथ पिण्डावशिष्टान्नं भोजयेत्प्रयतो द्विजान् ।
भोजनैः सतिलैः स्वन्नैर्भक्ष्यपूपविमिश्रितैः ॥

मैत्रायणीयसूत्रे तु परिवेषणीयस्य मध्वादिसाहित्यमप्युक्तम् ।
तिलवन्मधुमच्चान्नं सामिषञ्च दद्यादिति ।
प्रदेयस्यान्नस्य प्रभूतत्वं तु पिप्पलादसूत्रे प्रतिपादितं ।

मांसैः शाकैर्माषैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमन्नमिष्टं दद्यात् ।

शङ्खलिखितौ ।

ततस्तिलैर्माषैः शाकैः पूपैः कृसरपायसापूपैर्लाजैर्भक्ष्यैः पानैर्मधुना घृतेन दध्ना पयसा च प्रभूतमिष्टमन्नं दद्यात् ।

तत इत्यग्नौकरणशेषप्रतिपत्त्यनन्तरकालं। यच्च जीवतः पित्रादेर्भक्ष्य-भोज्यादिकं प्रियमासीत् तत्पितृताकृताय तस्मै श्राद्धे देयम् ।
तदाह कार्ष्णाजिनिः ।

यदिष्टं जीवतश्चासीत्तद्द्यात्तस्य यत्नतः ।
सुहृष्टौ दुस्तरं मार्गं ततोयाति न संशयः॥

पायसाद्यन्नविशेषदाने फलविशेषाः ।

तत्र ब्रह्मवैवर्त्ते ।

सदान्नं पायसं सर्पिर्मधुमूलफलानि च ।
भक्षांश्च विविधान् दत्त्वा परत्रेह च मोदते॥
नवशस्यानि योदद्याच्छ्राद्धं सत्कृत्य यत्नतः ।
सर्वान् भोगानवाप्नोति पूज्यते च दिवङ्गतः॥
भक्ष्यभोज्यानि चान्यानि प्रलेह्यान्यपराणि च ।
सर्वश्रेष्ठानि योदद्यात् सर्वश्रेष्ठोभवेन्नरः ।
वैश्वदेव्यञ्च सौम्यञ्च खड्गमांसं वरं हविः॥

प्रभासखण्डे ।

तिलान्निचूर्णास्तथा भोज्यं श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
मित्राणि लभते लोके स्त्रीषु सौभाग्यमेव च॥

भगवतीपुराणे ।

सर्वेषामेव चान्नानां परमान्नञ्च पायसं ।
सर्वान्नदः स तु प्रोक्तो येन दत्तन्तु पायसं॥
पायसेन पितॄन् प्रीणन् प्रीणाति सुधया नरः॥
कपिलापायसं गव्यं पयः सर्पिस्तथामिषं ।
मधु वेत्यत्तयां तृप्तिं पितॄणां साधयन्ति हि॥

मत्स्यपुराणे ।

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः ।

दत्तमक्षय्यमित्याहुः पितरः पूर्वदेवताः॥

यत्किञ्चिदन्नाद्यभोज्यं मधुमिश्रितं गोक्षीरघृतपायसैः सहितमक्षय्यमित्यर्थः।

पयसा प्राप्नुयाच्चैव गोक्षीरं गोसवे फलं।

सर्पिषा तु शुभं चक्षुः षोड़शाहफलं लभेत्।

मधुना तु चिरात्रस्य फलञ्च समवाप्नुयात्॥

अन्नं नरः प्राप्नुयाच्छ्रद्दधानः सर्वैः कामैर्भोजयेद्यस्तु विप्रान्।

सर्वार्थदः सर्वविप्राभिवन्द्यः फलं भुङ्क्ते सर्वमेधस्य नित्यम्॥

इति ग्राह्याण्यन्नानि।

अथ वर्ज्यान्यन्नानि।

तत्राह शाठ्यायनिः।

वर्ज्यमन्नं त्रिधा प्रोक्तमाद्यमाश्रयगर्हितं।

जातितो गर्हितं यच्च यच्च भावादिदूषितं॥

अभोज्यान्नं विजानीयादन्नमाश्रयगर्हितं।

लशुनादिकमन्नं यत् ज्ञेयं जातिविगर्हितं।

दुष्टं भावक्रियावस्थासंसर्गैस्तु त्रतीयकं॥

अभोज्यान्नमिति तच्च परिभाषाप्रकरणे वक्ष्यते। तत्र कारणगतजातिदुष्टतया वर्ज्यानि वर्ज्यधान्याभिधानेनैवाभिहितानि भावक्रियासंसर्गावस्थादुष्टतया वर्ज्यानि तूच्यन्ते।

विश्वामित्रः।

जातिक्रियादुष्टमसत्संसर्गदुष्टं सकृत्क्षवं न भक्षयेत्।

आह गोभिलः।

अतिशुक्तोग्रलवणं विरसं भावदूषितं
राजसं तामसञ्चैव हव्यकव्येषु वर्जयेत् ॥

'अतिशुक्तं' यत् स्वयमनम्लं द्रव्यान्तरेण संसृष्टं वा कालवशाद्-त्यन्तातिकुत्सितरसं। 'उग्रलवणं' लवणाधिक्येन मुखोद्वेगकरं। 'विरसं' स्वभावतोऽतिमन्दरसं, कालादपगतस्वाभाविकरसं वा। 'भावदूषितं' कार्पण्यकुत्साकुत्सितशाठ्यारोपादिभिरन्तःकरणविकारैर्दूषितं। 'राजसं' रजोगुणस्य कार्यं कारणं वा। एवं तामसं।

तच्चोभयमुक्तं भगवद्गीतासु।

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः॥
यातयामङ्गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं॥

अतः सात्त्विकमेवान्नं प्रशस्तं। तदपि तत्रैव दर्शितं।

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः।
रसाः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रिया इति॥

'हव्यकव्येषु' हव्यकव्यसाध्येषु कर्म्मसु।

ब्रह्माण्डपुराणे।

आसनारूढमन्नाद्यं पादोपहतमेव च।
अमेध्यादागतैः स्पृष्टं शुष्कं पर्युषितञ्च यत्॥
द्विःस्विन्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रावलेहितं।
शर्कराकीटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतं॥
पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत्।

सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः[1] प्रत्यक्षलवणीकृताः ॥
वाग्भावदुष्टाश्च तथा[2] दुष्टैश्चोपहृता अपि ।
वाससा चोपधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

'आसनारूढं' साक्षादासनस्योपरिस्थापितं, भूर्य्यतिरिक्ताधिकरणस्थापितपात्रस्थितं वा। 'अन्नाद्यं' अदनार्हमन्नं। 'पादोपहतं' साक्षात् भाजनद्वारा वा पादस्पर्शदूषितं। 'अमेध्यादागतैः' अपवित्रस्पर्शदूषितैश्चेतनाचेतनैः, स्पृष्टम्। 'शुक्तं' पूर्व्वमुक्तं। 'पर्युषितं' रात्र्यन्तरितं। 'द्विःस्विन्नं' वारद्वयं पक्वम्। यदन्नमवश्रयणात् पश्चिमक्रियया सिद्धं मन्यमानाय पुनरुदकं निनीयावस्रावणात्मकमेव पच्यते तत् द्विःस्विन्नं। न तु यत्सिद्धमेव पुनरौष्ण्यनिर्वाहार्थमग्निसन्निधौ स्थाप्यते। "अत्युष्णं सर्वमन्नं स्यात्" इति वचनात्। अतएव पुनर्व्विलाप्यमानमाज्यमपि न द्विःस्विन्नं। यस्य तु स्मरणादेरधिश्रयणद्वयेनैव सिद्धिः प्रसिद्धा तस्य तावदवयव एक एवासौ पाक इति तत्रापि न द्विःपक्वता। 'परिदग्धं' द्रवांशसंशोषणात् भाण्डाग्निना परिप्लुष्टं। 'अग्रावलेहितं' अग्रे उपरिभागे मार्जारादिभिरवलीढं, पूर्वमन्येनास्वादितैकदेशं वा। 'शर्कराः' श्वेताश्मजातिविशेषः। 'कीटाः' पिपीलिकादयः। 'पाषाणाः' दृषत्। 'केशाः' कचः। एतैर्दूषितं अन्तःप्रविश्याभक्ष्यतां नीतं। 'मथितम्' आलोडितं दधि। 'अतिलवणम्' अतिमात्रलवणयुक्तं। 'सिद्धाः कृताश्च ये भक्ष्याः' येषु तैलपक्वगोधूमचूर्णमयवर्त्तिशोषित-फल-फाणि-पर्पटकादिरूपेषु भक्ष्येषु चिरकालस्थितेष्वपि पर्युषित-

(१) भक्ता इति ग० ।
(२) वासावदुष्टाश्च तथेति ग० ।

व्यवहारो नास्ति ते भक्ष्याः सिद्धाः कृता इत्युच्यन्ते। 'प्रत्यक्षलवणोकृताः' भोक्तरि पश्यति लवणेन संयोजिताः। 'वाग्दुष्टाः' निन्दादिरूपया वाचा दूषिताः। 'दृष्टेश्चोपहताः' श्व-शूकर-काक-कुक्कुटादिभिर्नग्न-पतित-पाषण्डादिभिश्च दर्शन-स्पर्शनादिगोचरीकृताश्च ये भक्ष्याः। 'वाससा चोपधूतानि' येषामुपरि मक्षिकापगमार्थमौष्ण्यनिवृत्तये वा प्रसङ्गान्तरेण वा वस्त्रमवधूयते तान्यन्नानि तथोच्यन्ते। मनुः।

केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः।
भ्रूणघ्नावेक्षितञ्चैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यया॥
पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च।
गवा चान्नमुपघ्रातं घुष्टान्नञ्च विशेषतः॥
शुक्तं पर्युषितञ्चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च।
वृथाकृशरसंयावपायसापूपमेव च।
अनुपाकृतमांसञ्च देवान्नानि हवींषि च॥

केशकीटैरवपन्नं संस्पृष्टं 'केशकीटावपन्नं'। केशग्रहणं नखरोम्णां दूषिकादिमलानाञ्च प्रदर्शनार्थं। कीटग्रहणं क्षुद्रजन्तूनां कृमि-पतङ्गानां। कीटेषु च मक्षिकादयो मृता एव दूषयन्ति न जीवन्तः, अन्ये तु जीवन्तोऽपि। 'कामतः' बुद्धिपूर्वं, कामकारेण यत्पादस्पृष्टं, अतः प्रमादस्पृष्टे न दोषः। 'भ्रूणहा' ब्रह्महा, तेनावेक्षितं निपुणमवलोकितं। प्रदर्शनार्थं चैतदन्येषां महापातकिनां। स्पृष्टस्य तु प्रतिषेधः स्नानविधानादेव सिद्धः। 'उदक्या' रजस्वला, तया स्पृष्टस्यैव प्रतिषेधोनावेक्षितस्य। उदक्यास्पृष्टस्यापि स्नानविधानादेव प्रतिषेधसिद्धौ प्रत्या-

लितमपि तदन्नं भोज्यमित्येतदर्थं स्पृष्टग्रहणं। 'पतत्त्री' पक्षी स च समाचारात् क्रव्यादो गृध्र-वायसादिः, न तु शुक-हंसादिः। 'घुष्टान्नं' भुज्यतामत्र ये केचिदर्थिन इति यदुद्घुष्य दीयते। यद्वान्यस्मै प्रतिश्रुत्यान्यस्मै दीयते। प्रतिज्ञाने ह्ययं धातुः पठ्यते। 'शूद्रस्य' शूद्रस्वामिकं यदन्नं। 'उच्छिष्टं' भुक्तावशिष्टं। तिलैः सह सिद्धौदनः 'कृसरः'। 'संयावः' तिलसर्पिर्गुडादिसहित-गोधूमशकलनिर्म्मितो भक्ष्यविशेषः सूदेषु प्रसिद्धः। पयसि सिद्धौदनः 'पायसः'। 'अपूपः' स्नेहपक्वो गोधूमविकारः। वृथाशब्दः सर्व्वत्रानुषज्यते। यदात्मार्थं क्रियते देवान् पितॄनतिथीन् वानुद्दिश्य तद्वृथा। 'अनुपाकृतम्' अप्रोक्षितं मांसं। 'देवान्नानि' देवस्वीभूतान्यन्नानि। 'हवींषि' देवतार्थमुपकल्पितानि।

याज्ञवल्क्यः।

अनर्च्चितं वृथामांसं केशकीटसमन्वितं।
शुक्तं पर्युषितोच्छिष्ट(१) श्वस्पृष्टं पतितेक्षितं॥
उदक्यास्पृष्ट-संघुष्ट-पर्यायान्नञ्च वर्जयेत्।
गोघ्रातं शकुनोच्छिष्टं पदा स्पृष्टञ्च कामतः॥

तथा।

वृथाकृसरसंयावपायसापूपशष्कुलीः।

'अनर्च्चितं' अर्घार्हाय यदवज्ञया दीयते। 'वृथामांसं' देवाद्यर्थमशिष्टं न भवति, आत्मार्थमेव यत्साधितं, तच्च प्राणात्ययादिव्यतिरेकेण वर्जयेत्। 'श्वस्पृष्टं' शुना स्पृष्टं। अन्यस्मान्यस्यापदेशेन यद्दी-

(१) पर्य्युषितं शिष्टमिति ख०।

यते तत् 'पर्य्यायान्नम्'। पर्य्याचान्तमिति पाठे परिगतमाचान्तं गण्डूषग्रहणं यस्मिन् भुज्यमाने तत् 'पर्य्याचान्तं'। पार्श्वाचान्तमिति पाठे एकस्यां पङ्क्तौ पार्श्वस्थे आचान्ते न भोक्तव्यं, भस्मोदकादिविच्छेदो न कृतश्चेत्। 'शकुनः' क्रव्यादपक्षी। स्नेहपक्वोगोधूमविकारः 'शष्कुली'।

यमः।

उदक्यया च संस्पृष्टं गवाघातञ्च यद्भवेत्।
काक-कुक्कुटसंस्पृष्टं शुक्तञ्च कृमिसंयुतं।
अभोज्यञ्च द्विजातीनां धर्म्मराजवचो यथा॥
यवागूं कृशरञ्चैव पायसापूपशष्कुलीः।
छजीवपक्वमांसञ्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान्॥
वर्जयेत्सर्वशुक्तानि देवान्नानि हवींषि च।
स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत्॥

तथा।

अवधूतमवघ्रातं सरोषं विस्मयान्वितं।
गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं संस्कारवर्जितं॥
अवघुष्टं यदुच्छिष्टं वागदुष्टमपि यद्भवेत्।
अश्रद्धया कृतं दत्तमभोज्यञ्च द्विजातिभिः॥

तथा।

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिसक्तुकान्।
दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्तुषु।
कोषातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया॥

यवागूप्रभृतीन्यात्मोद्देशेन साधितान्यभक्ष्याणि । अनवस्रावितो-विरलद्रव ओदनः 'यवागूः'। 'ऋजीषं' पिष्टपचनभाण्डं। अनग्निक उष्मा 'ऋजीषं' तेन धान्यराश्यादिगतोऽपक्वमिति स्मृतिचन्द्रिकायां। 'अवधूतं' वाससा । 'दधित्थं' कपित्थं । 'धानाः' भृष्टयवाः ।

देवलः ।

अभोज्यं प्राक्सराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।
अन्यत्र मधु-सक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुड़ात् ॥
नाश्नीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चेन्न स्वपेन्निशि ।
न क्षीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्मृतम् ॥

गौतमः ।

उद्धृतस्नेहविलयन-पिण्याक-मथितप्रभृतीनि चात्तवीर्य्याणि ना-श्नीयात् ।

'विलयनं' भक्तमण्डः ।

आपस्तम्बः ।

विलयनं मथितं पिण्याकं मधुमांसं वर्जयेत् । कृष्णाधान्यञ्च शूद्रान्नं ये चान्ये नाद्य सम्मताः। अहविष्यमनृतं क्रोधं येन च क्रोधः स्मृतिमिच्छन् यशोमेधां स्वर्गं पुष्टिं द्वादशैतानि वर्जयेत् ।

तथा ।

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतमभोज्यं। अप्रयतेन शूद्रेणोपहतमभोज्यं। यस्मिंश्चान्ने केशः स्यादन्यदा मेध्यममेध्यैरवस्पृष्टं कीटो वाऽमेध्यः। सदा मूलकलिङ्गं वा पदा चोपहतं सिचया शुना वाप्यपाङ्क्त्यं वा दृष्टं शुना वोपहतं भुञ्जानं श्वा शूद्रो वा उपस्पृशेदनर्हद्भिर्वा समानपङ्क्तौ

भुञ्जानेषु वा यत्रानुत्थायोच्छिष्टं प्रयच्छेदाचामेद्वा कुत्सयित्वा वा यत्रान्नं दद्युः गोभिरवघ्रातमन्यैर्वाऽमेध्यैः ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्नीयात्तथा रसानां मांसं मधुलवणानि परिहाप्य तैल-सर्पिषी तूपयोजयेत्। उदके बधाय कृतान्नं पर्युषितमप्याद्यात् तद्यानाद्यं शुक्तं चैत्यपराणि च पृथुकतण्डुलकरम्भतरुजसक्तुशाकमांस-पिष्टक्षीरतृक्षौषधिवनस्पतिमूलफलवर्जं शुक्तस्यापरियोगं ।

शङ्खलिखितौ ।

तत्रापेयान्यभक्ष्याणि वर्जयेदमेध्यपतितचण्डालपुक्कसरजस्वलाकुणपकुष्ठिसंस्पृष्टानि ।

तथा ।

नापणीयमन्नमश्नीयान्न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितमन्यत्र रागषु-कखाण्डवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यः ।

अश्नीयादित्यनुवृत्तौ हारीतः ।

न रजस्वलादत्तं न पुंश्चल्या न क्रुद्धया न मलवद्वाससा नापरया द्वारापन्नं न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टसक्तुखेचगो-रसतैलादिषु पक्वान्नतैलदध्यन्नपानं नावक्षुताम्नं न जुगुप्सितं ।

गौतमः ।

नित्यमभोज्यं केशकीटावपन्नं रजस्वलाकृष्णशकुनिपदोपहतं भ्रूण-घ्नावेक्षितं गवाघ्रातं भावदुष्टं शुक्तं केवलमदधि पुनःसिद्धं पर्युषिता-शाकभक्ष्यस्नेहमांसमधूनि ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं सकृल्लेखं पुनःसिद्धमामम्रजीषपक्वञ्च कामं तु दध्ना घृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।

तथा ।

उच्छिष्टमगुरोर्न भोज्यं सर्व्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च यद्मनकेश-कीटोपहतञ्च ।

वृहस्पतिः ।

नाद्याच्छास्त्रनिषिद्धन्तु भक्ष्यभोज्यादिकं द्विजः ।
मांसं विगर्हितञ्चैव शुक्तं बहुविधं तथा ।
अत्यम्लं शुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ॥

यमः ।

घृतं वा यदि वा तैलं विप्रो नाद्यान्नखच्युतं ।
यमस्तदशुचि प्राह तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥
हस्तदत्तास्तु ये स्नेहा व्यञ्जनं लवणानि च ।
दातारं नोपतिष्ठन्ति भुक्त्वा भुञ्जीत किल्बिषं ॥
एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तञ्च यद्भवेत् ।
धृतं तैलञ्च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

वर्ज्जमिति शेषः। दर्व्याद्यनन्तर्द्धाय साक्षाद्धस्तेनैव यद्दत्तं तद्धस्तदत्तं। तथा हस्तेन दत्तं शौद्रं यदपि किमानीयतां तदपि ‍‍तन्नं शौद्रं शूद्रैः परिविष्टं भवति। अथवा शौद्रं शूद्रोषितं श्राद्धागारमिति यावत्। यदप्योदनाद्यन्नं किं तत्तदर्थमानीयतामिति पृष्ट्वा आनीतं तदपि शौद्रम्।

भविष्यत्पुराणे ।

सुराल शुनसंसृष्टं पीयूषादिसमन्वितं ।
संसर्गात् दुष्यते तद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

इति वर्ज्यान्नानि ।

अथैतेषु वर्ज्यत्वेनोक्तेष्वन्नेषु केषाञ्चित्प्रतिप्रसवः क्रियते । तत्राह मनुः ।

दधि भक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवं ।
यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः ॥

तथा ।

यत्किञ्चित्स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितं ।
तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्वशः ॥
चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः ॥

'दधिसम्भवं' उदश्वित्मधुकिलाटकूर्चिकादि । शुक्तान्युच्यन्ते । यानि मधुररसान्यपि कालात्ययेन द्रव्यान्तरसंसर्गेण वात्यम्लीभावमापद्यन्ते, यथासद्रावादीनि, यानि तु स्वभावतोऽम्लानि दाडिमामलकजम्बीरादीनि तानि नैव शुक्तानि यानि चाप्राप्तपाकान्याम्रादीनि । न ह्ययमम्लपर्यायः शुक्तशब्दः । तेषु च केवलानि कालतः शुक्तानि प्रतिषिध्य द्रव्यान्तरैर्मूलादिभिः मिश्रितान्यनुज्ञायन्ते । तथा च गौतमेनोक्तम् केवलमदधीति ।

उदकेन संसृज्य परिवासनं 'अभिषवः', पुष्पादिभिः सह यान्यभिषूयन्ते । 'भक्ष्यं' धानाशष्कुल्यानि । खरविशदभोज्यमोदनादि । अगर्हितमनपेतगन्धवर्णरसं तच्चेत्स्नेहसंयुक्तं सत्पर्युषितं तदा भक्षणीयं ।

अभिघारणस्नेहसंयुक्तस्यापि हविःशेषस्य पृथक्ग्रहणमादरार्थं । 'चिर-स्थितं' द्विचिराद्यन्तरितं । 'यवगोधूमजं' अपूप-सक्त्वादि, अस्नेहाक्तमपि भोज्यं । 'पयसः', 'विक्रियाः' विकाराः दधि-मथितादयः ।

याज्ञवल्क्यः ।

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितं ।
अस्नेहा अपि गोधूम-यव-गोरसविक्रियाः ॥

बृहस्पतिः ।

दधि भक्ष्यं शुक्तमपि यच्चैव दधिसम्भवं ।
क्षचौषपक्वं भक्ष्यं स्यात् सर्पिष्कमिति श्रुतिः ॥

तथा ।

यवगोधूमजं सर्वं विकाराः पयसश्च ये ।
राग-खाडवचुक्राद्यं भक्ष्यं पर्युषितं भवेत् ॥
अपूपाश्च करम्भाश्च धानावटक-सक्तवः ।
शाकमांसानि पूपश्च सूपं कृशरमेव च ॥
यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतं ।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तञ्च परिवर्जयेत् ॥

वशिष्ठः ।

अपूप-धाना-करम्भ-सक्तु-वटक-तैल-पायस-शाकानि , विना शुक्तानि वर्जयेत् । अन्यांश्च क्षीरयवपिष्टविकारान् ।

पैठीनसिः ।

कामं दध्ना घृतेनाभिघारितं पर्युषितान्नं भुञ्जीत ये त्वत्र शुक्त-पर्युषितादीनां प्रतिप्रसवास्तेषां पुरुषार्थकरूपत्वान्न श्राद्धाश्रितप-

यत्वं। न उष्णं न खिन्नं दद्यात् न द्विःपक्कं दद्यात्। प्रातः पाकं समारभेदिति श्राद्धदिन एव पाकारम्भविधानाच्छुद्रपर्युषितादिप्रसक्त्यभावाच।

यच्च नापणीयमन्नमश्नीयादित्यस्य यमेनापवाद उक्तः।

अपूपाः सक्तवो धानास्तक्रं दधि घृतं मधु।
एतत्पुण्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेपो न चेद्भवेदिति।

सोऽयमपूप-सक्तु-धानाव्यतिरिक्तेषु सम्भवत्प्रसङ्गेषु तक्रादिष्ववतिष्ठते।

इति वर्ज्यान्नप्रतिप्रसवाः।

अथ ग्राह्याण्युदकानि।

आह मनुः।

आपः शुद्धा भूमिगता वितृष्णा यत्र गौर्भवेत्।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः॥

विष्णुः।

भूमिस्थमुदकं शुद्धं वितृष्णा यत्र गौर्भवेत्।
अव्याप्तं चेदमेध्येन तद्वदेव शिलागतं॥
भूमिष्ठमुदकं शुद्धं शुचितोयं शिलागतं।
गन्धवर्णरसैर्दुष्टैर्वर्जितं यदि तद्भवेत्॥

उशनाः।

आपः शुद्धा भूमिगता वितृष्णा यत्र गौर्भवेत्।
अव्याप्ताश्चेदमेध्येन गन्धवर्णरसान्विताः॥

देवलः।

अक्लिन्नगन्धा रसोपेता निर्मलाः पृथिवीगताः।

अक्षीणाश्चैव गोपानादापः शुद्धिकराः स्मृताः ॥
उद्धृता वा प्रशस्यन्ते शुद्धैः पात्रैर्यथाविधि ।
एकरात्रोषितास्तास्तु त्यजेदापः समुद्धृताः ॥
अक्षुद्राणामपां नास्ति प्रसृतानाञ्च दूषणं ।
स्तोकानामुद्धृतानाञ्च कश्मलैर्दूषणं भवेत् ॥
तत्र क्षुद्रतड़ागानि नद्यो वाथ सरांसि च ।
कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः ।

शुचिगोतृप्तिकृत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतं ।

अदुष्टानभिधाय वशिष्ठः ।

चितिस्थाश्चैव या आपो गर्त्ता तृप्तिकराश्च याः ।
परिसङ्ख्याय ताः सर्वा शुचीनाह प्रजापतिः ॥

शुचिरद्भिरिति चानुवृत्तौ वसिष्ठः ।

प्रदरादपि[1] या गोस्तर्पणाय स्युर्न वर्णरसदुष्टास्ताभिर्याश्च न स्युरशुभागमाः ।

शङ्खलिखितौ ।

आपो रूप-रस-गन्धवत्यः परिशुद्धा जीवचर्मकरण्डैरनभ्युद्धृताः[2] भूमिगता मेध्या यत्र गौर्वितृषा भवेत् ।

पैठीनसिः ।

---

(१) प्रदरोगतं इति पारिजाते ।
(२) कुरण्डैरचिता इति ग० ।

गन्ध-वर्णशुद्धा आपो भूमिगताः वितृष्णा यत्र गौर्भवेत्।
विपर्यस्तं महोदकमपि वर्ज्यं।

यमः।

प्रपामरण्ये च घटस्थं कूपे द्रोण्यां जलं कोशगतास्तथापः।
ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापद्गतो भूमिगतं पिबेत्तु॥

हारीतः।

भूमिष्ठाः पुण्या आपोऽशुभवर्जमथापि ब्राह्मणं देवानां वागेषा मत्स्यापः प्राविशंस्ते देवा अग्नो वाचमैच्छंस्तानापोऽब्रुवन् यदस्माकं प्रजाभ्यो यदन्येभ्योऽशुभं तत् पावयध्वं ततो वाचं दास्याम इति तथेति देवाः प्रत्याहुस्ता अग्निं प्राविशंस्ताः अग्निपूता अभवंस्तस्मादेता यत्र तिष्ठन्ति तद्दहन्ति ताः वायुं प्राविशंस्ता वायुपूता अभवंस्तस्मादेता यतो यन्ति ततो दारयन्ति ताः सोमं प्राविशंस्ताः सोमपूता अभवंस्तस्मादेता स्निग्धाः शैत्यरसवत्यः कल्प्यन्ते। असावादित्यो ब्रह्मा यज्ञः सर्वा देवतास्ता अन्वहं देव-गवादिभीरश्मिभिरपाययंस्तस्मादेता अहनि शुद्धाः पूताः शुद्धौ कल्प्यन्ते। तस्माद्यद्यन्मीमांस्यं स्यात् तत्तदद्भिः संस्पर्शनाच्छुद्धिर्भवति। रात्रावेताश्चापो वरुणं प्राविशंस्तस्मान्न रात्रौ गृह्णीयाद्धाम्नो धाम्न इत्यग्निमुपरिष्टाद्धारयन् गृह्णीयात्।

कात्यायनः।

आपो निशि न गृह्णीयाद्गृह्णन्नपि कदाचन।
विधृत्याग्निमुपर्यासां धाम्नो धाम्न इतीरयन्॥

अस्तमित आदित्यमुदकं गृह्णीयादापदि रात्रौ यदि गृह्णीयादग्निमुपरि धारयन् धाम्नोधाम्नोराजन्निति यजुर्जपन् गृह्णीयात्।

बौधायनः ।

अस्तमितआदित्य उदकं गृह्णीयान्न गृह्णीयादिति मीमांसन्ते गृह्णीयादित्येके श्राद्धब्रह्मवादिनो गृह्णीयादित्येतदपरे यावदुदकं गृह्णीयात्तावत् प्राणमायच्छेदग्निर्वै वा उदकं गृह्णाति ।

उशनाः ।

नद्यः कूप-तड़ागानि सरांसि सरितस्तथा ।
असंवृतान्यदोषाणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥

पराशरः ।

अन्यैरपि कृतान् दोषान् कूपसेतुपथेषु च ।
तेषु वेगेषु यत्तोयं सम्यक् संचपरेषु च ।
प्रतिग्राह्यास्तु पेयास्तु न दुष्टान् मनुरब्रवीत् ॥

इति ग्राह्याण्युदकानि ।

अथ वर्ज्याण्युदकानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

दुर्गन्धि फेनिलं वर्ज्यं तथा वै पल्वलोदकं ।
न लभेत् यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥
यन्न सर्वाय चोत्सृष्टं यच्चाभोज्यं निपानजं ।
तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पितृकर्म्मणि ॥

'यत्' कूपादिकं, तत्कर्तृभिः सर्वप्राण्युपजीवनार्थं 'नोत्सृष्टं' न परित्यक्तं, तत्सलिलं पितृकर्म्मणि वर्ज्यं । कूपसमुद्धृतं पश्चादिपेयोदकधारणार्थो जलाशयः 'निपानं' 'तज्जं' तत्र स्थितमपि, सलिलं वर्ज्जनीयं ।

योगयाज्ञवल्क्यः ।

अग्राह्यास्त्वग्रिमा आपो नद्याः प्रथमवेगगाः ।
अक्षोभितास्तु केनापि यास्तु तीर्थान्तयोद्धृताः[१] ॥

'अग्रिमाः' प्रथमवृष्टिसम्भूताः, ता नद्याः कलुषतरैकद्वित्र्यादिदिनस्थायिवेगगता एव न ग्राह्याः। निवर्त्तमाने तु प्रथमवेगे प्रसादवत्यो ग्राह्याः। द्वितीयादिवेगे च वेगानिवृत्तावपि ग्राह्याः। नदीव्यतिरिक्ताशयसंसृतास्त्वग्रिमाः दशरात्रमग्राह्याः।

तथा च वचनं ।

अजा गावो महिष्यस्तु ब्राह्मण्यस्तु प्रसूतिकाः।
दशरात्रेण शुध्यन्ति भूमीषु च नवोदकं ॥

यास्तु केनचित् सङ्क्षोभ्य कलुषीकृताः यास्तु तीर्थाज्जलावतरणमार्गादुद्धृतास्ता अपि न ग्राह्याः।

व्यासः ।

नद्या यच्च परिभ्रष्टं नद्या यच्च विवर्जितं ।
गतप्रत्यागतं यच्च तत्तोयं परिवर्जयेत्॥

ग्रीष्मादाशुसंशुष्यज्जलान्नदीप्रवाहात् पृथग्भूय पल्वले स्थिरीभूतं 'नद्याः परिभ्रष्टं'। यच्च स्वल्पनिर्झररूपेण पृथक्भूय पुनर्महाप्रवाहेण सह संसर्गं न लभते तत् 'नद्या विवर्जितं'। सकृदमकृदा स्वतो वा कारणान्तरेण वा यत्प्रतिलोमं स्यन्दते तत् 'गतप्रत्यागतं', तत्परिवर्जयेत्।

मरीचिः ।

नभोनभस्ययोर्मध्ये सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षिपितृतर्पणं ॥

(१) तीर्थेषु विस्तृता इति ख० ।

श्राद्धकाले स मनुजो न क्वचित्परितप्यते ।
यो वृष्टिवारणं छत्रं वर्षाकाले प्रयच्छति ॥
स्वपितॄणां हितार्थाय स दुःखैर्नाभिभूयते ।

इति छत्रनिरूपणम् ।

अथोपानत्पादुके ।

वायुपुराणे ।

श्राद्धेषूपानहौ दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
दिव्यं स लभते चक्षुर्वाजियुक्तान् रथांस्तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

उपानद्युगलं यस्तु श्राद्धकर्मणि धर्मवित् ।
एकैकस्मै द्विजाग्र्याय पित्र्यं संप्रयच्छति ॥
पितॄणां तत्परे लोके विमानमुपतिष्ठते ।
दातापि स्वर्गमाप्नोति सुयुक्तैर्वृद्धवारणैः ॥

देवीपुराणे ।

उपानहौ प्रयच्छन्ति ये पितृभ्यः समाहिताः ।
अश्वदानं कृतं तैस्तु नात्र कार्या विचारणा ॥

आदित्यपुराणे ।

प्रतप्तवालुकाः केचित् केचिदङ्गारसङ्कुलाः ।
लोहकण्टकसङ्कीर्णाः केचिद्व्यालसमाकुलाः ॥
यमलोकस्य पन्थानः प्रमीतानां सुदुस्तराः ।
उपानद्दानमेवैकं तेषु तारयितुं क्षमं ॥
उपानहौ स्वयं दत्त्वा द्विजेभ्यो वै यथाविधि ।

येभ्योवा संप्रजैर्दत्ते पन्थानं ते तरन्ति तं ॥
एतस्मात् कारणान्नित्यं श्राद्धे दानमुपानहां ।
पुराणज्ञाः प्रशंसन्ति दानमन्यसमं न तत् ॥
सौरपुराणे ।
निर्माय सुदृढ़े दद्यादुर्गन्धेन चर्मणा ।
न न्यूने नातिरिक्ते च पादयोः सुखदे मृदू ॥
उपानहौ ब्राह्मणेभ्यः पितॄणां सुखहेतवे ।
प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीता यच्छन्ति वाञ्छितं ॥
वायुपुराणे ।
ऋजू पूर्णे तु यो दद्यात् पादुके श्राद्धकर्मणि ।
शोभनं लभते यानं पादयोः सुखमेव च ॥
नन्दिपुराणे ।
यः पादुके प्रदद्यात्तु पितृदुद्देश्यमादरात् ।
तस्य पुण्येषु लोकेषु भवेदप्रतिघा गतिः ॥
चमत्कारखण्डे ।
धात्वादिनिर्मितं दद्यात् पितृभ्यः पादुकायुगं ।
यस्तस्य देवलोकेषु गतिर्वैमानिकी भवेत् ॥
गजदन्तकृते यस्तु पादुके संप्रयच्छति ।
स वै चित्राणि यानानि लभते प्रेत्य चेह चेति ॥
यः पादुके प्रयच्छेत्तु सारदारुमये शुभे ।
पितृभ्यः सोऽपि मेधावी सुखमत्यन्तमश्नुते ॥
इत्युपानत्पादुकानिरूपणम् ।

अथासनानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

आसनानि च रम्याणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
स आस्ते सुचिरं कालं त्रिदशैरभिपूजितः ॥

देवीपुराणे ।

पीठान्यतिमनोज्ञानि पितृणां प्रददाति यः ।
तस्य पीठेश्वरी नित्यं वरान् यच्छति वाञ्छितान् ॥

आदित्यपुराणे ।

सुसन्त्णानि विशालानि प्रदद्यात्यासनानि यः ।
श्राद्धेषु तस्य भवने सदास्ते पद्मसम्भवा ॥

गारुड़पुराणे ।

प्रयच्छत्यासनं यस्तु पितृभ्यः सुसमाहितः ।
स्वैरं वैरविनिर्मुक्तश्चिरमास्ते त्रिविष्टपे ॥

चमत्कारखण्डे ।

चामीकरमयं श्राद्धेष्वासनं यस्तु दापयेत् ।
तस्यासनं मेरुपृष्ठे समीपे परमेष्ठिनः ॥
यः पितृणां सुघटितं दद्याद्राजतमासनं ।
स स्वर्गे सुखमासीनः क्रीड़ति कालमक्षयं ॥
येन ताम्रमयं दत्तमासनं पितृकर्मणि ।
स वै दिव्यासनारूढ़ो न हि प्रच्यवते चिरं ॥
सदारुदारुमयं यस्तु निर्मितं कारुशिल्पिभिः ।
तस्य नाकगतस्यापि कल्पते भव्यमासनं ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

यस्तु भद्रासनं चारु पितॄणां प्रतिपादयेत् ।
स वै सिंहासनासीनश्चक्रवर्त्ती न चिरादपि ॥
यस्त्वासनं वस्त्रमयं हंसपिच्छैः सुसम्भृतं ।
प्रयच्छति महीपालास्तमासीनमुपासते ॥
तूलैः पूर्णोदरं वास्त्रमासनं यो निवेदयेत् ।
पितॄणामादरादेनं प्रत्यासीदन्ति सम्पदः ॥
यः पट्टगण्डिकाः श्राद्धे गण्डिकाश्च मनोहराः ।
ददाति तस्य हि स्वर्गे कल्प्यते दिव्यमासनं ।
पितॄनुद्दिश्य योगिभ्यो दत्त्वा कुशमयीर्वृषीः ।
सर्वसङ्गविनिर्मुक्तो विशुद्धात्मा स जायते ॥
वेत्रासनानि चित्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
नीरोगः सुभगः श्रीमान् पुरुषः सम्प्रजायते ॥
यस्त्वासनोपयोगार्थं प्रदद्यात् कम्बलान् नवान् ।
अष्टाङ्गयोगसंसिद्धिस्तस्य पुंसोऽभिजायते ॥
यस्तृणैर्मृद्भिः स्वन्तं निर्माय शुभमासनं ॥
दद्याच्छ्राद्धेषु तस्याशु स्थिराः स्युः सर्वतः श्रियः ।

इत्यासननिरूपणम् ।

अथ शय्यास्तरणप्रच्छादनपटोपधानानि ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शय्यामास्तरणोपेतामुत्तरच्छदसंयुतां ।
उपधानेन संयुक्तां पितुद्देशेन यो ददेत् ॥

मोदन्ते पितरस्तस्य सुखिनः शाश्वतीः समाः ।
दातापि स्वर्गमासाद्य विमानं दिव्यमास्थितः ।
सेव्यते सुरनारीभिर्गीयमानश्च किन्नरैः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

यो मञ्चकञ्च दद्याद्वै चारु तूलिकयान्वितं ।
विरुद्धाच्छादनपटं रमणीयोपधानकम् ॥
पितृभ्यः श्रद्धया युक्तः श्राद्धकाल उपस्थिते ।
स त्रिविष्टपमासाद्य दिव्यभोगसमन्वितं ॥
सहस्रैः सुरनारीणां रमते परिवारितः ।
कालक्षयादिहागत्य नारीणां वल्लभो भवेत् ॥

कूर्म्मपुराणे ।

शय्यां सतूलिकां दद्यात् पितृकर्म्मणि यो नरः ।
रमयन्त्यनुरक्तास्तं स्वर्गे सारङ्गलोचनाः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

मञ्चकं तूलिकायुक्तं निर्मितं दारुभिः शुभैः ।
भक्त्या विप्राय प्रयतो द्विजेभ्यः पितृकर्मणि ।
अप्सरोभिरमरां वृन्दैरश्रान्तं परिचर्य्यते ॥
आन्दोलकं सास्तरणं सोपधानं सुसुन्दरं ।
धातुजाभिः सुरम्याभिः शलाकाभिश्च संयुतं ॥
मत्तवारणशोभाढ्यं ग्रथितं मृदुभिः पटैः ।
ददाति पितृकार्य्येषु यो हि श्रद्धापरायणः ॥
गन्धर्वाप्सरसां लोके गीयमानो निरन्तरं ।

स भुङ्क्ते विविधान् भोगांस्त्रिदशैरपि दुर्लभान् ॥
पट्टान् काष्ठमयान् यस्तु शयनेषूपयोगिनः ।
दत्त्वा स्वास्तरणोपेतान् मत्तवारणलाञ्छितान् ।
वर्षायुतञ्च रमते लोके वै विश्वकर्म्मणः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दारुभिर्घटितान्तस्थैः स्वर्णपत्रैरलङ्कृतां ।
शय्यां ददाति यस्तस्य वासः शक्रस्य वेश्मनि ॥
भूषितां पित्तलमयैः पत्रच्छेदैर्यथोचितां ।
श्राद्धे शय्यां प्रयच्छेद् यः सूर्य्यलोके स राजते ॥
गजदन्तमयं दिव्यं श्राद्धे दत्त्वा तु मञ्चकं ।
गत्वा चान्द्रमसं लोकं शरदामयुतं वसेत् ॥
पट्टसूत्रमयैः पट्टैर्ग्रथिताञ्च ददाति यः ।
शय्यां पितृभ्योमेधावी देवोलोकं स गच्छति ॥
कार्पाससूत्रजैः पट्टैः सुदृढ़ां यः प्रयच्छति ।
चन्द्रस्य भवने सोऽपि कामान् भुङ्क्ते यथेप्सितान् ॥
कृतां शनमयैः पट्टैः सूत्रैर्वा वल्कजैरपि ।
दत्त्वा जन्मान्तरे जातः स्त्रियो विन्दति सुन्दरीः ॥
हंसपिच्छमयीं तूलीं पितृभ्यः प्रददाति यः ।
गन्धर्वाप्सरसां लोके मोदतेऽसौ यथासुखं ॥
कार्पासनिर्मितां तूलीं दत्त्वा मृद्वीं सुशोभनां ।
उपधानेन संयुक्तां लक्ष्मीवान् जायते नरः ॥
हंसपिच्छमयं रम्यं उपधानं ददाति यः ।

कीर्त्तिमान् जायते नित्यं सुखानामपि भाजनं ॥
क्षौमं वा पट्टसूत्रं वा यो दद्यादुत्तरच्छदं।
लावण्येन समायुक्तो जायतेऽसौ जनप्रियः ॥
यः प्रयच्छेदुत्तरपटं सूक्ष्मकार्पासमूत्रजं।
तस्यायुर्विपुलं लोके प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥
मृदुचर्म्ममयीं दद्यात् यो नरः पट्टगद्दिकां।
सोऽपि श्रिया समायुक्तो नीरोगो जायते भुवि ॥
विचित्रैश्चर्म्मभिर्युक्तं रचितं मृदुभिस्तृणैः।
प्रदायास्तरणं श्राद्धे न दुःखं पश्यति कचित् ॥
दद्यादास्तरणं यस्तु निर्म्मितं मृदुभिस्तृणैः।
श्राद्धकाले तु योगिभ्यः स दुःखैर्नाभिभूयते ॥

इति शय्यास्तरणप्रच्छादनपटोपधानानि।

अथ चामरव्यजनदर्पणकेशप्रसाधनानि।

वृद्धविष्णुपुराणे।

चामरव्यजनञ्चैव भक्त्या यः प्रतिपादयेत्।
स वै दिवस्पतेर्लोके बहुकालं महीयते ॥
राजोपकरणं ह्येतत पितृणामपि वल्लभं।
अतो विद्वान् प्रयत्नेन तेभ्यो दद्यादतन्द्रितः ॥
प्रदाय दर्पणं तेभ्यस्तत्त्वज्ञानभिजायते।
केशप्रसाधनं दत्वा तथा कूर्च्चप्रसाधनं ॥
सुपुष्टां रूपसामग्रीं लभते सोऽन्यजन्मनि।

सौरपुराणे।

चामरं तालवृन्तञ्च श्वेतच्छत्रञ्च दर्पणं ।
दत्त्वा पितॄणामेतानि भूमिपालो भवेदिह ॥

प्रभासखण्डे ।

केशप्रसाधनीं रम्यां दद्यात् कङ्कतिकान्तु यः ।
आदर्शं निर्मलञ्चैव पूर्णचन्द्रसमाकृतिं ।
श्राद्धकाले प्रसन्नात्मा तस्य स्वर्गेऽक्षया गतिः ॥

गजदन्तनिर्मितं केशसंस्कारसाधनं 'कङ्कतिका' ।

वाराहपुराणे ।

चामरीधेनुलाङ्गूलश्वेतबालसमुद्भवं ।
चामीकरविचित्रेण तथा दण्डेन निर्मितं ॥
पितृभ्यश्चामरं दत्त्वा स्वर्गे स्त्रीभिस्तु वीज्यते ।
तदेव कृष्णवर्णन्तु दत्त्वा भूमिपतिर्भवेत् ॥
मयूरपिच्छनिर्माणं हेमदण्डन्तु चामरं ।
प्रतिपाद्य पितृभ्यस्तु राजराजोऽभिजायते ॥
बालैर्दीर्घैरतिश्वेतैरश्वबालधिसम्भवैः ।
निर्मितं चामरं श्राद्धे दत्त्वा माण्डलिको भवेत् ॥
कृष्णाश्वबालरचितं चामरं यस्तु यच्छति ।
सोऽपि पुण्येन तेनेह धनी भवति धर्मभाक् ॥

कूर्मपुराणे ।

द्विजेभ्यश्चामरं दद्यात् स्थापयेद्वामरालये ।
पितॄनुद्दिश्य यस्तस्य पितरः सर्वकामदाः ॥

वायुपुराणे ।

व्यजनं तालवृन्तञ्च दत्त्वा विप्राय संस्कृतं ।
प्राप्नुयात् स्पर्शयुक्तानि सुगन्धीनि मृदूनि च ॥
'तालवृन्तं' वस्त्रव्यजनं ।

चमत्कारखण्डे ।

नानाकषायधौतेन निर्मितं मृदुचर्मणा ।
चित्ररागैरनेकैश्च स्वर्णदण्डेन शोभितम् ॥
दन्तिदन्तमयेनापि दण्डेन सुविराजितं ।
व्यजनं ये प्रयच्छन्ति ते वै गत्वामरावतीं ।
नारीभिरभिवीज्यन्ते नित्यं सतकङ्कणैः करैः ॥
मयूरपिच्छघटितं व्यजनं यः प्रयच्छति ।
पितृभ्यः सोऽपि देहान्ते स्कन्दलोके महीयते ॥
रचितं वालकेनाथ यद्वोशीरेण निर्मितं ।
प्रदाय व्यजनं श्राद्धे सन्तापं न विन्दति ॥
वेत्रपट्टेन रचितं वस्त्रैरन्यैरथापि वा ।
प्रयच्छेत्तालवृन्तं यः स भूपालो न संशयः ।
तालीदलैर्विरचितं कृतं भूर्जत्वचाथ वा ।
प्रदाय व्यजनं श्राद्धे सदारोग्यमश्नुते ॥
कृतञ्च विदलच्छेदैः सुसूक्ष्मैरेव गुम्फितं ।
दत्त्वा पितृभ्यो व्यजनमनन्तं सुखमश्नुते ॥

गारुड़पुराणे ।

समर्प्य दर्पणं भक्त्या पितृभ्यः पितृकर्मणि ।
भुवि प्रकाशो भवति यशोभिरभिपूजितः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

दर्पणं कलधौतेन निर्मलेन सुनिर्मितं ।
प्रतिपाद्य पितृभ्यो वै लोकं चान्द्रमसं व्रजेत् ॥
विमलेनापि कांस्येन पञ्चाशत्पलिकेन तु ।
कल्पितं दर्पणं दत्त्वा तेजस्वी जायते ध्रुवम् ॥
त्रिंशत्पलेन कांस्येन कृतमादर्शमण्डलं ।
पञ्चविंशतिजं वापि दत्त्वा वै कान्तिमान् भवेत् ॥
यो दर्पणं विरचितं कांस्यस्य दशभिः पलैः ।
प्रतिपादयते सोऽपि लभते चक्षुरुत्तमं ॥

स्कन्दपुराणे ।

केशप्रसाधनं दत्त्वा करिदन्तविनिर्मितं ।
पितृकर्मणि धर्मात्मा सोऽश्विनोर्लोकमश्नुते ॥
तालस्य नारिकेरस्य वेणोर्विल्वस्य वा पुनः ।
शलाकाभिर्विरचितं दत्त्वा केशप्रसाधनं ।
सुभगश्च सुवेशश्च निश्चितं जायते नरः ॥
दारुणा निर्मितं दत्त्वा केशसंस्कारसाधनं ।
प्राप्नोति सुन्दरान् केशान् दीर्घमायुश्च विन्दति ॥
वराहरोमरचितां श्मश्रुवैशद्यकारिणीं ।
पितृभ्यः कूर्चिकां दत्त्वा सुरूपः सुभगोभवेत् ॥

इति चामरव्यजन-दर्पण-केशप्रसाधननिरूपणम् ।

अन्नाद्य-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतद्ग्रह-ताम्बूल-तत्पात्राणि ।
दातुमभिलष्य ब्रह्मवैवर्त्ते ।

तरुणादित्यसङ्काशं विमानं सार्व्वकामिकं ।
अन्नदो लभते तिस्रः कन्याकोट्यस्तथैव च ॥
अन्नदानात्परं दानं विद्यते नेह किञ्चन ।
अन्नाद्भूतानि जायन्ते जीवन्ति च न संशयः ॥
जीवदानात्परं दानं न किञ्चिदिह विद्यते ।
अन्नाज्जीवति त्रैलोक्यं तेन तत्परमं भवेत् ॥
अन्नाल्लोकाः प्रतिष्ठन्ते लोकदानस्य तत्फलं ।
अन्नं प्रजापतिः साक्षात्तेन सर्वमिदं ततं ।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

मार्कण्डेयपुराणे ।

बहुप्रकाराण्यन्नानि मृष्टानि च मृदूनि च ।
फलानि चैव स्वादूनि यथाकालोद्भवानि च ॥
निवेदयेत्पितृभ्यो यः सम्भृत्य स्वयमादरात् ।
स पितॄणां प्रसादेन सम्यक्सायुज्यमश्नुते ॥

नारदीयपुराणे ।

भक्ष्यं भोज्यञ्च लेह्यञ्च पेयञ्चोष्यं तथैव च ।
पञ्चप्रकारं स्वाद्वन्नं द्रव्यगन्धरसान्वितं ॥
द्राक्षाकदलनारङ्गसहकारादिकानि च ।
वर्ण-गन्ध-रस-स्पर्शसम्पन्नानि फलान्यपि ।
समर्पयेच्छ्राद्धकाले सम्यग्विप्रेषु यत्नतः ॥
तेन तृप्तिं परां यान्ति पितरः सपितामहाः ।
कामानस्मै प्रयच्छन्ति दुर्लभानन्यकर्मणा ॥

यस्तु भोजनपात्राणि पितृभ्यः प्रतिपादयेत् ।
सौवर्ण-राजतादीनि तथा कांस्यमयान्यपि ।
स पुमान् पात्रतामेति सर्वासामपि सम्पदाम् ॥
थालादिनिर्मिता भुक्तिपात्राधारास्त्रिपादिकाः ।
उत्सृज्य स्वपितृप्रीत्यै प्रापयेद्ब्राह्मणालयं ।
स ज्ञातीनामशेषाणामाधारत्वं प्रपद्यते ॥
पतद्ग्रहं धातुमयं ष्ठीवनाचमनादिषु ।
उपयुक्तं श्राद्धकाले पितृभ्यः परिकल्प्य तु ।
द्विजस्य भवने स्थाप्य श्रियमाप्नोति पुष्कलां ॥

वह्निपुराणे ।

अन्नं ब्रह्म समुद्दिष्टमखिलैः श्रुतिपारगैः ।
तच्च भूरिगुणोपेतं देवलोकेऽपि दुर्लभं ॥
तत्पितृणामतिप्रीत्या यः प्रयच्छति भूरिशः ।
अशेषक्लेशनिर्मुक्तः स याति ब्रह्म शाश्वतं ॥
ताम्बूलं यो ददातीह शुचिकर्पूरसंयुतं ।
ऐश्वर्यं सोऽतिविपुलं परत्रेह च विन्दति ॥
यश्चूर्णपर्णपूगादिस्थापनार्थानि कृत्स्नशः ।
दद्यात्ताम्बूलपात्राणि पूगाद्यैः पूरितानि च ॥
तथा कर्पूरभाण्डस्तु कर्पूरेणाभिपूरितं ।
दिव्यं वर्षसहस्रं हि भुङ्क्ते भोगान् भुवि स्थितः ॥

पद्मपुराणे ।

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः अन्नमेवामृतं दिवि ।

अन्नदः प्राणदः प्रोक्तो ह्यन्नदोऽमृतदस्तथा ॥
तस्मात्पुत्रेण कर्त्तव्यं पित्रर्थं भूरिभोजनं ।
भूर्य्यन्नदाता पुरुषो न मन्तव्यो हि मानुषः ।
तस्य निर्दग्धपापस्य निवासो वैष्णवे पुरे ॥
फलानि च सुगन्धीनि पक्कानि मधुराणि च ।
मृद्वीकादीनि यो दद्यात् पितृभ्यः प्रणयान्वितः ॥
स स्वर्गे नन्दनोद्यानफलपीयूषभाग्भवेत् ॥
उत्कृष्टैः क्रमुकैश्चैव नागवल्लीदलैरपि ।
कल्पितं घनसारादिसुगन्धिद्रव्यसंयुतं ।
दत्त्वा पितृभ्यस्ताम्बूलमनन्तां लभते श्रियं ॥
नान्नात् परतरं किञ्चित् प्राणिनां विद्यते प्रियं ।
ताम्बूलाच्च परं नास्ति भोगेषु प्रवरं यतः ॥
तेनैतदुभयं देयं पितृणां तृप्तिमिच्छता ।
आरोग्यमन्नदो याति भोगी ताम्बूलदो भवेत् ॥

प्रभासखण्डे ।

जाम्बूनदमयं दिव्यं विमानं सूर्य्यसन्निभं ।
दिव्याप्सरोभिः सङ्कीर्णमन्नदो लभते ऽक्षयं ॥

भगवतीपुराणे ॥

अन्नं हि प्राणिनां प्राणाः सुप्रसिद्धमिदं वचः ।
तस्मादन्नप्रदो यस्तु प्राणानेव ददाति सः ॥
तस्मादन्नं प्रदातव्यं पितृणामपि भूरिशः ।
आरोग्यमन्नदो याति दीर्घमायुश्च विन्दति ॥

सह्याद्रिखण्डे ।

ओषधीनां हि सर्वासां परमो वै रसो मधु ।
सर्वान्नानामयं सारो विश्रुतो मधुसंज्ञया ॥
देवानाञ्च पितॄणाञ्च तदेतदतिवल्लभं ।
अतः श्राद्धं न कर्त्तव्यं यत्किञ्चिन्मधुना विना ॥
मधुना रहिते श्राद्धे निराशाः पितरो गताः ।
देवाश्च पितरश्चैव मधुना तर्पिता ध्रुवम् ॥
सुधारसेन तृप्यन्ति यावदाभूतसंप्लवम् ।
कथञ्चिद्यदि विप्रेभ्यः प्रदत्तं भोजने मधु ।
पिण्डास्तु नैव दातव्याः कदाचिन्मधुना विना ॥
युतेन मधुसर्पिर्भ्यां यैर्दत्ताः पायसेन वै ।
पिण्डाः पितृभ्यस्ते चैत्रात् समुत्तीर्णा ऋणार्णवात् ॥
यैर्वा मघात्रयोदश्यां मधुना पायसेन च ।
विहितः पिण्डनिर्वापः कृतकृत्यास्तु ते नराः ॥
अन्नाद्यैर्मधुसंपृक्तैः सक्तुभिर्वा मधुप्लुतैः ।
यैर्निकृप्ता नरैः पिण्डा गयाशीर्षे महात्मभिः ॥
कल्पकोटिशतं साग्रं नानाभोगसमन्विताः ।
ते स्वीयैः पूर्व्वजैः सार्द्धं ब्रह्मलोके निवासिनः ॥
मधु मध्विति वै श्राद्धे त्रिःसमुच्चरितं वचः ।
श्रावणान्मधुनाम्नस्तैः पितरः स्युः सुतर्पिताः ॥
अतोऽयं मधु शंसन्ति धर्मज्ञाः श्राद्धकर्मणि ।
सौवर्णं राजतं वापि कांस्येनाप्यथ निर्मितं ॥

ब्रह्मा भोजनपात्रन्तु विशालञ्चातिनिर्म्मलं ।
घृतादिपात्रैर्लघुभिर्युतं स्वर्णादिसम्भवैः ॥
हेमादिधातुसंभूते स्थितमाधारयन्त्रके ।
पतद्ग्रहाभिधानेन मलपात्रेण चान्वितम् ॥
यो ददाति द्विजाग्र्येभ्यः पितॄणामिदमस्त्विति ।
सुचिरं स दिवि स्थित्वा सम्राड्भवति भूतले ॥

वायुपुराणे ।

पात्रं वै तैजसं दद्यान्मनोज्ञं श्राद्धभोजिनां ।
पात्रं भवति कामानां विद्यानाञ्च धनस्य च ॥
राजतं काञ्चनञ्चैव दद्याच्छ्राद्धेषु यः पुमान् ।
दत्त्वा स लभते दानात् प्राकाम्यं धनमेव च ॥
रौप्यं रजतयुक्तं वा पितॄणां पात्रमुच्यते ।
पितॄनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥
लवणेन तु पूर्णानि श्राद्धे पात्राणि दापयेत् ।
रसाः समुपतिष्ठन्ति भक्ष्यं सौभाग्यमेव च ॥
तिलपूर्णानि यो दद्यात्पात्राणीह द्विजन्मनां ।
तिले तिले निष्कशतं स ददाति न संशयः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

सुरभिद्रव्यतैलैस्तु गन्धवद्भिस्तथैव च ।
पूरयित्वा तु पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ॥
गन्धवद्या महाभागाः सुखानि विविधानि च ।
दातारमुपतिष्ठन्ति युवत्यश्च पतिव्रताः ॥

नरसिंहपुराणे ।

फलानि कदलादीनि पितॄणां यः प्रयच्छति ।
पितृभक्तस्य लोकेऽस्मिन् सफलं तस्य जीवितम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

वृक्षैर्मनोहरफलैर्लताभिश्च समाकुलान् ।
आरामान् ये प्रयच्छन्ति पितृभ्यो जलपूर्व्वकं ।
ते चक्रवर्त्तिनो भूत्वा प्रशासन्ति वसुन्धरां ॥
ये पुष्पवाटिकां वापि वृक्षैः कतिपयैर्युतां ।
प्रयच्छन्ति पितृभ्यस्ते भूमिपाला न संशयः ॥
येऽप्येकं फलितं वृक्षं लतामण्डपमेव वा ।
प्रयच्छन्ति पितृप्रीत्यै ब्राह्मणानां महात्मनां ।
बहुपुत्रा बहुधनास्ते दृश्यन्ते महीतले ॥
ये तु क्रीत्वाथ लब्ध्वा वा फलान्यादाय भक्तितः ।
पितॄणां सम्प्रयच्छन्ति धनिनस्तेऽपि निश्चितम् ॥

स्कन्दपुराणे ।

ये तु पूगद्रुमान् भव्यान् ताम्बूलीमण्डपानपि ।
पितृभ्यो ददते तेषामप्सरोभिः सह स्थितिः ॥
पूर्णं क्रमुकपालीभिः क्रमुकावापभाजनं ।
पूगविच्छेदनिर्यन्त्रैर्युतं कालायसोद्भवैः ॥
पर्णस्थापनपात्रञ्च पूर्णं पर्णैः समुज्ज्वलैः ।
तथा कर्पूरपात्रं चैलेलमादीनि कत्स्नशः ।
समाहृत्य द्विजाग्रेभ्यः श्राद्धेषु प्रतिपादयेत॥

ताम्बूलग्रहणार्थञ्च द्रव्यं संवत्सरोचितं ।
पूर्णे संवत्सरे भूयः सर्व्वमेव प्रदापयेत् ॥
एवं यः कुरुते तस्य पितरः प्रीतमानसाः ।
आयुः प्रजां धनं तस्मै प्रयच्छन्ति सुखानि च ॥

इत्यन्न-मधु-फल-पात्र-पात्राधार-पतद्ग्रह-ताम्बूल-तत्पात्रनिरूपणं ।

अथ हिरण्यालङ्कार-यानानि ।

नन्दिपुराणे ।

सर्वेषामपि दानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं ।
प्रभवन्ति हि सर्वेऽपि पदार्थास्तु हिरण्यतः ॥
अतो हिरण्यं दातव्यं पितॄणान्तु विशेषतः ।
अतः संपूज्य गन्धाद्यैर्वस्त्राद्यैरभिपूज्य च ॥
हिरण्यं सम्प्रदातव्यमिदमस्मै स्वधेति हि ।
दक्षिणादौ तु रजतं पित्र्ये कर्मणि शस्यते ॥
अलङ्काराः प्रदातव्या यथाशक्ति हिरण्मयाः ।
केयूर-हार-कटक-मुद्रिका-कुण्डलादयः ॥
स्त्रीश्राद्धेषु प्रदेयाः स्युरलङ्कारास्तु योषितां ।
मञ्जीरमेखलादामकर्णिकाकङ्कणादयः ॥
हारमाणिक्यवैदूर्य्यमुक्तागारुत्मतादिभिः ।
रत्नैर्विरचिताः स्वच्छैरलङ्कारा मनोहराः ।
पितृभ्यः सम्प्रदातव्या निजवित्तानुरूपतः ॥
यानानि शिविका-गन्त्री-तुरङ्गादीनि यत्नतः ।
श्राद्धे देयानि विदुषा स्वसामर्थ्यानुसारतः ॥

अन्नानि च विचित्राणि स्वादूनि सलिलानि च ।
दातव्यानि यथाकामं पितृन्मोदयता सदा॥
एवं यः कुरुते श्राद्धं श्रद्धया धार्मिकोत्तमः ।
प्रक्षीणाशेषपापस्य तस्य संशुद्धचेतसः ।
विच्छिन्नक्लेशजालस्य(१) मुक्तिरेवामलं फलं ॥

आदित्यपुराणे ।

हिरण्यममृतं साक्षाद्देवरूपमिति श्रुतिः ।
हिरण्यदाता श्राद्धे स्यात् पितृणाममृतप्रदः ॥
अतो हिरण्यं दातव्यं पितृणां प्रीतये सदा ।
रजतं वा यथाशक्ति तेषां तदतिवल्लभं ॥
पितृन् संपूज्य चाच्छाद्य हिरण्यं प्रददाति यः ।
तुलादानसमं पुण्यं लभते नात्र संशयः॥
रजतस्य प्रदानेन गोसहस्रफलं लभेत् ।
दक्षिणार्थं पृथग्देयं स्वर्णं रूप्यमथापि वा।
तेनास्य वर्द्धते लक्ष्मीरायुर्दीर्घञ्च विन्दति ॥

वायुपुराणे ।

रजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च।
विशेषादक्षयं स्वर्गं राजतं दानमुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

यो ददाति सुवर्णं वै रूप्यं वा पितृपूजकः।

---

(१) विच्छिन्न-क्लेशजालस्येति ख०।

तस्य दिव्यायुतं पूर्णं निवासः काञ्चनाचले[1] ॥
ददाति रजतं वापि यः पितॄणां महामतिः ।
तस्यापि वर्द्धते वंशः पितॄणां हि प्रसादतः ॥
अलङ्कारांस्तथानर्घान् पितॄणां भक्तिपूर्व्वकं ।
यो ददाति महाभागः सुरस्त्रीणां सुवल्लभः ॥
जाम्बूनदेन शुद्धेन यः कृत्वा भूषणानि वै ।
प्रयच्छति द्विजाग्र्येभ्यः श्राद्धकाले विशुद्धधी
यशोभागी बहुधनः स नरो जायते भृशं ॥
अलङ्कारान् कृतान् दद्याद्यस्तु रत्नैर्महाधनैः ।
स भूमिपालो भवति सर्व्वसामन्तवन्दितः ।
ततः काले बहुतरे विष्णोः सालोक्यमाप्नुयात् ॥

गारुड़पुराणे ।

अलङ्कारं महामूल्यं पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
तस्य पुण्यवतः पुण्यं गण्यते केन सत्तम ॥
यस्तु यानानि रम्याणि सुखवाहीनि वाहने ।
दद्यात् पितृभ्यस्तस्य स्याद्विमानैश्वर्य्यमद्भुतं ॥

स्कन्दपुराणे ।

मूर्द्धालङ्करणं दत्त्वा श्राद्धे बहुधनोचितं ।
मूर्द्धाभिषिक्तो भवति पृथिव्यां नात्र संशयः ॥
कर्णभूषणदानेन निश्चितं स्याद्बहुश्रुतः ।
कण्ठालङ्कृतिदाता तु वाग्मी स्यान्मधुरस्वरः ॥

(१) काञ्चनालय इति ग० ।

मेधावी जायते विद्वान् दत्तैर्हृदयभूषणैः ।
जायते चाङ्गभूषाभिः प्रदत्ताभिर्महाबलः ॥
हस्तालङ्करणं दत्त्वा दाता भवति विश्रुतः ।
स विश्ववन्द्यो भवति यो दद्यात् पादभूषणं ॥
स्वर्गच्युतानामेतानि फलान्युक्तानि सूरिभिः ।
पितृभूषणदानस्य स्वर्गो मुख्यतमं फलं ।
[illegible] मुक्तिरपि दुर्लभा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च तत्तद्देयं पितॄन् प्रति ।
तथान्नं जलं वस्त्रं भूषणानि विशेषतः ।
यानान्यपि प्रदेयानि पितॄणां परितुष्टये ॥

मत्स्यपुराणे ।

श्राद्धे वासांसि देयानि शयनान्यासनानि च ।
दातव्यानीह विदुषा यानानि तु विशेषतः ॥

पद्मपुराणे ।

दुर्गमाः प्रमीतानां पन्थानः पारलौकिकाः ।
यानदानादृते ते वै न शक्यन्ते विलङ्घितुं ।
अतो यानानि देयानि पितृभ्यो वंशजन्मभिः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे ।

शिबिका च प्रपन्नेन तु सर्वोपकरणैर्युता ।
होमावाहनकर्मभ्यो तृप्तिं संवत्सरोचिता ॥
सर्वपर्य्याप्तमशनं कुटुम्बार्थं द्विजस्य तु ।

छत्रप्रदानमप्येवं कर्त्तव्यं पितृकर्म्मणि ॥
भूयोऽपि सर्वं दातव्यं वर्षान्ते पितृतुष्टये ।
प्रतिवर्षं सकृद्वापि य एवं कुरुते नरः ।
वैमानिकत्वं प्राप्तस्य तस्यावृत्तिर्न विद्यते ॥
यस्तु चित्रगतिं दद्यात् तुरगं लक्षणान्वितं ।
श्राद्धेषु तस्य देहान्ते सूर्य्यलोकेऽक्षया स्थितिः ॥

चमत्कारखण्डे ।

दद्यान्मतङ्गजं यस्तु युवानं चारुलक्षणं ।
स लोके लोकपालानामेकैकमयुतं वसेत् ॥
तेजस्विनं चारुगतिं लक्षण्यं यस्तुरङ्गमं ।
दद्यात् पितृभ्यो विजयः तस्याप्रतिहतो भुवि ॥
रथं ददाति यो रम्यं युग्मैर्युक्तं तुरङ्गमैः ।
उक्षभिर्वा महाकायैस्तरुणैः सर्व्वलक्षणैः ।
माहाहवेषु कुत्रापि न तस्य स्यात्पराजयः ॥
गन्त्रीं वा शकटं वापि लौहचक्राक्तकूवरां ।
दत्त्वा पितॄणां प्राप्नोति धनर्द्धिमतिभूयसीं ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

श्राद्धे समोदते दत्तैः स्यन्दनैस्तु सुखावहैः ।
राजभिः पूज्यते वापि धनधान्यैश्च वर्द्धते ॥

इति हिरण्यालङ्कार-यानमिरूपणम् ।

अथ गो-महिषी-बलीवर्द्दादयः ।

मत्स्यपुराणे ।

श्राद्धे गावो महिष्यश्च बलीवर्दास्तथैव च ।
प्रदातव्या महोष्ट्राश्च यच्चान्यदस्तु शोभनं ॥

पद्मपुराणे ।

गो-महिष्यादयो देयाः पदार्थाः श्राद्धकर्म्मणि ।
प्रीतिः श्राद्धेषु कर्त्तव्या पितॄणां सार्व्वकामिकी ॥
नानापदार्थैर्यैः श्राद्धे पितॄंस्तु परितोषयेत् ।
पदार्थास्तस्य सर्वेऽपि नित्यं गृहमुपासते ॥

वृहद्विष्णुपुराणे ।

तरुणीं सुखसन्दोह्यां जीववत्सां पयस्विनीं ।
ददाति धेनुं विप्रेभ्यः तुष्टिमुद्दिश्य पैतृकीं ।
यस्तस्य सा दिविष्ठस्य सर्वकामदुघा भवेत् ॥
सुशीलां लक्षणवतीं सवत्सां बहुदोहनां ।
दत्त्वा पितृभ्यः कपिलां घण्टाचामरभूषितां ॥
मुञ्जवल्काद् यथैषीका पृथग्भवति निर्मला ।
एवं स सर्व्वपापेभ्यः पृथग्भवति निर्म्मलः ॥
अयुतानां शतं साग्रं ब्रह्मलोके महीयते ।
ददाति यः सुमहिषीमव्यङ्गाङ्गीमकोपनां ।
भूरिक्षीरां गुणवतीं सापत्यां बहुसर्पिषां ॥
क्षीरस्य सर्पिषो दध्नः परिपूर्णा दिवि ह्रदाः ।
पितॄणामुपतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम् ।
दातापि स्वर्गमाप्नोति वर्षाणामयुतानि षट् ॥
यस्तु धुर्य्यान् बलीवर्दान् पृष्ठीभारवहानपि ।

अविद्धनासिकान् दद्यादनडुहृषणांस्तथा ॥
वृषरूपः स्वयं धर्मस्तस्य साक्षात्प्रमोदति ।
प्रसन्ने भगवत्यस्मिन् किं किं नाम न लभ्यते ॥
क्रमेलकान् भारवहान् बहुयोजनगामिनः ।
ये ऽलङ्कृत्य प्रयच्छन्ति राजानस्ते न संशयः ॥
अजाश्चैवावयश्चैव महिषा भारवाहिनः ।
पितृभ्यः सम्प्रदातव्याः सर्व्वपापक्षयार्थिना ॥

नारदीयपुराणे ।

दत्त्वा पितृभ्यः श्वेतां गां स्वर्गलोके महीयते ।
प्रदाय धेनुं कृष्णाङ्गीं यमलोकं न पश्यति ॥
पीतवर्णान्तु गां दत्त्वा न शोचति कृताकृते ।
प्रदाय रोहिणीं धेनुं सर्व्वं तरति दुष्कृतं ।
नीलां तु सुरभीं दत्त्वा वंशच्छेदं न विन्दति ॥
अन्येन येन केनापि धेनुं वर्णेन लक्षितां ।
दत्त्वा पितृभ्यो जयति नाके स्थानमनुत्तमं ॥
अनीवर्दान् बलवतो यो ददाति धुरन्धरान्
समग्रं भूमिदानस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
पृष्ठे वहन्ति ये भारमुक्षाणो वहनक्षमाः ।
तान् प्रयच्छन् पितृणां तु धनाढ्यो जायते भृशं ॥

देवीपुराणे ।

महिषीं पुष्कलक्षीरां पितृभ्यः शस्तलक्षणां ।
यः प्रयच्छति नाके ऽस्य सुधाधारा प्रवर्त्तते ॥

महिषं भारवोढारं यः पितॄणां निवेदयेत् ।
तस्य पुंसो भगवती महिषघ्नी प्रसीदति ॥

स्कन्दपुराणे ।

उष्ट्रौर्वेगवद्दा यस्तु दद्यादृद्धानथापि वा ।
तस्य स्वर्गं प्रयातस्य गतिर्नैव विहन्यते ॥
पशूनजाविकादींश्च यस्तु श्राद्धे प्रयच्छति ।
प्रजया पशुभिश्चैव गृहं सुपरिपूर्य्यते ॥

इति गो-महिषी-बलीवर्द्दाश्वादिनिरूपणं ।

अथ भू-गृह-पुस्तकाभयानि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यथाशक्त्या प्रदातव्या भूमिः श्राद्धे विपश्चिता ।
पितॄणां सम्पदे सा हि सर्व्वकामं प्रसूयते[१] ॥
भूमिप्रदं हि पुरुषं प्राहुः सर्व्वप्रदं जनाः ।
सर्व्वप्रदः परे लोके सर्व्वान् कामान् समश्नुते ॥

कूर्म्मपुराणे ।

भूमिप्रदानेन समं दानमन्यत्[२] न विद्यते ।
अतः पितॄणां दातव्या भूमिर्भूतिमभीप्सता ॥
भूमिदानेन पितरः सर्व्वान् कामानवाप्य वै ।
मोदन्ते ब्रह्मणा सार्द्धं यावदाभूतसंप्लवं ॥

भगवतीपुराणे ।

---

(१) पितॄणां सम्पदेयानि भूमिदानानि यत्नत इति ग० ।
(२) दानं मर्त्त्ये न विद्यत इति ग० ।

भूमेर्भवन्ति धान्यानि भूमेर्वस्त्राणि चैव हि ।
भूमेर्गावो महिष्यश्च वराश्वा वरवारणाः ॥
उद्यानानि च रम्याणि नद्यः कूपाः सरांसि च ।
आतपत्राणि यानानि शयनान्यासनानि च ॥
अन्नपानानि हृद्यानि गन्धमाल्यानि चैव हि ।
रूप्यञ्च कनकञ्चैव रत्नानि विविधानि च ॥
अलङ्कारा मनोज्ञाश्च यच्चान्यत्सुखसाधनं ।
प्रभवस्तस्य सर्व्वस्य भूमिरेव न संशयः ॥
अतोऽयं पितृभक्तेन भूमिर्देया प्रयत्नतः ।
पितॄणामक्षयां तृप्तिमिच्छता सार्व्वकामिकीं ॥
भूमिप्रदस्य पितरो वैरिञ्चं लोकमास्थिताः ।
विचरन्ति विमानाग्र्यैर्यथाकामप्रचारिभिः ॥
भूमेर्दाता च पुरुषः प्रध्वस्ताशेषकल्मषः ।
प्रयाति ब्रह्मणो लोकं यद्गत्वा न निवर्त्तते ॥

गारुड़पुराणे ।

य इच्छेदखिलैर्भोगैः पितॄंस्तर्पयितुं नरः ।
भूमिस्तेन प्रदातव्या पितॄनुद्दिश्य धीमता ॥
भूमिदानान्नरः स्वर्गे क्रीड़ते शाश्वतीः समाः ।
कालक्षयादिहागत्य भूपतिः स्यात् प्रतापवान् ॥
गृहाणि च विचित्राणि पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।
जाम्बूनदमयं दिव्यं यथाकामगमं शुभं ।
सर्वसम्पत्समोपेतं विमानं सोऽधिरोहति ॥

पुस्तकान्यपि यः श्राद्धे पितृभ्यः प्रतिपादयेत्।
अर्हणां लभते सोऽपि सभायां परमेष्ठिनः॥

ब्रह्माण्डपुराणे।

पितॄन् भक्त्या समभ्यर्च्य भूमिं दद्यात् समाहितः।
भूमिदानेन संतृप्ता विदन्त्यार्त्तिं न ते क्वचित्॥
ग्रामं वा खर्वटं वापि पितृभ्यः प्रददाति यः।
शक्रस्य भवनं गत्वा यावदिन्द्रं स मोदते॥
श्राद्धे ददाति यः क्षेत्रं दशलाङ्गलसम्मितं।
पञ्चलाङ्गलिकं वापि यद्वा गोचर्म्ममात्रकं॥
अलाभे द्विहलं वापि हलमात्रमथापि वा।
लाङ्गलैः सबलीवर्दैर्योक्त्र-तोत्रादिसंयुतैः॥
अन्यैश्चैवोपकरणैरज्जुफालादिभिर्युतं।
वाजपेयस्य यज्ञस्य स फलं प्राप्नुते नरः[1]।
काले स्वर्गात् परिभ्रष्टो भूपतिर्द्धार्म्मिको भवेत्॥
शालीनामथ वत्तॄणां यव-गोधूमयोरपि।
माष-मुद्ग तिलानाञ्च क्षेत्रमुत्पत्तिहेतु यत्।
पितॄणां तन्नरो दत्त्वा विष्णोः सायुज्यमाप्नुयात्॥
पुनर्मानुष्यमायातो धनधान्यसमन्वितः।
तेजसा यशसा युक्तो विद्वान् वाग्मी च जायते॥
गृहं पक्वेष्टकचितं सुधाभिर्धवलीकृतं।
मत्तवारणशोभाढ्यं गवाक्षद्वारभित्तिमत्॥

(१) फलं सम्प्राप्यते नरः इति ख०।

अनेकभूमिसंयुक्तमेकभूमिकमेव वा ।
पितृभ्यो यो ददातीह स याति ब्रह्मविष्टपं ॥
प्रासादा यत्र सौवर्णा नानामणिविभूषिताः ।
तत्रासौ रमते नित्यं नृत्यवादित्रगायनैः ।
दिव्यं वर्षायुतशतं तत्रैव परिवर्त्तते ॥
दत्त्वा गृहं पितृभ्यस्तु तृणच्छन्नमथापि वा ।
लभतेऽग्र्याणि वस्त्राणि स्त्रीमन्ति धनवन्ति च ॥
प्रासादान् केशवादीनां निर्म्माय सुमनोहरान् ।
पित्रोः पितामहादिभ्यो यस्तु श्रेयः समर्पयेत् ॥
वैकुण्ठादिषु लोकेषु स्वकीयैः पितृभिः सह ।
मोदतेऽसौ महाभागो यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
पुस्तकानि सुवाच्यानि सच्छास्त्राणां ददाति यः ।
ब्राह्मणानां कुले यस्मा जायतेऽसौ बहुश्रुतः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

श्राद्धकाले गुणवतां विप्राणां समुपस्थिते ।
दद्याच्छास्त्राणि धर्म्याणि स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ॥

चमत्कारखण्डे ।

यः पुस्तकानि विप्राणां पित्रर्थं विनिवेदयेत् ।
स विद्वान् जायते वाग्मी मेधावी च बहुश्रुतः ॥
पुस्तकानि पितृभ्यस्तु वेदान्तानां ददाति यः ।
स श्रोत्रियान्वये(१) भूत्वा जायते वेदवित्तमः ॥
दत्त्वा व्याकरणं तु स्याच्छ्रुत ब्रह्मविदां वरः ।

(१) स श्रोत्रियाणां कुले इति क० ।

सोमांसायाः प्रदानेन सोमयाजी भवेन्नरः ॥
प्रदाय न्यायशास्त्राणि भवेद्विद्वत्तमः पुमान् ।
पुराणदाता भक्तः स्यात् पुराणपुरुषे हरौ ॥
मन्वादिधर्म्मशास्त्राणां दानाद्भवति(१) धार्म्मिकः ।
कलाशास्त्रप्रदानेन कलासु कुशलो भवेत् ॥
यः श्राद्धदिवसे विद्वान् प्राणिनामभयं ददेत् ।
भयं न तस्य किञ्चित्स्यादिह लोके परत्र च ॥

सौरपुराणे ।

यद्यस्य भयमुत्पन्नं स्वतो वा परतोऽपि वा ।
श्राद्धकर्म्मणि सम्प्राप्ते तत्तस्यापनयेत् सुधीः ॥
राजतश्चौरतो वापि व्यालाच्च श्वापदादपि ।
भयजातान्तु हरेद्भीतिं पितृकर्म्मणि शक्तितः ॥
एकतः क्रतवः सर्व्वे सर्व्वस्ववरदक्षिणाः ।
एकतो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं ॥
अतोऽर्थे सर्व्वकालेषु दद्यादभयदक्षिणां ।
श्राद्धकाले विशेषेण स हि धर्म्मः परो मतः ॥
यथा ह्यभयदानेन तुष्यन्ति प्रपितामहाः ।
न तथा वस्त्र-पानान्न-रत्नालङ्कारकाञ्चनैः ॥
एतस्मादभयं देयं श्राद्धकाले विजानता ।
अभयस्य प्रदातारो भयं विन्दन्ति न क्वचित् ॥
जन्म-मृत्युभयाभावादभयं मोक्ष उच्यते ।

---

(१) दाता भवतीति ग० ।

मोक्षमेव नरो याति प्राणिनामभयप्रदः ॥

श्राद्धमधिकृत्य ब्रह्मवैवर्त्ते ।

जीवितस्य प्रदानाद्धि नान्यद्दानं विशिष्यते ।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन देयं प्राणाभिरक्षणं ॥
अहिंसा सर्व्वदेवत्यं पवित्रं सर्व्वपावनं ।
दानं हि प्राणिनामाहुर्दानानां परमं बुधाः ॥

प्रभासखण्डे ।

यः श्राद्धे ह्यभयं दद्यात् प्राणिनां जीवितैषिणां ।
अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।
दन्तिनाञ्च सहस्रेण अभयं वै विशिष्यते ॥
यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
क्षिप्रं प्राप्नोति तत् सर्वं श्राद्धकालेऽभयं ददत् ॥
बन्धमोक्षन्तु[१] यः कुर्य्यात् श्राद्धकाले तु मानवः ।
न तस्य गदितुं शक्यं सुकृतं साधुकर्म्मणः ॥

वामनपुराणे ।

बन्दीकृतास्तु ये केचित् स्वयं वा यदि वा परैः ।
येन केनाप्युपायेन यस्तान्मोचयते नरः ।
पितरस्तस्य गच्छन्ति शाश्वतं पदमव्ययं ॥
बन्दिनो मोचयेत्तस्मात् पितृकार्य्येषु यो नरः ।
स याति विष्णुसायुज्यं निर्मुक्तः कर्म्मबन्धनात् ॥

इति भूमि-गृह-पुस्तकाभयनिरूपणं ।

(१) बन्दिमोक्षन्त्विति ग० ।

अथाञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्राणि।

ब्रह्मवैवर्त्ते।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पितृभ्यः प्रतिपादयेत्।
सूत्रञ्चाभिनवं सूक्ष्मं पिण्डानामुपरि न्यसेत्॥
तत्र त्रैककुदं प्रस्तमञ्जनं पितृकर्म्मणि।
तिलतैलोद्भवाद्दीपात् कज्जलं वापि यद्भृतं॥

'त्रिककुत्' नीलपर्व्वतः, तत्र भवं 'त्रैककुदं' स्रोतोऽञ्जनाख्य-नीलपर्व्वतशिलाचूर्णमित्यर्थः।

तिलतैलेन दातव्यं तथैवाभ्यञ्जनं बुधैः।
क्षौमं कार्पासजं वापि पितृणां सूत्रमिष्यते॥
असावङ्क्ष्व तथाभ्यङ्क्ष्वेत्यञ्जनादीनि दापयेत्।
असावेतत्त इत्येवं सूत्रञ्चापि निवेदयेत्(१)॥
इत्येवमञ्जनं दत्वा चक्षुष्मान् जायते नरः।
अभ्यञ्जनप्रदानेन लभते रूपमुत्तमं।
लभेद्वस्त्राण्यनन्तानि पिण्डसूत्रप्रदानतः॥

वायुपुराणे।

अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डनिर्वपणे तथा।
अश्वमेधफलेनैव सम्मितं मन्त्रपूर्वकं।
क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत्॥

प्रभासखण्ड-वायुपुराणयोः।

श्रेष्ठमाहुस्त्रिककुदमञ्जनं नित्यमेव च।

(१) नियोजयेदिति ख०।

दीपात् कृष्णतिलोद्भूततैलजाद् यच्च धारितं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अपसव्यं पितृभ्यस्तु दद्यादञ्जनमुत्तमं ।

नामान्युच्चार्य्य सर्व्वेषां वस्त्रार्थं सूत्रमेव च ॥

पेषयित्वाञ्जनं सम्यक् वेद्या उत्तरतो बुधः ।

गृह्य तद्दर्भपिञ्जूलैस्त्रिभिः कुर्य्याद्यथाविधि ॥

तथा ।

एकं पवित्रं हस्ते स्यात्पितृणान्तु सकृत्सकृत् ।

तैलं पात्रेण दातव्यं पिण्डेभ्योऽभ्यञ्जनं हि तत् ॥

तथा ।

क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छणकार्पासजं तथा ।

पत्रोर्णं पट्टसूत्रञ्च कौशेयञ्च विवर्जयेत् ॥

'पत्रोर्णं' धौतकौशेयं ।

वर्जयेत्तु दशाः प्राज्ञो यद्येता ह्यतवस्त्रजाः ।

न प्रीणन्ति तथैताम् हि दातुश्चाप्यफलं भवेत् ॥

आपस्तम्बसूत्रे तु वस्त्रदशा अपि दातव्या इत्युक्तम् ।

एतानि वः पितरो वासांस्यतो नान्यत् पितरो मयोष्टेति दाम-सोदशां छित्वा निदध्यादूर्णासुकां वा पूर्व्वे वयस्युत्तरायुषि स्वं लोमेति 'ऊर्णासुकाः' मेषलोमदशाः । 'उत्तरे वयसि' पञ्चाशद्वर्षेभ्य ऊर्द्धं । स्वं लोम उरःसम्भवमिति शेषः । "पञ्चाशत ऊर्द्धमुरोलोम यज-मानस्य" इति शाट्यायनिवचनात् ।

कात्यायनसूत्रे ।

एतद् इत्यपास्यति सूत्राणि प्रतिपिण्डमूर्णादशा वा वयस्युत्तरे यजमानलोमानि वेति ।

ब्रह्मपुराणे ।

दद्यात्क्रमेण वासांसि दशा वा श्वेतवस्त्रजाः ।
ततो वयसि वृद्धे च स्वानि लोमान्यथापि वा ॥
क्षौमं सूत्रं नवं दद्याच्छाणं कार्पासमेव वा ।
पत्रोर्णनीलरक्ताक्तकौशेयानि विवर्जयेत् ॥

नागरखण्डे ।

सूत्रञ्च प्रतिपिण्डन्तु दद्यात्तेषु पृथक् पृथक् ।
अन्यत्तु सर्वपिण्डेषु सततं विनियोजयेत् ॥
न तुष्यति यथा तस्मात्तथा तन्निचिपेच्छनैः ।
विरोधमाचरेत्तेषां त्रोटनाच्च परस्परं ॥
तच्च रक्तं प्रदातव्यं रागैर्वा कुङ्कुमेन वा ।
रक्तसूत्रविहीनं यत्तत्तु श्राद्धं भवेदिति ॥
ब्रह्मणैवं वरो दत्तः कश्यपत्राय रक्षसे ।
एवं ददाति यः सूत्रं सोऽक्षयां लभते श्रियं ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

अञ्जनाभ्यञ्जने गन्धं सूत्रप्रणयनं तथा ।
कुशैः पुनर्भवैः कुर्वन् अश्वमेधफलं लभेत् ॥

इत्यञ्जनाभ्यञ्जन-सूत्रनिरूपणं ।

अथ प्रकीर्णकम् ।

प्रभासखण्डे ।

लोके श्रेष्ठतमं सर्वमात्मनश्च प्रियं सदा ।
तत्तत् पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षयमिच्छता ॥

वायुपुराण-ब्रह्माण्डपुराणयोः ।

गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैस्तथाहुतिभिरेव च ।
फलमूलनमस्कारैः पितॄणां प्रयतः शुचिः ।
पूजां कृत्वा द्विजान् पश्चात् तर्पयेदन्नसम्पदा ॥
श्राद्धकालेषु नियतं वायुभूताः पितामहाः ।
आविशन्ति द्विजान् श्रेष्ठान् तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥

कूर्मपुराणे ।

प्रदद्याद्गन्धमाल्यादि धूपादीनि च शक्तितः ।

तत्रैव पुराणे विश्वान् देवान् प्रति पितृवाक्यं ।

पुष्पैर्गन्धैस्तथान्नेन युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ।
अग्रे दत्त्वा तु युष्माकमस्माकं दास्यते पुनः ।
एवं कृते कृतं सम्यक् सर्वमेव भविष्यति ॥

वायुपुराणे ।

वस्त्रैरन्नप्रदानैश्च भक्ष्यपेयैस्तथैव च ।
गोभिरश्वैस्तथा ग्रामैः पूजयेद्द्विजसत्तमान्[१] ॥
भवन्ति पितरः प्रीताः पूजितेषु द्विजातिषु ।
तस्मादनेन विधिना पूजयेत द्विजान् सदा ॥

वाराहपुराणे ।

(१) सम्पूजयेद्द्विजोत्तमानिति ख० ।

गन्धाः पुष्पाणि ताम्बूलधूपदीपाक्षतानि च ।
पितृकार्ये प्रशस्तानि स्वादन्नं सलिलं हिमं ॥
एतानि श्रद्धयोपेतः पितृभ्यो यो निवेदयेत् ।
स एव धर्मशीलो मे प्रियकारी वसुन्धरे ॥

तथा ।

उपवेश्यासने शुभ्रं छत्रं तत्र प्रकल्पयेत् ।
आवरणार्थञ्च तत् छत्रं ब्राह्मणाय प्रदापयेत् ।
ततो वस्त्राणि रम्याणि सर्वाण्याभरणानि च ॥

विष्णुपुराणे पितृवाक्यं ।

रत्नवस्त्रमहायानं सर्वभोगादिकं वसु ।
विभवे सति विप्रेभ्यो योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति ।
स भुक्त्वा निखिलान् भोगानन्ते स्वर्गं गमिष्यति ।

नरसिंहपुराणे ।

उपानच्छत्रवस्त्राणि भुक्तिपात्रं कमण्डलुं ।
शयनासनयानानि दर्पणव्यजनानि च ॥
अन्नं सुसंस्कृतं गन्धं ताम्बूलं दीपचामरं ।
पितृभ्यो यः प्रयच्छेत्तु श्रद्दधानो विमत्सरः ।
स शोकमोहौ तरति प्राप्य स्थानमनुत्तमं ॥

नन्दिपुराणे ।

अन्नोदके धूपदीपवस्त्रमाल्यानुलेपनं ।
गोमहिष्यश्च करभबलीवर्दादिकं तथा ॥
आदर्शव्यजनछत्रशयनासनपादुकाः ।

शिबिका रथगन्त्रीका सुखयानाश्च शोभनाः ॥
मनोज्ञाः पटवासाश्च सुगन्धाश्चूर्णमुष्टयः ।
अङ्गारधानिकाः शीते योगपट्टाश्च यष्टयः ॥
कटिसूत्राणि शिक्यानि मेखलाश्चैव कम्बलाः ।
यज्ञोपवीतं पीठानि कौपीनं कुण्डिकास्तथा ॥
वस्तून्येतान्यथान्यानि पितॄणां प्रीतय बुधैः ।
यथोपयोगं देयानि ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥
एवं ददाति यो भक्त्या यथालाभं यथाधनं ।
सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥

स्कन्दपुराणे ।

अलङ्कारान् बहुविधान् काञ्चनेन विनिर्मितान् ।
रत्नैर्विरचितांश्चापि क्षौमादीन्यंशुकान्यपि ॥
कर्पूरागुरुकस्तूरीकुङ्कुमादीनि यान्यपि ।
गन्धद्रव्याणि रम्याणि श्रीखण्डशकलान्यपि ॥
कर्पूरादेश्च भाण्डानि ताम्बूलातपत्रं तथा ।
दीपपात्रं धूपपात्रं तथा भोजनभाजनं ।
भाजनाधारयन्त्राणि पतद्ग्राहस्तथैव च ॥
आन्दोलिकाश्चमृगकाश्च मृदुला हंसतूलिका ।
कटाहास्ताम्रधातूत्थास्तावजाः कलशास्तथा ॥
चरुका दर्विका लौही भाण्डानि विविधानि च ।
ताम्रादिधातुसम्भूताः गडुकाः करकास्तथा ॥
भद्रपीठानि पीठानि चट्टिकाश्चासनानि च ।

वस्त्रपूर्णाश्च मञ्जूषा मनोज्ञाश्च विहङ्गिकाः ॥
मीमांसादेश्च शास्त्रस्य पुस्तकानि नवानि च ।
सौधानि कमनीयानि वापीकूपादिकं तथा ॥
ग्रामान् क्षेत्राणि केदारान् उद्यानान्यथ वाटिकाः ।
वृक्षान् लतावितानानि पूगादिद्रुमवाटिकाः ॥
शकटान् सोपकरणान् लाङ्गलानि च भूरिशः ।
मुषलोलूखलं दात्रं शिला मन्थानमण्डकं ॥
तथाञ्जनशलाकाश्च केशानाञ्च प्रसाधनं ।
एतान् पदार्थानन्यांश्च चतुराश्रमकाङ्क्षितान् ॥
आत्मनश्च प्रियान् दद्यात् पितॄणां युक्तमानसः ।
विभवस्यानुसारेण देशकालानुरूपतः ॥
एतान् दद्यात्तु यः सम्यक् पदार्थान् भोगसाधनान् ।
न तस्य दुर्लभं किञ्चिदिह लोके परत्र च ॥

रामायणे ।

समतीते दशाहे तु कृतशौचो विधानतः ।
चक्रे द्वादशकं श्राद्धं त्रयोदशकमेव च ॥
ततस्तोऽद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनं ।
महार्हाणि च रत्नानि गाश्च वाहनमेव च ॥

अत्र भरत इति शेषः ।

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि दानानि सफलानि च ।
तारणानि पितॄणां वै स्वर्ग्याण्यात्मसुखानि च ॥

लोके श्रेष्ठतमं यच्च आत्मनश्चापि यत्प्रियं ।
सर्व्वं पितॄणां दातव्यं तेषामेवाक्षयार्थिना ॥
वापीसंक्रीडनं दत्त्वा मद्मासवफलं लभेत् ।
वनं पुष्पफलोपेतं दत्त्वा गोमेधमश्नुते ॥

तथा ।

दद्यादग्निः शिशिरे वह्निं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।
कायाग्निदीप्तिप्राकाम्यं रूपं सौभाग्यमेति सः ॥
इन्धनानि तु यो दद्याद्द्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तश्च दीप्यते ॥

तथा ।

शरणं सर्वसम्पूर्णं सशय्यासनभोजनं ।
श्राद्धे दत्त्वा यतिभ्यस्तु नाकपृष्ठे महीयते ॥

'शरणम्' आवासः ।

मुक्तावैदूर्य्यवासांसि रत्नानि विविधानि च ।
वाहनानि च दिव्यानि आयान्ति तस्य कोटिशः ॥
गन्धर्वाप्सरसस्तस्य गायन्ते वादयन्ति च ।
सुमहज्ज्वलनप्रख्यं सर्वकामसमन्वितं ॥
सूर्य्यचन्द्रप्रभन्दिव्यं विमानं लभतेऽव्ययं ।
अप्सरोभिः परिवृतं कामगन्तु मनोजवं ॥
वसते स विमानाग्र्ये स्तूयमानः समन्ततः ।
दिव्यैः पुष्पैः प्रसिञ्चन्ति चूर्णमुष्टिभिरेव च ॥
कन्यायुवत्यस्तासाञ्च हाराभरणभिन्नमे: ।

सुखिनस्ते विबुध्यन्ति सततं हि मनोरमैः ।
अश्वदानसहस्रेण रथदानशतेन च ।
दन्तिदानसहस्राच्च योगिग्रावसथो वरः ॥
अश्वमेधसहस्रेण राजसूयशतेन च ।
पुण्डरीकसहस्रेण योगिग्रावसथो वरः ॥

तथा ।

भोजनाद्यासनं दत्त्वा अतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
सर्वयज्ञक्रतूनाञ्च फलं प्राप्नोत्यनुत्तमं ॥
क्षिप्रमत्युष्णमक्लिष्टं स्वादु दत्तम्बुभुक्षिते ।
सव्यञ्जनं सदा स्निग्धं सत्कृत्य च प्रयत्नतः ॥
प्रतिश्रयं सदा दद्यादतिथिभ्यः कृताञ्जलिः ।
देवावासं प्रतिष्ठन्ति दिव्यातिथ्यैः सहस्रशः ॥
सर्वाण्येतानि यो दद्यात् पृथिव्यामेकराड्भवेत् ।
त्रिभिर्द्वाभ्यामथैकेन दानेन तु सुखी भवेत् ॥
दानानि परमो धर्मः सद्भिः सत्कृत्य पूजितः ।
त्रैलोक्यस्याधिपत्यं हि दानादेव ध्रुवं स्थितिः ॥
राज्यभ्रष्टस्तु राजा स्यादधनः स्वोत्तमं धनं ।
क्षीणायुर्लभते चायुः पितृभक्तः सदा नरः ॥
यान् कामान्मनसा चेच्छेत्तांस्तस्य पितरो ददुः ।
यानि रत्नानि मेदिन्यां वाहनानि स्त्रियस्तथा ।
क्षिप्रमाप्नोति तत्सर्वं पितृभक्तस्तु मानवः ॥

महाभारते ।

अन्नपानाश्वगोवस्त्रछत्रशय्यासनानि च ।
प्रेतलोके प्रशस्तानि दानान्यष्टौ विशेषतः ॥
दासीदासानलङ्कारान् भोगोपकरणानि च ।
दत्त्वा पितृभ्यः प्राप्नोति साम्राज्यं नेह संशयः ॥

तथा ।

इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः ।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ।
श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥
ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वानथापि ।
स्त्रीश्चैव द्विजमुख्येभ्यस्तथा शतसहस्रशः ॥
अलङ्कारांस्तथाश्वांश्च गाश्च काम्या वरस्त्रियः ।
आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तम ॥
द्रोणं सात्यकिं भीष्मञ्च सोमदत्तञ्च वाह्लिकं ।
दुर्य्योधनञ्च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक् पृथक् ॥
जयद्रथपुरोगांश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ।
आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तम ॥
तथा स पुत्रपौत्राणां पितॄणामात्मनस्तथा ।
गान्धारस्य महातेजाः प्रददौ चौर्द्धदैहिकं ॥

श्राद्धमेवोपक्रम्य विष्णुधर्मोत्तरे पितृगाथाः ।

अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।
दद्यात्कृष्णाजिनं यो नः स्वर्णशृङ्गं विधानतः ॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।

प्रलयमानां यो धेनुं दद्याद्ब्राह्मणपुङ्गवे ॥
अपि स्यात्स कुलेऽस्माकं कश्चित्पुरुषसत्तमः ।
कूपारामतडागानां वापीनां यश्च कारकः ॥

आह बौधायनः ।

वापीकूपतडागानि वृक्षामाराममेव च ।
शालीक्षुचेत्रकेदाराः सम्पूर्णाः पुष्पवाटिकाः ॥
श्राद्धेषु दत्वा प्रयतः पितॄनात्मानमेव च ।
उद्धरत्येनसो दुःखाद्यावदाभूतसंप्लवं ॥

तदेवमेतेष्वभिहितेषु प्रदेयेषु यानि प्रदेयानि श्राद्धप्रयोगान्तर्गतार्चनाङ्गभूतानि तानि तत्तत्पितृनामगोत्रसङ्कीर्त्तनपूर्वकं पितृभ्य एव देयानि । यानि पुनरन्यानि गोभूहिरण्यकृष्णाजिनप्रभृतीनि श्राद्धकाले स्वपितॄणां श्रेयःसिद्ध्यर्थं दानखण्डोक्तप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि । तत्र निमित्तान्तरापेक्षा न कर्त्तव्या श्राद्धमेवाधिकृत्य तेषां विधानात् । तानि चैवं प्रदत्तानि पितॄणामात्मनश्च विशिष्टस्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थं भवन्तीति ।

इति प्रकीर्णकं ।

अथ दक्षिणाद्रव्याणि ।

ब्रह्मपुराणे ।

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
दक्षिणार्थन्तु तद्देयं तस्य तस्याक्षयार्थिना ॥

मत्स्यपुराणे ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्याथ दक्षिणां ।

गो-भू-हिरण्य-वासांसि यानानि शयनानि च ॥
दद्याद्यदिष्टं विप्राणामात्मनः पितुरेव वा ।
वित्तशाठ्येन रहितः पितृभ्यः प्रीतिमाचरन् ॥

'नामगोत्रेण' सम्प्रदानस्यात्मनश्च नामगोत्रोच्चारणेन ।

नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः ।
सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम् ॥

इति व्याससंस्मरणात् ।

'शक्त्या' स्वशक्त्यनुसारेण, 'पितृभ्यः प्रीतिमाचरन्' पैत्रेण कर्मणा पितॄन् प्रीणयन् ।

आह जमदग्निः ।

सतिलं नामगोत्रेण दद्याच्छक्त्याथ दक्षिणां ।
हिरण्य-धन-वासांसि धर्म्याणि शयनानि च ॥

वह्निपुराणे ।

भक्त्याथ दक्षिणा देया श्राद्धकर्म्मणि शक्तितः ।
ग्रामान् क्षेत्राण्यथारामान् विचित्राः पुष्पवाटिकाः ॥
बहुभौमानि रम्याणि शयनानि गृहाणि च ।
सुवर्ण-रत्न-वासांसि रजतं भूषणानि च ॥
अनडुहो महिष्यश्च विविधान्यासनानि च ।
पादुका दासदासीश्च छत्र-व्यजन-चामरं ।
स्वाङ्गलान शकटान् गन्त्रीगृहोपकरणानि च ॥
येन येनोपयोगोऽस्ति विप्राणामात्मनस्तथा ।
तत्तत्प्रदेयं श्राद्धेषु दक्षिणार्थं हितैषिणा ॥

यथा यथा हि गुणवद्द्रव्यं भूरि यथा यथा ।
जायते फलभूयस्त्वं श्राद्धकर्त्तुस्तथा तथा ॥

वायुपुराणे ।

धेनुं श्राद्धेषु यो दद्यात् गृष्टिं कुम्भोपदोहनां ।
गात्रलसुपतिष्ठन्ति गवां पुष्टिश्च जायते ॥
शयनासनानि तथा भूमयो वाहनानि च ।
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यादश्वमेधफलं लभेत् ॥
सर्पिःपूर्णानि पात्राणि श्राद्धे सत्कृत्य दापयेत् ।
कुम्भादिदोहधेनूनां बह्वीनां फलमश्नुते ।
यथेष्टां दक्षिणां दद्यात् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥

'पुण्डरीकः' क्रतुविशेषः ।

रम्यमावसथं दत्त्वा राजसूयफलं लभेत् ।
कूपाराम-तडागानि क्षेत्रघोषगृहाणि च ।
गां दत्त्वा मोदते स्वर्गे नित्यमाचन्द्रतारकं ॥
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा श्राद्धे रत्नविभूषितं ।
पितरस्तस्य तुष्यन्ति स्वर्गे चानन्त्यमश्नुते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णरौप्यपात्राणि मनोज्ञानि शुभानि च ।
हस्त्यश्व-रथ-यानानि समृद्धानि गृहाणि च ।
उपानत्पादुकाच्छत्रचामराण्यजिनानि च ॥
श्राद्धेषु दक्षिणा पुण्या चेति चिन्तयेत्सदा ।
दरिद्रोऽपि यथाशक्ति दद्याद्विप्रेषु दक्षिणां ॥

मैवेयमिति बुद्धिः कार्य्येत्यर्थः ।

सौरपुराणे ।

वस्त्रैर्भिर्दक्षिणाभिर्यः श्राद्धे प्रीणयति द्विजान् ।
स पितॄणां प्रसादेन याति स्वर्गमनन्तकं ॥
अशक्तस्तु यथाशक्त्या श्राद्धे दद्यात्तु दक्षिणां ।
अदक्षिणन्तु यच्छ्राद्धं क्रियते तद्धि राक्षसैः ॥
यज्ञोपवीतमथवा अतिदारिद्र्यपीड़ितः ।
प्रदद्याद्दक्षिणार्थं वै तेन स्यात् कर्म सद्गुणं ॥

इति दक्षिणाद्रव्यनिरूपणम् ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवीय-समस्तकरणाधिपति-
पण्डित-श्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्वर्गचिन्तामणौ परिशेष-
खण्डे श्राद्धकल्पे श्राद्धोपकरणं नाम
नवमोऽध्यायः ॥९॥

अथ दशमोऽध्यायः।

गणकगणसहस्रैरप्यशक्यो यदीयः
कलयितुमखिलानां राशिरुच्चैर्गुणानां।
कृतसकलसमृद्धिः सोऽथ हेमाद्रिसूरिः
कथयति परिभाषां श्राद्धकर्मण्यशेषाम्॥

अथ परिभाषा।

तत्र सर्वशास्त्रोपसंहारः तदर्थमिदं चिन्त्यते। किंस्वित् शाखा-कल्पसूत्रगृह्येषु यावद्धर्मकं श्राद्धमुक्तं तावन्मात्रमेव कर्त्तव्यम् उत मन्वादिस्मृतिविहितसर्वधर्मोपसंहारेणेति। तत्र यदि तावन्मात्रधर्मकं क्रियते तदा शाखाकल्पसूत्रगृह्येषु तावन्मात्रोपदेशार्थत्वानन्यथानर्थकः स्यात्। ननु यदि स्मृतिविहितधर्मोपसंहारः क्रियते तदा स्मृतयेऽर्थवत्यः अन्यथानर्थिकाः स्युरिति समानन्यायतया स्मार्त्तधर्मकलापोपसंहारो-ऽपि निरवद्यमासीदिति। न च प्रातिस्विकशाखाकल्पसूत्रगृह्यशून्यान् पुरुषान् प्रति स्मृतयाऽर्थवत्यो भविष्यन्तीति वाच्यं। प्रातिस्विक-शाखादिशून्यानां त्रैवर्णिकानामभावात्। न च शूद्रान् प्रत्यर्थवत्यो भविष्यन्तीति वाच्यं। त्रैवर्णिकाधिकारिकोपनयनाध्ययनाग्निहोत्रा-दिकर्मोपदेशप्रधानत्वात् स्मृतीनां त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि तासामर्थवत्त्वेन भाव्यम्। मैवं। कर्मविशेषे शूद्रान् प्रत्येवार्थवत्त्वं कल्प्यताम्। अथवा

त्रैवर्णिकान् प्रत्यपि बहुधर्मकश्राद्धान्तरोपदेशेनोपयोगित्वं वर्णितं । अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तश्राद्धप्रयोगस्तावानेव कर्त्तव्यो न स्मार्त्तपदार्थप्रवेशेनातिरेच्यः । अतिरिच्यमानो हि प्रयोगविध्यभिमतौ क्रमकालौ हित्वान्यथाभावमापादयेत् । अतएव स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तश्राद्धप्रयोगः परशाखाद्युक्तपदार्थप्रवेशेन न संहरणीयः ।

किञ्च । कल्पसूत्रगृह्याणामप्येतद्विशेषसम्बन्धित्वनियमसिद्धलिङ्गिनोऽस्यैकाश्रयत्वात् कर्तृविशेषाश्रितेन कल्पसूत्रेण लिङ्गेन तदाश्रितैव लिङ्गिनी श्रुतिः कल्प्यते । अतः स्वस्वकल्पसूत्रगृह्योक्तानां श्राद्धकर्मणां व्यवस्थैव ।

किञ्च । शाखान्तरगृह्यान्तरादौ विधीयमानस्य पौनरुक्त्यादिदोषपरिहारस्याशक्यत्वाच्चर्मान्तरत्वे तदन्वितस्य धर्मजातस्यातिदेशमन्तरेण शाखान्तरीयकर्मसम्बन्धानुपपत्तौ सर्वोपसंहारो निष्प्रमाणकः । न चोपपदासम्भवेन व्यवस्थानुपपत्तिः । तत्तच्छाखागृह्याध्येतृत्वलक्षणस्य तत्तच्छाखीयताभिमानित्वरूपस्य चोपपदस्य कर्तृविशेषकस्य सम्भवात् । न च प्रतिविधिवाक्यमुपपदकल्पने गुरुता कल्पनेति वाच्यं । सर्वानपि विधीनिदमादिना केनचित् सर्वनाम्ना परामृश्य युगपदुपपदान्वयस्य कल्प्यमानत्वात् ।

मैवं । परम्परागतस्वशाखापरित्यागेन शाखान्तराध्ययनकर्त्तापि हि स्वकुलपरम्परागतशाखागृह्योक्तधर्मानेवानुतिष्ठति । द्विवेदाध्यायी च वेदान्तरान्तर्गतं स्वशाखान्तरमधीयानोऽपि स्वशाखागृह्योक्तानेव धर्मानाचरति । अनधीतवेदोऽपि श्राद्धादिकं कर्म कुर्वन् शाखाविशेषगृह्यविशेषोपदिष्टामेव सरणिमाश्रयत इति न तत्तच्छाखागृह्य-

ध्येटत्वलक्षणमुपपदं यावदाचारमनुवर्त्तते तच्छाखीयत्वाभिमानोऽपि तच्छाखाध्येटत्वभ्रम एव वाच्यः। न चासौ स्वशाखामधीतवतो-ऽनधीतवतो वा सम्भवति। प्रथमे तच्छाखाध्येटत्वज्ञानस्य सत्यत्वात्, द्वितीये तादृशस्य ज्ञानस्यैवासम्भवात्। अतस्तयोः शाखागृह्या-चारविशेषानुसरणं नोपपद्येत। अन्यशाखाध्येतुरपि च वातादिदोष-वशोपजातशाखान्तराध्येटत्वभ्रमस्य तच्छाखागृह्यानुसरणं प्रसज्येत। दोषमन्तरेण समुत्पन्नभ्रमस्यायं नियम इति चेत्। न। कारण-मन्तरेण भ्रमस्यासम्भवात्। अथाहार्यारोपरूपभ्रमस्य दोषमन्तरे-णापि सम्भव इत्युच्यते। तर्हि तस्य सर्वत्र सम्भवादव्यवस्थैव प्राप्नोति। गौणे च शाखान्तरीयत्वव्यपदेशे तस्य विद्यमानत्वात् परशाखागृह्यो-क्तविधिग्रहणप्रसङ्गः। अतः कर्त्तृविशेषणीभूतोपपदासम्भवात् सर्वशा-खाकल्पसूत्रगृह्यस्मृत्याचारप्राप्तानां श्राद्धकर्मणां सर्वान् प्रति साधा-रण्यमेव न पुनर्व्यवस्थेति। नैतदेवं। शाखाविशेषाध्येटसन्ततिजत्वा-नपायात्तच्छाखीयत्वमस्त्येव। अतः स्वशाखाकल्पसूत्रगृह्योक्तधर्ममात्र-युक्तमेव श्राद्धं कर्त्तव्यं नाधिकस्मार्त्तपदार्थप्रवेशेन परशाखाकल्पसूत्र-गृह्योक्तपदार्थप्रवेशेन वातिरेच्यमिति स्थितं।

अत्रोच्यते। अनन्यथासिद्धप्रत्यभिज्ञाबलादशेषशाखाप्रत्ययमेक-मेवाग्निहोत्रादिकर्मेति शाखान्तराधिकरणे स्थापितं "एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात्"। सर्वास्वपि शाखासु ज्योतिष्टोमा-दिकर्मणः संयोगरूपचोदनाख्यानामविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानस्यैकत्वं निश्चीयते। संयोगोऽत्र प्राधान्यात् फलसम्बन्धो विवक्षितः। रूपमा-कारङ्गत्वात्कर्मस्वरूपनिरूपकत्वाच्च द्रव्यदेवता। चोदना च धात्वर्थ-

सहितभावनाविषयो विधिः। आख्या तु ज्योतिष्टोमादिनामधेयं। एतदेव सूत्रं व्याचक्षाणाः प्राङ्गराचार्याः। "सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् संज्ञारूपगुणादिभिः। एककर्मत्वविज्ञानं न शाखास्वपगच्छति" इति। न चात्र किञ्चिद्भेदकं कारणमस्ति। शाखान्तराणामस्य भेदप्रयोजकत्वानवधारणात्। प्रकरणान्तर इव परस्परासन्निधानं भेदकमिति चेत्। न। एकस्याध्येतुः शाखान्तराध्ययनाभावात् तत्प्रतिपाद्यमानज्योतिष्टोमादिकर्मानुपलम्भे भेदावभासासम्भवात्। कुतः पुनरेकस्य शाखान्तराध्ययनाभावः। इत्थं यथैवाकृतिरेकस्यां व्यक्तौ समाप्यते तथा स्वाध्यायत्वमेकैकस्यां शाखायामन्ततश्च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्राधीतेन स्वाध्यायेन कर्मावबोधं भावयेदित्युक्तः स्वाध्यायस्य कर्मावबोधनं प्रत्युपादीयमानत्वादविवक्षितैकत्वसंख्यैका शाखाध्येतव्येति गम्यते। कुतस्तर्हि वेदान्तराध्ययनमपि वेदानधीत्य वेदौ वेत्यादिवचनैरिति ब्रूमः।

किञ्च। वेदान्तरे कर्मणः साकाङ्क्षत्वात्कर्मावबोधं प्रति वेदानां समुच्चये सत्येकस्य नैकवेदाध्ययनं। एकवेदान्तर्गते तु शाखान्तरेऽपि परिपूर्णधर्मकं शाखान्तरनिरपेक्षमेव ज्योतिष्टोमादिकर्मावगम्यते। अतस्तुल्यकार्यत्वादेकवेदान्तर्गतैकशाखाध्ययननियमे शाखानां विकल्प इति।

तदाङ्गराचार्याः। "स्वाध्यायग्रहणं नैका शाखा हि परिगृह्यते। एकार्थानां विकल्पश्च कर्मैकत्वं भविष्यति" इति। ननु यद्येकस्यैकवेदान्तर्गतानेकशाखाध्ययनाभावाच्छाखान्तरीयकर्माप्रतीतिस्तर्हि कुतः प्रत्यभिज्ञापि भवेत। अथ स्वयमनधीयमानेऽपि परैरधीयमाने शाखान्तरे समाकर्ण्यमाने तत्प्रतिपाद्यमानकर्मावगतिर्भवतीति प्रत्यभिज्ञोपपद्यत इत्युच्यते तर्हि तथैव भेदावगतिरपि भविष्यति।

उच्यते। कर्मस्वरूपगतविशेषाभावात् प्रत्यक्षभेदप्रतीत्यभावे नामरूपाद्यविशेषनिबन्धनापरोक्षप्रत्यभिज्ञोत्पत्तौ परस्परासन्निधानप्रयुक्तानुमानजन्यभेदप्रतीतेरुत्पत्तिप्रतिबन्धात्। अस्तु वा भेदबुद्ध्यभावसहकृतास्वरूपप्रतीतिरेवाभेदप्रमात्मकप्रत्यभिज्ञाकार्यकरत्वादप्रत्यभिज्ञैव सती गौणी प्रत्यभिज्ञा। गुणान्तरं तर्हि भेदकमस्तु। न। तस्यैकस्मिन्नेव कर्मणि विकल्पेनान्वयोपपत्तेः। ननूत्पत्तिवाक्यशिष्टे गुणे सति गुणान्तरानवकाशाद्वाजिन इव गुणान्तरं कर्मभेद एव। मैवं। द्वयोरुत्पत्तिवाक्यशिष्टयोस्तुल्यबलत्वे सत्येकस्मिन् कर्मणि विकल्पसम्भवात्।

ननु यदि सर्वासु शाखास्वेकमेव कर्म प्रतिपाद्यते तदा पुनरुक्तताप्रसङ्गः। अतस्तत्परिहारार्थमभ्यासन्यायेन शाखान्तरे कर्मभेदो वाच्यः। मैवं। यत्र तावन्मात्रार्थत्वेन पुनः श्रुतिः प्रयोजनशून्या भवेत् तत्र भेदमापादयति। शाखान्तरे तु गुणान्तरार्थत्वेन प्रशंसार्थत्वेन वा प्रयोजनवती सती न भेदं करोति। न चेयं पुनः श्रुतिः। यत आह।

एकशाखानिबद्धानां ज्ञायते हि पुनः श्रुतिः।
कण्ठादिचरणानान्तु प्रतिशाखं सकृच्छ्रुतिः॥

अथैकशाखाध्ययननियमाद्येनैकशाखागतमग्निहोत्रादि श्रुतं नासौ शाखान्तरगतं शृणोति। कदाचित् परैरधीयमानं शाखान्तरगतं शृण्वन्नपि च परप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदित्यध्यवस्यति। अतः पुरुषान्तरप्रतिपत्त्यर्थत्वाच्छाखान्तरस्य न पुनः श्रुतित्वं। अपि च शाखानां युगपद्वृत्तेर्न पुनः श्रुतिकल्पना तर्हि तत्रैकशाखावत्क्रमेणाध्ययन-

स्थितिः। क्रमेणाध्ययने हि काचित्पुनः श्रुतित्वमापद्यमाना कर्म-भेदं करोति। अत्र तु युगपच्छ्रुतेः का पुनः श्रुतिर्भवेत्। अतो-यथैकशाखागतं कर्म देशान्तरपुरुषान्तरादिषु पुनः श्रूयमाणमपि प्रति-पाद्यभेदान्न पुनरुक्तमेवमत्र शाखान्तरेऽपीति। यस्मिकयैव शाखया सर्व्वं प्रतिपद्यन्तामनर्थकं शाखान्तरमिति। तच्छाखान्तराणामकृत्रिमत्वात् प्रतिशाखं चाध्येतृनियमस्यानादित्वादनुपालम्भ एवेति। अतएवै-तदपि न वाच्यं। यथा कृतस्य करणासम्भवस्तथा विहितस्य विधाना-सम्भवोऽपीत्येकस्यां शाखायां विहितस्य शाखान्तरे तावद्विधानास-म्भवः। शाखानां युगपदुपस्थानाच्चानुवादासम्भवोऽपीत्यतो भेद एवेति। यतस्तत्तच्छाखाध्यायिनः प्रवर्त्यान् प्रतिपाद्यांश्च पुरुषान् प्रति प्रवृत्ति-भेदेन प्रतिपत्तिभेदेन च विहितस्यापि विधानं न विरुध्यते। तदेवं कर्मैकत्वे स्थिते यत्र क्वचनोपदिष्टैर्धर्मैः सम्बध्यमानमग्निहोत्रादिकं शाखान्तराध्येतृभिरप्यनुष्ठीयमानं नचैकं प्रतिशिष्यत इति न्यायात् तद्धर्मयुक्तमनुष्ठेयमिति सर्वशाखोपसंहारे स्थिते सर्व्वशाखागृह्य-कल्पसूत्र-स्मृति-पुराणेतिहासाचारावगतधर्ममात्रयुक्तमेव सर्वैः श्राद्धं कर्त्तव्यमिति स्थितम्।

अतएवैकां कामपि शाखां पुरस्कृत्य कल्पसूत्राणि रचयन्तो-मुनयः स्वशाखोक्तधर्ममात्रोपनिबन्धनेनापरितुष्यन्तः शाखान्तरीय-धर्मसंग्रहं कुर्वाणा दृश्यन्ते।

ननु सर्वशाखागृह्यादिषु कर्मैकत्वेऽपि तत्तच्छाखागृह्याध्येतृपुरुष-भेदव्यवस्थया तत्तच्छाखाविधृतेतिकर्त्तव्यताभेदव्यवस्थोपपत्तेः न सर्वशाखोपसंहारः।

मैवं। ईदृग्विधायां व्यवस्थायां श्रुतिलिङ्गादिरूपमानाभावात्। न च श्रुत्यादिवत् केनचिच्छाखान्तरं व्यवस्थामानत्वेनाभ्युपगतं।

नन्वस्ति तावत्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति वचनादाचारपरम्परागत-पुरुषविशेषाणां शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्था। अतो व्यवस्थितप्रमाणो-पनीयमानं प्रमेयमपि तद्व्यवस्थातुमर्हति। तथा हि। यथा दृष्टे सम्भवति नादृष्टकल्पना न्याय्येति स्वाध्यायाध्ययनविधेः कर्मावबोधा-र्थत्वेन दृष्टार्थत्वमिष्यते। एवमेव शाखाविशेषाध्ययनव्यवस्थाया अपि दृष्टार्थत्वाय कर्तृविशेषव्यवस्थितकर्मावबोधार्थत्वमेष्टव्यम्।

उच्यते। प्रशाविशेषशालिनां स्ववेदवत् परवेदाध्ययनस्याप्यनुज्ञा-तत्वात् परवेदान्तर्गतशाखायां च व्यवस्थाभावादव्यवस्थैकशाखाध्ययनं कर्त्तव्यं। तदपि कर्मावबोधार्थं बोधोऽप्यनुष्ठानार्थं इति शाखान्तरीय-कर्मानुष्ठाने कुतो व्यवस्था। नह्यदृष्टार्थं द्वितीयवेदाध्ययनम्, अध्ययनविधिवैयर्थ्यापत्तेः।

अन्येभ्यस्तत्कर्मोपदेशार्थमन्यशाखाध्ययनं दृष्टार्थमेवास्तु। न। अधीतेन वेदेन कर्मावबोधं कुर्यादिति विध्यर्थो निर्णीतः। न तु कर्मावबोधं कारयेदिति।

यत्तु स्वशाखागताधिकार्यन्तरकर्त्तव्यकर्मविधायकवेदप्रदेशाध्ययनं क्रियते तत् कर्मावबोधार्थं समस्तशाखाध्ययने विहिते सति नान्तरी-यकत्वेनेति न दोषः।

अथ पराध्यापनार्थमध्यापनविधिना द्वितीयवेदाध्ययनं प्रयो-जितं नाध्ययनविधिनेति न वैषम्यं। न चादृष्टार्थत्वमिति चेत्। तन्न। एकचाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम् अन्यत्राध्यापनविधिप्रयुक्तमिति वैरूप्यं

प्रसज्येत । न च सर्वशाखाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति वाच्यम् । अध्ययनविध्यानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

किञ्च । अध्ययनविधिप्रयुक्ते परवेदाध्ययने प्रशाविशेषशालिनोः क्षत्रियवैश्ययोर्वेदान्तराध्ययनं न प्राप्नोति तयोरनध्यापकत्वात् । अतो न शाखास्मृत्यादिव्यवस्थया कर्मणां व्यवस्था ।

यत्तूक्तं । सर्वशाखोपसंहारे क्रमकालौ विरुध्येते इति । तन्न । प्रयोगविधिर्हि श्रुतिस्मृत्याचारादिप्रमाणप्रापित-सर्वपदार्थप्रतीक्षां कृत्वा प्रयोगं विधत्ते । न पुनः स्वसन्निधिसमाम्नातपदार्थमात्रप्राप्ति-परितुष्टः सद्यस्मैवेति । अतएव वेदवेद्याद्यन्तरा प्रविशतः स्नार्तस्याचमनादिपदार्थस्यापि वा कारणायत्तणे प्रयुक्तानि प्रतीयन्नित्यत्र प्रयोगविधिपरिग्रहो वर्णितः । किञ्च पदार्थानां धर्मः क्रमो न हीनप्रमाणप्रापितमपि पदार्थं बाधितुं क्षमते ।

अपि च कस्याञ्चिच्छाखायां सामान्यमेवोपदिष्टं न विशेषः । तत्रानुष्ठानकालेऽवश्यं स्वबुद्ध्याध्यवस्य कश्चिद्विशेषो ग्रहीतव्यः । स च गृह्यमाणः कदाचिच्छाखान्तरोपदिष्टो गृह्यते । तत्र यदि शाखान्तरानुसारेण स एव गृह्यते तदा किन्नामासमञ्जसं कृतं स्यात् । योऽपि तत्सामान्यानन्तर्गतो भिन्नद्वारतया समुच्चयैकप्रयोगनिवेशं लभमानः स्वशाखोक्तपदार्थाविरोधी शाखान्तरीयः पदार्थः सोऽप्यपूर्वस्यानिर्ज्ञातोपायपरिमाणत्वादिरुद्धप्रमाणान्तरानिवारितप्रवेशो गृह्यमाणो न किञ्चिद्दूषयेत् । यस्तु स्वशाखोक्तविरुद्धः शाखान्तरीयः सोऽपि प्रमाणस्थापकपातिनत्वादेकद्वारकत्वे सति तुल्यबलत्वादिकल्पनयैव गृह्यमाणो नातीवानौचित्येन नैयायिकानां सम्मतः ।

अतः सर्व्वशाखाकल्पसूत्रगृह्यस्मृतिपुराणेतिहासाचारावगतान् पदार्थानुपसंहृत्य प्रयोगोऽनुष्ठेय इति सिद्धम् ।

अत्रार्थे लिङ्गदर्शनम् ब्रह्मपुराणे ।

रामेण भोजिता विप्रा मुन्युक्तेन यथाविधि ।
वैदिकी च कृता सर्वा क्रिया या मानवी स्मृता ।
पुराणोक्तो विधिश्चैव वेदवेदविकपूर्वकः ॥

'मुन्युक्तेन' मुनिभिः प्रेरितेन । 'वैदिकी' वेदविहितपिण्डपितृयज्ञसम्बन्धिनी, पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्र्य इत्यतिदेशेन श्राद्धे प्रापिता । 'मानवी' मनुप्रणीतशास्त्रविहिता, 'स्मृता' अन्यैरपि हारीत-गौतमप्रभृतिभिर्धर्मशास्त्रकारैर्वेदार्थमनुस्मृत्योपदिष्टा । सर्गप्रतिसर्गादि पञ्चलक्षणवन्ति ब्राह्म्यादीनि 'पुराणानि' तेषु 'उक्तः' प्रतिपादितः । 'विधिः' अनुष्ठानप्रकारः । एवं सर्व्वशास्त्राण्युपसंहृत्य रामेण श्राद्धं कृतमित्यर्थः ।

अत्राह कार्ष्णाजिनिः ।

आत्मतन्त्रेषु यन्नोक्तं न कुर्य्यात्पारतन्त्रिकं ।
विशेषाः खलु सामान्या वेदोक्ता वेदवादिभिः ॥

'आत्मतन्त्रे' शाखागृह्यादिरूपे स्वकीये शास्त्रे, यदनुष्ठेयपदार्थ-स्वरूपं नोक्तं तत्परकीयतन्त्रोक्तमपि कुर्य्यात । यतो वेदोक्ताः सर्वे विशेषाः सर्वेषामनुष्ठातॄणां सामान्याः साधारणा इति वेदवादिभि-र्निर्णीतम् ।

यत्पुनरेतद्विरुद्धं वैजवापायनस्य वचनम् । "बह्वल्पं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रचोदितं । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्वकृतो भवेत्" इति ।

तत्तावत् केचिदेवं व्याचक्षते यद्गर्भाधानचौडोपनयनविवाहादिकं कर्म गृह्येषु सम्यगुक्तं मन्वादिस्मृतिग्रन्थेषु चासम्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा न कर्त्तव्या। यत्तु श्राद्धाष्टकादिकं स्मृतिषु सम्यग्गृह्ये चासम्यगुक्तं तत्र स्मृत्यपेक्षा कर्त्तव्येति। अतः स्वगृह्योक्तस्य स्मृत्यपेक्षा निवार्य्यते।

न तु परगृह्याद्यपेक्षापीति सर्वोपसंहारन्यायस्य वचनस्य च प्रतस्य च विषयव्यवस्थेति।

नन्वसम्यगुक्तत्वं नाम स्वरूपधर्मकस्याभिधानं तत्राण्यल्पं वेत्यभिधानात् स्मृत्यपेक्षा वार्य्यत एवेति कृतमत्याविधं तदपनोक्ता। नैतदेवं असम्यक्ता नामात्र कर्मस्वरूपनिष्पादकेन सन्निपातिना दृष्टार्थेन धर्मेण विनाभिधानं। सम्यक्त्वञ्च स्वरूपनिष्पादकधर्माभिधानेन सम्पूर्णत्वम्। अल्पत्वञ्च तदभिधानमसमाप्तावप्यत्रोक्तादृष्टैकार्थधर्मानभिधानम्। अतोऽसम्यगभिधाने युक्ता स्मृत्यपेक्षेति।

तदिदं व्याख्यानमयुक्तं गृह्योक्तस्य स्मृतिमात्रापेक्षानिषेधवचने स्वशब्दानर्थक्यप्रसङ्गः।

अस्तु तर्ह्येवम्। यत्स्वगृह्ये सम्यगुक्तं तत्र परगृह्यस्मृत्याद्यपेक्षा न कर्त्तव्या। यत्तु सम्यगनुक्तं तत्र कर्त्तव्या। अतएवैकवेदान्तर्गतानां शाखानां कर्मावबोधे विकल्पोऽङ्गीकृतः वेदानाञ्च समुच्चय इति।

तदपि न युक्तं। शाखान्तरोक्तधर्मोपसंहारन्यायस्यासम्यगुक्तकर्मविषयत्वे वेदान्तरवदसम्यगभिधायकशाखाया अपि शाखान्तराधिकरणेऽनुदाहरणत्वमेव प्रसज्यत। न चैकवेदान्तर्गता काचिदस्ति तादृशी शाखेत्यधिकरणवैयर्थ्यं चापद्यत। अत एवं व्याख्येय, स्वशाखागृह्योक्ते स्वरूपधर्मके कर्मणि परशाखोक्ताधिकधर्मोपसंहारं कृत्वैव तावत्-

प्रयोगोऽनुष्ठेयः। यदि कदाचिद्दैवान्मानुषाद्वा प्रतिबन्धात् परशाखा-म्नातोक्ताधिककर्मोपसंहारो न शक्यते कर्तुं तदा स्वशाखागृह्यमा-त्रोक्तस्वल्पधर्मयुक्तमपि कर्त्तव्यं। तावति च कृते सर्वशाखागृह्योप-संहारेण यत्समग्रशास्त्रार्थरूपं क्रियते तदेव तदपि समग्रशास्त्रार्थ-रूपमेव तेन कृतं भवतीत्यनुकल्पोऽयमिति।

अन्ये तु पुनः स्वगृह्योक्तधर्मविरुद्धपरगृह्यधर्मानुष्ठाननिषेधपरमिदं वचनं वर्णयन्ति। तन्न। न्यूनाधिकधर्मविषयत्वस्य वचने प्रत्यक्षेणोप-लम्भात् विरुद्धधर्माणां वैकल्पिकत्वादेकोपादानेऽन्यत्यागात् प्रयोग-परिमाणसाम्ये सति बह्वल्पं वेत्यनुपयोगात्।

यच्च विरुद्धशाखान्तरीयधर्मोपसंहारनिषेधकमिदं लौगाक्षि-वचनं 'ऊनो वाप्यतिरिक्तो वा यः स्वशाखोदितो विधिः। तेन सन्तनु-यात्सर्वं न कुर्यात् पारतन्त्रिकमिति" तदप्यनुकल्पत्वेन स्वशाखामात्रोक्त-ग्रहणे क्रियमाणे यदर्थात् परशाखीयाग्रहणं प्राप्तन्तदनुवादपूर्वकमनु-कल्पविधिपरमेव। न तु शाखान्तरीयधर्मोपसंहारनिषेधपरमित्येवं व्याख्येयम्।

यत्त्वपरं लौगाक्षिवाक्यं। "यः स्वशाखां परित्यज्य परशाखां समा-चरेत्। अप्रमाणमृषिं कृत्वा सोऽन्धे तमसि मज्जति" इति। तच्छाखान्तराध्ययननिषेधकमस्तु।

अथ प्रकरणादिपर्य्यालोचनया यदि शाखाशब्दस्तदुक्तकर्मपर-स्तदेवं व्याख्येयं। स्वशाखोक्तपरित्यागेन शाखान्तरीयग्रहणे दोषोऽयं न पुनः स्वशाखोक्तेन सह समुच्चितपरशाखीयग्रहणे, परित्यज्येति वच-नात्। अथवा परशाखोक्तस्यापि ग्रहणे क्रियमाणे तद्विरुद्धस्वशा-

स्वोक्तधर्मपरित्यागस्याप्रसक्तत्वात् स्वशाखीयविरुद्धपरशाखीयग्रहणनिषेधपरमिदं वचनं निश्चीयते। अत्र स्वगृह्यमूलभूतवेदो गृह्यकारो वा व्यवस्थितआचारो वा दर्शनादृषिरुच्यते, तं 'अप्रमाणं कृत्वा' अप्रमाणत्वेन परिकल्प्य 'अन्धे तमसि' कृमि-कीट-पतङ्ग-पिपीलिका-स्थावरादियोनिविशेषिके तमोगुणेऽविद्यायां पाप्मनि निरयविशेषे वा, निमज्जतीत्यर्थः। अविरुद्धानि तु परशाखाम्नातानि सर्वाण्यङ्गान्युपसंहृत्य कर्मानुष्ठेयम्।

तदुक्तं भविष्यत्पुराणे।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि यत्।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकं यथेति॥

इति सर्वशाखोपसंहारनिर्णयः।

अथानुसमयस्य निर्णयः।

स चायं द्विविधः। पदार्थानुसमयः काण्डानुसमयश्चेति। द्विविधमपि चैतमाद्रियन्ते याज्ञिकाः कर्मणि। तथाह्याग्नेयाग्नीषोमीययोः पुरोडाशयोः कपालोपधानाधिश्रयणोद्वासनादीनां पदार्थानामेवानुसमयमिच्छन्ति। अग्रप्रतिग्रहेष्टावपि स्वल्पसङ्ख्यकेषु पुरोडाशेष्वेवमेव शतसहस्रादिसङ्ख्यकेषु तु तेषु काण्डानुसमयमङ्गीकुर्वते। तथा पशुगणे उपाकरणादीनां पशुधर्माणां पदार्थानुसमयमाश्रयन्ते। यूपगणे चाञ्जनादीनां यूपधर्माणां काण्डानुसमयं। अतः सन्देहः क्व पदार्थानुसमयः क्व काण्डानुसमय इति। किञ्च पदार्थानुसमयेऽपि चिकीर्षिते कियानेकः पदार्थ इत्येवं पदार्थपरिमाणं कश्चित् संशेरते। यथा मुष्टिकपालावदानाञ्जनवपनपावनेषु, यथा चावघाते

कृष्णाजिनास्तरणोलूखलाधिवर्त्तनादिषु फलीकरणान्तेषु कर्मसु, किञ्च कश्चित्क्रियात्मा कश्चित् पदार्थावयवीभूतोऽप्यन्यत्र पदार्थतामश्नुवानो दृश्यते। यथा चरुपुरोडाशसान्नाय्यादिषु प्रदानं तस्य चतुरवत्तस्य पदार्थावयवीभूतं चतुरवत्तमात्रं सान्नाय्यविकृतिभूतेऽप्यग्नीषोमीये पशौ स्वतन्त्रैकपदार्थतां प्राप्तम् अग्नीषोमीयविकृतिभूते सम्प्रतिपन्न-देवताके पशुगणेऽप्येवमेव। विप्रतिपन्नदेवताके तु प्रदानान्तचतुरवत्त-पदार्थावयवतामेवागतम्। अत इह श्राद्धेऽपि निमन्त्रणादिविसर्ज-नान्तेषु श्राद्धभोक्तृद्विजसम्बद्धेष्ववनेजनादिप्रतिपत्त्यन्तेषु पिण्डसम्ब-द्धेष्वासनादिन्युब्जीकरणान्तेष्वर्घ्यपात्रसम्बद्धेषु प्रक्षालनस्थापनपरियन्त्र-कादिषु भोजनपात्रसम्बद्धेषु कुश-यव-तिल-गन्ध-पुष्पादिप्रक्षेपेषु म-ण्डलसम्बद्धेषु क्व पदार्थानुसमयः क्व काण्डानुसमय इति विचार्य्य निर्णतव्यम।

तत्र तावदयमुत्सर्गो यत्पदार्थानुसमयेनानुष्ठानम्। अतो ब्राह्मणादिषु प्रत्येकं सन्निपत्योपकारकं पदार्थमावर्त्य तेनैव न्यायेना-न्यमावर्त्तयेत् न तु प्रत्येकं पदार्थकाण्डमिति।

ननु पितृतृप्तिकामः पुत्रादिकामो वा ब्राह्मणान् भोजयेत् पिण्डान् प्रदद्यादित्यत्र तावत्कर्मविभक्तिनिर्दिष्टा अपि ब्राह्मणाः पिण्डाश्च भूतभाव्युपयोगान्तररहितत्वाद्धोमदानाभ्यामिव सक्तुगावौ भोजनेन प्रदानेन वा न चिकीर्ष्यते। अतो यैस्तु द्रव्यं न चिकी-र्ष्यत इति न्यायात्तयोः प्रधानकर्मताफलवत्सन्निध्याम्नातफलरहित-कर्मभ्योऽन्यानि च प्रधानकर्माण्यधिकारवाक्ये करणत्वेनोपादीयन्ते। अतश्च ब्राह्मणभोजनेन पिण्डप्रदानेन वा पितृतृप्तिं पुत्रपश्वादिस्वर्गान्ति

वा भावयेदिति वचनव्यक्तिर्जायते। तत्र न किञ्चिदपीतिकर्त्तव्यताशून्यं करणं भवतीति कृत्वा करणाभिधायिना पदेन सहेत्थमितीतिकर्त्तव्यताभिधायकमपि पदं सम्बध्यते। अतः फलकरणेतिकर्त्तव्यतानामेककालत्वं प्रयोगविधिनावगम्यते। शब्दवृत्तं तावदेवं यदुत त्रयाणामेककालत्वं वस्त्ववश्यमेव। तथा हि। यदि तावदुत्पन्नकाले भाव्यं भविष्यत्काले करणेतिकर्त्तव्यते ततः करणेतिकर्त्तव्यतात्वमेव। न स्यात्। न हि पश्चाद्भाविकरणमितिकर्त्तव्यत्वं वा भवति। तथा भविष्यति भाव्ये भूतयोश्च करणेतिकर्त्तव्यतयोरयमेव दोषः। न हि विनष्टस्य करणत्वमितिकर्त्तव्यत्वं वा सम्भवति। करणेतिकर्त्तव्यतयोर्मिथो भिन्नकालत्वेऽप्ययमेव दोषः। न हि विनष्टमनागतं वानुग्राहकमनुग्राह्यं वा भवितुमर्हति। तदेवं प्रयोगविधिना प्रधानकालत्वमङ्गानां बोधितं।

नन्वेवमशक्यार्थोपदेशप्रसङ्गः। नह्येकेन कर्त्रा युगपदनेकानुष्ठानं कर्त्तुं शक्यं। सत्यं। किन्त्वत्र यावन्तं विप्रकर्षमन्तरेणानुष्ठानमशक्यं तावान् विप्रकर्षोऽभ्युपगम्यते। क तर्हि प्रयोगविधिनैककालत्वं। नैव। यतः प्रयोगवचनं यावतः पदार्थाननुष्ठापयति तावद्भिरवर्जनीयतया यावान् कालो व्याप्यते तावानेकः कालः इत्येव सर्वेषां साहित्यं विधीयते न त्वेकस्मिन् क्षणे। अशक्यार्थविधिप्रसङ्गात्। अतः प्रत्यासत्तिरेषां साहित्यं। सा च श्रुत्यर्थादिभिः यस्य यावती प्रमिता तस्य तावती क्रियते। अतो नानवस्थिततास्याः व्यर्थता वा श्रुत्यर्थादेः। तदेवं महाप्रयोगवचनः सर्वेषां प्रधानानामङ्गसाहित्यं बोधयन्नेकस्मिन् प्रधाने त्ववान्तरप्रयोगवचनात् परि-

वसनं परिदधीत नास्य पापं कीर्त्तयेत् नान्नमश्नीयात् यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन् संस्थिते वाग्नीषोमीये हुतायां वा वपायामिति। शतपथे तु दीक्षितस्याञ्जलीविसर्जनात् पूर्व्वमभोज्यान्नत्वं तदुत्तरकाले च भोज्यत्वं सार्थवादमुक्तं। तस्मादस्यान्नाश्नन्ति मानुषो हि भवति तस्मादस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा नाश्नन्ति यथा हविषो हुतस्य नाश्नीयादेवं तत्तस्माद्दीक्षितस्य नाश्नीयादथायाञ्जलीर्विसृजत इति। 'निगड:' निगडित:। बद्धनिगडयोरियान् विशेष:। एकोवाङ्मात्रेणावरुद्ध:, अपरोरज्ज्वादिना नियन्त्रित:।

अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंश्चल्या दाम्भिकस्य च।
चिकित्सकस्य मृगयो: क्रूरस्योच्छिष्टभोजिन:।
उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्य्याचान्तमनिर्दशं॥

'अभिशस्त:' पतनीयकर्मकारित्वेनाभियुक्त:। 'षण्ड:' नपुंसक:। 'पुंश्चली' व्यभिचारिणी। 'दाम्भिक:' ख्यातिलाभादिप्रयोजनाभिसन्धानेनैव धर्मानुष्ठाता। 'चिकित्सक:' चिकित्सावृत्ति:, असम्यक्चिकित्सक इतरोऽपि। 'मृगयु:' मृगव्याध:, य आखेटकार्थं मांसविक्रयार्थं वा प्रायोमृगान् हन्ति। 'क्रूर:' अनृजुप्रकृतिर्दु:प्रसाद इति यावत्। 'उच्छिष्टभोजी' परभुक्तोज्झितान्नभोजनशील:। 'उग्र:' जातिविशेष:, शूद्राक्षत्रिययोरुग्र इत्यमरसिंहेनाभिधानात्। परुषभाषणादिना दु:सहस्वभावोवा। 'सूतिकान्नं' सूतिकामुद्दिश्य यत्कृतं तत्कुलीनैरपि तन्न भोज्यम्। 'अनिर्दशं' दशाहं यावदशौचिनामन्नं न भोक्तव्यं। तेन यद्यपि क्षत्रियादीनां दशाहादूर्ध्वमप्यशौचं तथापि दशैवाहानि न भोज्यं। सूतकान्नमिति पाठान्तरे सूतकशब्देन तद्वन्त: पुरुषा

उच्यन्ते, ते च दशाहमभोज्यान्नाः। अनिर्दशग्रहणमशौचादि-वृत्त्युपलक्षणार्थं तेन यस्य यावानशौचकालः स तावत्कालमभोज्यान्नः। प्रथमपाठे व्याख्यानान्तरम्। सूतिकायाः प्रसूताया गवादेरन्नमदनीयं दुग्धादि अनिर्दशमनतिक्रान्तदशाहं न भोज्यं। 'परि' मध्ये 'आचान्तं' आचमनं यस्य तत्पर्य्याचान्तमाचमनव्यपेतमित्यर्थः। अर्द्धभुक्तः केनचित् कारणेन यदाचामति तदा भुक्तोच्छिष्टं पुनर्नाश्नितव्यं।

अनर्चितं वृथामांसमवीरायाश्च योषितः।
द्विषदन्नं नगर्य्यन्नं पतितान्नमवक्षुतं॥

अर्चनीयेभ्यो यदवज्ञया दीयते तदनर्चितं, न तु सुहृदादेः। 'वृथामांसं' देवार्चनशिष्टं यन्मांसं न भवति आत्मार्थं यत्साधितम्। अवीरा स्त्री यस्या न भर्त्ता नापि पुत्रः। 'द्विषन्' शत्रुः। 'नगरी' राजव्यतिरिक्तो नगरस्वामी। 'अवक्षुतं' यस्योपरि क्षवथुः कृतः।

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिकस्य च।
शैलूषतन्तुवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च॥

'पिशुनः' यो विश्रम्भमर्थं कथितं भिनत्ति। परोक्षं परच्छिद्रवादी वा। 'अनृती' कृतकोटसाक्ष्यः। 'क्रतुविक्रयिकः' क्रतुर्यज्ञः तं कृत्वा विक्रीणीते क्रतुफलं मदीयं तवास्त्विति मूल्येन तद्ददाति। यद्यपि परमार्थतः क्रतोर्विक्रयो नास्ति तथापि यस्यैवंविधभ्रान्त्या विप्रलम्भेन वा प्रवृत्तिस्तदन्नस्य प्रतिषेधः। 'शैलूषः' नटभार्य्यः, 'तन्तुवायः' सूचीशिल्पोपजीवी। 'कृतघ्नः' कृतमुपकारं विनाश्योपकर्त्तुरपकारे वर्त्तते' यश्च तस्य न प्रत्युपकरोति।

कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च।

सुवर्णकर्तुर्वेनस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥

'कर्म्मारः' लोहकारवृत्तिजीवी । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः 'निषादः' । 'रङ्गावतरकः' नटगायनकेभ्योऽन्योमल्लादिः । यो वा कुतूहलेन प्रतिरङ्गमुपतिष्ठते । 'वेनः' वादित्रजीवनः । 'शस्त्रविक्रयी' हतस्य खड्गादेरस्त्रस्य वा अयसोविक्रेता ।

श्ववतां शौण्डिकानाञ्च चैलनिर्णेजकस्य च ।
रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥

आखेटकार्थं ये शुनोबिभ्रति ते 'श्ववन्तः' । 'शौण्डिकाः' मद्यव्यवसायिनः, तत्पण्यजीविनो वा । चैलं वस्त्रं निर्णेनेक्तीति 'चैलनिर्णेजकः' वस्त्रधावक इत्यर्थः । 'रजकः' वाससां नीलादिरागकरः । 'नृशंसः' नॄन् मनुष्यान् शंसति स्तौति यो लोके वन्दीति प्रसिद्धः, अथवा निर्दयाशयो नृशंसः । 'उपपतिः' जारः, यस्य भार्याया गृहे जारोपि वर्त्तते ।

पुष्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च सर्वशः[१] ।
दशाहिकञ्च प्रेताम्नमतुष्टिकरमेव च ॥

पूर्व्वश्लोके भर्त्ता अविदितोभार्याजारोगृहे वसतीत्युक्तम् । अत्र तु गृहादन्यत्रापि वसन्तं भार्याजारं विदित्वापि यः क्षमते, न भार्याया नियन्त्रं करोति, नापि जारस्य, तदन्नस्य प्रतिषेधः । अतो येषामविदिता गृहान्तरवासिनश्च भार्य्याजारास्ते भोज्यान्नाः । 'स्त्रीजिताः' येषां गृहेषु भार्य्यैव कर्त्री हर्त्री च, स्वयं परिजनस्य धनस्य वा

(१) सततम इति ख० ।

नेष्यते। दशाहिकं प्रतिषेधति, तदेव प्रेतान्नं, प्रेतमुद्दिश्य यदन्नं कृतं। यस्याशौचं नास्ति सुहृद्वान्धवादेः तस्यापि कारुण्याच्चतुर्थीश्राद्धादि-प्रवृत्तस्य यदन्नं तन्न भोक्तव्यं। "दशाहिकं नावमिकं चतुर्थीश्राद्ध" इत्यादिना रामायणे वर्णितम्। वर्णितमन्यैरपि ग्रन्थकारैः। 'अतु-ष्टिकरं' यस्मिन् भुज्यमाने चित्ततुष्टिर्न भवति।

आह याज्ञवल्क्यः।

अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि।
कदर्यबद्धचौराणां क्लीवरङ्गावतारिणाम्॥
वैणाभिशस्तवार्द्धुष्य-गणिकागणदीक्षिणां।
चिकित्सकातुरक्रुद्ध-पुंश्चलीमत्तविद्विषां॥
क्रूरोग्रपतितव्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम्।
अवीरास्त्रीस्वर्णकार-स्त्रीजितग्रामयाजिनां॥
शस्त्रविक्रयिकर्म्मार-तन्तुवायश्ववृत्तिनां।
नृशंसराजरजककृतघ्न-वधजीविनाम॥
चैलधावसुराजीव-सहोपपतिवेश्मनां।
पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चाक्रिकवन्दिनां।
एषामन्नं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा॥

अदत्तानीति पूर्व्ववाक्यावयवः, श्रौतस्मार्त्ताग्न्यधिकाररहितस्य शूद्रस्य प्रतिलोमजस्य च तथा सत्यप्यधिकारेऽग्निपरिग्रहमकुर्व्वाणस्याप्यग्नेश्चान्नमनापदि न भुञ्जीतेत्यर्थः. अननार्थादाद्यग्निहीनस्यान्न-मद्यादित्युक्तं भवति। 'चौरः' ब्राह्मणव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहर्त्ता, 'वैणः' वीणावादनजीवी। 'वार्द्धुष्यं' निषिद्धवृद्ध्युपजीवनं, तेन च तद्वान्

लक्ष्यते। 'दीक्षी' दीक्षितः। 'विद्विट्' शत्रुः। 'पतितः' ब्रह्महत्यादिमहापातककर्त्ता। 'व्रात्यः' पतितसावित्रीकः। 'श्ववृत्ती' श्ववृत्तवान् सेवक इति यावत्। यद्वा शुनां वृत्तमस्ति यस्मिन् स श्ववृत्ती शुनकवान्। 'राजा' जनपदपुरपरिपालकः। यः प्राणिवधेन जीवति स 'वधजीवी'। 'चैलधावः' वस्त्रप्रक्षालकः। 'मृगजीवी' मृगविक्रयी। 'सहोपपतिवेश्मा' निजभार्य्याजारसहितगृहः। 'सोमविक्रयी' सोमलताविक्रेता। 'चाक्रिकः' तैलिकः। 'बन्दी' परस्तुतिपाठकः। एषां कदर्यत्वादिदोषदुष्टानां त्रैवर्णिकाणामन्नं कदर्यत्वादिदोषदुष्टस्वामिसम्बन्धात् परम्परया दुष्टं न भोक्तव्यमित्यर्थः। यद्यपि दीक्षितान्नस्याश्रयदोषाभावान्न कृतदुष्टत्वभावस्तथापि तस्य वचनबलादेवाभोज्यत्वम्।

यमः।

नटनर्त्तकतक्षाणश्चर्मकारः सुवर्णकृत्।
स्थायुकाः षण्डगणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः॥
गान्धर्वो लोहकारश्च सौचीकस्तन्तुवायकः।
चक्रोपजीवी रजकः कितवस्तस्करस्तथा॥
ध्वजी मानोपजीवी च शूद्राध्यापकजीवकौ।
कुलालश्चित्रकर्म्मा च वार्द्धुषी चर्म्मविक्रयी॥

'नटः' स्वयं नृत्यकर्त्ता। 'नर्त्तकः' नृत्यक्रियोपदेष्टा। 'स्थायुकाः' ग्रामाधिकृताः, स्थायुकोऽधिकृतोग्राम इत्यमरसिंहाभिधानात्। 'गान्धर्वः' गायनः। 'सौचीकः' सूचीशिल्पोपजीवी। 'तन्तुवायः' कुविन्दः। 'चक्रोपजीवी' शाकटिकः। 'कितवः' द्यूत-

कारः। 'ध्वजी' मद्यविक्रयी। 'मानोपजीवी' धान्यादिमानकर्म्मणा यो जीवति। 'दारोपजीवीति क्वचित् पाठः। तत्र दारार्जितेनार्थेन यो जीवति स तथा।

सुमन्तुः।

अभिशस्त-पतित-पौनर्भव-भ्रूणघ्न-पुंश्चल्यशुचि-शस्त्रकार-तैलिक-चाक्रिक-ध्वजि-सुवर्णकार-लेखक-पण्डक-बन्धकी-गण-गणिकान्नानि चाभोज्यानि। सौकरिक-व्याध-निष्यन्द-रजक-वुरुड-चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याः।

'चाक्रिकः' वैतालिकः। "वैतालिका बोधकराश्चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः" इत्यमरसिंहेनाभिधानात्। 'लेखकः' चित्रकरः। 'पण्डकः' षण्डः। 'बन्धकी' पुंश्चली। 'सौकरिकः' यः सूकरैश्चरति। 'व्याधः' मृगवधजीवी। 'वुरुडः' शूर्पपिटकादिवंशपात्रकर्त्ता।

वशिष्ठः। चिकित्सक-मृगयु-पुंश्चली-दाण्डिक-स्तेनाभिशस्त-शठ-पतितानामन्नमभोज्यं तथा कदर्य्य-दीक्षित-बद्धातुर-सोमविक्रयि-तक्षक-रजक-शौण्डिक-सौनिक-वार्द्धुषिक-चर्मावकृन्तानां। शूद्रस्य चास्त्रभृतस्य उपपतेर्यश्चोपपतिं मन्यते यश्च गृहान् दहेत् यश्च वधार्हानुपहन्यात्। को भोक्ष्यत इति चावघुष्टं गणान्नं गणिकान्नं चेति।

अथाप्युदाहरन्ति। .

नाश्नन्ति श्ववतो देवा नाश्नन्ति वृषलीपतेः।
भार्य्याजितस्य नाश्नन्ति यस्य चोपपतिर्गृहे॥

'दाण्डिकः' यो दण्डं गृहीत्वा राजादीनामग्रतश्चरन् मनुष्यान् त्रासयति स 'दाण्डिकः'। 'शठः' अनृजुहृदयः। 'तक्षकः' वर्द्धकिः।

'अस्वभूतस्य' यं प्रति स्वस्वामिसम्बन्धो नास्ति। यः स्वभार्याया उपपतिं 'मन्यते' अनुमन्यते। श्वानो विद्यन्ते यस्यासौ श्ववान् तस्य 'श्ववतः'

गौतमः। उत्सृष्ट-पुंश्चल्यभिशस्तानपदेश्य-दाण्डिक-तक्षक-कदर्य-बन्धनिक-चिकित्सक-मृगयु-विषचार्युच्छिष्टभोजि-गण-विद्विषाणा-मामपङ्क्त्यानां प्राग्दुर्बालादन्नं नाद्यात्। वृथान्नाचमनोत्थानव्यपेतानि समासमाभ्यां विषम-समे पूजितानर्चितञ्च।

'उत्सृष्टः' स्वजातिबहिष्कृतः। 'अनपदेश्यः' अविज्ञातकुलशील-देशादिः। 'बन्धनिकः' वागुरादिबन्धनैः प्राणिहन्ता। 'विषचारी' योविषविद्यया जीवति। 'विद्विषाणः' शत्रुः। अपङ्क्त्यप्रकरणे दुर्बालात् पूर्वं यावन्तः कथिताः एतेषामन्नं नाद्यात्। 'आचमन-व्यपेतं' अनाचान्तेन दत्तं। 'उत्थानव्यपेतं' अभ्युत्थानादिसत्कारशून्यं। तथा समेन विषमं, विषमेण समं, पूजार्हेण चानर्चितं नाशितव्यं।

आपस्तम्बः। सत्रान्नमभोज्यं परिक्रुष्टस्य सर्वेषां च शिल्पजीविनां ये च शस्त्रेण जीवन्ति ये चाविभिर्भिषग्वार्धुषिको दीक्षितोऽक्रीत-राजकोऽग्नीषोमीयसंस्थायामेव हुतायां वा वपायां दीक्षितस्य भोक्तव्यं। यज्ञार्थे वा निर्दिष्टे शेषाद्भुञ्जीरन्निति ब्राह्मणं क्लीबो राजप्रेषकरो हविर्याजी चाविधिना प्रव्रजितो यश्चाग्नीनपास्येत् यश्च सर्वान् वर्जयेत् सर्वान्नीनो श्रोत्रियो निराकृतिर्वृषलीपतिर्मत्त उन्मत्तो बद्धो वणिक्प्रत्युपविष्टो यश्च प्रत्युपविश्यते तावन्तं कालं। क एषोऽन्नो य ईप्सेदिति काण्वः। पुण्य इति कौत्सः। यः कश्चिद्दद्यादिति वार्ष्यायणिः। यदि हि रजः स्थावरं पुरुषेण भोक्तव्यमप्यपेदन्नदानेन निर्दोषो भवति शुद्धा भिक्षा भोक्तव्यैकतः कुणिको काण्वकुत्सौ तथा पौष्कर-

सादिः। सर्वतोऽप्यन्नं वार्ध्यायणिः। पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यं पुण्यस्या-प्यनीप्सतो न भोक्तव्यं यः सर्वान् वर्जयते कस्यापि गृहे नाश्नाति।

'सर्वान्नीनः' सर्वान्नभोजी। "सर्वान्नीनस्तु सर्वान्नभोजी गृध्नुस्तु गर्धनः" इति अमरसिंहेनाभिधानात्।

श्लोकापस्तम्बः।

> द्वावेवाश्रमिणौ भोज्यौ ब्रह्मचारी तथा गृही।
>
> मुनेरन्नमभोज्यं स्यात् सर्वेषां लिङ्गिनां तथा॥

'मुनिः' वानप्रस्थो यतिश्च। 'लिङ्गिनां' श्रुतिबाह्यलिङ्गधारिणां।

शङ्खलिखितौ।

भीत-रुदिताक्रन्दितावक्रुष्टावलुत-परिभुक्त-विस्मितोन्मत्तावधूत-राजपुरोहितान्नानि वर्जयेत्।

पुनः शङ्खलिखितौ।

> विद्विषाणस्य नाश्नीयात् ब्रह्मविद्यापकारिणः।
>
> श्राद्धसूतकयोरन्नानि परिभूतानि यानि च॥

देवलः।

> पतितान्नमभोज्यान्नमपाङ्क्तेयान्नमेव च।
>
> शूद्रान्नं कुत्सितान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत्॥

वशिष्ठः।

> अनिर्दशाहे प्रसवे नियोगाद्भुक्तवान् द्विजः।
>
> कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्ठां समुपाश्नुते॥

यमः।

> यस्तु प्राणान्निमुक्तेषु भुक्त्वा श्राद्धं नवं द्विजः।

अगम्यासु सुघोरासु तिर्य्यग्योनिषु पच्यते॥
यस्तु प्रजायते गर्भो भुक्त्वा श्राद्धं नवं द्विजात्।
न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते॥

तथा।

भुक्तं राजभृतस्यान्नं चौरस्यान्नं तथैव च।
सूतके मृतके चान्नं स्वर्गस्थमपि पातयेत्॥

शङ्खः।

पराशौचे नरो भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते।
भुक्त्वान्नं म्रियते यस्य तस्य जातौ प्रजायते॥

आपस्तम्बः।

यस्य कुले म्रियते तत्रानिर्दशे न भोक्तव्यं। तथानुत्थितायां सूतिकायामन्तःशवे च।

अङ्गिराः।

जन्मप्रभृतिसंस्कारे बालस्यान्नस्य भोजने।
असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः॥

शातातपः।

यस्य नाश्नन्ति वै देवाः पितरश्च तथातिथिः।
वृथा पाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात्कथञ्चन॥

आपस्तम्बः।

द्विषन् द्विषतो वा नान्नमश्नीयाद्दोषेण वा मीमांस्यमानस्य मीमांसितस्य वा तथा पाप्मानं हि तस्य भक्षयतीति विज्ञायते।

मनु-वसिष्ठौ।

अन्नादेर्भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषं॥

शङ्खलिखितौ।

अन्नादेर्भ्रूणहा मार्ष्टि पत्यौ भार्य्यापचारिणी।
गुरौ शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनि किल्बिषं॥

अङ्गिराः।

अप्रजायान्तु नारीणां नाश्नीयाच्चात् तद्गृहे।
मोहाद्वा यस्तु भुञ्जीत सपूयं नरकं व्रजेत्॥

'नारीणां' दुहितॄणां।

तथा च छागलेयः।

अप्रजायान्तु कन्याया नाश्नीयाच्चातुचिर् गृहे।
गान्धर्व्वे चैव राजन्यः कुर्य्याद्वै गमनागमं॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्वाश्नीयात् कदाचन।
अथ भुञ्जीत मोहात्मा पूयं स नरकं व्रजेत्॥

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता 'ब्रह्मदेया'।

यमः।

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः।
नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा क्रमियोनौ प्रजायते॥
राजान्नं हरते तेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसं।
वैश्यान्नं सूतिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रमति॥

हारीतः।

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम्।

गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकानपि निकृन्तति ॥
य इच्छेच्छुद्धमात्मानं इष्टान् लोकांश्च वेदितुं।
गणान्नं गणिकान्नञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥

अयञ्च स्वधर्मव्यपेतस्य राज्ञोऽन्नभोजने प्रतिषेध इति द्रष्टव्यम्। "प्रजापालनहीनानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्त्तिनां। अन्नं न जातु भोक्तव्यं भुञ्जानो रौरवं व्रजेत्" ॥ इति छागलेयस्मरणात्।

आह मनुः।

राजान्नं तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसं।
आयुः सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मावकर्त्तिनः॥
कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च।
गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिकृन्तति ॥
पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियं।
विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलं ॥
य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः।
तेषान्त्वगस्थिलोमानि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

'पूयं' पूयतुल्यं, चिकित्सकस्यान्नं भोजने। एभ्यः प्रतिपदनिर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये अभोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत् त्वगस्थिरोमतुल्यं। यत्तदीयायां त्वचि भुक्तायां दोषः स एवान्नेपीति।

आह पैठीनसिः।

गणान्नं गणिकान्नञ्च दुष्कृतं, वार्द्धुषेर्विष्ठा सांवत्सरघाण्टिकग्रामकौटान्नं विषः, बन्धकीनां रेतः, भिषक्शल्यहर्तोः पूयं, परिवित्ति-

परिविविदान-विद्ध-प्रजनन-वृषलीपति-दिधिषूपति-अग्रेदिधिषूपति-पुनर्भूपुत्राणां रुधिरं पतितानां च दुष्कृतहेतुत्वाद्दुष्कृतं ।

'सांवत्सरः' मुहूर्त्तोपदेशजीवी, 'ग्रामकीटः' ग्रामेष्वनन्याधीनः तस्या। "कीटतचोऽनधीनकः" इत्यमरसिंहेनाभिधानात्। 'ग्रामकूटः' इति तु पाठे ग्रामस्वामिनामनेकोपद्रवैरात्मम्भरिः 'ग्रामकूटः'।

यमः ।

> विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं रुधिरं ब्रह्मघातिनः ।
> पूयं चिकित्सकस्यान्नं बन्धक्यास्त्वन्नमिन्द्रियं ॥
> मलं हि रजकस्यान्नं चर्मकारस्य किल्बिषं ।
> यक्ष्मा तथान्नं शौण्डस्य घाण्टिकस्य तथैव च॥
> इतरे ये त्वभोज्यान्नास्तेषामन्नं विवर्जयेत ।
> तेषान्त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥

'यक्ष्मा' रोगः। 'शौण्डः' सुराविक्रयी ।

हारीतः ।

> विष्ठा वार्द्धुषिकस्यान्नं भिषजाञ्चैव शोणितं ।
> रेतोऽन्नं बन्धकीनान्तु गणान्नमिष्ट दुष्कृतं ॥
> दुष्कृतं पतितस्यान्नं तास्करं पूयशोणितं ।
> सूतिकान्नं रजः प्राहुः अविष्ठा शूद्रयाजके ॥

'रजः' आर्त्तवं ।

पैठीनसिः ।

गृहमेधीनशूद्रान्नमश्नीयादस्माद् ब्रह्मवर्चसं बलं तेजः इति व्यपक्रामति ।

हारीतः ।

शूद्रान्नेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।
स वै खरत्वमुष्ट्रत्वं शूद्रत्वं चोपगच्छति ॥

वशिष्ठः ।

शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।
स भवेत् सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥
शूद्रान्नरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।
जुह्वदापि जपन्वापि गतिमूर्द्ध्वां न विन्दति ॥
शूद्रान्नेन च भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

यमः ।

शूद्रान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्त्यजेत्तनुम् ।
आहिताग्निस्तथा यज्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥
यश्चाहिताग्निर्विप्रस्तु शूद्रान्नान्न निवर्त्तते ।
पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति ह्यात्मा ब्रह्म त्रयोऽग्नयः ॥

अङ्गिराः ।

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विगर्हितं ।
स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

शूद्रस्य न कदाचनेत्यादिभिः सकृदपि शूद्रान्नस्याभोज्यत्वे सिद्धे षण्मासवचनं दोषाधिक्यप्रतिपादनार्थं ।

वशिष्ठः ।

अशौचे यस्तु शूद्रस्य सूतके वापि भुक्तवान् ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्योनौ च जायते ॥

आशौचादिवचनमपि दोषातिशयार्थमेव ।

अविशेषेणोक्तस्य शूद्रान्नप्रतिषेधस्य विषयविशेषमाह मनुः ।

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।
आददीतामभेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकं ॥

'अश्राद्धिनः' श्राद्धशब्देन पाकयज्ञादिक्रिया शूद्रस्य विहितो-पलक्ष्यते । तेन तदुक्तसत्क्रियाननुष्ठायिनः सच्छूद्रादन्यस्य यत्पक्वमन्नं तन्नाद्यात् । 'अश्रद्धिन.' इति वा पाठः अश्रद्दधानस्येत्यर्थः । 'आमं' अपक्वं धान्यतण्डुलादि, तच 'ऐकरात्रिकं' एकाहपर्याप्तं न बहु । 'अवृत्तौ' प्रकारान्तरेण वृत्त्यभावे सति ।

न शूद्रान्नमश्नीयादित्युक्तं तत्र प्रतिप्रसवार्थमाहतुर्मनु-विष्णू ।

आर्द्धिकः कुलमित्रञ्च गोपालो दास-नापितौ ।
एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

'आर्द्धिकः' यो भूमिकर्षणादिना सस्यार्द्धभागी । 'कुलमित्रं' पितृ-पितामहादिक्रमायातं । 'गोपालः' गवां पालनेन यो जीवति । 'दासाः' गर्भदासादयः । दास-गोपालौ सम्बन्धिशब्दौ । यो यस्य दासः यश्च यस्य गाः पालयति स तस्य भोज्यान्नः । 'नापितः' क्षौरकर्मा । अयं त्वच्छरणः त्वयि संवृद्धोवस्यामीत्येवं वाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानं यो निवेदयति । शूद्रेष्विति निर्द्धारणे सप्तमी । तेन शूद्राणां मध्ये आर्द्धिकादयो भोज्यान्नाः नान्ये शूद्राः ।

आत्मनिवेदनमपि व्यक्तीकरोति मनुः ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशञ्च चिकीर्षितं ।
यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ।

यन्तुलीनो यच्च वेषो यच्चिकल्पश्च चिकीर्षितं ॥

अनेन कार्य्येण त्वामहमाश्रितो धर्मेणान्येन वा राजकुलरक्षादिना प्रयोजनेन यथा चोपचरेच्छिल्पेनानेन त्वां सेवे पादमर्दनादिना गृह-कर्मकारित्वेन वा, एवं सर्वस्मिन्निवेदिते आत्मा निवेदितो भवति। अन्ये तु आत्मा वै पुत्र नामासीत्यपत्यवचनमात्मशब्दं मन्यमानाः यस्य शूद्रस्य कामतः प्रवृत्तौ दुहिता विवाह्यते तस्यानेन भोज्यान्नतोच्यत इत्याहुः। तदयुक्तं। न तावदयमात्मशब्दो दुहितरि स्पष्टं प्रयुक्तः, पुत्र-शब्दस्य पुंस्येव प्रसिद्धतरः। न च परोक्षशब्दोपदेशेन किञ्चित्प्रयोजन-मस्ति। तथा हि सति एतावदेव वक्तुं युक्तं दद्याद्दुहितरञ्च य इति।

अन्ये त्वर्द्धिकादिग्रहणं सम्बन्धिशूद्रोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति तेन पार-शवस्यापि शूद्रस्य भोज्यान्नता सिद्धा भवति।

याज्ञवल्क्यः।

शूद्रेषु दास-गोपाल-कुलमित्रार्द्धसीरिणः।

भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

'अर्द्धसीरी' सम्भूयसमुत्थापितया हलपर्य्यायसीरोपलक्षितकृषि-फलभागग्राही।

यमः।

कुलमित्रं चार्द्धसीरी गोपालो दास-नापितौ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

पैठीनसिः।

दास-नापित-गोपाल-कुलमित्रार्द्धसीरिणः।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत ॥

तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे ।

श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म कर्त्तव्यमधिकारिणा ।

शुचिना साधनैः शुद्धैः सम्यक्श्रद्धान्वितेन चेति॥

अतो यथाशास्त्रं शुचिना शुचिभिरेव द्रव्यैः प्रचरणीयं । नन्वत्र किं शास्त्रेण, लोकव्यवहारेण प्रसिद्धत्वात् शुद्ध्यशुद्ध्योः, व्यवहरन्त्येव हि लोका जुगुप्सितमूत्रपुरीषादिसंस्पृष्टं द्रव्यमशुद्धमिति प्रक्षालनाद्यपनीतगन्धलेपञ्च शुद्धमिति । सत्यं। किन्त्वयं लोकव्यवहारः क्वचिदेव जुगुप्सितस्पर्शोपहत एव द्रव्ये न सर्वत्र । सामान्यतश्चासौ व्यवहारो न द्रव्यदेश-कालावस्थादिकृतभेदशुद्ध्यशुद्धितारतम्यविशेषेणापि। अतः सर्वत्र विशेषतश्च शुद्ध्यशुद्धोः शास्त्रादेव विनिश्चयः । यस्तु चण्डालस्पर्शादावपि विशेषतश्च लोकव्यवहारः स तु शास्त्रमूलिकामेव सिद्धिमाश्रित्य[1] यागदानहोमादिषु श्रेयःसाधनत्वव्यवहारवत् । कथं पुनः कार्य्यार्थपरेण धर्मशास्त्रेण शुद्ध्यशुद्धिरूपस्य सिद्धार्थस्यावगतिः श्रुतार्थापत्त्येति ब्रूमः । तथा हि यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतत्यत्र क्षणिकानां यागानां श्रूयमाणकालान्तरभाविस्वर्गसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या सुकृतापूर्वसिद्धिः, यथा वा क्षणिकस्यावगोरणस्य श्रुतकालान्तरभाविशतयातनासाधनत्वान्यथानुपपत्त्या दुरिता पूर्वसिद्धिः । तथा मूत्रपुरीषादिस्पृष्टेन न व्यवहर्त्तव्यं प्रक्षालनप्रोक्षणादिसंस्कारवता तु तेन व्यवहर्त्तव्यमिति श्रुतव्यवहारनिषेधतदभ्यनुज्ञान्यथानुपपत्त्या द्रव्यादिगतशुद्ध्यशुद्धिरूपसिद्धार्थकल्पना न विरुध्यते । अथवा शुद्ध्यशुद्धिस्मृतीनां सिद्धार्थ-

(१) शास्त्रमूलप्रसिद्धिमाश्रित्येति ग० ।

परत्वमेवास्तु। तासाञ्च तादृशमेव वेदवाक्यं मूलं कल्प्यते। स्मर्यमाणार्थानुसारिणी हि कल्पना। नास्ति नियमः कार्यार्थमेव वेदवाक्येन भाव्यमिति।

ननु सिद्धार्थानां स्मृतीनां शब्दस्मृतिवदनिन्द्यप्रथमवृद्धव्यवहारमूलत्वसम्भवात् किं वेदमूलत्वकल्पनया। मैवं। व्यवहारमूलत्वे विध्यानर्थक्यं स्यात्। कथं तर्हि "साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्न" इति पाणिनिस्मृतेरर्थवत्त्वं। कथं च स्वत्वविषयं "स्वांशं हरेत" इत्यस्य विधिः। उच्यते। या तावत्साधुभाषणनियमस्मृतिः सा न पाणिनेः किन्तु कल्पसूत्रकाराणां। या च "स्वांशं हरेत्" इति स्मृतिः, न तत्र विधिरस्ति यस्यानर्थक्यं स्यात्। न च लिङ्श्रुतेर्विधिकल्पना, प्राप्तकालादावपि लिङ्सम्भवात्। न चात्र विधेयमस्ति, अंशहरणस्य रागतः प्राप्तेः। हरेदिति च विधावहरणे प्रत्यवायः स्यात्। स्वांशमेव हरेदिति नियमे परांशं न वा हरेदिति परिसङ्ख्यायां भ्रातृभिरभ्यनुज्ञातमपि विभागरूपेणाधिकमंशं गृह्णन् प्रत्यवेयात्। यदि चेयं प्रतिषेधरूपा परिसङ्ख्या स्यात् तदा प्रतिषेधातिक्रमकृतं प्रत्यवायमभ्युपगम्य यः कश्चिदननुज्ञातमपि परांशं गृह्णीयात्तत्र तस्य स्वत्वं प्रसज्येत। न हि तदा परिग्रहादन्यत्स्वत्वकारणं किञ्चित्स्यात्। तथाच चौर्यादिनापर्ज्जित धनं। अतश्च स्वांशं गृह्णीयादित्येषा स्मृतिः स्वांश एव स्वत्वं नान्यत्रेत्येतावन्मात्रप्रतिपादनपराध्यवसीयते। अतएव गौतमः स्वत्वमेवाह। "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु" इत्यादि। तदेवमनिन्द्यप्रथमवृद्धव्यवहारसिद्धेऽर्थे नास्ति विधिः। इह तु प्रचालितेनैव व्यवहर्त्तव्यमिति नियमे विधिर्दृश्यते। अतो वेदमूलत्वकल्पना।

ननु तर्हि व्यवहारनियमोऽस्तु वेदमूलः न शुद्धिस्वरूपं। मैवं। अतार्थापत्तिकल्पितेन वाक्येन स्वरूपसिद्धिसम्भवात्। अतः शुद्ध्यशुद्धी उभे अपि शास्त्रावसेये। तदुक्तं। "शुद्ध्यशुद्धी ह्यदृष्टत्वादिज्ञायेते यथाश्रुति" इति। तदेवं वमाशुक्कमित्यादिभिरशुद्धिवचनैरशुद्धिर्गम्यते। जलेनैव विशुद्ध्यतीत्यादिभिश्च शुद्धिरवसीयते। अतोऽष्टकादिवदिधिमूले एव शुद्ध्यशुद्धी। एतावांस्तु विशेषः। अष्टकादयः प्रधानविधिमूलाः शुद्ध्यशुद्धी संस्कारविधिमूले इति। शुद्धिवचनैश्चाशुद्धिरवगम्यते। शुद्धिर्हि मूत्राद्युपघातेनाशुद्धानां द्रव्याणां संस्काररूपा कर्त्तव्यतया विधीयते, न पुनरेवमेव प्रयुज्यमानानां। न हि सुवर्णादयो भावाः स्वभावेनाशुद्धाः। येन प्रयोगकाले शुद्धिमपेक्षेरन्। अथादृष्टार्थो दृष्टप्रयोगाश्रयः संस्कारो विधीयते प्राङ्मुखतेव भोजने। तन्न। तथा सति हि शुद्धिवचनं विरुध्येत। ये तु पात्राणां भोजनारम्भे सम्मार्जन-प्रक्षालने ते समाचारतो न पुनरस्याः शुद्धिस्मृतेः। अतः सिद्धं शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रगम्यत्वमिति।

इति शुद्ध्यशुद्ध्योः शास्त्रीयत्वनिरूपणं।

अथाध्यात्मशुद्ध्युपायाः।

तत्रोशनाः।

अत ऊर्द्ध्वं शौचाध्यायं व्याख्यास्यामस्तत्र द्विविधं शौचं वाह्यमाभ्यन्तरञ्च। तत्राभ्यन्तरशौचं नाम यदुह्यश्चहङ्कारनिन्दितेभ्यो मनो निवर्त्तयेत्। वाह्यमपि गन्धलेपक्लेशोपघातेऽद्भिरनिष्टरूपस्पर्शगन्धनाशे प्रोक्षणाभ्युक्षणाच्छुचिरित्यशुचिप्रतिषेधः।

पुनरुशनाः।

तत्र हृदयशौचमनुतप्तानां साधुता, कर्मशौचमगर्हितकर्मत्वता, शरीरशौचं मृद्भिरद्भिश्च, वाचामप्रियानृतनैष्ठुर्य्यवर्जनं, मनसो मिथ्या-सङ्कल्पप्रतिषेधः, बुद्धेर्ज्ञानं।

बौधायनः।

अथातः शौचाधिष्ठानं।

अद्भिः शुद्ध्यन्ति गात्राणि बुद्धिर्ज्ञानेन शुद्ध्यति।

अहिंसया च भूतात्मा मनः सत्येन शुद्ध्यति॥

मनःशुद्धिरन्तःशौचं, बहिर्व्याख्यास्यामः।

पुनर्बौधायनः।

श्रूयते द्विविधं शौचं यच्छिष्टैः पर्य्युपासितं।

बाह्यं निर्लेपनिर्गन्धमन्तः शौचमहिंसनं॥

पुनर्बौधायनः।

कालोऽग्निर्मनसः शुद्धिरुदकाद्यनुलेपनं।

अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधं शौचमुच्यते॥

देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनं।

उपपत्तिमवस्थाञ्च परिज्ञाय यथाविधि॥

शौचज्ञः कुशलो धर्म्मे धर्म्मेप्सुः शौचमाचरेत्।

शौचमित्यनुवृत्तौ हारीतः।

पञ्चविधमाभ्यन्तरं भवति मानसञ्चाक्षुषं घ्राणं वाच्यं स्वाद्यमिति।

पुनर्हारीतः।

अनिलानल-सोम-सूर्य्यांशु-काञ्चन-रजत-भस्म-तोय-ताम्रैः।

अजमुख-बालगोमय-रजश्चाद्यैः स्पर्शगुणैरिह मेध्यतां नयति ॥

कुल-श्रुत-शील-शौचशुद्धो धनजन-वस्त्र-भाजनैश्च विद्वान् ।

अतसंसारजाः सत्त्वभावपरममचलं पदमाप्नुवीतेति ॥

शुद्धिरित्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

आत्मयाजिनां शरीरस्याद्भिर्मृद्भिश्च, ज्ञानेन बुद्धेः, तपसा पापानां, सन्तानजानां मातृपितृकाणां दोषाणां यम-नियम-मन्त्र-व्रतोपवासादिभिः ।

वसिष्ठः ।

कालोऽग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्यत्रलेखनं ।

अविज्ञानञ्च भूतानां षड्विधा शुद्धिरिष्यते ॥

मनु-विष्णू ।

ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृन्मयो वार्य्युपाञ्जनं ।

वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धिकर्तॄणि देहिनां ॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतं ।

योऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

चान्त्या शुद्ध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्य्यकारिणः ।

प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥

शोध्यं शुद्ध्यति मृत्तोयैर्नदी वेगेन शुद्ध्यति ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा सन्न्यासेन द्विजोत्तमाः ।

अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यन्ति मनः सत्येन शुद्ध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

कालोऽग्निः कर्म मृद्वायुर्मनो ज्ञानं तपो जलम् ।

पश्चात्तापो निराहारः सर्व्वेऽमी शुद्धिहेतवः ॥
अकार्य्यकारिणां दानं वेगो नद्यास्तु शुद्धिकृत् ।
शोध्यस्य मृच्च तोयञ्च सन्न्यासो वै द्विजन्मनां
तपो वेदविदां क्षान्तिर्विदुषां वर्ष्मणो जलं
जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सत्यमुच्यते ॥
भूतात्मनस्तपोविद्ये बुद्धेर्ज्ञानं विशोधनं ।
क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः परमा मता ॥

यमः ।

सत्यं शौचं तपः शौचं शौचमिन्द्रियसंयमः ।
सर्व्वभूतदया शौचं शौचमद्भिस्तु पञ्चमं ॥

तथा ।

कालाग्निमनसा शुद्धिरुदकेन तथा मृदा ।
अविज्ञानन्तु भूतानां षड्विधं शुद्धिलक्षणं ॥

तथा ।

गात्राण्यद्भिर्विशुध्यन्ति नदी वेगेन शुध्यति ।
रजसा शुध्यते नारी सन्न्यासेन द्विजोत्तमः ॥

तथा ।

गात्राण्यद्भिर्विशुध्यन्ति मनः सत्येन वाक्धिया ।
भूतात्मा तपसा बुद्धिर्ज्ञानेन क्षमया बुधः ॥

बृहस्पतिः ।

गात्रं मृदम्भसा शुध्येच्चित्तं भूतातिसंमनात् ।
विद्यया तपसा देही मतिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥

स्वाध्यायेनानुतापेन होमेन तपसैव च ।
ध्यानेन चेत्रवासेन दानेनेह परिक्षयः ॥

तथा ।

परापवादाश्रवणं परस्त्रीणामदर्शनं ।
एतच्छौचं श्रोत्र-दृशोर्जिह्वाशुद्धिरपैशुनं ॥
अप्राणिबधमस्तेयं शुचित्वं पाद-हस्तयोः ।
असंश्लेषः परस्त्रीणां शारीरं शौचमिष्यते ॥

तथा ।

सबाह्याभ्यन्तरं शौचमेतदुक्तमशेषतः ।
सर्वस्यास्याधिकं प्रोक्तमर्थशौचं स्वयम्भुवा ॥

पैठीनसिः ।

उच्छिष्टोपेतोऽभ्युक्षणाच्छुचिर्विण्मूत्रं संस्पृश्योन्मृज्याचम्य प्रयतो भवति त्रिः प्रक्षाल्य च तं प्रदेशं ।

विष्णुः ।

प्राणिनामपि[१] सर्वेषां मृद्भिरद्भिस्तु कारयेत् ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च शौचं नान्यदतस्त्रिनः ॥

मनु-विष्णू ।

विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृद्वार्यादेयमर्थवत् ।
दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥
वसा शुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्कर्णविट्नखाः ।
श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

---

(१) प्राणिनामपेति ग० ।

देवलः ।

तथा शरीरे श्रोत्रेभ्यो मलविण्मूत्रविस्रवः ।
अन्नादीनां प्रदेशश्च स्यादशुचिर्विशेषतः ॥
पतिताशुच्यमेध्यानां स्पर्शनाच्चाशुचिर्भवेत् ।
स्वप्नादन्नविपर्यासात् क्षुतात् बुद्धिपरिभ्रमात् ॥
उक्त्वाचमनं शुक्रमनृतं क्रूरमेव च ।
ईर्ष्याविद्धं धनुर्लक्ष्यं दृष्ट्वा वाप्यशुचिर्भवेत् ॥
प्रलेप-स्नेह-गन्धानामशुचौ चापकर्षणं ।
शौचलक्षणमित्याहुर्मृदम्भो-गोमयादिभिः ॥
लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे च दूरतः ।
पश्चादाचमनञ्चापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

हारीतः ।

अत्र शारीरं दुष्टाभिशस्त-पतित-तिर्यग्गन्ध-वर्णोपहतानां संस्पर्श-स्पर्शाच्चास्य स्वेद-तोय-पूय-शोणित-च्छर्दि-लाला-निष्ठीवित-रेणुक-र्दमोच्छिष्टजलविण्मूत्र-पुरीषादिभिर्वाह्यशरीरोपघातादिभिरुपपूता-भिरद्भिर्मृद्भिश्च भस्म-गोमयौषधिमन्त्र-मङ्गलाचारविद्भिः प्रयुक्तैर्वाह्य-शरीरोपघातात्पूतो भवति ।

विष्णुः ।

नाभेरधस्तात् प्रबाहुषु च कायिकैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वोपहते मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्याचान्तः शुध्येत् । अन्यत्रोपहतो मृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन चक्षुःषूपहतस्तूपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्च ।

स्पृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माल्यं सवासा आप्लुतः शुचिः।

शाठ्यायनिः।

अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा पर्वणि मैथुनं।
कृत्वा सचेलं स्नात्वा तु वारुणीभिश्च मार्जयेत्॥

अङ्गिराः।

स्नानं रजस्वलायास्तु चतुर्थेऽहनि निर्दिशेत्।
कुर्य्याद्रजसि निवृत्ते शौचार्थन्तु ततः पुनः।
रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला॥

रजोनिवृत्त्यनन्तरं पुनः स्नानेन साध्वी दैवादिकर्मयोग्येत्यर्थः। यत्पुनस्तस्यैव वचनं "शुद्धा भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला। दैवे कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुध्यति" तद्रजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थं।

यदाह शङ्खः।

साध्वाचारा न तावत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला।
यावत् प्रवर्त्तमानं हि रजो नैव निवर्त्तते॥

'साध्वाचारा' कर्मयोग्या। स्पर्शयोग्या तु स्नानादनन्तरं भवत्येव। तदाह कात्यायनः।

रजस्वला चतुर्थेऽह्नि स्नानाच्छुद्धिमवाप्नुयात्।

यदा तु रोगेण रजो निःसरति तदा तु न तेनाशुद्धिरित्याह शङ्खः।

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थन्तु प्रवर्त्तते।
अशुच्यो नैव तास्तेन यस्माद्वैकारिकं हि तत्॥

एवमकालेऽपि रजोदर्शने द्रष्टव्यं।

तथा च छागलेयः।

अकाले यद्भवेत् स्त्रीणां रक्तमाहुर्मनीषिणः।
काले तु यद्रजः प्रोक्तं तस्मात्तत्रैव सा शुचिः॥

इत्यध्यात्मशुद्ध्युपायाः।

अथ तैजसादिद्रव्यशुद्ध्युपायाः।

तत्राह मनुः।

एष शौचस्य वः प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः।
नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयं॥
तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च।
भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः॥
निर्लेपं काञ्चनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति।
अब्जमश्ममयञ्चैव राजतं चानुपस्कृतं।
अग्नेश्चापाञ्च संयोगाद्धेमरूप्यञ्च सम्भवौ॥
तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णेको गुणवत्तरः।
ताम्रायःकांस्यरैत्याणां त्रपुणः सीसकस्य च।
शौचं यथार्हं कर्त्तव्यं क्षाराम्लोदकवारिभिः॥
द्रव्याणाञ्चैव सर्व्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतं।
प्रोक्षणं संहतानाञ्च दार्व्वाणाञ्चैव तक्षणं॥
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि।
चमसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रक्षालनेन तु॥
चरूणां स्रुक्स्रुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा।

स्फा-शूर्प-शकटानां च मुषलोलूखलस्य च ॥
अद्भिस्तु प्रोक्षणं शौचं बहूनां धान्यवाससां ।
प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्भिरेव विधीयते ॥
चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ।
शाक-मूल-फलानाञ्च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥
कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ॥
क्षौमवच्छङ्ख-शृङ्गाणां अस्थि-दन्तमयस्य च ।
शुद्धिर्विजानता[१] कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥
प्रोक्षणात् तृणकाष्ठानां पलालञ्च विशुध्यति ।
मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म पुनःपाकेन मृन्मयं ॥

यमः ।

सुवर्णस्याथ रूप्यस्य यज्ञेषु चमसस्य च ।
यतीनाञ्चैव पात्राणां अद्भिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

रजतस्य सुवर्णस्य ताम्रस्य त्रपुणस्तथा ।
लौहयः-कांस्य-सीसानां भस्मना शौचमुच्यते ॥
मणि-मुक्ता-प्रवालानां शङ्खानामुपलस्य च ।
अज्ञानाञ्चैव सर्वेषामद्भिः शौचं विधीयते ॥
नदी शुध्यति वेगेन दारवं तक्षणेन च ।
फलमात्रस्य सर्वस्य वालरज्ज्वा प्रघर्षणं ॥

(१) शुचिर्विजानतेति गं ।

अभ्युक्ष्य तृणकाष्ठानां वैणवे गोमयेन च ।
मृन्मयानाञ्च सर्वेषां पुनर्दाहो विशोधनं ॥
द्रव्याणां संहतानाञ्च शुद्धिरद्भिर्मृदा तथा ।
सोमपानन्तु यत्पात्रमद्भिस्तच्छुद्धिमाप्नुयात् ॥
धान्यानां प्रोक्षणाच्छुद्धिरद्भिः प्रक्षालनेन वा ।
चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वैदलानां तथैव च ॥
शाक-मूल-फलानाञ्च पुष्पाणामासनस्य च ।
ऊर्णाकार्पासिकानाञ्च शुद्धिरद्भिर्मृदा सह ।
दुकूल पट्ट-कौशेयाः शुद्ध्यन्त्यद्भि सदैव तु ॥

तथा ।

कुतपानामरिष्टैस्तु श्रीफलैरंशु-पट्टयोः ।
कृष्णाजिनानां बिल्वैश्च बालानां मृद्भिरश्मना ॥
गोमूत्रेणास्थिदन्तानां क्षौमाणां गौरसर्षपैः ।
पांशुकं परिवर्त्तेन मृत्तिकाभिश्च कादन ॥

बृहस्पतिः ।

अश्मना हेमरूप्यायःकांस्यं शुध्यति भस्मना ।
अम्लाश्मना ताम्ररैत्यं पुनर्दाहेन मृन्मयं ॥
शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ।
दारुभूम्योस्तक्षणेन प्रोक्षणेन तृणादेः ॥
वस्त्रवैदलचर्म्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतं ।
अतिदुष्टस्य तन्मात्रत्यागस्त्वल्पान्यशुद्धये ।
अभ्युक्षणेन शुद्धिः स्यात् बहूनां धान्यवाससां ॥

प्रक्षालयेद्यज्ञपात्राण्यम्भसोष्णेन यत्नतः।
गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु।
शाकमूलफलानान्तु शुद्धिः प्रक्षालनेन तु॥

याज्ञवल्क्यः।

सौवर्णराजताब्जानामूर्द्ध्वपात्रग्रहाश्मनां।
शाकरज्जुमूलफलवासोविदलचर्मणां॥
पात्राणाञ्चमसानाञ्च वारिणा शुद्धिरिष्यते।
चरुस्रुक्स्रुवसस्नेहपात्राण्युष्णेन वारिणा॥
स्फ्यशूर्पाजिनधान्यानां मुसलोलूखलानसां।
तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नां गोवालैः फलसम्भुवां॥
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि।
सोषैरुदकगोमूत्रैः शुध्यत्याविककौशिकं॥
सश्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपं तथा।
सगौरसर्षपैः क्षौमं पुनःपाकान्महीमयं॥

तथा।

त्रपुसीसकताम्राणां क्षाराम्लोदकवारिभिः।
भस्माद्भिः कांस्यलोहानां शुद्धिः प्लावो द्रवस्य तु॥

शङ्खः।

अम्लोदकेन ताम्रस्य सीसस्य त्रपुणस्तथा।
क्षारेण शुद्धिः कांस्यस्य लोहस्य च विनिर्दिशेत॥
मुक्ताफलप्रवालानां शुद्धिः प्रक्षालनेन तु।
अब्जानाञ्चैव भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च॥

शाक-रज्जु-मूल-फल-वैदलानां तथैव च ॥
मार्जनं यज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
उष्णाम्भसा तथा शुद्धिं सस्नेहानां विनिर्दिशेत् ॥
शयनासन-यानानां स्फ्य-शूर्प-शकटस्य च ।
शुद्धिः संप्रोक्षणात् ज्ञेया पलालेन्धनयोस्तथा ॥
ससार्जित्वारतोयेन वाससां शुद्धिरिष्यते ।
बहूनां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्धान्यानाञ्च विनिर्दिशेत् ॥
शुद्धिर्द्रवाणां विज्ञेया नित्यमुत्पवनेन तु ।
प्रोक्षणात्संहतानाञ्च दारवाणां च तक्षणात् ॥
सिद्धार्थकानां कल्केन शृङ्गदन्तमयस्य च ।
गोवालैः फलपात्राणामस्थ्नां स्याच्छृङ्गवत्तथा ॥
निर्यासानां गुडानाञ्च लवणानां तथैव च ।
कुसुम्भ-कुङ्कुमानाञ्च ऊर्णा-कार्पासयोस्तथा ।
प्रोक्षणात्कथिता शुद्धिरित्याह भगवान् यमः ॥

तथा ।

मृन्मयं भाजनं सर्वं पुनःपाकेन शुध्यति ।

देवलः ।

हेम-स्फाटिक-शैप्याणां यज्ञेषु चमसस्य च ।
यतीनां चैव पात्राणामद्भिः शौचं विधीयते ॥

तथा ।

तान्तवं मलिनं पूर्वमद्भिः क्षारैश्च शोधयेत् ।
अंशुभिः शोषयित्वा वा वायुना वा समाहरेत् ॥

ऊर्णा-पट्टांशुक-चौम-दुकूलाविकचर्मणां ।
अल्पाशौचे भवेच्छुद्धिः कर्मभिः शोषणादिभिः ॥
तान्येवामेध्ययुक्तानि निषिच्यात् चारमर्षणैः ।
धान्यारिष्टक-कल्कैश्च रसैश्च फल-वल्कलैः ॥
तूलिकामुपधानानि पुष्परक्ताम्बराणि च ।
शोषयित्वातपे किञ्चित् करैरुन्मार्जयेन्मुहुः ॥
पश्चाच्च वारिणा प्रोक्ष्य शुचीन्येवमुदाहरेत् ।
तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत् परिशोधयेत् ॥
लोहानां दहनाच्छुद्धिः भस्मना गोमयेन च ।
दहनात् श्रमनाद्वापि शैलानामश्मनापि वा ॥
काष्ठानान्तक्षणाच्छुद्धिर्मृद्गोमयजलैरपि ।
मृन्मयानान्तु पात्राणां दहनाच्छुद्धिरिष्यते ॥
सर्वद्रवाणां पक्वानां लवणस्य गुडस्य च ।
नान्यच्छौचं परित्यागादशुद्धानामिति स्मृतिः ॥
तोयाभावे परस्पर्शे भूमिसंवेशनेऽपि च ।
कुण्डिकायाः परित्यागो दहनं वापदि स्मृतं ॥
द्रव्याणामवशिष्टानां तोयाग्निभ्यां विशोधनं ।
शोधनार्थं हि सर्वेषामुभयं ब्राह्मणैः स्मृतं ॥
श्वपाको यत्स्पृशेद्द्रव्यं मृन्मयं द्रवमेव वा ।
पक्वं वा भोज्यकल्कं वा तत् सर्वं परिवर्जयेत् ॥
उच्छिष्टाशुचिभिः स्पृष्टमद्रवं शोध्यतेऽश्मना ।
ऊनं वापि प्रभूतं वा शोधयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥

विष्णुः ।

सौवर्ण-राजताब्ज-मणिमयानां निर्लेपानामद्भिः शुद्धिरश्ममयानाञ्च चमसानां ग्रहाणाञ्च, चरुस्रुक्स्रुवाणामुष्णेनाम्भसा यज्ञकर्मणि । यज्ञपात्राणां पाणिसंमार्जनेन स्फ्य शूर्प शकट-मुषलोलूखलानां प्रोक्षणेन च। शयनयानासनानाञ्च बहूनां धान्याजिन रज्जु-तान्तव विदल-सूत्र-कार्पासवाससाञ्च शाक मूल फल पुष्पाणाञ्च तृण काष्ठ पर्णानाञ्च एतेषां प्रक्षालनेनाल्पानामूषैः, कौशेयाविकयोररिष्टैः, कुतपानां श्रीफलैः, अंशुपट्टानां गौरसर्षपैः, क्षौमाणां शृङ्गास्थि-दन्तमयानाञ्च पद्मानैः, मृगलोमिकानां ताम्र रीति त्रपु सीसमयानां अम्लोदकेन, भस्मना कांस्यलोहयोः, तक्षणेन दारवाणां, गोवालैः फलसम्भवानां, प्रोक्षणेन संहतानां, उत्पवनेन द्रवाणां गुडादीनामिक्षुविकाराणां, प्रभूतानां गृहनिहितानां मृदाद्यग्निदानेन, सर्वलवणानाञ्च पुनःपाकेन, मृन्मयानां द्रव्यवत्कृतशौचानां देवार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन, अभिद्रुतस्यान्नस्य यन्मात्रमुपहतन्तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डन-प्रक्षालनं कुर्यात् ।

हारीतः ।

अथार्थशौचमद्भिः काञ्चन-राजतानां । तत्त्वाद्गुण वर्ण गन्ध लेपोपहतानां यव-गोधूम-कलाय-माष गोमयचूर्णघर्षणेन शोधनमद्भिः प्रक्षालनं स्यादम्ल-लवणाभ्यान्ताम्राणां, भस्मना कांस्यानां, शैल तैल-घर्षणे कार्ष्णायसानां, सिकतावघातेन घर्षणैः शैलानां, शैलावघर्षण मार्जनैर्मणिमयानां, निर्लेखनैर्दारुमयानां, पुनःपाकान्मार्त्तिकानां गोमूत्र-गोमय-विमर्द्दनैर्वैदलानां, गोवालरज्ज्वा सोदकया फलपात्राणां

मार्जनं कमण्डलूनां यतिपात्राणाञ्च। क्षारोषाभ्यां कार्पास-शणमयानां, पुत्रजीवकारिष्टकैः क्षौमदुकूलानां, पुत्रजीवकोदश्विद्भिः चीराणां, श्रीफलैः श्वेतसर्षपैः कौशेयानां. मुदश्विदल्मीकमृदा सर्षपैरूर्णानां, स्नेह-सक्तु-कुल्माषोदवर्त्तनैः गुरूणां ।

गौतमः ।

द्रव्यशुद्धिः परिमार्जन-प्रदाह-तक्षण-निर्णेजनानि तैजस-मार्त्तिक-दारव-तान्तवानां, तैजसवदुपल-मणि-शङ्ख-शुक्तीनां, दारुवदस्थि-भूम्योः, आवपनं च भूमेः, चैलवद्रज्जुविदलचर्म्मणां। उत्सर्गो वा। तैजस-मार्त्तिक-दारव-तान्तवानां भस्मपरिमार्जन-प्रदाह-तक्षण-धावनानि, तैजसवदुपल-मणीनां। मणिवच्छङ्खशुक्तीनां। दारुवदस्थ्नां। रज्जुविदलचर्मणाञ्चैलवच्छौचं। गोबालैः फलमयानां। गौरसर्षप-कल्केन क्षौमानां। तथा अद्भिरेव केवलं काञ्चनं पूयते तथा राजतं। शङ्ख-लिखितौ।

अत ऊर्द्धं शौचविधिः। कारुहस्तः शुचिः। तथा करस्थद्रव्याणि च प्रोक्षितानि शुचीनि। आकरजातानान्त्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिधारितानां शुद्धिः, अवनेन संहतानां, संहतानां मृद्भिरद्भिः, द्रवाणा मुत्पवनं, शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः। परिस्रावितानां दोषाणां ततस्त्यागः। चैलानां मृद्भस्म-गोमूत्र-क्षारोदकैः। चैलवद्धान्यानां पत्त-चामर-चर्म-तृण-बालवेत्र-वल्कलजानाञ्च। सुवर्णरजतानां मृद्भिरद्भिः, भस्मना तैजसानामभ्यवहरणीयानां, पुनर्दाहो मृन्मयानां, परिलेखनं वैणवानां, तक्षणं दारवाणां, दारुवदस्थि-दन्त-शृङ्गाणां, तैजसवदुपल-मणि-शङ्ख-शुक्तीनां।

बौधायनः ।

तैजसानां पात्राणाममहत्स्पृष्टमकाभिः परिमार्जनमन्यतमेन वा । ताम्र-रजत-सुवर्णानामम्लैः । अमत्राणां दहनं । वैणवानां गोमयेन । फलमयानां गोबालरज्ज्वा । कृष्णाजिनानां बिल्वतण्डुलैः । कुतपाना-मरिष्टैः । ऊर्णवानामादित्येन । क्षौमाणां गौरसर्षपकल्केन । मृदा चैलानां । चैलवच्चर्मणां । तैजसवदुपलमणीनां । दारुवदस्थ्नां । क्षौमवच्छङ्ख-शृङ्ग-शुक्ति-दन्तानां पयसा वा चक्षुर्घ्राणानुकूल्याद्वा ।

पैठीनसिः ।

चसमानाञ्चोच्छिष्टगन्ध-हिरण्य रजत ताम्राणामलेपानामद्भिः, सलेपानां गोमयेन । भिन्नमभिन्नमिति न दोषः । कार्ष्णायसानां सिकताभिः । दाहेन मृन्मयानां । अद्भिः शैलानां । त्रपुसीसकानां गोमयतुषैः । कांस्यं भस्मना । काष्ठमयं तक्षणेन । क्षारोदकाभ्यां शङ्ख शुक्ती । वस्त्राणां निर्णेजनेन । चैलवदुपलमणीनां । कृष्णाजिनानां गौरसर्षपैः । शवाविच्छ्वाजिनानां बिल्वतण्डुलैः । कुतपानामरिष्टैः ।

उशनाः ।

काष्ठानां परिलेखनं । फल मूल पुष्प भूमि तृण दारु पलाल-धान्यानां अभ्युक्षणं । रज्जु वैणव यज्ञ-चर्म कार्पासिक क्षौम दुकूल-चीनांशुक-पट्टकौशेयाणकानामद्भिरेव प्रक्षालनं । सुवर्ण रजत ताम्र लोह-त्रपु-सीसकानामद्भिरेव भस्मसंयुक्ताभिः, मणिमयानामद्भिरेव मृत्संयुक्ताभिः, तैजसानामुच्छिष्टानां भस्मना त्रिः प्रक्षालनं । फल-मयानां गोबालरज्ज्वा । वैणवानां गोमयेन । कृष्णाजिनानां बिल्व-तण्डुलैः । कुतपानामरिष्टैः । कौशेयानां गौरसर्षपकल्केन । मृद्भि-श्चान्येषां वाससां ।

सुमन्तुः ।

मणि-कनक-रजत-शङ्ख-शक्तुपल-प्रवालानां प्रमार्जनं शुद्धिः । वस्त्र-विदल-रज्जु-चर्मणामद्भिः प्रक्षालनं । भूम्यस्थि-काष्ठानां तक्षणं । मृत्पात्र-लोहानामग्निनोत्तापनं । सीस-त्रपु-कांस्य-ताम्रायसकुद्दालानामुदकभस्मभ्यां त्रिःप्रमार्जनाच्छुद्धिः । गोबालरज्ज्वा पुष्पफलानां । अन्यत्र प्रकृतोच्छिष्टेभ्यस्तेषामदोषः । अदृष्टानाञ्च मांसादीनां स्रुक्-स्रुवाणामन्येषाञ्च भाण्डानां उष्णेन वारिणा शौचं । तैजसानाञ्च भू जतु चर्म-चीर-वेणु-फलवल्कलानामद्भिः प्रक्षालनं ।

कश्यपः ।

अथ पात्राणां शौचविधिं व्याख्यास्यामः । परिलेखनं दारुपात्राणां । औपलानां घर्षणं । मृन्मयानां पुनर्दाहः । रीतीनां परिमार्जनं । भस्मना कांस्य-त्रपु-सीसक-ताम्रायसानां । सिकताभिर्दन्त-शृङ्ग-शङ्ख-शुक्ति-मणीनां । वस्त्र-राजत-सौवर्णानामद्भिः शौचं । तृण-काष्ठ-रज्जु-भूर्जशाण-क्षौम-चीर-चर्म-वेणु-वैदलपत्रवल्कलानाञ्जलवच्छौचं । अत्यन्तोपहतानां परित्यागो विधीयते ।

हारीतः ।

पयसा दन्तानां । कौतानामवहननिष्ठवनैः । व्रीहि-यव-गोधूमानां घर्षण-दलन-पेषणैः । शिम्बिधान्यानां खण्डन-विमृशनप्रक्षालनैः । फलीकृतानां घर्षण-प्रक्षालन-पर्यग्निकरणैः । शाक-मूल-फलानां भस्म-ग्रहण-प्रक्षालनैः इक्षुकाण्डानाञ्च । विधिविधानात् यज्ञद्रव्यहविष्यस्य । उत्पवनमेव स्नेहानां । पुनःपाकः कृतलवणानां । पुक्कसादिभिः स्पृष्टानां भूम्यानां तृण-काष्ठानामादित्यदर्शनाच्छौचं ।

आपस्तम्बः ।

अनाप्रीते मृन्मये भोक्तव्यमाप्रीतञ्चेदभिदग्धं परिमृष्टं लोहं प्रयतं विलिखितं दारुमयं यथागमं यज्ञे तापनीयमश्नीयात् ।

तथा ।

रसानाममांसमधुलवणानीति परिहाप्य तैल-सर्पिषी तूपयोजयेदुदके ऽवधाय ।

शातातपः ।

गवाघ्रातेषु कांस्येषु शूद्रोच्छिष्टेषु वा पुनः ।
दशभिर्भस्मभिः शुद्धिः श्व-काकोपहतेषु च ॥

शङ्ख-लिखितौ ।

चमसानामद्भिर्यज्ञसोमिकशौचमध्वरेषु चमसवद्यतिपात्राणां यतिसमयपात्राणां भस्मोदकेन परिघर्षयेत ।

बौधायनः ।

वचनात् यज्ञे चमसपात्राणां न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतिः ।

पैठीनसिः ।

यतिपात्राणामद्भिः शौचं ।

उशनाः ।

यज्ञे चमसपात्राणां नोच्छिष्टं न सोमेनोच्छिष्टं भवतीति श्रुतिः ।

बौधायनः ।

आसनं शयनं यानं नावः पन्थास्तृणानि च ।
मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥
आत्मशय्यासनं वस्त्रं जायापत्यं कमण्डलुः ।

शुचीन्यात्मन एतानि परेषामशुचीनि तु ॥

शङ्खः।

स्वभार्य्या-शिशु-वस्त्रं स्वमुपवीतं कमण्डलुः।

आत्मनः कथितं शुद्धं न तु शुद्धं परस्य तु ॥

दृष्टाभिशस्त-पतित-तिर्य्यगन्त्यवर्णोपहतानीत्यनुवृत्तौ।

हारीतः।

पानशयनासनानि परिहार्य्याण्येके मन्यन्ते। तत्र वर्णविशेषात्कृच्छ्र-मलिनसंसर्गदर्शनात् पादोपसर्गाद्व्याधिसंक्रमणयोगाच्च। तस्मात् पृथक् शौचाः श्रेयांस इति। स्वानुपपत्तौ शुच्यन्तर्वासः समामनन्ति, सचैलं संस्पर्शे स्नानमेव स्यात्। आसनं शयनं पानमन्तर्द्धाय समाचरेत्।

बौधायनः।

असंस्कृतानां भूमौ न्यस्तानां तृणानां प्रक्षालनं नरोत्थाप्लुतानामभ्यु-क्षणं। एवं क्षुद्रसमिधां महतां काष्ठानामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणं, दारुमयानां पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामुल्लेखनं उच्छिष्टलेपो-पहतानामेव तक्षणं। मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः मृन्म-, यानां, पात्राणामुच्छिष्टसमन्वारब्धानामवज्वलन उच्छिष्टलेपोपहतानां पुनर्दहनं। मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभिरुत्सर्गः। तदेतदन्यत्र निर्देशात् यथैतदग्निहोत्रे च धर्मोच्छिष्टे च दधिधर्मे च कुण्डपायि-नामयने चोत्सर्गिणामयने च दाक्षायणयज्ञे चेडादौ च चतुश्चक्रे च ब्रह्मचक्रे च ब्रह्मौदनेषु च तेषु सर्वेषु दर्भैरद्भिः प्रक्षालनं सर्व्वेषु च सोमभ-क्ष्येष्वद्भिरेव मार्जारलीढ़े प्रक्षालनं मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृतिभि-रुत्सर्गः। तैजसानां पात्राणामुच्छिष्टोपहतानान्तु त्रिःसप्तकृत्वः परि-

मार्जनं परिमार्जनद्रव्याणि गोशकृन्मृद्भस्मानि । मूत्र-पुरीष-लोहित-रेतःप्रभृत्युपहतानां पुनःकरणं गोमूत्रे वा सप्तरात्रं परिशायनं । महानद्यां चैवमश्ममयानामलाबु-बिल्व-वैदलानां गोवालैः परिमार्जनं। नलवेणु-शर-कुशच्युतानां गोमयेनाद्भिरिति प्रक्षालनं । व्रीहीणामुपघाते प्रक्षाल्यावशोषणं । तण्डुलानामुत्सर्ग एव ।

पैठीनसिः ।

काष्ठं तृणं चाण्डालादिस्पृष्टमादित्यदर्शनात्पूतं भवति ।

आपस्तम्बः ।

गूढः प्रस्तरे वासः स्पृशन्नन्यानप्रयतानप्रयतो मन्येत तयोस्तृणकाष्ठेषु निखातेषु प्रोक्ष्य वास उपयोजयेत् ।

बौधायनः ।

परिहितमधिरूढप्रक्षालितप्रावरणं नापल्पूलितं मनुष्यसंयुतं देवत्रायुज्यते ।

अङ्गिराः ।

शौचं महत्स्वरोमाणां वाय्वग्न्यर्केन्दुरश्मिभिः ।
रेतःस्पृष्टं शवस्पृष्टमाविकं नैव शुध्यति ॥
शयनासन-यानानि रोमबद्धानि यानि तु ।
वस्त्राण्येतानि सर्वाणि महतानि प्रचक्षते ॥

चैलानामित्यनुवृत्तौ

शङ्ख-लिखितौ ।

सर्वेषामपां मृदरिष्टकेङ्गुद-बिल्व-तण्डुल-सर्षप-कल्क-क्षार-गोमूत्र-गोमयादीनि शौचद्रव्याणि संहतानां प्रोक्षणमित्येके ।

मनुः ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्तो गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।
तावन्मृद्वारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥

गौतमः ।

लेपगन्धापकर्षणे शौचममेध्यलिप्तस्याद्भिर्मृदा च ।

याज्ञवल्क्यः ।

अमेध्याक्तस्य मृत्तोयैः शुद्धिर्गन्धापकर्षणात् ।
वाक्शस्तमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातञ्च सदा शुचिः ।

मनु-वसिष्ठ-बौधायनाः ।

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयत् ।
अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥

पैठीनसिः ।

शुचिरित्यशुचिरिति प्रतिषेधो वागदुष्टानि वर्जयेत् वाक्प्रशस्तानि च कुर्वीत ।

हारीतः ।

उपघातवशं शौचं प्रतिघातलक्षणं गन्धलेपापकर्षणं द्रव्यस्य भावशुद्धिः शौचं वाह्यार्थेषु ।

वृद्धशातातप-हारीतौ ।

शोधितानान्तु पात्राणां यद्येकमशुचिर्भवेत् ।

इति तैजसादिद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

अथात्यन्तोपहतद्रव्यशुद्ध्युपायाः ।

तत्र विष्णुः ।

शुध्यत्यावर्त्तितं पश्चादन्यथा केवलाम्भसा ॥

यमः ।

अलाबु-दारुपात्राणां वैदलानां तथैव च ।
अत्यन्तोपहतानाञ्च परित्यागो विधीयते ॥

तथा ।

अत्र मूत्र-पुरीषाभ्यां रेतसा रुधिरेण वा ।
चैलं यदुपहन्येत पुनः प्रक्षालयेत्तु तत् ॥
यद्यम्भसा न शुध्येत्तु वस्त्रञ्चोपहतं दृढं ।
छेदनं तस्य दाहो वा यन्मात्रमुपहन्यते ।
मृत्तिकाक्षारपातेन अशुद्धं तत् परित्यजेत् ॥

बृहस्पतिः ।

वस्त्र-वैदल-चर्माद्ये शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतं ।
अतिदुष्टस्य तन्मात्रं त्यजेच्छित्त्वात्मशुद्धये ॥

उशनाः ।

मूत्र-पुरीष-रेतो-रक्तोपहतानामत्यन्तोत्सर्गः ।

देवलः ।

दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनां ।
चतुर्विधममेध्यञ्च सर्वं व्याख्यास्यते पुनः ॥
शुध्यत्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।
अभक्ष्य-भोज्य-पेयानि वर्जितानि हि वक्ष्यति ॥
न्यङ्कुः पतित-चण्डालौ ग्राम्यसूकर-कुक्कुटौ ।
श्वा च नित्यं विसर्ज्याः स्युः षड़ेते धर्मतः समाः ॥

सव्रणः सूतकी सूतो मत्तोन्मत्त-रजस्वला ।
मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्यान्यष्टौ स्वकालतः ॥
स्वेदाश्रुबिन्दवः फेणो निरस्तं नखरोम च ।
आर्द्रचर्मासृगित्येतत् दुष्टमाहुर्द्विजातयः ॥
मानुषास्थि कफो विष्ठा रेतो मूत्रार्त्तवानि च ।
कुणपं पूयमित्येतत् कश्मलञ्चेत्युदाहृतं ॥
दूषितप्रावरणेनापि[१] शुद्धिरुक्ता विधानतः ।
दुष्टैर्मार्जन-संस्कारैः कश्मलैः सर्वथा भवेत ॥
इति अत्यन्तोपहत द्रव्य शुद्ध्युपायाः ।

अथ भूशुद्ध्युपायाः ।

तत्राह मनुः ।

सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च ।
गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चधा ।

यमः ।

खननात् पूरणाद्दाहाल्लेपनादभिघर्षणात् ॥
गोभिराक्रमणात् कालाद्भूमिः शुध्यति सप्तभिः ॥

देवलः ।

पञ्चधा वा चतुर्द्धा वा भूरमेध्या विशुध्यति ।
दुष्टा द्विधा त्रिधा वापि शोध्यते मलिनैकधा ॥
दहनं खननं भूमेरुपलेपन-वापने ।
पर्जन्यमार्जनञ्चेति शौचं पञ्चविधं स्मृतं ॥

(१) दूषितप्रोच्छितेनापीति ख० ।

प्रसूते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मानुषः ।
चण्डालैरुषितं यत्र यत्रोपन्यस्यते शवं ॥
विण्मूत्रे वहतो यत्र कुणपं यत्र दृश्यते ।
एवं कल्मषभूयिष्ठा भूरमेध्येति लक्ष्यते ॥
क्रमि-कीट-पतङ्गाद्यैर्दूषिता यत्र मेदिनी ।
द्रप्सैः प्रकर्षाच्छिद्रैर्वा वान्तैर्वा दुष्टतां व्रजेत् ॥
नख-दन्त-तनूज-त्वक्तुष-पांसु-रजोमलैः ।
भस्म-पङ्क-तृणैर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥

बौधायनः ।

घनाया भूमेरुपघाते उपलेपनं सुषिरायाः कर्षणं, आच्छिन्नाया मेध्यमाहृत्य प्रच्छादनं, चतुर्भिः शोध्यते भूमिः गोभिराक्रमणात् खननाद्दहनादभिघर्षणात्पञ्चमाच्चोपलेपनात् षष्ठात्कालात्।

वसिष्ठः ।

भूमिस्तु संमार्जन-प्रोक्षणोपलेपनोल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्रायत्यमुपैति । अथाप्युदाहरन्ति । "खननाद्दहनाद्वर्षाद्गोभिराक्रमणादपि चतुर्भिः शोध्यते भूमिः पञ्चमादुपलेपनात्" इति ।

शुद्ध्यनुवृत्तौ शङ्ख-लिखितौ ।

कर्षणमुपलेपनमद्भिरभ्युक्षणं कालो दाहश्च भूमेः ।

हारीतः ।

खननात् पूरणाद्दाहाल्लेपनादभिघर्षणात् ।
गोभिराक्रमणात् कालात् भूमिरेतैर्विशुध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

भूशुद्धिर्मार्जनाद्दाहात् कालाद्गोक्रमणात्तथा[१] ।

सेकादुल्लेखनाल्लेपात् गृहं मार्जन-लेपनात् ॥

विष्णुः ।

मार्जनोपाञ्जनैर्वेश्म प्रोक्षणेन च पुस्तकं ।

मार्जनेनाञ्जनेनापि सेकेनोल्लेखनेन च ॥

दाहेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवां ।

गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकः प्रतिष्ठितः ॥

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः ।

गोमूत्रं गोमयं क्षीरं सर्पिर्दधि च रोचना ॥

षडङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवां ।

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिषूदनं ॥

मनु-बौधायनौ ।

भूमेस्तु संमार्जन-प्रोक्षणोपलेपनोपस्तरणोल्लेखनैर्यथास्थानं दोषविशेषात् प्रायत्यं । यथाचाप्युदाहरन्ति ।

गोचर्ममात्रमब्बिन्दुर्गोः शोधयति पातितः ।

समूढमसमूढं वा यत्र लेपो न दृश्यते ॥

गौतमः ।

दारुवदस्थि-भूम्योरावपनञ्च भूमेः ।

शङ्खः ।

मार्जनाद्वेश्मनां शुद्धिः क्षितौ शोधनतक्षणं ।

(१) कालाद्गोक्रमणादपीति ग० ।

वृहस्पतिः।

गृहस्य मार्जनं लेपः शुद्धिः स्रावो द्रवस्य तु।

यमः।

ब्राह्मणावसथे भूमिर्देवागारे तथैव च।

मेध्याश्चैव सदा मन्ये गवां गोष्ठे च या भवेत्॥

पराशरः।

रथ्या-कर्दम-तोयानि नावः पन्थास्तृणानि च।

स्पर्शनान्न प्रदुष्यन्ति पक्केष्टकचितानि च॥

वापी-कूप-तडागेषु उद्यानोपवनेषु च।

त्रिःसप्तमार्जनं कृत्वा एवं शौचं विधीयते॥

याज्ञवल्क्य-विष्णू।

रथ्या-कर्दम-तोयानि स्पृष्टान्यन्त्य-श्व-वायसैः।

मारुतार्केण शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानि च॥

तथा।

पन्थानश्च विशुध्यन्ति सोम-सूर्यांशु-मारुतैः।

शातातपः।

वल्मीकादुत्कराक्षेपाज्जलाच्च पथिवृक्षयोः।

कृतशौचावसिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्तमृत्तिकाः।

शुचौ देशे च संग्राह्याः सकण्टाश्मादिवर्जिताः॥

इति भूशुद्ध्युपायाः।

अथ पक्वान्नशुद्ध्युपायाः।

तत्र शातातपः।

केश-कीटकृताघातं वाससोपहतञ्च यत् ।
क्लीवाभिशस्त-पतितैः सूतिकोदक्य-नास्तिकैः ॥
दृष्टं वा स्याद्यदन्नन्तु तस्य निष्कृतिरुच्यते ।
अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य तद्भुञ्जीता विशङ्कितः ॥
भस्मना वापि संस्पृश्य संस्पृशेदुल्मुकेन वा ।
सुवर्ण-रजताभ्याञ्च भोज्यं घातमजेन वा ॥
घृत मपायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

केशादीनां वासोन्तानां सूतिकोदक्ययोश्च द्वन्द्वैकवद्भावः । 'उदक्या' रजस्वला । 'निष्कृतिः' शुद्धिः । यावन्मक्षिकादिसम्पृक्तं तत्सन्निहितेन कियतापि सहोद्धृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रैः सलिलेनाभ्युक्ष्य ततो भस्मनोल्मुकेन वा संस्पृश्य ततः सुवर्णेन रजतेन वा संस्पृशेत्, अजेन वा घ्रापयेत् । 'पायसाः' पयोविकाराः दध्यादयः ।

अन्नाभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः ।

यद्भसन-केशकीटोपहतञ्च कामन्तु केशकीटानुद्धृत्याद्भिः प्रोक्ष्य भस्मनावकीर्य्य वाचा प्रशस्तमुपभुञ्जीत, निर्दोषमिदं पूतमिदं ददानां सदत्तमिति वाचा प्रशंसनीयं।

बौधायनः ।

त्वक्-केश-कीट-रोम-नखान्याखुपुरीषाणि दृष्ट्वा तद्देशपिण्डान्नमुद्धृत्याद्भिरभ्युक्ष्य भस्मनावकीर्य्याभिघार्य्य पुनरपि प्रोक्ष्य वाचा प्रशस्तं ॐ भूर्भुवःस्वरित्युपघ्रात् ध्यात्वा पुनरेवमुपभुञ्जीत ।

'आखुपुरीषं' मूषकस्य शकृत्। तद्दंशस्थितं शममात्रमन्नमुद्धृत्यावातादिभिः संस्कुर्य्यात्।

पैठीनसिः।

केश-कीट-गवाघ्रातमन्नं हिरण्येन भस्मना स्पृष्टं प्रोक्षितञ्च।

उपभुञ्जीतेतिशेषः।

यमः।

शुष्काणि हि द्विजोऽन्नानि न भुञ्जीत कदाचन।
प्रक्षालयित्वा निर्दोषाण्यापद्धर्मो यदा भवेत्॥
मसूर-माष-संयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत्।
तत्तु प्रक्षालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितं॥

'माषाः' राजमाषाः।

तथा।

मक्षिका-केशमन्नेषु पतितं यदि दृश्यते।
मूषकस्य पुरीषं वाक्षुतं यच्चावधूनितं।
भस्मना स्पृश्य वाश्नीयादभ्युक्ष्य सलिलेन वा॥

क्षुतेनाक्रान्तम् 'आक्षुतं'। 'अवधूनितं' वस्त्रेणेति शेषः।

तथा।

अवक्षुतं केश-पतङ्ग-कीटैरुदक्यया वा पतितैश्च दृष्टं।
अलात-भस्माम्बु-हिरण्य-छागैः संस्पृष्टमन्नं मनुराह भोज्यं॥

तथा।

वाक्यशस्तानि भुञ्जीत वाग्दुष्टानि विवर्जयेत्।
शुचीनि ह्यन्न-पानानि वाक्प्रशस्तानि न संशयः॥

तथा ।

मक्षिका मशका दंशा घुणाः सूक्ष्माः पिपीलिकाः ।
आमिषामेध्यसेवी च नैते कीटा विपश्चयः ॥

मनु-विष्णू ।

पक्षिजग्धङ्गवा घ्रातमवधूतमवक्षुतं ।
दूषितं केश-कीटैश्च मृत्प्रक्षेपेण शुध्यति ॥

याज्ञवल्क्यः ।

गोघ्रातेऽन्ने तथा केश-मक्षिका-कीटदूषिते ।
सलिलं भस्म मृद्वापि प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥

वृहस्पतिः ।

गोघ्रातेऽवक्षुते चान्ने मक्षिका-केशदूषिते ।
मृद्भस्म सलिलं तत्र प्रक्षेप्तव्यं विशुद्धये ॥

सुमन्तुः ।

केश-कीट-क्षुत-निष्ठीवित-वचोऽभिहतं अभिराघातं पक्षितं वा दधि पर्युषितं पुनः सिद्धं चण्डालावेक्षितमभोज्यमन्नमन्यत्र हिरण्यो-दकस्पृष्टादिति ।

उशनाः ।

अजाघ्राणेनाघ्रातानां स्नेह-घृत-गुड़-मधु-लवणानां पाकेन ।

शङ्ख-लिखितौ ।

आकरजानान्त्वभ्यवहरणीयानां घृतेनाभिघारितानां शुद्धिः पुन पचनमेव, स्नेहानां स्नेहद्रव्याणां संहतानामद्भिः, द्रवाणामुत्पव शुष्काणामुद्धृतदोषाणां संस्कारः, परिशावितानां दोषाणां ततस्त्याग

आपस्तम्बः ।

परोक्षमन्नं संस्कृतमग्नावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदन्नं पवित्रमित्याचक्षते।

हारीतः।

अनिष्टगन्धोपघाण-श्रवण-दर्शने केश-कीट-पिपीलिकाभिरन्ना-द्योपघाते काञ्चन-रजत-वैदूर्य्य-प्रवाल-गोबालाजिनदर्भाणामेकतमे-नाद्भिः संस्पृश्य मन्त्रप्रोक्षणं पर्य्यग्निकरणमादित्यदर्शनात् पूतं भवति। वह्नन्नोपघाते ब्राह्मणमतात्तदन्तरपनीय अजमवघ्राप्य पूतं भवति। त्यागो रसमयानां।

बौधायनः।

सिद्धहविषां महतां श्वावायसप्रभृत्युपहतानां तद्देशे पिण्डमुद्धृत्य पवमानः सुवर्जन इत्येतेनानुवाकेनाभ्युक्षणं, मधूदके पयोविकारे च पात्रान्तरनयने शुद्धिः। एवं तैल-सर्पिषी। उच्छिष्टसमन्वारब्धे तूदकेऽवधायोपयोजयेत्।

'महतां' भूयसां। 'तद्देशे' उपघातदेशे। 'पवमानः सुवर्जन इत्या-दिर्जातवेदामूर्जयन्त्या पुनातित्यन्तोऽनुवाकस्तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धः। माध्यन्दिनादिभिस्तु "पुनन्तु मा पितरः सोम्यास इत्यादिभिः पवन-प्रकाशकैर्यजुर्भिरभ्युक्षणं विधेयं। 'उच्छिष्टसमन्वारब्धे' उच्छिष्ट-संस्पृष्टे, 'अवधाय' पात्रान्तरे निधाय।

लौगाक्षिः।

> पयोदधिविकारादि शुचि पात्रान्तरस्थितं।
> पावनोत्पवनाभ्याञ्च पर्य्यग्निप्रकरणेन च॥

'पावनं' वस्त्रादिगालनं। 'उत्पवनं' दर्भपवित्रेण "सवितुस्त्वा प्रसव उत्पुनामीत्यनेन मन्त्रेण याज्ञिकप्रसिद्धप्रकारेण संस्करणं।

यमः ।

आममांसं घृतं क्षौद्रं स्नेहाश्च फलसम्भवाः ।
म्लेच्छभाण्डस्थिता दुष्टा निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः ॥

शङ्खः ।

घृत-दधि-पयस्तक्राणामाकरभाण्डस्थितानामदोषः ।

तथा ।

आधारदोषे तु नयेत् पात्रात् पात्रान्तरं द्रव ।
घृतं तु पायसं क्षीरं तथैवेक्षुरसो गुडः ।
शूद्रभाण्डस्थितं तक्रं तथा मधु न दुष्यति ॥

तथा ।

अपणं घृत-तैलानां प्लावनं गोरसस्य च ।
भाण्डानि प्लावयेदद्भिः शाक-मूल-फलानि च ॥
सिद्धमन्नं तथा सर्पिः क्षीरञ्च दधि चाम्बु च ।
एतेषामवलीढानां तेजसा शुद्धिरिष्यते ॥
काक-मार्जार-नकुल-सर्प-मूषक-पक्षिभिः ।
संस्कृतन्तु यदा ह्यन्नमवलिह्यत केनचित् ॥
सुवर्णवर्णताम्रोल्कौर्गोबालैः रजतेन च ।
स्पृष्टमेकतरेणापि भोज्यं घातसजेन वा ॥

'अपणेन' पाकेन, घृत-तैलयोः शुद्धिः । 'प्लावनेन' भाण्डस्य वहिः-प्रदेशे सलिलपूरणेन, गोरसानां शुद्धिः कार्य्या । 'तेजसा शुद्धिः' पर्य्यग्निकरणं । सुवर्णवर्णत्व ताम्रस्य विशेषणं । दयञ्च शुद्धिः क्रमि-केशादिकं दूषकमुद्धृत्य कार्य्या ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

द्रवद्रव्याणि भूरीणि परिस्राव्याणि चाम्भसा।
सस्यानि व्रीहयश्चैव शाक-मूलफलानि च।
त्यक्ता तु दूषितं भागं शाव्यान्यथ जलेन वा॥

विष्णुः।

द्रोणादभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति। तस्योपहतमात्रमपास्य गायत्र्याभिमन्त्रितं सुवर्णाम्भः क्षिपेत्। वस्तस्य च दर्शयेदग्नेश्च।

षट्पञ्चाशदधिकं पलशतद्वयं 'द्रोणः'। इदञ्च द्रोणाधिकपरिमाणकथनं काक-शुनक-विड्वराहावलेहनादिमहोपघातेष्वनुसन्धेयं। केशकीटस्वल्पोपघाते तु स्वल्पपरिमाणस्यापि यथोक्ता शुद्धिर्विधेया। पराशरः।

शृतं द्रोणाधिकस्यान्नं श्व-काकैरुपघातितं।
न त्याज्यं तस्य शुद्ध्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्॥
कर्त्तव्यं वन्दनन्तेषामन्नसंस्कारकर्मणि।
वेदवेदाङ्गविद्विप्रा धर्मशास्त्रबहुश्रुताः॥
उच्चार्य्य धर्मशास्त्रन्तु ऋषिर्वक्त्रादिनिःसृतं।
मुनिवक्त्राच्युतान्धर्मान् गायन्तो धर्मपाठकाः॥
एभिर्य उक्तो धर्मो वै सेव्यः स्यान्नेतरस्तथा।
द्रोणाधिकस्य शुद्धिस्तु धर्मशास्त्रेषु पठ्यते॥
श्वकाकैरवलीढन्तु द्रोणान्नं न विसर्जयेत्।
ग्रासमुद्धृत्य तन्मात्रं यच्च लालाश्रितं भवेत्॥
सुवर्णोदकेनाभ्युक्ष्य ज्वलनेन तु तापयेत्।
हुताशज्वालया स्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च।

विप्राणां मन्त्रघोषेण पूतं भोज्यञ्च तद्भवेत् ॥

द्रोणान्न्यूनपरिमाणस्य लग्नस्य शुनकाद्यवलेह-मल्होपघातदूषितस्य त्याग एव कर्त्तव्य इति स एवाह ।

श्व-वायस-गवाद्यैस्तु जग्धमन्नं यदा भवेत् ।
स्नेहो वा गोरसो वापि तत्र शुद्धिः कथम्भवेत् ॥
अन्नं परित्यजेत्तत्र स्नेहस्योत्पवनेन तु ।
अग्नत्यलतया शुद्धिर्गोरसस्य विधीयते ॥

देवलोऽपि ।

अवलीढं श्व-मार्जार-ध्वांक्ष-कुक्कुट-मूषकैः ।
भोजने नोपयुञ्जीत तदमेध्यं हि सर्वतः ॥

चाण्डालस्पृष्टस्य द्रोणाधिकस्यापि त्याग एव कर्त्तव्य इत्याह एव ।

चाण्डालेन शुना वापि दृष्टमन्नमयज्ञियं ।
चाण्डालादिभिरुच्छिष्टं स्पृष्ट भयोऽपि वर्जयत् ॥

यमः ।

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रसवेषु च ।
काकैः श्वभिश्च यत् स्पृष्टन्तदन्नं न विवर्जयत् ॥
तन्मात्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।
घनानां प्रोक्षणाच्छुद्धिर्द्रवाणामपि तापनात् ।
संस्पर्शनाद्भवेच्छुद्धिरपामग्निघृतस्य च ॥
कागेन मुखसंस्पृष्टं शुचिस्तेन विनिर्दिशेत् ॥

वसिष्ठः ।

54

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तत्र विवर्जयेत् ॥
तस्मात्त्रमन्नमुद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ।
द्रवाणां प्लावनेनैव घृतानां प्रोक्षणेन च ॥
छागेन मुखसंस्पृष्टं शुचित्वेन हि तद्भवेत् ॥

वृहस्पतिः ।

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरे ग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति ॥
गोकुले कन्दुशालायां तलचक्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीभिराचरितानि च ॥

शातातपः ।

गोकुले कन्दुशालायां तैलचक्रेक्षुयन्त्रयोः ।
अमीमांस्यानि शौचानि स्त्रीषु बालान्तरेषु च ॥

हारीतः ।

कन्दुपक्कानि तैलानि पायसं दधि सक्तवः ।
एतानि शूद्रान्नभुजो भोज्यानि मनुरब्रवीत् ॥

इयन्तु यथोक्ता शुद्धिरन्नान्तरसम्पादनाशक्तिरूपायामापद्येव कर्त्तव्या। अनापदि दुष्टमन्नं परित्यज्यान्नान्तरमेव सम्पादनीयं ।

यच्च नग्नादीनभिधायोक्तं वायुपुराणे ।

अन्नं पश्येयुरेते तु यदि वै हव्य-कव्ययोः ।
उत्सृष्टव्यं प्रधानार्थं संस्कारस्त्वापदि स्मृतः ॥

नग्नादिभिर्दृष्टमन्नं 'उत्सृष्टव्यं' परित्याज्यं । 'प्रधानार्थं' अशौ-

करणब्राह्मणभोजन-पिण्डप्रदानात्मक-प्रधानसम्पत्त्यर्थं अन्यदन्नं सम्पाद्यं। आपदि तु नग्नादिदृष्टमन्नं नोत्सृष्टव्यं। किन्तु तस्यैव पवित्रीकरणं कर्त्तव्यं। तदुक्तं ब्रह्मपुराणे।

हविषां संस्कृतानान्तु पूर्वमेवापवर्जनं।
मृत्संप्रक्ताभिरद्भिश्च प्रोक्षणन्तु विशुद्धये॥
सिद्धार्थकैः कृष्णतिलैः कार्यञ्चाप्यवकीरणं।
द्विज-सूर्य्याग्नि-वस्तानां दर्शनञ्च प्रयत्नतः॥

अस्यार्थः। 'हविषां' हव्यकव्यानां, पाकेन संस्कृतानां नग्नादिदर्शने सति 'अपवर्जनमेव' परित्याग एव, कर्त्तव्य इत्येषः मुख्यः कल्पः। आपदि तु दोषापगमहेतुभूतसंस्कारसिद्धये प्रशस्तमृत्तिकासंप्रक्ताभिरद्भिः प्रोक्षणं विधेयं। तथा गौरसर्षपैः कृष्णतिलैश्चावकीरणं दुष्टहव्य-कव्ययोरुपरि प्रक्षेपणं कार्य्यं। तथा द्विज-सूर्य्याग्नि-छागानां दर्शनं कार्य्यं। एवं यथा हव्य-कव्ये शुध्यतस्तथा प्रयतितव्यमिति। अथवा जमदग्निनोक्तामन्नशुद्धिं कुर्य्यात्।

शुद्धवत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः।
पूतेन वारिणा दर्भैरन्नदोषानपानुदेत्॥

शुद्धवत्यादिमन्त्राभिमन्त्रितमुदकं दर्भैरुपादाय नग्नादिवीक्षणादिप्रभवदोषापनोदनार्थं प्रोक्षणं कुर्य्यादित्यर्थः। एतो न्विन्द्र स्तवामेत्याद्यास्तिस्र ऋचः शुद्धवत्यः। यद्देवा देवहेलनमित्याद्यास्तिस्रः कुष्माण्ड्यो यजुर्वेदे प्रसिद्धाः। यदन्ति यच्च दूरके इत्याद्याः पावमान्यः। तरत्समन्दीधावतीत्याद्यास्तरत्समाः।

इति पक्वान्नशुद्ध्युपायाः।

अथोदकशुद्ध्युपायाः।

तत्राह बृहस्पतिः।

उच्छिष्टं मलिनं क्लिन्नं यच्च विष्ठानुलेपितं।
अद्भिः शुध्यति तत्सर्वमपां शुद्धिः कथं भवेत्॥
सूर्य्येन्दुरश्मिपातेन मारुतस्पर्शनेन च।
गवां मूत्रपुरीषेण शुध्यन्त्याप इति स्थितिः॥

विष्णुः।

मृतपञ्चनखात् कूपादत्यन्तोपहतात्तथा।
आपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं शास्त्रेण शोधयेत्॥
वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्केष्टकाचिते।
पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चान्नवतोयसमुद्भवे॥
जलाशयेष्वथान्येषु स्थावरेषु महीतले।
कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणं॥

पराशरः।

वापी-कूपतड़ागेभ्य आपो ग्राह्यास्तु सर्वशः।
पश्चात्पशेदमेध्यन्तु पञ्चगव्येन शुध्यति॥
अस्थि-चर्मावसिक्तेन श्व-मार्जारैस्तु मूषकैः।
दूषितं तद्भवेत्तोयं तथाधस्तात्तु शोधनं॥
अस्थि-चर्मावपतितं खर-वानर-सूकरैः।
उद्धरेदुदकं सर्वं शोधनं परिमार्जनं॥
वापी-कूप-तड़ागेषु दूषितेषु कथञ्चन।
उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुध्यति॥

शङ्खः।

नारीणाञ्चैव वत्सानां शकुन्तानां शुनां मुखं।
रतौ प्रस्रवणे वृत्ते मृगयायां तथा शुचि॥
आकराः शुचयः सर्वे शकुनिः फलपातने।
वत्सः प्रस्रवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः॥

हारीतः।

वत्सः प्रस्रवणे मेध्यः श्वा मृगग्रहणे शुचिः।
आकराः शुचयः सर्व्वे शकुनिः फलपातने॥

मनु-विष्णू।

श्वभिर्हतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत्।
क्रव्याद्भिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः॥

शुचीत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्क्यः।

तथा मांसं श्व-चण्डाल-क्रव्यादादिनिपातितं।

वसिष्ठः।

श्वहताश्च मृगाः धन्याः पातितश्च खगैः फलं।
बालैरनुपरिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्॥
प्रसारितं च यत्पण्यं ये दोषाः स्त्रीमुखेषु च।
मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते॥

यमः।

याः स्युर्भूमिगता ह्यापो यच्च मांसं श्वभिर्हतं।
स्त्रीणां मुखेषु ये दोषा न दोषा मनुरब्रवीत्॥

तथा।

बालकैर्यत्परिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत् ।
मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते ।
क्षितिस्थाश्चैव या आपो गवां तृप्तिकराश्च याः ॥

याज्ञवल्क्यः ।

रश्मिरग्निरजश्छाया गौरश्वो वसुधानिलः ।
विप्रुषो मक्षिकाः स्पर्शे वत्सः प्रस्रवने शुचिः ॥

तथा ।

कारुहस्तः शुचिः पण्यं भैक्ष्यं योषिन्मुखं तथा ।

यमः ।

आत्मशय्यासनं वस्त्रं मेध्यं वा मलदूषितं ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

तथा ।

आसनं शयनं यानं स्त्रीमुखं कुतपं तृणं ।
न दूषयन्ति विद्वांसो यज्ञेषु चमसं तथा ॥
गौरश्वो विप्रुषश्छाया मक्षिकाः शलभाः शुकाः ।
अजो हस्ती रणे शस्त्रं रश्मयश्चन्द्र-सूर्ययोः ॥
भूमिरग्नीरजो वायुरापो दधि घृतं पयः ।
सर्वाण्येतानि शुद्धानि स्पर्शे मेध्यानि नित्यशः ॥

तथा ।

शुचिरग्निः शुचिर्वायुः पवित्रा ये बहिश्चराः ।
आपश्च शुचयो नित्यं पन्थाः सञ्चरणाच्छुचिः ।

तथा ।

आपः शुद्धा भूमिगताः शुचिर्नारी पतिव्रता ।
शुचिर्धर्मपरो राजा सन्तुष्टो ब्राह्मणः शुचिः ॥

मनु-बौधायनौ ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।
ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यशुद्धमिति स्थिति ॥

मनु-शातातपौ ।

मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च स्पर्शे मेध्यानि सर्व्वदा ॥

विष्णुः ।

नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितं ।
ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्व एव तु ॥
मक्षिका विप्रुषश्छाया गौरश्वः सूर्य्यरश्मयः ।
रजो भूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ।

सुमन्तुः ।

स्त्री-बाल-मशक-मक्षिका-छाया-आसन-शयन-यानाम्बु-विप्रुषो-नित्यं मेध्याः । घृत-कदल्लागाराणामत्याज्यानामदोषः ।

हारीतः ।

मक्षिका विप्रुषो नार्य्यो भूमिस्तोयं हुताशनः ।
मार्जारश्चैव दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

शङ्खः ।

शुद्धं नदीगतन्तोयं सर्व एव तथाकराः ।
शुद्धं प्रसारितं पण्यं शुद्धमश्वाजयोर्मुखं ।

मुखवर्जञ्च गौः शुद्धा मार्जारश्चङ्क्रमे शुचिः ।

बृहस्पति-पराशरौ ।

अदुष्टा सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।

स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥

मक्षिका विप्रुषो नारी भूमिरापो हुताशनः ।

मार्जारश्चैव दर्व्वी च मारुतश्च सदा शुचिः ॥

शङ्खलिखितौ ।

नाल-स्रोतपरिगतान्यगारेषु न दुष्यन्ति. धूमाग्निरजांसि । ना रितानि विप्रुष छाया मक्षिका इति स्पर्शे मेध्या ।

उशना ।

कारुहस्तः शुचिर्नित्यं पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

आकराः सोमपानञ्च नाना यच्च प्रशस्यते ॥

बौधायनः ।

अदुष्टाः सन्तता धारा वातोद्धूताश्च रेणवः ।

आकराः शुचयः सर्व्वे वर्जयित्वा सुराकरम् ॥

पैठीनसिः ।

आकराः शुचयः सर्व्वे पण्यं यच्च प्रसारितम् ।

रजसा स्त्री मनोदुष्टा नदी वेगेन शुध्यति ॥

पुनः पैठीनसिः ।

गोरजोऽश्वरजोवायुर्मक्षिका वोत स्पर्शे मेध्यानि ।

शातातपः ।

रेणवः शुचयः सर्व्वे वायुना समुदीरिताः ।

अन्यत्र रासभाजावि-श्व-समुद्ध्निवाससः ॥

उशनाः।

गजाश्व-रथ-नागानां[१] प्रशस्ता रेणवः सदा।
अप्रशस्ताः समूहान्याः श्वावि-रासभ-वाससां॥

बौधायनः।

पुरे रेणुगुण्ठितशरीर-स्वप्रतिपूर्णनेत्रवदनश्च नगरे वसन् नियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति नैतदस्ति।

रथाश्व-गज-धान्यानां गवाश्चैव रजः शुभं।
अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजावि-खरवाससां॥

शातातपः।

अपां नोच्छिष्टदोषोऽस्ति मधुनो न च सर्पिषः।
न फलानां न चेक्षूणां नाकराणां न योषितां॥
बालकैर्दत् परिक्रान्तं स्त्रीभिराचरितञ्च यत्।
मशकैर्मक्षिकाभिश्च निलीनं नोपहन्यते॥

पैठीनसिः।

मधु-सर्पिः-फल-बाल-स्त्रीणामनुच्छिष्टं।

देवलः।

शुचिपूतं स्वयंशुद्धं पवित्रञ्चेति केवलं।
मेध्यञ्चतुर्विधं लोके प्रजानां मनुरब्रवीत्॥

तथा।

नवञ्चानिर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते।
शोधितन्तु यदान्येन तत्पूतमभिधीयते॥

(१) गवाश्वरथनागानामिति ख०।

स्वयमेव हि यद्रव्यं केवलं धन्यतां गतं ।
स्थावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
अन्यद्रव्यैरदूष्यं यत् स्वयमन्यानि शोधयेत् ।
हव्य-कव्येषु पूज्यं यत्तत्पवित्रमिति स्मृतं ॥
अथ सर्वाणि धान्यानि द्रव्याण्याभरणानि च ।
अवर्ज्यभक्ष्य-भोज्यानि शुचीन्येतानि केवलं ॥
वर्जिते निखिलद्रव्येऽशुचिसंज्ञा प्रवर्त्तते ।
तस्मिन्नेवेह धर्मज्ञ[१] शुद्धता न पुनर्भवेत् ॥
तस्माच्छुद्धं तु कर्मण्यं शुचौत्याहुर्दिशातयः[२] ।
निर्मलं संस्कृतं द्रव्यं क्रियार्हं पूतमुच्यते ॥
वसतिश्शमसो यानं वाहनं साधनानि च[३] ।
गुरो गौगमनञ्चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतं ॥
शिशवश्च स्वयं शुद्धा योषितश्चानृतौ तथा ।
ब्रह्महत्या हि नारीणामृतुकालेन संस्पृशेत् ॥
आकरा हि स्वयं शुद्धा द्रव्याणामिति निर्णयः ।
क्रीतञ्च व्यवहारिभ्यः पण्यं शुद्धमिति स्मृतं ॥
अदृष्टं वाकप्रशस्तं हि स्वयं शुद्धञ्च केवलं ।
शौच्यैतानि विशुद्धानि भगवान् मनुरब्रवीत् ॥
अजाश्वा मुखतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
नरवः पुष्पिता मेध्या ब्राह्मणाश्चैव सर्वदा ॥

(१) सर्व्वज्ञ इति ग० ।
(२) मनीषिन इति ख० ।
(३) साधनान्यु चेति ग० ।

भस्म क्षौद्रं सुवर्णञ्च सदर्भाः कुतपास्तिलाः ।
अपामार्ग शिरीषार्काः पद्ममामलकं मणिः ॥
माल्यानि सर्षपा दूर्वाः सदा भद्राः प्रियङ्गवः ।
अक्षता रोचना लाजा हरिद्राश्चन्दनं यवाः ॥
पलाश-खदिराश्वत्थ-तुलसी-धातकी-वटाः ।
एतान्याहुः पवित्राणि ब्राह्मणा हव्य-कव्ययोः ॥
पौष्टिकानि मलघ्नानि शोधनानि च देहिनां ।
तथापोऽग्निः शकृन्मूत्रं पवित्राणि विशेषतः ।
सर्वाशौचविशुद्ध्यर्थं सर्वेषां सर्वतः सदा ॥

तथा ।

अकश्मलैः समिद्धोऽग्निर्दर्भमनुष्यैरदूषितः ।
सर्वेषामप्यशौचानां समर्थः शोधनाय सः ॥
द्रव्याणामग्निदग्धानां मेध्यत्वमुपदिश्यते ।
ज्वालाभिस्पृष्टपात्राणां शुचित्वं नियतम्भवेत् ॥
अग्नेर्वृषलमुक्तस्य ग्रहणं नास्त्यनापदि ।
श्वपाको वृषलो भोक्तृब्राह्मणोऽग्निरनाहितः ॥
चण्डालाग्नेरमेध्याग्नेः सूतिकाग्नेश्च कर्हिचित् ।
पतिताग्नेश्चिताग्नेश्च न शिष्टैर्ग्रहणं स्मृतं ॥
गोशकृच्छुद्धदेशस्था अशूमाद्यचिता शिवा ।
अग्राम्या मृद्भवेच्छुद्धा अन्नूणा विण्मूत्रवर्जिता ॥

मनु-विष्णू ।

ऊर्द्धं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।

यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्च्युताः॥

बौधायनः ।

नाभेरधःसंस्पर्शं कर्मयुक्तो वर्जयेत् । ऊर्द्धं वै पुरुषस्य नाभेर्मेध्यं आवाचीनममेध्यमिति श्रुतिः ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ ।

अजाश्वं मुखतो मेध्यं न गौर्न नरजा मलाः ॥

उशनाः ।

ऊर्द्धं नाभेः पुरुषः, गौर्मेध्यः पृष्ठे, पुरस्तादजाः, स्त्रियः सर्वतोऽह्रदयमासामशुचि ।

यमः ।

मेध्या रजोगता नारी स्त्रीमुखेषु च वारुणी ।
स्पर्शने न तु दुष्यन्ति वातो गन्ध-रसाः स्त्रियः ॥
स्त्रीणां मुखरसश्चैव गन्धो निश्वास एव च ।
मुखतो गौरमेध्या स्यान्मेध्योऽजो मुखतः स्मृतः ॥
पृष्ठतो गौर्गजः स्कन्धे सर्वतोऽश्वः शुचिस्तथा ।
नृणां मूत्रपुरीषे तु अमेध्ये मल एव च ॥
गोः पुरीषञ्च मूत्रञ्च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः ॥

बृहस्पतिः ।

पादौ शुची ब्राह्मणानामजाश्वस्य मुखं शुचि ।
गवां पृष्ठानि मेध्यानि सर्वगात्राणि योषितां ॥
रोमोद्भेदे शशी भुङ्क्ते गन्धर्वः कुचदर्शने ।
पावकस्तु रजो भुङ्क्ते स्त्रियो मेध्यास्तु नान्यथा ॥

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ॥
अत्यन्तदूषितापि स्त्री न परित्यागमर्हति ।
सर्वेषां निष्कृतिः प्रोक्ता नारीणान्तु विशेषतः ॥
स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
सोमः शौचं ददावासां[१] गन्धर्वाश्च शुभां गिरं[२] ।
पावकः सर्वभक्ष्यत्वं मेध्या वै सर्वतो[३] स्मृतः ॥

यमः ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्यास्तु पृष्ठतः ।
अजाश्वं मुखतो मेध्यं स्त्रियो मेध्यास्तु सर्व्वतः ॥
चौण्याङ्गः पातकान्यासां स्त्रीणां सर्वविदो जनाः ।
भर्त्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥
यानि कानिचिदन्यानि कुर्व्वन्ति भुवि योषितः ।
सर्वाण्यासां स्वकर्माणि दैवैर्दत्तवराः स्त्रियः ॥
पूर्व्वं नार्य्यः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व्व-वह्निभिः ।
तैश्च दत्तवरा स्मृता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरं ।
हुताशः सर्वभक्ष्यत्वं तेन निष्कमषाः स्त्रियः ॥

यमात्री ।

---

(१) ददौ स्त्रीणामिति ग० ।
(२) गन्धर्वाः शिक्षिता गिरमिति ग० ।
(३) योषितः इति क० ।

न स्त्री दुष्यति जारेण नाग्निर्दहनकर्मणा ।
नापो मूत्रपुरीषाभ्यां न द्विजो वेदकर्मणा ॥
गावो न दुष्यन्त्यमृतं वहन्त्यः
स्त्रियो न दुष्यन्ति परोपभुक्ताः ।
आपो न दुष्यन्ति महीतलस्थाः
विप्रा न दुष्यन्ति प्रतिग्रहेण ॥

वशिष्ठ-बौधायनौ ।

न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रमादिता ॥
बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।
न त्यजेद्दूषितां नारीं नास्यास्त्यागो विधीयते ॥
पुष्पकालमुपासीना ऋतुकालेन शुध्यति ।
स्त्रियः पवित्रमतुलं नेता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वह्निभिः ।
तैश्च दत्तवरा ह्येता नैव दुष्यन्ति कर्हिचित् ॥
तासां सोमो ददौ शौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरं ।
अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥
त्रीणि स्त्रियः पातकानि लोके धर्मविदो विदुः ।
भर्त्तुर्वधो भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनं ॥

अत्रिः ।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगतापि वा ।

शुध्येत रजसा नारी नदी वेगवती यथा॥
स्वयं विप्रतिपन्ना वा अथवा विप्रमादिता ।
अत्यन्तदूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते॥
स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥
पूर्वं स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोम-गन्धर्व-वह्निभिः ।
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरं ।
पावकः सर्वमेध्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः॥

याज्ञवल्क्यः।

सोमः शौचं ददौ स्त्रीणां गन्धर्वश्च शुभां गिरं।
पावकः सर्वमेध्यत्वं मेध्या वै योषितो ह्यतः ॥
व्यभिचारादृतौ शुद्धिर्गर्भे त्यागो विधीयते ।
भर्तृ-गर्भवधादौ च तथा महति पातके ॥

व्यधिकारे पैठीनसिः।

त्रीणि पातकानि भर्तृवधो ब्रह्मवधः स्वगर्भपातनञ्चेति। ऋतौ मासि मासि शुध्यन्तीत्याह।

मासि मासि रजस्तासां दुष्कृतान्यपकर्षति ।
पुष्पकालमुपासित्वा ऋतुकालेन शुध्यति ॥
सोमस्तासां ददौ शौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरं ।
अग्निश्च सर्वभक्ष्यत्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥

यमः।

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगता च या ।